

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

2

1998

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Modern History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR
Dragan Bogetić, Ljubodrag Dimić, Kosta Nikolić (sekretar) Momčilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA
Vesna Kordić-Lazić

GRAFIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Božidar Mladenović

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20th CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE, REVUE DE L'INSTITUT
POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XVI

1998. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

Petar Kačavenda ČETRDESET GODINA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU . . .	9
RASPRAVE I ČLANCI	
Mira Radojević O JUGOSLOVENSTVU SAMOSTALNIH RADIKALA	17
Smiljana Đurović SRPSKA CENTRALNA BANKA d.d. U SARAJEVU	33
Nebojša Popović KRALJEVINA SHS – STARA ILI NOVA DRŽAVA	47
Kosta Nikolić NACIONALNA POLITIKA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE. DOKTRINA I PRAKSA 1919–1945.	65
Milan Koljanin RATNI ZLOČINI U JUGOSLAVIJI U DRUGOM SVETSKOM RATU. PROBLEM UTVRĐIVANJA	87
Леонид Гибијанский ПОДГОТОВКА СОЗДАНИЯ КОМИНФОРМА И ПРОБЛЕМА „СОЦИЈАЛИСТИЧЕСКОГО ЛАГЕРЯ“	103
Đoko Tripković USPON I PAD JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH ODNOSA 1956. GODINE	129
PRILOZI	
Mihail Jambajev RUSKI KONZULI O MAKEDONSKOM PITANJU	143
Momčilo Pavlović KOSOVO I METOHIJA I ALBANCI (ŠIPTARI) U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1944–1948	153
Bojan Dimitrijević OD MEDIJSKOG STEREOTIPA DO VOJNE INTERVENCIJE	163

OSVRTI

Vera Mujbegović STOLEĆE EKSTREMA – SVETSKA ISTORIJA 20. VEKA	181
Vlado Strugar USTAVNOST JUGOSLAVIJE NA MUČNOJ PREKRETNICI	189

PRIKAZI

SRBIJA U MODERNIZACIJSKIM PROCESIMA 20. VEKA (Nataša Milićević)	205
Ljubodrag Dimić SRBI I JUGOSLAVIJA (Đorđe Borozan)	207
Branislav Božović BEOGRAD POD KOMESARSKOM UPRAVOM 1941. GODINE (Miroljub Vasić)	209
Nikola Živković – Petar Kačavenda SRBI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ (Slavko Vukčević)	210
JASENOVAC – SISTEM USTAŠKIH LOGORA SMRTI (Nenad Antonijević)	211
Bojan Dimitrijević VALJEVSKI RAVNOGORCI (Milan Vesović)	212
Samuel P. Huntigton THE CLASH OF CIVILIZATIONS AND THE REMAKING OF THE WORLD ORDER (Bojan Dimitrijević)	214
Nebojša Jovanović DNEVNIK SA REZER VISTIMA (Kosta Nikolić)	216
LET. ČASOPIS ZA ISTORIJU VAZDUHOPLOVSTVA (Milan Vesović)	217

NAUČNI ŽIVOT

Dragan Bogetić JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI SUKOB 1948. GODINE. NAUČNI SKUP	219
---	-----

CONTENTS

Petar Kačavenda	
FORTIETH ANNIVERSARY OF INSTITUTE OF MODERN HISTORY	13

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Mira Radojević	
THE POSITION OF THE INDEPENDENT RADICAL PARTY REGARDING THE IDEA OF YUGOSLAV UNIFICATION	17
Smiljana Đurović	
THE SERBIAN CENTRAL COMMERICAL BANK IN SARAJEVO . . .	33
Nebojša Popović	
THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENES' AN OLD STATE OR A NEW ONE	47
Kosta Nikolić	
NATIONAL POLICY OF THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY 1919–1945.	65
Milan Koljanin	
ESTABLISHING WAR CRIMES COMMITTED IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II	87
Leonid Gibijansky	
PREPARATIONS FOR THE FORMATION OF THE COMINFORM AND PROBLEMS IN THE »SOCIALIST CAMP«	103
Đoko Tripković	
SOVIET – YUGOSLAV RELATIONS IN 1956.	129

SUPPLEMENTS

Michael Iambaiev	
THE POSITION OF RUSSIAN CONSULS ON THE MACEDONIAN QUESTION	143
Momčilo Pavlović	
THE ALBANIANS (SHIPTARS) IN SERBIA AND YUGOSLAVIA 1944–1948.	153

Bojan Dimitrijević	
FROM A MEDIA – PROJECTED STEREOTYPE TO MILITARY INTERVENTION	163

REVIEWS

Vera Mujbegović	
THE CENTURY OF EXTREMES – 20 th CENTURY WORLD HISTORY	181
Vlado Strugar	
THE DI HICULT TURNING POINT OF YUGOSLAV CONSTITUTIONALISM	189

SURVEYS

SERBIA IN 20 th CENTURY PROCESSES OF MODERNIZATION (Nataša Milićević)	205
Ljubodrag Dimić	
THE SERBS AND YUGOSLAVIA (Đorđe Borozan)	207
Branislav Božović	
BELGRADE UNDER COERCIVE RULE IN 1941 (Miroljub Vasić)	209
Nikola Živković – Petar Kačavenda	
THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (Slavko Vukčević)	210
JASENOVAC – THE SYSTEM OF USTASHA DEATH CAMPS (Nenad Antonijević)	211
Bojan Dimitrijević	
THE RAVNOGORSKI MOVEMENT IN VALJEVO (Milan Vesović)	212
Samuel P. Huntington	
THE CLASH OF CIVILIZATIONS AND THE REMAKING OF THE WORLD ORDER (Bojan Dimitrijević)	214
Nebojša Jovanović	
RECORDS OF LIFE WITH RESERVE OFFICERS (Kosta Nikolić)	216
FLIGHT JOURNAL OF THE HISTORY OF AVIATION (Milan Vesović)	217

CONVENTIONS

Dragan Bogetic	
THE SOVIET – YUGOSLAV CONFLICT IN 1948. CONVENTION	219

ČETRDESET GODINA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

Institut za savremenu istoriju (ISI), čiju 40-godišnjicu obeležavamo ove, 1998. godine, nastao je (sa sadašnjim imenom) 1. februara 1969. godine integracijom Odeljenja za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta Instituta za izučavanje radničkog pokreta i Odeljenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka.

U okviru pomenutih odeljenja, još od druge polovine 1958. godine, dolaskom u njih mladih školovanih istoričara, otpočeo je organizovan i sistematski rad na izučavanju savremene istorije naroda Jugoslavije, tako da ta godina faktički predstavlja početak rada Instituta.

Naučnoistraživačka delatnost Instituta ostvaruje se danas kroz makroprojekat »Istorija Jugoslavije 20. veka«. Prvi naučni rezultati Instituta objavljuvani su u periodičnim publikacijama: »Istorija XX veka, zbornik radova«, »Istorija radničkog pokreta, zbornik radova« i »Prilozi za istoriju socijalizma«.

Početak sedamdesetih godina, Institut je zasnovao projekte za izučavanje istorije Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, tako da je danas predmet izučavanja Instituta istorija srpskog i jugoslovenskih naroda u 20. veku.

Institut je od svog nastanka (1958) do razbijanja Jugoslavije 1992, ostvario bogatu i raznovrsnu međunarodnu saradnju sa institutima iz Sovjetskog Saveza (Rusije), Velike Britanije, Italije, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja. Plod te saradnje su mnogi okrugli stolovi i naučne konferencije i objavljeni zbornici naučnih radova i istorijske građe, koji su publikovani u Jugoslaviji, ali i u državama sa kojima je ostvarena saradnja.

Značajnu aktivnost Institut je pokazao u organizovanju međunarodnih naučnih skupova, na kojima su učestvovali poznati evropski i američki istoričari i drugi naučni radnici. Saradnici Instituta učestvovali su, takođe, u radu više naučnih skupova u inostranstvu i na njima iznosili rezultate jugoslovenske istoriografije.

Plodnu saradnju, Institut je ostvario i ostvaruje sa mnogobrojnim naučnim, arhivskim i drugim ustanovama i sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti. On je samostalno, ili sa drugim institutima bio organizator više naučnih skupova i učestvovao u drugim sadržajima naučne aktivnosti u zemlji.

Saradnici Instituta aktivno saraduju i istupaju u mnogobrojnim sredstvima javnog informisanja (štampa, radio, televizija). Aktivni su i kao predavači u okviru raznih katedri, tribina i sl., u Beogradu i van njega. Kroz naučne tribine, rasprave, priloge u časopisima Institut posvećuje dužnu pažnju unapređivanju metodologije naučnoistraživačkog i stručnog rada u savremenoj historiografiji.

O rezultatima rada Instituta svedoče objavljeni radovi. Od 1969. do 1997. godine Institut je objavio preko 100 historiografskih monografija, 26 zbornika radova i studija, oko 100 knjiga istorijske građe, 24 bibliografije i hronologije i sl.

Institut je izdavao tri periodične publikacije: zbornik radova »Istorija XX veka« (od 1959), časopis »Prilozi za istoriju socijalizma« (od 1964) i zbornik radova »Istorija radničkog pokreta« (od 1965). One su zbog finansijskih razloga prekinule svoj ustaljeni ritam izlaženja: zbornik radova »Istorija XX veka« imao je pauzu od sedam godina (13. broj je izašao 1975, a dvobroj 14–15. tek 1982), a časopis se posle 10. broja (1976) pojavio, takođe, 1982. i to kao dvobroj 11–12. To su bili njihovi poslednji brojevi. Bile su to značajne publikacije, naročito zbornici radova, koji su utrli put proučavanju novije istorije i objavili prve zapažene radove sa ovom problematikom. »Istorija XX veka« je, na primer, u svojih 14 toмова obelodanila 88 radova (studija, rasprava i članaka) popriličnog obima od 47 autora (24 iz Instituta, a 23 spoljna saradnika). »Istorija radničkog pokreta« je u svojih pet brojeva (1965–1968) objavila 31 istraživački rad (21 saradnika Instituta i pet spoljnih saradnika). »Prilozi za istoriju socijalizma« bili su užeg usmerenja i stoga tematski orijentisani sa više žanrova radova koji se u časopisima publikuju. Međutim, po ritmu izlaženja, oni su više bili povremena, uglavnom godišnja publikacija.

Umesto ovih publikacija, 1983. pokrenut je časopis »Istorija 20. veka«. Za 16 godina izlaženja časopisa (1983–1998) pojavile su se dvadeset i četiri sveske: 16 brojeva i 8 dvobroja. U svojim rubrikama, stalnim i povremenim, časopis je objavio oko 500 bibliografskih jedinica sa radovima različitih žanrova od 160 autora. Predmet članaka i drugih priloga je gotovo identičan sa predmetom rada Instituta. Cilj časopisa je, zapravo, bio da objavljuje radove iz istorije Jugoslavije od njenog nastanka do naših dana. Oni se u prvom redu odnose na unutrašnji politički razvoj, spoljnopolitička pitanja, ekonomski, socijalni i kulturni razvoj međuratne Jugoslavije, metodološke probleme i dr. Naravno da su u časopisu publikovani radovi koji se odnose na vreme Prvog svetskog rata, kao i manji broj sa temama od početka 20. veka do izbijanja Prvog svetskog rata. O Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, radovi su znatno brojniji, kao i oni koji se odnose na prve godine posleratnog razvoja. Deo radova je bio i iz međunarodne problematike, ali usko vezane za događaje u Jugoslaviji.

Stalne rubrike u časopisu su: rasprave i članci, prilozi, osvrti i prikazi; dok se druge povremene javljaju prema potrebi, kao što su: dokumenti, svedočanstva, ličnosti, historiografija, kritika, polemika, bibliografija, hronologija, iz rada Instituta, naučni skupovi, interdisciplinarna komunikacija i dr. Glavni i odgovorni urednici su bili Nikola B. Popović, Branislav Gligorijević, Smiljana Đurović i Milan Vesović.

Istraživanje problematike iz istorije Jugoslavije ostvarivano je kroz više potprojekata. Sada se osnovna delatnost Instituta ostvaruje kroz tri potprojekta: Jugoslavija 1918–1941, Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941–1945. i Jugoslavija 1945–1995. godine.

U realizaciji navedenih projekata, pored saradnika Instituta učestvuju i spoljni saradnici, istaknuti stručnjaci za pojedina pitanja. Zahvaljujući Institutu, objavljene su i prve značajnije monografije iz istorije Jugoslavije posle 1945. godine.

Uvažavajući stav da bez istorijskih izvora nema istorijskog pamćenja i istorijske nauke, da oni predstavljaju kulturnu baštinu naroda, Institut je poklanjao značajnu pažnju publikovanju istorijskih izvora. Institut je, tako, bio inicijator, organizator ili saradnik na naučno-kritičkom izdavanju Sabranih dela Filipa Fili-

povića u 15 tomova; Izabranih spisa Moše Pijade (Beograd, 1964–1966), u pet tomova; Sabranih dela Josipa Broza Tita u 30 tomova, kojima je obuhvaćen period do 1947. godine (Beograd, 1977–1990). Ona u suštini sadrže spise o političkom i društvenom razvitku Jugoslavije (1941–1947); fototipska izdanja organa CK KPJ »Proleter«, 1929–1942, Beograd 1968. i »Klasne borbe« 1926–1937, Beograd 1984; Zbornika dokumenata: Pariska komuna 1871–1971, knj. 1–2, Beograd 1971; Zapisnika sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, Beograd 1960; Građe o stvaranju jugoslovenske države, knj. 1–2, Beograd 1964; Oktobar u Jugoslaviji 1918–1945, Beograd 1967; Jugosloveni u Oktobarskoj revoluciji 1917–1921, Beograd 1977; Izvora za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, SKOJ-a i Centralnog radničkog sindikalnog veća međuratnog, ratnog i posleratnog perioda, koji su objavljeni u 32 toma.

Institut je aktivno saradivao na pisanju i objavljivanju »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1963; i »Istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1985.

Pored zadataka iz svojih naučnoistraživačkih projekata, Institut je radio i na realizaciji niza drugih naučnih i stručnih projekata i poslova za potrebe državnih organa, opština i privrednih organizacija.

Institutska biblioteka, kao deo Instituta, veoma je značajna za realizaciju projekata. Prve zbirke knjiga od kojih je nastala biblioteka Instituta, prikupljene su 1948. godine. Fond biblioteke je tokom pedeset godina obogaćivan tako da danas raspolaze sa oko 40 hiljada knjiga i 2.800 naslova časopisa i listova, od kojih su mnogi unikati i rariteti. Biblioteka čuva izdanja, objavljivana za vreme Narodnooslobodilačkog rata, koja predstavljaju veliku kulturnu, istorijsku i nacionalnu vrednost. Značajna zbirka biblioteke je i tzv. Mitrovačka biblioteka (biblioteka komunista osuđenika u Kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici), koja predstavlja jedinstvenu bibliotečku zbirku u Evropi i svetu. Osim toga, u biblioteci se nalazi retka radnička i ilegalna komunistička štampa. Od informativnih sredstava, biblioteka ima imenski katalog za posebna izdanja, abecedni katalog periodike, kao i katalog članaka iz jugoslovenske periodike. Oni predstavljaju važan izvor bibliografskih informacija za naučnoistraživački rad.

Za doprinos razvoju historiografije savremene istorije i društvenom razvoju u celini, Institut je 1989. godine dobio Nagradu AVNOJ-a, zatim 1989. nagradu na Međunarodnom sajmu knjiga za izdavački poduhvat godine, a 1971. nagradu za najbolje opremljenu knjigu, kao i Povelju utemeljivača Sajma knjiga u Banjaluci 1996. godine. Institut je dobio i više zahvalnica i pohvala za saradnju od raznih naučnih i kulturnih ustanova i sl.

Mnogim školskim, narodnim, univerzitetskim i drugim bibliotekama niza gradova i sela prethodne i sadašnje Jugoslavije, Institut je poklonio primerke celokupnih svojih izdanja.

Od osnivanja Instituta 1969. godine, na brojnim projektima koji su realizovani, među kojima se po obimnosti i značaju istraživanja izdvaja projekat »Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima u Drugom svetskom ratu i njihovo učešće u pokretu otpora drugih zemalja«, radilo je više desetina naučnih radnika, uglavnom istoričara ali i saradnika drugih profila.

Kadrovska politika Instituta vođena je u skladu sa potrebama i mogućnostima ustanove. Redovnim prijemom stipendista, Institut je uspevao da obezbedi da na projektima radi potreban broj kvalifikovanih naučnih radnika i da uspešno školuje naučnoistraživački podmladak.

Danas u Institutu za savremenu istoriju rade: Petar Kačavenda, naučni savetnik i direktor, Miroljub Vasić, naučni savetnik, Branislav Gligorijević, naučni savetnik, Milan Vesović, naučni savetnik, Toma Milenković, naučni savetnik, Smiljana Đurović, naučni savetnik, Nikola B. Popović, naučni savetnik, Momčilo Zečević, naučni savetnik, Slavoljub Cvetković, naučni savetnik, Dragan Bogetić, viši naučni saradnik, Đoko Tripković, viši naučni saradnik, Momčilo Pavlović, naučni saradnik, Nikola Žutić, naučni saradnik, Đordije Borozan, naučni saradnik, Ubavka Ostojić-Fejić, naučni saradnik, Predrag Marković, naučni saradnik, Kosta Nikolić, istraživač-saradnik, Milan Koljanin, istraživač-saradnik, Dragan Tešić, istraživač-saradnik, Nebojša Popović, istraživač-saradnik, Ranka Gašić, istraživač-saradnik, Bojan Dimitrijević, istraživač-saradnik i Maja Miljković-Đurović, saradnik-pripravnik, zatim: Svetko Reljić, sekretar, Kadivka Petrović, bibliotekar, Anka Suhenko, blagajnik, Mladen Acković, referent i Branka Salević, daktilograf.

Saradnici ISI bili su: Živko Avramovski, naučni savetnik, Pero Damjanović, naučni savetnik, Veselin Đuretić, naučni savetnik, Stojan Kesić, naučni savetnik, Šlobodan Milošević, naučni savetnik, Venceslav Glišić, naučni savetnik, Nikola Živković, naučni savetnik, Vujica Kovačev, viši naučni saradnik, Đurađ Stanisavljević, viši naučni saradnik, Miroslav Stojiljković, naučni saradnik, Milan Matić, viši naučni saradnik, Todor Stojkov, naučni savetnik, Desanka Todorović, viši naučni saradnik, Vuk Vinaver, naučni savetnik, Draga Vuksanović-Anić, istraživač-saradnik, Vladislav Marjanović, asistent, Jadranka Jovanović, naučni saradnik, Danica Milojević, asistent, Dragica Mugoša, istraživač-saradnik, Milan Ristović, naučni saradnik, Branka Kolundžija, pripravnik, Pero Morača, naučni savetnik, Milena Gecić, viši naučni saradnik, Branko Petranović, naučni saradnik, Đorđe Stanković, asistent, Dušan Živković, naučni savetnik, Dušan Biber, naučni savetnik, Mira Radojević, istraživač-saradnik.

Svi navedeni sadašnji i bivši saradnici Instituta, magistrirali su i doktorirali kao njegovi saradnici, a pet saradnika Instituta otišlo je na rad na istorijsku katedru Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Naučnoistraživački rad Instituta planira i usmerava, pored direktora, Naučno veće Instituta, kao njegov naučno-stručni organ.

Naučno veće predlaže program rada Instituta, odnosno naučne projekte i ocenjuje kvalitet ostvarenih rezultata, utvrđuje predlog za sticanje naučnih (istraživačkih) zvanja, predlaže naučnu saradnju u zemlji i inostranstvu i sl.

Prvi direktor Instituta bio je Pero Morača (1969–1976), potom Pero Damjanović (1976–1982), a od 1982. godine direktor je Petar Kačavenda.

Potpuna bibliografija o radu Instituta i njegovih saradnika objavljena je u publikacijama: Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1978, Beograd 1979, 212; Dvadeset pet godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1983, Istorija 20. veka 1–2, 1984; Bibliografija Instituta za savremenu istoriju 1984–1994, Istorija 20. veka, 1, 1994.

Kako istorijska nauka nudi empirijska znanja o prošlosti i mudrost kojom prošlost određuje razumevanje sadašnjosti i omogućava nagoveštaj budućnosti, snažno utiče na formiranje istorijske, a time i ukupne društvene svesti, odnosno kako su sadašnjost i budućnost svrha istorije, Institut za savremenu istoriju će, kao i do sada, i ubuduće, svojim naučnoistraživačkim radom i ukupnom aktivnošću doprinostiti da se »sazna složeno biće istorije« i unapređuje ljudsko znanje i razumevanje.

PETAR KAČAVENDA, director
Scientific Advisor Institute of Modern History
Belgrade, Trg Nikole Pašića 11

FORTIETH ANNIVERSARY OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY

The Institute of Modern History was formed (under its present name) forty years ago, on February 1969, when the Department of History of the Yugoslav Workers Movement, a part of the Institute for the Study of the Workers Movement, fused with the Department of Historical Studies of the Institute of Social Studies.

In the second half of 1958, with the arrival of young, educated historians these two departments began an organized and systematic study of the modern history of the Yugoslav people, and it is this year which is taken as the actual beginning of the Institute.

The Institute's present research activity is centered around the macro-project »Yugoslav History of the 20th Century«. The first results of research were published in the Institute's periodic publications: »The History of the 20th Century«, Collection of Works, »The History of the Workers Movement«, Collection of Works, and »Contributions to the History of Socialism«.

In the beginning of the seventies the Institute began projects on the study of Yugoslav history after the Second World War, while the subject of its studies today is the history of the Serbian and Yugoslav peoples in the 20th century.

From its beginnings in 1958 until the breakup of Yugoslavia in 1992 the Institute has achieved a rich and varied cooperation with institutes from the Soviet Union (Russia), Great Britain, Italy, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, the United States of America, etc. These contacts have resulted in numerous symposiums and conferences and in the publication of various collections of scientific works and historical material in Yugoslavia and in other countries.

The Institute has been very active in organizing international gatherings attended by eminent European and American historians and specialists in other fields of science, and the Institute's associates have, likewise, taken part at various symposiums and conventions abroad, where they have presented the achievements of Yugoslav historiography.

In the country the Institute has established a lasting and successful cooperation with a large number of scientific, archival and other institutions, including the Serbian Academy of Arts and Sciences, and has organized, independently or together with other institutes, a number of conferences and other events in the field of science.

The associates of the Institute actively cooperate with the media. They take part in various forms of media presentation (press, radio, television), and are also engaged as lecturers at various university departments and at seminars in Belgrade and other cities. The works contributed by the Institute and presented at seminars and debates or published in its journal are aimed at advancing the methodology of scientific research in modern historiography.

The achievements of the Institute are proved by the works that have been published. In the period from 1969 to 1997 the Institute published over 100 historical monographies, 26 collections of works and studies, approximately 100 books of historical material, 24 bibliographies and chronologies, etc.

Formerly, the Institute had three periodic publications: The Collection of Works »The History of the 20th Century« (since 1959), the journal »Contributions to the History of Socialism« (since 1964) and the Collection of Works »The

History of the Workers Movement« (since 1965). Financial difficulties affected the publication of all three periodicals: The publication of the Collection of Works »The History of the 20th Century« was interrupted for a period of seven years (the 13th edition was released in 1975 and the double issue 14-15 followed in 1982), while the journal after the 10th edition (1976) also appeared in 1982 as the 11-12 double issue, after which publication was discontinued. These periodicals, especially the collections of works, played an important part in introducing the study of modern history by publishing the first significant works dealing with this subject matter. The 14 volumes of »The History of the 20th Century« consisted, for instance, of 88 works (studies, discussions and articles) of considerable length, contributed by 47 authors (24 from the Institute and 23 external associates). In five editions (1965-1968) of »The History of the Workers Movement« 31 studies were published (21 by associates from the Institute and five by external associates). Contributions to the History of Socialism focused on a more confined subject, as the title clearly denotes, and by the rate of publication belonged to the category of sporadic, usually annual, publications.

In 1983 these three periodicals were replaced by the journal »The History of the 20th Century«. In the 16 years (1983-1998) of its publication 24 editions were issued: 16 single issues and 8 double issues. An estimated total of 500 bibliographical units presented in a variety of genres and written by 160 authors were published in the permanent and temporary sections of the journal. The subject matter of the articles and other contributions is almost identical to the field of study of the Institute. The purpose of the journal was, in fact, to publish works dealing with the history of Yugoslavia from its founding to the present day. The works primarily deal with the country's internal political development, with questions of foreign policy and economy, and the social and cultural development of Yugoslavia between the wars, with questions of methodology, etc. The journal naturally includes articles regarding World War I, and a lesser number of those dealing with subjects from the beginning of the 20th century to the outbreak of the First World War, but the number of works on the Second World War in Yugoslavia and on the country's early postwar development is far greater. A number of works were concerned with questions of international politics but only those deeply connected with events taking place in Yugoslavia.

Permanent sections in the journal are: discussions and articles, contributions, and reviews, while temporary headings, inserted when necessary, are: documents, testimonies, people, historiography, criticism, arguments, bibliography, chronology, works from the Institute, congresses, interdisciplinary communication, etc. The editors in chief of the journal were as follows: Nikola B. Popović, Branislav Gligorijević, Smiljana Djurović, and Milan Vesović.

The research of subjects from the history of Yugoslavia was carried out in several subprojects. At present the main activity of the Institute revolves around three subprojects: Yugoslavia 1918-1941, Yugoslavia in the Second World War 1941-1945, and Yugoslavia 1945-1995.

Engaged on these projects, besides the associates of the Institute, are also external associates and experts on various subjects. Another achievement of the Institute is the publication of the first significant monographies of Yugoslav history after 1945.

The Institute has always supported the view that the essence and purpose of history as a branch of science are impossible to achieve without historical sources, and has accordingly lent particular attention to their publication. The following are projects whose publication the Institute initiated, organized or assisted: Collected Works by Filip Filipović in 15 volumes; Selected Writings by Moša Pijade (Belgrade, 1964-1966) in 5 volumes; Collected Works by Josip Broz Tito in 30 volumes, which

include the period prior to 1947 (Belgrade, 1977-1990), and contain writings regarding the political and social development of Yugoslavia (1941-1947); photo-print reproductions of *Proleter* (The Proletarian) an organ of the Central Committee of the Yugoslav Communist Party 1929-1942, Belgrade 1968 and of *Klasna borba* (Class Struggle) 1926-1937, Belgrade 1984; Collection of Documents: The Paris Commune 1871-1971, books 1-2, Belgrade 1971; Minutes kept by the delegates of the Kingdom of Yugoslavia at the Paris Peace Conference 1919-1920, Belgrade 1960; Historic Material of the Formation of the Yugoslav State, books 1-2, Belgrade 1964; October in Yugoslavia 1918-1945, Belgrade 1967; The Yugoslavs in the October Revolution 1917-1921, Belgrade 1977; Sources for the History of the Communist League of Yugoslavia, Documents of Central Organs of the Yugoslav Communist Party, the Yugoslav Communist Youth Organization and of the Central Workers Syndicate Council of the pre-war, war and postwar period, published in 32 volumes.

The Institute took active part in the creation and publication of the Outline of the History of the Communist League of Yugoslavia, Belgrade 1963; and History of the Communist League of Yugoslavia, Belgrade 1985.

In addition to its habitual scientific research, the Institute has often been involved in other specialized and scientific projects required by government, municipal or commercial organizations.

The library represents an important part of the Institute and a vital factor in the realization of research projects. The library's first collections of books were gathered in 1948. In the past fifty years the holdings of the library have grown to a total of approximately 40.000 books and 2.800 magazines and other publications, many of which are rare or even unique copies. The library has preserved editions published during the War of National Liberation, which are of great cultural, historical and national value. An important collection is the library of the communists imprisoned in the Punitive Institution in Sremska Mitrovica, a unique collection of this sort in the world. Not less valuable is a rare collection of issues published by the proletarian and underground communist press. The library has a name catalogue for special issues, an alphabetical catalogue for periodicals, and a catalogue of articles from Yugoslav periodical publications, all of which are important sources of bibliographical information required for scientific research.

In 1989 the Institute was awarded the AVNOJ Prize (prize of the National Antifascist Liberation Council of Yugoslavia) for its contribution to the development of historiography of modern history and to the general progress of society, and the Publisher of the Year Prize awarded at the 1989 International Book Fair. The Institute also received the award for the best book aspect in 1971, the Charter of the Founder of the Banja Luka Book Fair in 1996, and many other tributes and letters of thanks from various scientific and cultural institutions, etc.

The Institute has donated many comprehensive sets of its editions to schools, adult and other universities and to libraries throughout the former and present Yugoslavia.

From the time the Institute was founded in 1969 its associates, historians and research workers of other profiles, have focused their efforts on completing the Institute's numerous research projects, the most extensive and significant being Yugoslavs in World War II Fascist Prisons, and Prison and Concentration Camps and Their Part in Foreign Resistance Movements.

The organizational policy of the Institute corresponded to its needs and possibilities, while the Institute's regular admission of scholarship holders ensured both the necessary number of qualified research workers required by current projects, as well as the training of younger generations.

Those presently employed at the Institute are as follows: Petar Kačavenda, Scientific Advisor and Director, Miroljub Vasić, Scientific Advisor, Branislav Gligorijević, Scientific Advisor, Milan Vesović, Scientific Advisor, Toma Milenković, Scientific Advisor, Smiljana Djurović, Scientific Advisor, Nikola B. Popović, Scientific Advisor, Momčilo Zečević, Scientific Advisor, Slavoljub Cvetković, Scientific Advisor, Dragan Bogetić, Senior Scientific Associate, Djoko Tripković, Senior Scientific Associate, Momčilo Pavlović, Scientific Advisor, Nikola Žutić, Scientific Advisor, Djordje Borozan, Scientific Advisor, Ubavka Ostojić-Fejić, Scientific Advisor, Predrag Marković, Scientific Advisor, Kosta Nikolić, Research Associate, Milan Koljanin, Research Associate, Dragan Tešić, Research Associate, Nebojša Popović, Research Associate, Ranka Gašić, Research Associate, Bojan Dimitrijević, Research Associate, and Maja Miljković-Djurković, Trainee Associate, as well as Svetko Reljić, Secretary, Kadivka Petrović, Librarian, Anka Suhenko, Accountant, Mladen Acković, Clerk and Branka Salević, Typist.

The Institutes associates are: Živko Avramovski, Scientific Advisor, Pero Damjanović, Scientific Advisor, Veselin Djuretić, Scientific Advisor, Stojan Kesić, Scientific Advisor, Slobodan Milošević, Scientific Advisor, Venceslav Glišić, Scientific Advisor, Nikola Živković, Scientific Advisor, Vujica Kovačev, Senior Scientific associate, Milan Matić, senior scientific associate, Djuradj Stanisavljević, senior Scientific Associate, Miroslav Stojiljković, Scientific Advisor, Todor Stojkov, Scientific Advisor, Desanka Todorović, Senior Scientific Associate, Vuk Vinaver, Scientific Advisor, Draga Vuksanović-Anić, Research Associate, Vladislav Marjanović, Assistant, Jadranka Jovanović, Scientific Associate, Danica Milojević, Assistant, Dragica Mugoša, Research Associate, Milan Ristović, Scientific Associate, Branka Kolundžija, Trainee, Pero Morača, Scientific Advisor, Milena Gecić, Senior Scientific Associate, Branko Petranović, Scientific Associate, Djordje Stanković, Assistant, Dušan Živković, Scientific Advisor, Dušan Biber, Scientific Advisor, Mira Radojević, Research Associate.

All of the associates mentioned above acquired their masters and doctors degrees in their position as associate of the Institute, while five of the Institute associates have transferred to the history department of the Faculty of Philosophy at the University of Belgrade.

The work and research of the Institute is planned and directed by the director and the Scientific Council.

The Council proposes a plan activities, projects and research, makes assessments of the results achieved, presents lists of nominations for professional titles, proposes cooperation with institutions in the country and abroad.

The first director of the Institute was Pero Morača (1969-1976), followed by Pero Damjanović (1976-1982), and Petar Kačavenda since 1982.

The complete bibliography regarding the work of the Institute and its associates was published in the following editions: *Twenty Years of the Institute of Modern History 1958-1978*, Belgrade 1979, 212; *The History of the 20th Century 1-2*, 1984; *Bibliography of the Institute of Modern History 1984-1994*, *History of the 20th Century*, 1, 1994.

Since history provides empirical cognition of the past, steering us toward a better understanding of the present, enabling certain estimates of the future, strongly affecting the forming of historical and current thought, since in a word, the present and the future are the very purpose of history, the Institute of Modern History will continue to assist through its research activity the discernment of the complex body of history and the advancement of human knowledge and understanding.

O JUGOSLOVENSTVU SAMOSTALNIH RADIKALA

ABSTRACT: U istoriji jugoslovenske ideje i države zasnovane na njenim osnovama Samostalna radikalna stranka imala je ne malu ulogu. Među političkim partijama Kraljevine Srbije bila je jedina koja je u svom programu pominjala jugoslovensko ime, poštujući tokom celog svog postojanja načelo o negovanju duha jugoslovenske zajednice u njegovom najplemenitijem obliku. U ovom smo radu pokušali da ukažemo na, po našem mišljenju, ključne momente u njenom jugoslovenskom opredeljenju i politici koju je u skladu sa njim vodila.

U predgovoru knjizi Desimira Tošića »Stvarnost protiv zabluda« Stevan K. Pavlović je razmatrao i autorovao uvidanje potpunog poraza savremene »nacionalne politike«, »poraz(a) jugoslovenskih Srba, poraz(a) velikosrpskih Srba, poraz(a) nadpravoslavnih Srba, poraz(a) komunističkih Srba, pa i poraz(a) običnih Srba« – niz poraza čiju težinu ne mogu da olakšaju »izvesni uspesi« vezani za stvaranje jugoslovenske države 1918. i njenu obnovu 1945. godine.¹ Na samom kraju 20. veka, suočeni sa događajima poslednje decenije, ni sami se ne možemo oteti utisku opšteg poraza srpske nacionalne, političke i državne misli, poraza u kojem su Srbi, posle nekoliko decenija, izgubili gotovo sve svoje oslobodilačke i ujediniteljske ratove. Kao neko iz struke ostajemo, međutim, zamišljeni nad pitanjem šta je danas zadatak istoričara. Iz same istorijske nauke, od strane dela istoričara koji Jugoslaviju smatraju najvećom srpskom obmanom i najskupljom zabludom, čuju se prigovori o uzaludnosti iscrpljivanja u njenom proučavanju. Napor usmeren ka saznavanju istorije jugoslovenske nacionalne i državne ideje ne čini nam se, ipak, ni nepotrebnim ni promašenim. Tim pre što i pored postojanja mnogih vrednih knjiga u kojima je analiziran ovaj problem, još uvek svi njegovi aspekti nisu u potpunosti rasvetljeni. Dovoljno je, na primer, podsetiti se brojnosti pitanja koja je postavio prof. Branko Petranović govoreći o kontroverzama o jugoslovenskom ujedinjenju.²

Jedan od stručno intrigirajućih upitnika, koji se nama nametnuo, odnosi se na ulogu Samostalne radikalne stranke u nastajanju prve državne zajednice jugoslovenskih naroda. Ako se već u istorijskoj nauci, a još više van nje, govori o »krivcima« za stvaranje Jugoslavije, istraživanje udela samostalnih radikala u tom činu nezaobilazno je. Mada nisu bili u poziciji da donose ključne odluke, samostalci su umnogome doprineli širenju jugoslovenske ideje i njenom oživotvođenju kroz kraljevinu SHS. Moglo bi se čak reći da su se uzicali u temelje Jugo-

¹ St. K. Pavlović, *Politički radnik o nacionalnim zabludama*, predgovor knjizi: D. Tošić, »Stvarnost protiv zabluda«, Beograd 1997, str. 7-8.

² B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, str. 27-31.

slavije, utapajući svoje sudbine u njenu. Naučna saznanja o tome, međutim, daleko su od zadovoljavajućih; o istoriji Samostalne radikalne stranke ne postoji nijedna studija. Kada se ova početkom veka odvojila od svoje matice, Radikalne stranke, u njenom su se krugu okupila velika imena tadašnje i buduće srpske politike i nauke: Ljubomir Stojanović, Jaša Prodanović, Ljubomir Živković, Jovan Žujović, Ljubomir Davidović, Jovan Skerlić, Božidar Marković, Milan Grol i dr. Iako izvan stranačkih redova, bio joj je blizak i Jovan Cvijić. U srpskoj političkoj istoriji teško da je bilo ijedne partijske grupe koja je okupila sličnu političku i naučno-kulturnu elitu. Ideja jugoslovenstva koju su samostalci usvojili bila je ono što ih je izdvojilo iz bloka postojećih stranaka Kraljevine Srbije, a u Prvom svetskom ratu i jedan od ključnih, ako ne i glavni razlog razilaženja sa staroradikalima. Tih godina otvoreno pitanje o putu najboljeg osiguranja srpske budućnosti – kroz tzv. Veliku Srbiju ili Jugoslaviju, nije zatvoreno do današnjih dana.

U našim istraživanjima dela istorije Samostalne radikalne stranke dva momenta čine nam se odlučujuća – jedan je duboka vera samostalaca u opravdanost stvaranja jugoslovenske države, kao i gotovo revolucionarna snaga tog uverenja, a drugi mogućnost da praćenjem etapa kroz koje je njihovo uverenje prolazilo – misleći pri tome i na docniju Demokratsku stranku u kojoj su se posle ujedinjenja našli, pratimo evoluciju jugoslovenske ideje u krugovima srpskih, pogotovo srbijanskih intelektualaca, i to u vremenu od početka veka do kraja Drugog svetskog rata. Svesni saznanja da analiza uloge samostalnih radikala u stvaranju Jugoslavije zahteva monografsku obradu, ovim radom pokušali bismo da postavimo problem onako kako smo ga iščitavanjem izvora i postojeće literature videli, ukazujući na nekoliko činilaca kojima bi u daljim istraživanjima trebalo posvetiti pažnju.

Mada je do punog angažovanja Samostalne radikalne stranke u ostvarenju jugoslovenske državne ideje došlo tek u Prvom svetskom ratu, njihovi tadašnji stavovi teško su shvatljivi bez poznavanja prethodnih godina, sa posebnim akcentom na razlozima odvajanja od matice, kritici bivših partijskih prijatelja, sličnostima i razlikama u programima, traženju sopstvenog koncepta partijskog delovanja i njegovom ideološko-teorijskom postavljanju. U svemu tome bili su koreni nerazumevanja između »starijih« i »mladih« radikala u viđenju nacionalno-državne politike u Prvom svetskom ratu.

Imena članova stranke, naročito njenih prvih ljudi, poznata su. Pitamo se, međutim, koliko se o njima pojedinačno zna i da li poznavanje njihove naučne i publicističke delatnosti može da u potpunosti zadovolji stručnu radoznalost. Sme li istorijska nauka da još uvek zanemaruje psihološke profile onih koji su kreirali stranačku politiku? Naš pokušaj da nešto kažemo o samostalnim radikalima ne počinjemo slučajno upravo ovim pitanjima. Dosadašnja istraživanja, i pored toga što ih ne smatramo završenim, namentula su nam utisak izrazite individualnosti i jačine karaktera onih koji su podigli pobunu protiv oportunitizma Radikalne stranke. Memoarska saznanja, privatna prepiska, javni nastupi, kao i pojedini politički potezi, svedoče o visokoj svesti, neodvojivosti političkog i ličnog poštenja, velikoj pojedinačnoj hrabrosti i spremnosti na žrtve.

Odvajajući se od matice, samostalci su svoju odluku doživljavali kao moralni čin. Njihovo nezadovoljstvo stranačkom politikom nije imalo koren u programu, u želji da se on menja, već da se poštuje, a stranka prekine niz ne mnogo časnih kopromisa sa režimom poslednjeg Obrenovića. »Bučno i oholo« oni su se podvojili »s rasprama ne o programu nego o političkom moralu.«³ Nepomirljivi

³ M. Grol, *Iz predratne Srbije, utisci o vremenu i ljudima*, Beograd 1939, str. 119.

»u zahtevima čišćenja javnog života«, sami politički puritanci, proglasili su se »moralnom žandarmerijom, nastojeći da to zaista i budu«. ⁴ Postavljeni zadatak nije bio lak, ali s obzirom na okupljene ličnosti ne i neostvariv. U izvorima nema tragova koji bi izdržali sud istorijske kritike, a bacili senku na visoku moralnost stranačkih prvaka. »Moralni katonizam«, napisao je u jednom članku Milan Grol, »ostao je glavna pobuda svih ubedenja i sve delatnosti« Ljube Stojanovića, stranačkog šefa do 1912. godine. ⁵ Isto bi se moglo reći i za većinu stranačkog vodstva. Nekoliko decenija docnije, u vremenu siromašnom istinskim vrednostima, drugi stranački vođa – Ljuba Davidović, bio je simbol političkog i ličnog poštenja. Ti isti ljudi bili su, istovremeno, skloni – svaki na svoj način – naglim potezima. U januaru 1912. godine Ljuba Stojanović je pri ponudi kralja Petra I da sastavi novu vladu odbio suverenovu blago izrečenu želju da Stepa Stepanović ostane ministar vojni, odgovorivši da ne može da primi »uslovan mandat«, a posle toga, povredjen primedbom jednog partijskog druga, napustio i samu stranku. ⁶ »Prek u svome ponašanju«, on je, prema sećanju jednog savremenika, »važio za tvrdoglava i zadrta čoveka, beskompromisnog i vrlo lako uvredljivog... Njegove su reči bile skupe, njegov osmeh nešto vanredno retko...« ⁷ Mada ima i drugačijih mišljenja, po kojima je Ljuba Stojanović, »bezobziran i oštar u mišljenju i u reči«, bio »čedno nežan u prijateljskim odnosima« ⁸, nijedno o poznatih nam ne dovodi u sumnju njegovu političku principijelnost. Možemo li ostati nezainteresovani i činjenicom da je Ljuba Stojanović odbio da bude sahranjen u svojoj otadžbini, naredivši da mrtav ostane u Pragu, gde je bio na lečenju? Kako ne razmišljati nad zaključkom Milana Grola, tako strogog u ocenjivanju i sebe i drugih, da su se vrline Ljube Stojanovića uzdizale u »moralni heroizam«. ⁹

Njegovog partijskog saborca Milorada Draškovića savremenici su pamtili po mnogim dokazima odlučnosti i lične hrabrosti, pa i po tome što je u vreme Solunskog procesa »u prisustvu svog šefa Davidovića lupao pesnicom o sto i pretio Prestolonasledniku Aleksandru prilikom audijencije povodom osude Crnorukaca, ako ih ne pomiluje«, a zatim sa svojim prijateljem i šefom izašao iz vlade. ¹⁰ Nekoliko godina kasnije napisao je i potpisao Obznanu, primajući kao demokratsa odgovornost za jedan u suštini nedemokratski čin i dajući život za njega. ¹¹

Ako se Milorad Drašković »drznuo« da lupi pesnicom pred budućim kraljem i kaže da je solunska osuda »justic mord« (sudsko ubistvo), Jaša Prodanović, zvani »Robespjer«, izgovorio je prema sopstvenom svedočenju još teže reči, kazavši da je to i nešto gore – »smišljena zavera da se nevinim ljudima uzmu glave«, »zločin« dakle. ¹²

Ovakvih primera silovitosti karaktera moglo bi se još navesti, a sva upućuju na razmišljanje o snazi kojom su takvi ljudi branili jednu ideju, ako su je već

⁴ M. Grol, *Čovek i političar*, »Spomenica Ljubomira Davidovića«, Beograd 1940, str. 30.

⁵ M. Grol, *Parlamentarizam i decentralizacija*, »Srpski književni glasnik« (SKG), knj. II, br. 1, 1. januar 1921, str. 50.

⁶ Više: M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 115–117.

⁷ M. Jovanović Stoimirović, *Portreti prema živim modelima*, Novi Sad 1998, str. 83–84.

⁸ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 121.

⁹ Isto, str. 122.

¹⁰ Beleška M. Antića, (Arhiv SANU, Zaostavština M. Antića, 14387/8717). Više: *Spomenica Milorada Draškovića*, Beograd 1921; M. Đ. Milojević, *Milorad Drašković kao državotvorni poslanik*, Beograd 1922.

¹¹ Više: M. Radojević, *Milorad Drašković i Milan Grol*, »Istorija 20. veka«, br. 1/1997, str. 223–226.

¹² *Spomenica Jaše Prodanovića*, Beograd 1958, str. 184.

usvojili i borili se za njeno ostvarenje. I čitavo to predratno vreme bilo je, kako je rekao Milan Grol, »vreme žestokih ljudi i žestokih osećanja, buntovno i bučno«. ¹³ Takvim su ga stvarali i samostanci, za koje bismo mogli reći da su više bili skloni idejama nego praktičnoj politici, u kojoj su se manje uspešno snalazili od staroradikala. Treba li razloge tražiti i u tome što su stranku vodili naučnici, profesori i akademici, publicisti – ljudi od pera, među kojima je bilo malo onih poput Milorada Draškovića okrenutih privrednim poslovima. Za jednog od samostalaca, prof. Božidara Markovića, Dragoljub Jovanović je napisao kako je bio »suviše gospodin da bi vodio stranku, ma bila i gospodska«. ¹⁴ Neki od njih politiku su shvatali kao nauku, više nego kao praksu, ili barem kao i jedno i drugo. Otuda potiču i ne tako retka mišljenja po kojima su samostanci radali i propagirali ideje koje nisu bile primerene sredini i okolnostima, tim više što su jedan njihov deo usvojili sa prosvetljenijeg Zapada.

Odvajajući se u svojoj »moralnoj uzbuni« od staroradikala, prvih godina gotovo ništa nisu menjali u stranačkom programu, insistirajući na njegovom doslednom sprovođenju. Posle tog perioda postaje vidljiva njihova težnja da modernizuju program, praćena pokušajem izmirenja »dve raznorodne ideološke opcije«: agrarno-patrijarhalnog radikalizma i modernih socijalno-ekonomskih težnji. ¹⁵ U svojoj suštini građanska leвица, samostanci nisu bili daleko od savremenih socijalnih tendencija, čijem je naglašenijem isticanju doprinelo i levo krilo unutar stranke, okupljeno uglavnom oko »Dnevnog lista«, u kojem je bilo više bivših socijalista – Milorad Popović, Kosta Jovanović, Jovan Skerlić. Na čelu grupe bio je Jovan Skerlić, a pripadao joj je i Milan Grol. Po njihovom shvatanju, ideal moderne demokratije nije iscrpljivan u ostvarenju političke slobode; trebalo se boriti i za postizanje socijalne pravde. Tako se počelo govoriti i pisati o neodvojivosti ideala i ciljeva: političko oslobođenje i socijalna pravda upotpunjeni su nacionalnim oslobođenjem, odnosno zalaganjem za jugoslovensku ideju. Na spajanje navedenog trojstva uticale su promene u Srbiji posle 29. maja 1903. godine, ali i susret sa Evropom, odnosno želja tzv. »pariskih doktora«, među samostalcima, kao i drugih njihovih prvaka školovanih na Zapadu, da Srbiju uvedu u krug modernih evropskih naroda i zajednicu njihovih država. Socijalno-ekonomski, a istovremeno i političko-nacionalni program samostalnih radikala trebalo je da od Srbije napravi modernu evropsku državu. Veliki uticaj imala je i klima u zemlji i u Evropi, u kojoj je takav program osmišljavan. Po mnogim svojim znacima, atmosfera vremena bila je revolucionarna. Verovalo se da u borbi za njegove najjače ideje preovlađuje realizam nacionalnog opstanka, ali je u oduševljenju kojim je on propagiran i velikim očekivanjima od njegovog ostvarenja bilo romantičarskog zanosa i ponesenosti, praćenih dogmatizovanjem ideja i nestrpljivošću u njihovom realizovanju. Govoreći o osobenosti vremena posle 29. maja 1903. godine, koje je svojom posebnošću trajno obeležilo njegove savremenike, Milan Grol je pisao kako je taj datum »dao znak za sve uzbune«. Jedna od najvećih bila je »eksplozija jugoslovenske ideje«, ideologije jednog doba koje je vezalo demokratiju i nacionalizam. Tadašnje jugoslovenstvo, po njegovim rečima, nije imalo ništa zajedničko sa romantizmom Ljudevita Gaja, biskupa Strosmajera i kneza Mihaila, iako su i njihova uverenja uzimana »u potvrdu«. »... evolucijom nagon-

¹³ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 57.

¹⁴ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, knj. I, str. 237 (deo neobjavljenog rukopisa, dobijenog na korišćenje kolegijalnošću dr N. Jovanović).

¹⁵ Više: O. Popović-Obradović, *O ideološkom profilu radikala u Srbiji 1903–1914*, »Tokovi istorije«, br. 1–2/1994, str. 61–68.

skih osećanja samoodržanja, jugoslovenska ideologija u omladini izrasla (je) u stvarnu snagu, u gotovost na požrtvovanje, u revolucionarnu delatnost. A kada se pokret osetio kao istorijska nužnost, njegov moral – sasvim prirodno – postao je dogmatičan. Ako je što u tome bilo romantično ... nije bilo u idejama – koje su svirepo realne, jer polaze iz samog nagona samoodržanja. Romantizma je bilo samo u religioznom uznesenju: u dogmi sličnoj onoj u kakvu je realist Masarik sabio misao jedne mnogo probudenije generacije no što je bila naša, istim neodoljivim pokličem: *'Istrajati i živeti pre svega'* (istaknuto u originalu – M. R.).¹⁶

Na studije po evropskim univerzitetima - Beču, Pragu, Gracu, Parizu i drugim, omladina iz Srbije odlazila je ispunjena nacionalnim srpskim vrenjem, izazvanim nagonom samoodbrane. »U Pragu nacionalizam srpski proširivan je u jugoslovenski, pod uticajem jedne budne i napredne slovenske sredine i socijalnih ideja Masarikovih«. ¹⁷ U Parizu, evropski, pogotovo francuski uticaji, bili su drugačiji, ali su svi padali na plodno tlo, ispunjavajući generacije dotle nepoznatim poletom. Za jednog od najubedenijih vernika jugoslovenske ideje, prof. Božidara Markovića, njegovi politički neistomišljenici govorili su sa ironijom, ali možda ne i potpuno bez razloga, da se uživljavao u ulogu »srpskog Masarika«. ¹⁸ Otuda nije iznenađivala spremnost sa kojom su samostalci pružili podršku listu »Slovenski jug«, koji je 1903. godine počelo da izdaje istoimeno vanstranačko udruženje studenata, osnovano godinu dana ranije na Velikoj školi. Kao nacionalni cilj redakcija lista istakla je »odmah savez Srbije, Bugarske i Crne Gore, a zatim savez svih Južnih Slovena«, jer ovu »jedinu, spasonosnu ideju«, nameću »jednakost jezika, kulture, prosvete, privrede, zakona i običaja, a pri tom i zajednički interesi«. ¹⁹ Studenti su pozvali »u pomoć svu srpsku inteligenciju« i samostalci su se rado odazvali. ²⁰ Njihov uticaj na pisanje »Slovenskog juga« pojačan je u vreme carinskog rata, u toku kojeg je omladina svojim »starijim drugovima« predala klub, čitaonicu i list. Formalno, građanski klub i čitaonica osnovani su u junu 1907, a od oktobra iste godine pod uredništvom prof. Božidara Markovića počela je da izlazi i nova serija lista. Novi vlasnici kluba i lista obavezali su se da promena vlasništva neće uticati na uređivački pravac, odnosno da će »Slovenski jug« nastaviti da piše »o svima događajima na našem Jugu sa svoja dva načela: jugoslovenske uzajamnosti, kada je reč o međusobnim odnosima naših naroda i spoljnoj politici uopšte, i demokratskim principima, kada je reč o unutrašnjem uređenju pojedinih jugoslovenskih pokrajina«. ²¹ Preuzeta obaveza bila je u skladu sa stranačkom politikom samostalaca, jer su principijelni demokratizam i jugoslovensko opredeljenje činili dva bitna načela njihovog partijskog programa. Zahtevajući da se gaji »duh jugoslovenske zajednice«, oni su među političkim strankama Kraljevine

¹⁶ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 153–154. Za prof. B. Markovića, 1903. obeležila je »novo doba u celom jugoslovenstvu«. Gotovo jednovremeno nestala su tri režima – Obrenovićev u Srbiji, Kuenov u Hrvatskoj i Kalajev u Bosni i Hercegovini, čime su stvoreni uslovi za »nov pokret, jači od svih ranijih, koji je pored svih smetnji, najviše urodio plodom«. Taj pokret više nije predstavljao »romantizam i sentimentalizam« i bio »nesvesan«. Svest o potrebi narodnog jedinstva uhvatila je koren u »sva tri plemena«, nije više bila »stvar pojedinih ljudi, već svojina narodnih masa«. Odluke novog pokreta bili su »demokratizam i realizam« (B. Marković, *Omladina u jugoslovenskom pokretu*, »Jugoslovenska demokratska liga«, br. 1, Ženeva 1919, str. 16).

¹⁷ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, str. 63.

¹⁸ Kazivanja M. Trifunovića F. Nikiću (Arhiv SANU, Zaostavština F. Nikića, 14530/VII-A).

¹⁹ Navedeno prema: D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Beograd 1973, str. 36–37.

²⁰ B. Marković, *n. d.*, str. 17.

²¹ *Slovenski jug*, br. 1, 13. oktobar 1907.

Srbije bili jedini koji su u programu pominjali »jugoslovensku zajednicu« ili jugoslovensko ime uopšte.²²

Idealizam njihovog visokog cilja sadržavao je spremnost na utapanje srpstva u jugoslovenstvo, pa i na izvesne žrtve. U tom smislu karakteristično je zalaganje Jovana Skerlića, »krvnog Šumadinca«²³ i potomka vojvode Skerle, za istočno narečje, a latinski pravopis, kojim bi bilo izvršeno potpuno književno stapanje i duhovno ujediničenje Srba i Hrvata.²⁴ U intelektualnim krugovima on je od mnogih smatran »ideologom nacije«, njegovo mišljenje je slušano »bez pogovora« i »primano kao dogma«.²⁵ Svaka studija o jugoslovenstvu samostalnih radikala morala bi stoga krajnjom brižljivošću analizirati udeo Jovana Skerlića u širenju jugoslovenske ideje u njenom dogmatizovanju. Milan Grol, njegov najbliži prijatelj još iz dečačkih dana, ukazivao je na crtu Skerličeve neracionalnosti u politici. Po njegovim rečima, izgovorenim 1909, a zabeleženim po sećanju 1917. godine, Jovan Skerlić, »vaspitan u idejama realista u borben racionalist«, sam »duhom« nikako nije bio realist. »Realističke ideje Skerličeve su lektirom i studijom postale njegova religija, ali nisu uspele stvoriti u njemu realističku metodu u posmatranju i sudenju. Skerlić u koga su sva uverenja dobijala fanatizam verskih dogmi, je retor, poeta, tribun, ali realist ne.«²⁶ Na samom početku Drugog svetskog rata, govoreći povodom 25-godišnjice smrti Jovana Skerlića, Milan Grol je delimično ponovio svoje ranije mišljenje, rekavši kako je »propovedao racionalizam«, buneći se protiv svih dogmi u umetnosti i životu, a završio »dogmatizmom jedne revolucionarne nacionalne ideje«, u vremenu koje je nametalo »sabiranje narodnih snaga«, pravolinijsku ideologiju i duhovnu disciplinu. Potrebu i smisao »svega toga« Jovan Skerlić je shvatio sa »jednom širinom duha koja je činila čast Srbiji i celoj njenoj predratnoj generaciji«. Kao jedne od glavnih odlika takvog Skerličevog duha istakao je »sposobnost vere i ulivanje vere drugima«.²⁷ Sa koliko je, na primer, samo ubedenja u aprilu 1905. godine, za vreme pravoslavnog Vaskrsa, prilikom posete grupe beogradskih i bugarskih studenata Zagrebu, »uz burno oduševljenje i svestrano odobravanje«, svoj govor završio stihovima: »Stojte kao stene u sumornoj noći, očekujte zoru koja mora doći«.²⁸ »Tako siguran i glasan i moćan«²⁹, nepokolebljivo uveren u istorijsku nužnost ideje za koju se zalagao, vrlo je brzo proglašen apostolom jugoslovenstva.³⁰

²² V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, str. 317–330.

²³ *Pismo Lj. Davidovnića povodom 25-godišnjice smrti J. Skerlića*, SKG, knj. LIX, br. 1, 1. januar 1940, str. 69.

²⁴ J. Skerlić, *Istočno ili južno narečje*, SKG, br. 308, 16. novembar 1913, str. 756–770; isto, br. 309–310, 1. i 16. decembar 1913, str. 862–873; J. Skerlić, *Pisci i knjige*, II, Beograd 1964, str. 328–358; D. Gajević, *Jugoslovenstvo između stvarnosti i iluzija*, Beograd 1985, str. 83–108; J. Jelić, *Dr. Jovan Skerlić*, Glasnik SIKD »Njegoš«, sv. 16, decembar 1965, str. 95–121.

²⁵ *Isto*, str. 107.

²⁶ M. Grol, *Dnevni zapisi*, »Letopis Matice srpske«, knj. 458, sv. 4, oktobar 1996, str. 561. Povodom 10-godišnjice rođenja J. Skerlića, Č. M. Nikitović je napisao kako je on »više voleo ideju nego njenu primenu, više se oduševljavao nerealnim govorima i izrazima, jugoslovenskim sanjarijama, koje su tada izgledale neostvarljive i daleke, nego što bi, recimo, hteo obratiti pažnju na partijsku organizaciju po okruzima i srezovima« (Č. M. Nikitović, *Jovan M. Skerlić*, Glasnik SIKD »Njegoš«, sv. 39, decembar 1977, str. 107).

²⁷ SKG, knj. LIX, br. 1, 1. januar 1940, str. 71–72.

²⁸ Prisutni su bili i profesori B. Marković, P. Popović, M. Pavlović (N. Stanarević, *Uspomene*, I, str. 29. Arhiv SANU, 14212).

²⁹ B. Mihajlović, *Portreti*, Beograd 1988, str. 102.

³⁰ *Odjek*, br. 104, 3. maj 1914.

Potrebu analize uticaja Jovana Skerlića u propagiranju jugoslovenske ideje ne umanjuje činjenica da on nije predstavljao celu Samostalnu radikalnu stranku i da su drugi njeni članovi ispoljavali manje ponesenosti, a više opreza. U svakom potpunijem istraživanju pažnju bi trebalo zadržati na u izvorima svakom vidljivom samostalcu, barem kada je reč o prvcima. Ma koliko slični u svom demokratizmu, načelnosti i pogledima na suštinu unutrašnje i nacionalne politike, gotovo svaki od njih bio je dovoljno izrazit individualist da ne bi mogle biti uočene i nijanse u njihovim ličnim stavovima. Sa toliko »jakih« intelektualaca u svojim redovima Samostalna radikalna stranka teško da je ikada mogla misliti apsolutno jednoglasno, bez razlika u mišljenjima, naročito kada se raspravljalo o tako složenim i sudbinskim pitanjima kao što je nacionalno. Posebno oprezan istoričar bi morao da bude u vremenu Prvog svetskog rata, u kojem su, osobito posle okupacije Srbije, samostalci, poput ostalih političkih grupa, bili prostorno razbijeni, sa slabim i neredovnim međusobnim kontaktima, a u situaciju dramatičnih zbivanja, velikih unutrašnjih lomova, opštih i pojedinačnih iskušenja.

Jedno od pitanja koje nas zaokuplja odnosi se na uprošćenost ideje o jedinstvu Južnih Slovena, svodenim na jedinstvo rase, jezika... Pred samo izbijanje Prvog svetskog rata, Jovan Cvijić, blizak samostalskim krugovima i slušan u njima, isticao je kako je »na prvom mestu« važno i »to što je jugoslovenska masa, doseljena u VI i VII veku u dinarske zemlje (i u oblast Morave i Vardara), bila u glavnome jednostavna, sa neznatnim plemenskim i dijalektnim razlikama. »*Ta prvobitna jednostavnost*«, po njegovim rečima i »*čini polaznu tačku za današnju jednakost Jugoslovena*« (istaknuto u originalu – M. R.).³¹

U vezi sa ovim je i pitanje koliko su samostalci, i pored svih veza održavnih sa jugoslovenski opredeljenim intelektualcima iz Austro-Ugarske, znali o pojedinim pokrajinama zamišljene i željene buduće južnoslovenske zajednice. Karakterističan je deo pisma koje je u drugoj godini rata, kada su već postojali i prvi koncepti jugoslovenske države, Jovan Žujović uputio Jovanu Jovanoviću-Pižonu. Pored ostalog, pisao je o svojoj »knjižici«, »samoj Jugoslaviji namenjenoj«, čiji jedan deo – »Slovenačku« – »vrlo malo« poznaje, šarmantno dodajući: »Ovo moje priznanje molim, da primite na uvo, jer je sramota glasno ga priznati.«³²

Koliko su samostalni radikali znali o »Slovenačkoj« i Hrvatskoj u vremenu pre izbijanja rata? Koliko je bilo realno očekivanje da će zajednički interesi i demokratsko uređenje buduće države nadvladati sve razlike u istoriji, mentalitetu, veri...? Sve do izbijanja Prvog svetskog rata rešavanje tako ozbiljnih pitanja nije sa svom ozbiljnošću i stavljano na dnevni red. Jugoslovenski cilj izgledao je dalek, više predmet jedne dugoročne nacionalne strategije no bliska mogućnost. Kao »zemlja misije« Srbija je težila ka zapadu i jugu. To nije bila, kako je isticao Jovan Cvijić, »težnja dinastije, vladaoca koji jagmi zemlju i tako proširuje svoju vlast i ojačava silu; nije težnja jedne klase vojničke ili plemićke, koja time dobiva veći značaj i veće titule; već je to jedna besvesno jaka misao i volja celog jednog naroda.«³³ Položaj Srbije pre balkanskih ratova po njegovim je rečima »zgodno« okarakterisao engleski pisac Garvin, rekavši kako ona predstavlja »opkoljenu

³¹ J. Cvijić, *Geografski i kulturni položaj Srbije*, Sarajevo 1914. Preštampano u : J. Cvijić, *Govori i članci*, II, Beograd 1921, str. 73.

³² Arhiv Jugoslavije (AJ), z. J. Jovanović-Pižon (u daljem tekstu – 80), 80–40–570/571.

³³ J. Cvijić, *Govori i članci*, II, str. 30.

zemlju«, a njeno stanovništvo »uhapšen narod«. ³⁴ U osiguranju svojih nacionalnih interesa, u težnji za širenje i omeđivanje jednog većeg prostora, kao garanta slobodnog i nesmetanog razvitka, srpska je politika obraćala pažnju na značaj koji su male dunavske države – a ona zbog svog geografskog položaja na prvom mestu, dobijale u politici zapadne Evrope. Iz toga je rođena nada da Srbija »svoje nacionalne interese može solidarisati sa interesima zapadne Evrope«, te da joj može »ispasti za rukom da od svojih nacionalnih pitanja načini(mo) evropsko pitanje«. ³⁵

Deo takvih razmišljanja predstavlja i jugoslovenska politika samostalnih radikala. Po svojoj širini, snazi uverenja u istorijsku potrebu ostvarenja željenog cilja, a pogotovo po veličini onoga što je od njegovog ostvarenja očekivano, jugoslovenstvo samostalaca čini bolji deo njihovog političkog angažovanja. U gotovo svemu ostalom oni nisu ispunili nadanja u njih polagana, a ponajmanje, svoja sopstvena. ³⁶ »Šta sam ja snevao, a šta od mene i od nas biva« pisao je Jovan Žujović partijskom prijatelju Ljubi Stojanoviću. ³⁷ Sa tom hipotekom su i ušli u Prvi svetski rat. Osim toga, u predstojećim iskušenjima Samostalna radikalna stranka bila je, u odnosu na svoje početke, znatno oslabljena. Ljuba Stojanović i Jovan Žujović bili su već napustili njene redove, a Jovan Skerlić je pred samo izbijanje rata umro. U toku rata ostavio ju je i Jaša Prodanović, okrenuvši se posle Solunskog procesa republikanizmu i pridobivši za svoje poglede Ljuba Stojanovića i Jovana Žujovića. ³⁸ Republikanska opredeljenja

³⁴ J. Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, »Glasnik Srpskog Geografskog Društva«, 1912. Preštampano u: J. Cvijić, *Govori i članci*, II, str. 14.

³⁵ J. Cvijić, O nacionalnom radu, predavanje održano u »Kolu Srpskih Sestara 18. februara 1907, Beograd 1917, str. 10.

³⁶ Prema jednom kritičkom osvrtu M. Grola, Samostalna radikalna stranka je u vremenu od »cepanja« do »Velikog rata« uspeła da okupi »najveći broj dobrih i načelnih elemenata, ali pri svem tom, težnje da se ona i imenom i sadržinom obeleži kao *radikalna demokratija* nisu se ostvarile. Iz svoje sjajne ere iz godine 1902–3 ona je u glavnom zadržala i vojsku i štab. Oko te tradicije i dobrih imena nisu se prestajale okupljati najbolje mlade generacije sve do danas. Međutim, i pored velike vojske i dobrog štaba, pored broja i moralnog kredita svojih imena, radikalna demokratija predstavljala je za sve vreme iza prevrata 1903, jednu snagu bez volje, bez pravca i bez pouzdanja. Otud su u glavnom njena razočaranja i drugima i sobom. I ona su se produžila nizati sve više u koliko se stranka, nemajući svoju čvrstu načelnu kičmu, pogibala levo i desno u politici oportunitizma i šahovskih kombinacija. Njena staroradikalna borba sa protivnicima zaoštravala se do opstrukcije da završi koalicijom, u kojoj bi dva tri samostalna radikala dobili poslovni položaj resornih ministara. Politika oportunitizma, kompromisi bez svrhe, zastajanje na po puta, oskudica samopouzdanja u najodlučnijim trenutcima, naizmenični nastupi optimizma i pesimizma trošili su godinama ni u šta najbolje energije i razočaravali i najstrpljivije nade«. Bespoštedan u kritici, M. Grol je svojim partijskim prijateljima prebacivao žrtvovanje načelnih skrupula taktičkim razlozima, a na drugoj strani vođenje »politike snebivanja da se zlo otkloni za vremena« (M. Grol, *Republikanska demokratija*, »Misaos«, III/1–2, Beograd, 16. juli 1920, str. 972–973). Komentari kojima su staroradikalni pratili politiku samostalaca, ne manje oštri, bili su i zloradi. Beležeći izjavu M. Milojevića, po čijem je mišljenju njihova najveća politička greška bila u tome što su se odvojili od radikala, M. Antić je postavljao pitanje »šta su uradili i postigli od cepanja do ujedinjenja«, dajući kratak odgovor: »malo ili nimalo« (Arhiv SANU, Žaostavština M. Antića, 14387/8439).

³⁷ Arhiv SANU, 12398/16.

³⁸ Republikanstvo nije bilo daleko od samostalaca. Prema svedočenju J. Prodanovića, odmah posle ubistva kralja Aleksandra Obrenovića, »nekoliko političkih ljudi«, uključujući i njega, radilo je na proglašenju republike, u čemu ih je sprečio Danjan Popović, ne dopuštajući da se J. Žujović i on sastanu sa zaverenicima (*Spomenica Jaše Prodanovića*, str. 184). O republikanizmu dela samostalnih radikala govorio je i M. Grol, prema čijem je sećanju grupa mladih radikalnih demokrata smatrala da je smrću Aleksandra Obrenovića pitanje o obliku vladavine bilo otvoreno i u tom smislu objavila članak u »Dnevnom listu«. »Razume se da je ta platonaska manifestacija morala ostati samo na tome. Odmah po pojavi prvih brojeva u varoši, vojnici s puškama, predvođeni jednim podoficirrom, upali su u redakciju i štampariju i uzaptili brojeve. Skerlić, Boža Marković, Milan Marković, Jovan Žujović i drugi koji su

nisu bila nesimpatična ni Kosti Kumanudiju i Milanu Grolu, ali je njima, za razliku od Jaše Prodanovića, glavno bilo da se stvori Jugoslavija, a ne republika. Milana Grola to, ipak, nije oslobadalo stalnih sumnjičenja za republikanizam.³⁹

Po rečima prof. Božidara Markovića, Prvi svetski rat je Jugoslovane zatekao nespremne, ali je doprineo da ideja narodnog ujedinjenja postane opšta i da »sasvim sazre«. »Za tri i po godine rata učinjeno je više, no što bi se možda učinilo za tri i po decenije u mirno doba i pri normalnim prilikama«. ⁴⁰ Po njegovom otpočinjanju, radikali i samostanci prekinuli su svoje međupartijske svade, ali su vremenom razlike ispoljene naročito u pogledu načina mogućeg ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca otvorile nove sukobe. O ovim razmimoilaženjima istoriografija je već davala svoju reč na osnovu koje je moguće delimično pratiti učešće samostalaca u većini važnih momenata vođenja nacionalne politike – od davanja uputstva Nikoli Stojanoviću i Dušanu Vasiljeviću za organizovanje jugoslovenske emigracije u oktobru 1914. godine preko donošenja Niške deklaracije, delovanja novinarskog biroa u Ženevi, učešća u radu Jugoslovenskog odbora i zahteva za sazivanje Velike narodne skupštine do Ženevske konferencije i rada Jugoslovenske demokratske lige. Predmeti istraživanja, međutim, najčešće su bili širi; političko-nacionalni pogledi samostalnih radikala nisu bili u centru pažnje, zbog čega i dobijena slika nije celovita. Pokušavajući da dublje uđemo u istraživački problem, uočili smo izvesnu, ako tako možemo reći, blagonaklonost istoriografije prema samostalcima. U poredenju sa staroradikalima oni su, ne bez osnova, posmatrani kao »naprednija« snaga, demokratičnija i načelnija u političkoj praksi, a šira u nacionalnim pogledima. U vezi sa tim je i naš utisak da bi se u ponovnom iščitavanju izvora, pa i literature starijeg datuma, trebalo zadržati na kritici koju su samostalcima upućivali radikali i neki drugi savremenici. Pri ovome u prvom redu mislimo na uspomene Lazara Markovića, neke njegove objavljene knjige, sećanja Jovana Tomića, knjigu Milana P. Đorđevića ili Arčibalda Rajsa.⁴¹ Istoriografski sud o samostalcima kao iskrenim Jugoslovenima i demokratama ne bi u suštini bio promenjen, niti bi bilo usvojeno mišljenje Milana Antića o potpunoj državničkoj, nacionalnog i istorijskoj neodgovornosti srpske opozicije⁴², ali bi analiza samostalnih radikala imala više nijansi, potvrđujući pravilo da u istorijskoj nauci nema jednostavnih rešenja i lakih odgovora.

se tu našli, otišli su u Oficirski dom, gde je zasedavao zaverenički komitet. Pred komitet izišao je Žujović. Objašnjenje nije trajalo dugo, odluke isto tako bile su kratke: razgovor o republici tih dana presečen je« (M. Grol, *Republikanska demokratija*, str. 969).

³⁹ Prema tvrdnji M. Antića, na primer, M. Grol je »u duši bio republikanac« (Arhiv SANU, Zaostavština M. Antića, 14387/8414). U portetu Lj. Davidovića, pak, D. Jovanović je napisao kako je »malo falilo da mu se Grol i Kumanudi opredele za republiku sa akademcima u Parizu i Ženevi« (D. Jovanović, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 46 umrlih savremenika su fotografijama*, II, Beograd 1975, str. 27). Sam M. Grol je odbijao optužbe za republikanska uverenja, insistirajući na tome da pitanje o republici, nezavisno od drugih, nije »prvo i suštastveno« (pismo T. Kacleroviću iz novembra 1918, Arhiv SANU, Zaostavština M. Grola, 14575/I-16). O njegovom shvatanju da je republikanizam preuranjen i neprimeren Srbiji videti: M. Grol, *Republikanska demokratija*, str. 969–984.

⁴⁰ B. V. Marković, *Pre dvadeset godina*, »Naše narodno ujedinjenje, Unutrašnje uređenje Jugoslavije«, Beograd 1938, str. 43.

⁴¹ Videti: L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929)*, Zagreb 1935; L. Marković, *Srbi i Hrvati 1914–1944*, Beograd 1993; J. Tomić, *Jugoslavija u emigraciji, Pisma i beleške iz 1917*, Beograd 1921; M. Đ. Đorđević, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914–1918*, Beograd 1922; A. Rajsa, *Čujte Srbi*, Beograd 1997. Neobjavljene »Uspomene« L. Markovića dobili smo na korišćenje kolegijalnošću prof. Đ. Stankovića.

⁴² Arhiv SANU, Zaostavština M. Antića, 14387/8534.

Ograničeni prostor jednog članka ne dozvoljava nam da delatnost samostalaca pratimo u svim značajnijim datumima, događajima i problemima Prvog svet-skog rata. Ovom prilikom pokušali bismo da ukažemo da neke momente o kojima je u istoriografiji, čini nam se, još uvek bilo nedovoljno reći.

Jedan od prvih, a verujemo i realan naš utisak, odnosi se na nekompaktnost samostalnih radikala, nejedinstvo koje nije bilo posledica samo njihove »rasturenosti« po Evropi, već i različitog viđenja problema, te padova i uspona kroz koje je prolazila jugoslovenska politika. Otuda se ne može govoriti o pravom stranačkom stavu, prihvaćenom barem od većine članova. Istraživanje otežava i to što u izvorima do sada nismo pronašli nijedan značajniji dokument o ličnim pogledima Ljube Davidovića i Milorada Draškovića na jugoslovensko pitanje, a njih dvojica su tih godina bili na čelu stranke. Naša saznanja svode se uglavnom na pojedinačna izjašnjavanja kroz privatnu prepisku. Prema nekim izvorima, deo samostalaca se posmatranim problemom nije mnogo ni bavio. U jednom od pisama upućenom Triši Kacleroviću Milan Grol je kritikovao svoje partijske saborce govoreći: »Od naših jedni su samostalniji ali konservativniji kao /Milorad/Drašković i Ljuba Dav/idović/, (ali ako ne u idejama a ono u taktici nesavremeni), drugi su još neprestano u začkoljicama iz Beograda i Niša, u ličnoj politici i formalizmu. Najbolji među njima kao Jaša /Prodanović/, ostali su nedirnuti događima, i misle da se sav naš problem zasniva na proporciji grupa, smicalicama pomoću kojih će se izbaciti Stojan /Protić/ i Pašić. Ljudi se zanimaju studijama skupštinskog poslovnika, a ostaju neosetljivi prema pojavama koje nam nagoveštavaju strahovite perspektive i u unutarnjim i u spoljnim pitanjima...« Po njegovim rečima, među samostalcima je postojala grupa »oportunistički poslednjeg stepena kao što je /Velislav/ Vulović koji je gotov na sve, koji vuče Jašu disidentima i kompromisima svake vrste. Jaša je načelan i ispravan, ali naivan, slabog kriterijuma o ljudima i uzan u idejama. I što je najgore: sav zauzet našom čisto partijskom borbom, bez šireg horizonta u današnjoj situaciji opštoj, i našoj nacionalnoj.«⁴³

Privatna prepiska otkriva takode neka načelna neslaganja između Milorada Draškovića i Milana Grola. Milorad Drašković se u jednom svom pismu Milanu Grolu žalio na optužbe koje su mu upućivali samostalci iz Ženeve, smatrajući da on, kao ministar u vladi, šteti na nacionalnoj propagandi. »I zašto da podržavate kod svih naših i kod sebe«, pitao je, »jedno uverenje pogrešno, na štetu mog razumevanja poslova... Zašto... neprestano žalba da sam ja cicijašlukom osujetio dobru stvar?«⁴⁴ U jednom drugom pismu Milorad Drašković je bio još određeniji: »Ja Vam to pišem po dužnosti, bez uverenja da ćemo se razumeti. Ne bih mogao tačno opredeliti zašto, tek tako je. Ja se bojim vašeg temperamenta i inteligencije s jedne strane, a osustva poznavanja stvari i filosofije s druge. Onim prvim dvema osobinama, razvijenim na užtrb (uvek kako ja mislim) one životne filosofije koja sve nadživljuje i sve pobeđuje, vi lično vršite na okolinu uticaj kakvom sada nema mesta ni po pravcu ni po intenzivnosti. Stvorili ste jednu atmosferu munjevine koja nalazi puno nosilaca i transformatora i koja se pojačava do eksplozije. Eksplozije čije ćete posledice vi, nehotice, drugome, najpre nama ova-mo, staviti u greh i odgovornost. No taj greh i odgovornost je sporednija stvar. Važne su posledice...«⁴⁵

⁴³ Arhiv SANU, Zaostavština M. Grola, 14575/I-13.

⁴⁴ Pismo od 5. septembra 1916 (isto, 14575/I-21).

⁴⁵ Pismo od 24. maja 1917 (isto, 14575/I-24).

Raspoloživi izvori ne omogućavaju nam da u potpunosti shvatimo karakter i ozbiljnost neslaganja između Milorada Draškovića i Milana Grola. Pogotovo se na osnovu njih ne bismo smeli upustiti u spekulacije o razlikama u njihovim pogledima na vođenje jugoslovenske politike. Poznavanje njihove međusobne prepiske, pored drugih izvora i opštih saznanja o različitosti dva politička nerva, dozvoljava nam, međutim, da pretpostavimo kako se citirana mišljenja odnose i na problem koji nastojimo da sagledamo.

U pokušaju uočavanja onoga što je samostalcima bilo zajedničko u stavu prema jugoslovenskom ujedinjenju zadržali bismo se na njihovom nečelnom opredeljenju da ujedinjenje ne može i ne treba da bude izvršeno onako kako su ga shvatali radikali, a formulisao Lazar Marković rečima »sa Srbijom, izvedeno od Srbije i oko Srbije«. ⁴⁶ Principijelno, samostalni radikali su se izjašnjavali za demokratizam u svemu, pa i u činu ujedinjenja, pravo samoopredeljenja i ravnopravnost naroda koji se ujedinjuje. O onome šta su ovi stavovi konkretnije sadržavali moglo bi se govoriti na primeru pojedinačnih izjašnjavanja. U tom pogledu posebnu pažnju trebalo bi obratiti na gledišta Milana Grola, koja su u izvorima uglavnom jasna, a odražavaju nekakvu vrstu hipnoze idejom ujedinjenja Jugoslovena. Njegovo zalaganje za jugoslovensku državu sadržavalo je ubeđenje da je samo tim putem moguće rešavanje pitanja političkih sloboda, socijalnih, kulturnih i nacionalnih problema. To je ono isto spajanje ideala o kakvom je govorio program samostalaca u predratnom periodu.

Prema ubeđenju Milana Grola, stvaranje jugoslovenske države nije značilo samo potpuno rešavanje nacionalog pitanja, kao uslova za sređivanje drugih, »u interesu naroda i demokratije«. U pitanju je bilo uklanjanje unutrašnjih kriza i »bolesti«, lakše i uspešnije lečenih u »velikoj kući«. Pitanje kulture i demokratije u Jugoslaviji dobijalo je »više no sam nacionalizam kako ga shvataju mnogi od onih koji se za Jugoslaviju zalažu sa sasvim drugim pobudama«. ⁴⁷ »Ako se *ujedinimo*«, naglašavao je Milan Grof u pismu Triši Kacleroviću, »sitne stvari, sitni ljudi i vlada onih koji se koriste svom našom sitničarskom politikom, *otpašće*. Ujedinjenje je uslov života našeg kao naroda. Samo s njime mi možemo stvoriti što u stilu i u razmerama koji što znače u današnje doba... Da se... atmosfera pročisti i dezinfikuje, treba razvaliti sva vrata i sve prozore, otvoriti široke vidike, izazvati širu utakmicu, podići merilo u izboru i ocenama o stvarima i ljudima. za *to* je današnja Srbija i *mala*, i uz to, osobenim okolnostima za dugo *onesposobljena*. To se isto vidi, sa sličnim i drugim razlozima, na drugoj strani, kod Hrvata i Slovenaca, i zato se danas odande onako jednostavno traži ujedinjenje kao jedini uslov za nešto što se zove *život* jednog naroda (istaknuto u originalu – prim. aut.).

Sve napore treba dakle upraviti u tom pravcu. Mi se moramo ujediniti po svaku cenu. Sve je bolje od životarenja i izumiranja u onoj apsani što bi se sutra zvalo (delimično) restorirana Srbija, za uvek izdvojena od ostalih delova koji bi se neminovno od sad morali obrnuti novom centru«. ⁴⁸

Za Milana Grola jugoslovensko opredeljenje nije značilo »nacionalizam preživelog datuma«, već »conditio sine qua non budućnosti i naše i naših u Mo-

⁴⁶ L. Marković, *O organizaciji naše buduće države*, Javno predavanje održano u julu 1918 godine u opštinskoj dvorani, u Zenevi, Ženeva 1919.

⁴⁷ Pismo T. Kacleroviću, 9. novembar 1917 (Arhiv SANU, Zaostavština M. Grola, 14575/I-10).

⁴⁸ Kao nap. 43.

narhiji«. ⁴⁹ Načelo samoopredeljenja, pak, bilo je »dovoljna garantija za sve, pošto je idejni proces ne samo izveden, no i krunisan demonstrativno izraženom jedno-dušnošću *apsolutne većine* naroda« (istaknuto u originalu – prim. aut.)⁵⁰

Prepiska Milana Grola ne sadrži detaljnije obrazložen stav o formama jugoslovenskog ujedinjenja, odnosno nekakav projekat državnog uređenja Jugoslavije. Samostalci su se dugo zadržavali na iznošenju načelnih gledišta. Prof. Božidar Marković je u jednom od pisama Jovanu Jovanovuću-Pižonu posebno insistirao na potrebi da Srbija stvori državni program ujedinjenja, koji će osigurati osnovne elemente, biti nezavisan od eventualne promene vlade, a pokazati da je Srbija sposobna da ostvari misiju ujedinjenja. Na prvom mestu on se založio za to da Srbi, Hrvati i Slovenci »podjednako« budu »državotvorni elementi buduće države«. Jer, »samo uz saradnju svih i iz svijui krajeva može se doći do solidne države. Ovo je osnovna ideja, koja je baza svemu ostalom. Ako se ona primi, otvoreno i lojalno, onda sve ostalo proističe samo po sebi. Drugačije rešenje je nemoguće jer će samo ono rešenje biti sigurno, na koje se svi slože...«⁵¹

U docnijem razvoju događaja, u jednom predavanju održanom u Ženevi u martu 1918. godine, prof. Božidar Marković je konkretizovao svoja razmišljanja iznoseći stav o državnom ustrojstvu. Po njegovim rečima, načelo narodnog samoopredeljenja, na osnovu kojeg je traženo ujedinjenje troimenog naroda, moralo se odnositi i na uređenje buduće zajedničke države. Prilikom njenog konstituisanja morale bi biti poštovane sve razlike u mentalitetu i istorijskom razvitku delova koji se ujedinjuju. Ni ujedinjenje ni državna celina ne bi bili u opasnosti ako bi »pojedini delovi naroda« tražili »kontinuitet svojih istorijskih činjenica u zajedničkoj državi«. Štaviše, ujedinjenje nije smelo biti »negacija takvih zahteva«. »Jedinstvo državno bi bilo predstavljeno u svemu onome, što je neophodni interes celine. Sve ostalo što predstavlja interes pojedine pokrajine, ili pojedinog dela naroda, a moguće je da se zakonodavno posebno uređuje, bez ugrožavanja državnih temelja, može se slobodno predati brizi tome delu naroda, samo ako on to hoće i želi.«⁵²

Navedeni stavovi pokazivali su da je prof. Markoviću bila bliska ideja o zakonodavnim autonomijama, što je bilo veoma daleko od onoga kako su uređenje buduće države videli radikali.⁵³ Podrobnije mišljenje on je izneo početkom 1919. godine, posle »Prvog decembra« u kojem su samostalci gledali »najviši domet nacionalnih stremjenja«. ⁵⁴ U ovom tekstu založio se za srednje rešenje između centralizma i federalizma, navodeći protiv centralizma niz argumenata, među kojima je najjači bio taj da će se njime »najmanje postići stapanje naroda« u jednu nacionalnu celinu, što je, »kako izgleda, svima nama zajednički cilj«. Upravo radi

⁴⁹ Pismo T. Kacleroviću, 9. januar 1918 (isto, 14575/I-11). U osnovi, slično je bilo i mišljenje B. Markovića, prema čijim su rečima sva tri dela naroda postala svesna da sami, svaki za sebe, ne mogu odbraniti svoje države, koje je, osim toga, teško »ograničiti«. »Razdvojeni i pocepani«, isticao je, »ne možemo se održati. Možemo samo životariti i postepeno se gubiti u tudinskom moru. Međutim, mi svi nećemo da životarimo, već hoćemo da živimo, a moći ćemo živeti samo ako smo zajedno. Otud i neophodnost našeg ujedinjenja« (B. V. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 40–44).

⁵⁰ Kao nap. 43.

⁵¹ Pismo od 15/28. oktobra 1916 (AJ, 80–37–336/344).

⁵² B. V. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 45–48.

⁵³ Poslanstvo u Bernu obavestilo je B. Markovića da je vlada zabranila njegovo predavanje i dalje »rasturanje« brošure u kojoj je štampano (pisma J. Jovanoviću-Pižonu, 1/14. i 22. maj 1918, AJ, 80-37-407/408 i 415; *Službene novine*, br. 52, 3. maj 1918).

⁵⁴ R. L. Knežević, *Ljubomir Davidović, Spomenica Ljubomira Davidovića*, str. 16.

tog cilja založio se za autonomije sa zakonodavnom vlašću, osnovane na načelu narodnog samoopredeljenja, koje bi uključivale postojanje pokrajinskih skupština ili sabora sa svojim vladama. Međutim, za razliku od ženevskog predavanja iz čije se sadržine moglo zaključiti da bi autonomne jedinice mogle biti istorijsko-pokrajinske ili plemenske, ovde se usprotivio takvoj mogućnosti. Pokrajinske granice smatrao je ostatkom tuđinskih, nametnutih podela, čije bi zadržavanje škodilo nacionalom sjedinjavanju, isto kao i plemenska deoba.⁵⁵

Prema jednom članku prof. Markovića, Samostalna radikalna stranka nije u potpunosti delila njegovo mišljenje; od zakonodavnih bila joj je bliža ideja administrativnih autonomija. Njeno gledište »odmah po ujedinjenju (bilo je) da u opštem interesu ne treba državu ograničavati na državnopravnim autonomijama, ali je u toliko više bila za najšire autonomije administrativnog karaktera s uverenjem da će ove, ljudski praktikovane, dati sve i više i brže od onoga što se očekuje od legislativnih autonomija.«⁵⁶

U pokušaju sagledavanja najbitnijih momenata u istraživanju jugoslovenske politike samostalnih radikala vrednim pažnje čini nam se još nekoliko uočenih činjenica. Jedna od njih je nestrpljenje dela samostalaca da se dode do željenog cilja, kada mu je Prvi svetski rat već otvorio mogućnost za doseganje. Otuda i prekori opreznijih političara, a potom i svih kritičara Jugoslavije, o »preuranjenom jugoslovenstvu« i »zabludama nerealnih ljudi«. U vezi sa ovim je i očekivanje samostalnih radikala da će »pametno postavljene stvari« nadvladati sve nasledene razlike između naroda koji se ujedinjuju, kao i njihova vera u sveću demokratiju koja, obezbeđujući prava svakog pojedinca, osigurava i svaki deo naroda u zajedničkoj državi. Koliko je bilo uverenje da će ujedinjenje rešiti čak i problem postojećeg ratnog neprijateljstva Srba i Hrvata pokazuje otvoreno priznanje Milana Grola: »Kada smo... u Nišu proglašavali jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca svi smo mi znali da hrvatska masa u tom času ne kliče za pobjedu srpskog oružja.«⁵⁷ U već pomenutom predavanju prof. Božidar Marković je, pak, govorio kako su nosioci »revolucionarne misli narodnog ujedinjenja« prestali da budu samo intelektualci, a postale »široke mase naroda bez razlike vere i imena«, te da se od početka rata nije dogodio »ni jedan primer izdaje nacionalne misli, ni jedan slučaj dezavuiranja rada Jugoslovenskog odbora i ni jedan glas protivu Srbije«. Za ujedinjenje su bili svi svojeviti naroda, čak i celokupno katoličko sveštenstvo, a malobrojni i nevažni protivnici nalazili su se jedino među frankovcima.⁵⁸ Razmišljajući nad ovim citatom u dilemi smo da li je u pitanju bilo slepo verovanje ili svesna obmana.

Problem za sebe predstavlja odnos samostalnih radikala prema staroradikalima i Nikoli Pašiću, u kojem su prvi gledali personifikaciju svega lošeg u politici Radikalne stranke. Partijska netrpeljivost, čini nam se, nije imala beznačajni udeo u tome što su samostanci u gotovo svakoj situaciji i o gotovo svakom problemu imali drugačije mišljenje. Kritika koju su radikalima upućivali pre rata, u ratu je pooštrena do isključivosti, dobijajući onaj ton koji je u osudi Nikole Pašića

⁵⁵ B. Marković, *Unutrašnje uredenje Jugoslavije*, »Jugoslovenska demokratska liga«, br. 1, str. 4–8; B. V. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 49–69; Lj. Trgovčević, *Božidar Marković o unutrašnjem uređenju Jugoslavije (1914–1919)*, »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, Zbornik radova, Beograd 1989, str. 339–346.

⁵⁶ B. V. Marković, *Demokratska stranka i hrvatsko pitanje – povodom članka g. Pribičevića*, »Nedeljni glasnik«, br. 13, 16, april 1922.

⁵⁷ M. Grol, *Dve godine zablude i lutanja*, Beograd 1921, str. 11.

⁵⁸ B. V. Marković, *Pre dvadeset godina*, str. 13–40.

imao Kosta Stojanović u svom sećanju »Slom i vaskrs Srbije«. ⁵⁹ »Izbeglički mentalitet«, pisao je Jovan Zujović, »deset puta je potencirao onaj naš obični, domaći, pa smo jedno drugom krivi što smo živi, i ako živimo u uverenju i ispovedamo: mi smo Srbija, ovo nam je sve što nam je ostalo!« ⁶⁰ I tako, dok su samostalci isticali kako su »u uzini Pašičeve nacionalne politike od uvek gledali veliku opasnost« ⁶¹, radikali su naglašavali da njihovi bivši partijski saborci koriste spregu sa Jugoslovenima iz Austro-Ugarske da bi rušili Nikolu Pašića. ⁶²

U kritici predsednika vlade samostalci su delili mišljenja koja su o njemu imali Jugosloveni iz Monarhije i njihove britanski prijatelji, naročito Siton Votson i V. Stid. Iz te saglasnosti su i nastali stereotipi o »reakcionarnom srpskom ministru predsedniku«, Nikoli Pašiću kao »satrapu«, »naprednom i demokratskom Jugoslovenskom odboru«. ⁶³ Vrednim ozbiljnog istraživanja čini nam se upravo taj hiper kritični odnos prema Nikoli Pašiću, a na drugoj strani povremena krajnja nekritičnost prema pojedinim članovima Jugoslovenskog odbora i zatvaranja očiju pred njihovim isključivostima. Privatna prepiska otkriva sitna nezadovoljstva, ponekad i ironiju u portretisanju pojedinih članova Jugoslovenskog odbora ⁶⁴, ali javno izrečene osude, kao prema Nikoli Pašiću, nije bilo.

Intrigirajuće je i pitanje o veličini uticaja koji su evropski intelektualci, naročito britanski, imali na stavove samostalaca. U kolikoj su meri doprineli formiranju nekih od stavova samostalnih radikala smeštenih u evropskim centrima – prema Nikoli Pašiću, Jugoslovenskom odboru, budućoj državnoj zajednici? Praćenje pisanja dela strane štampe, posebno časopisa »New Europe« Sitona Votsona, nesumnjivo pokazuje da su se neka od tamo objavljivanih mišljenja, kao i neki od isticanih zahteva, podudarali sa zahtevima srpske opozicije i Jugoslovenskog odbora. Samo iz jednog većeg teksta Milana Grola vidljivo je, na primer, da je zahtev za formiranje odgovorne vlade sastavljene u jednakoj srazmeri od Srba iz Srbije i Jugoslovena iz Monarhije imao snažnu podršku dela strane štampe. ⁶⁵

U ovom nastojanju da problemu uloge samostalnih radikala u širenju jugoslovenske nacionalne i državne ideje, kao i u nastajanju jugoslovenske zajednice, pridemo iz što više uglova, niz relevantnih pitanja koja su postavljena sigurno da nije završen. Razmišljajući nad njim postavili bismo na kraju još jedno pitanje za koje u izvorima nismo našli konkretan trag, ali nam se nametalo već i iz samog shvatanja atmosfere vremena posle 29. maja 1903. godine. Koliko je svest samostalaca, pitamo se, opteretio prevrat praćen svirepim ubistvom kraljevskog para? Njihov udeo u psihološkoj pripremi tog čina nije bio mali. Kakvim ga je sve uspesima u unutrašnjoj i spoljnoj politici trebalo pravdati?

⁵⁹ K. Stojanović, *Slom i vaskrs Srbije*, Arhiv SANU, 10103.

⁶⁰ Pismo J. Jovanoviću-Pižonu (AJ, 80–40–570/571).

⁶¹ Kao nap. 56.

⁶² Arhiv SANU, Zaostavština M. Antića, 14387/8441.

⁶³ Videti: M. Grol, *Ženevska konferencija o jugoslovenskom ujedinjenju*, Ženeva 1918.

⁶⁴ Naveli bismo mišljenje koje je o F. Supilu izneo P. Popović, koji nije pripadao Samostalnoj radikalnoj stranci, ali je bio blizak njenim članovima: »On je seljak, to znate, i bez jače kulture. Ali je veše, prefrigan. Kao knez Miloš malo. Zato nikad niste sigurni s njim, kao s Trumbićem (da ne govorim o Nikoli Stojanoviću). Pre mi izgleda da hoće da bude prvi uvek. Hoće da izvrda sebi uvek glavno mesto i vodstvo. Kad je trebao sa mnom da ugovori sastanak u mom stanu, radi brošure, vazdan je pravio tehte-mehte (a sve... i uvijajući) samo da ne izgleda da *on dolazi meni* prvi. Marim ja, mislim se...« (Pismo J. Jovanoviću-Pižonu, 18/31. januar(?) 1915, AJ, 80–38–550/553).

⁶⁵ M. Grol, *Ženevska konferencija o jugoslovenskom ujedinjenju*, str. 11–15.

MIRA RADOJEVIĆ

THE POSITION OF THE INDEPENDENT RADICAL PARTY
REGARDING THE IDEA OF YUGOSLAV UNIFICATION

Summary

The idea of Yugoslav unification, one of the most significant concepts of this sort in the Balkans, continues to attract historiographic research, despite a considerable number of commendable books already written on the subject. There is, in connection to this, another question that has not been examined thoroughly enough in the past and it is that of the view of Yugoslav unification held by the Yugoslav Radical Party, the only political organization in the Kingdom of Serbia whose program favored the concept of creating a Yugoslav community. It seems right to analyze the position of the Independent Radicals regarding this question in the period beginning with the party's founding early in the 20th century, following its separation from the Radical Party, and extending to the outbreak of World War I and the formation of the first Yugoslav state. The importance and complexity of this subject require a monographic approach, in which the emphasis of research and analysis should be placed on the individuals most prominent in supporting the idea of Yugoslav unification, the general atmosphere following 29 May 1903, and the significance of the program of Yugoslav unification as a way of simultaneously ensuring national independence, social justice, and the full democratization and modernization of Serbia in the Western sense. The Independent Radicals' program of Yugoslav unification rested on what they considered to be a realistic basis for national survival and progress, yet the party's high expectations concerning this program indicated an idealized vision of what it could achieve. Nevertheless, it must be said that in the entire history of the Yugoslav state the idea of Yugoslav unification was never realized in the way proposed by the Independent Radicals. In the various phases of its development the Yugoslav state has never been organized as the democratic community they had envisioned.

SRPSKA CENTRALNA PRIVREDNA BANKA d.d.
U SARAJEVU

ABSTRACT: Članak se bavi istorijom Srpske centralne privredne banke d.d. u Sarajevu, koja je osnovana 1911. godine za vreme austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine i nastavlja rad i u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. U ovoj banci i oko nje bio je skoncentrisan glavni srpski kapital u tom delu Jugoslavije. Prilog proučavanju srpskog kapitala u Kraljevini Jugoslaviji zasniva se na arhivskim istraživanjima.

Najjači srpski novčani zavod u Bosni i Hercegovini, Srpska centralna privredna banka u Sarajevu, osnovan je 1911. godine u vreme najžešće nacionalne borbe i angažovanja na jačanju srpske privrede u Bosni i Hercegovini, okupiranoj od Austro-Ugarske. Zavod je osnovan »da organizuje i povede srpsku privredu i da stvori Srbima privredne pozicije, koje im po prirodi pripadaju, a koje im je austro-ugarska vlast nastojala da onemogući. Kao takav ovaj je zavod bio stožer i zaštitnik sviju ostalih novčanih zavoda po Bosni i Hercegovini«.¹ Svi manji i veći srpski novčani zavodi u Bosni i Hercegovini bili su tesno vezani za Srpsku centralnu privrednu banku i njen opstanak značio je tada, kao i posle u Kraljevini Jugoslaviji garanciju za opstanak i svih ostalih srpskih novčanih zavoda u toj oblasti.

Banka je osnovana sa akcijskim kapitalom od 3,000.000 kruna, podeljenim u 15.000 komada akcija, vrednost akcije od 200 kruna. Odmah je uplaćeno 40% iznosa, a ostalih 60% tokom sledeće, 1912. godine.² Srpske banke u Sarajevu radile su i u vreme Prvog svetskog rata. Navodimo bilans Srpske narodne banke, koja se posle fuzionisala sa Srpskom centralnom privrednom bankom. Bilans je sačinjen 31. decembra 1917. godine:³ (Vidi tabelu br. 1)

Sav srpski poslovni svet smatrao je za obavezu i dužnost da postane akcionar Srpske centralne privredne banke, makar i kupovinom jedne akcije, da bi na taj način doprineo razvijanju i jačanju srpske nacionalne privrede u Bosni i Hercegovini austrougarskog vremena. Zbog velike potrebe za postojanjem takve finansijske institucije osnivanje banke pomogli su i Srbi iseljenici iz Amerike upisom akcija, koji su je ojačali i slanjem uloga na štednju. Državni izveštaji iz vremena Kraljevine Jugoslavije govore o tome da je to »bila dobro smišljena i orga-

¹ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond: Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine SHS/Jugoslavije, Srpska centralna privredna banka d.d. Sarajevo (dalje: AJ, 65–1394), Izveštaj od 21. marta 1936, str. 1.

² Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1927, 134.

³ AJ, 65–1394, Srpska narodna banka d.d. Sarajevo.

IMOVINA

RAČUN IZRAVNANJA NA DAN 31. DECEMBAR 1917.

DUG.

	K		h		Glavnica	K		h	
	K	h	K	h		K	h	K	h
Gotovina									
u blagajni	205.851.	85			od 10.000 kom. dionica	1.000.000.	-		
kod b.h. pošt. štedionice	3.653.	37			od 5.000 " " V emisije	500.000.	-	1.500.000.	-
na žiro računu kod Austro-Ugarske Banke	2.334.	95			Fondovi:				
u stranim monetama	9.103.	34			rezervni	360.000.	-		
Mjenice					penzioni naših činovnika	10.831.	-	370.831.	-
Dužnici					Ulozi			1.905.732.	61
Hartije od vrijednosti					Povjerioci			1.657.323.	71
Ostave					Nepodignuta dividenda			20.770.	-
Naša zgrada					Ostavljači ostava			3.983.827.	18
Namještaji i pribor					Hipotekarni zajam			88.224.	53
Roba					Čisti dobitak			102.530.	05
								9.629.239.	08
RAČUN GUBITKA I DOBITKA									
na dan 31. decembar 1917.									
GUBITAK									
								DOBITAK	+
Trošak					Prenos iz 1916. god.			1.977.	31
kancelarijski, poreza, plate i skup. doplatak			100.143.	47	Kamate			292.329.	57
Kamate					od tekućih računa, mjenica i t.d.			76.744.	73
na uloge, reeskont i upotrebljene kredite			168.378.	09	Razni prihodi i Provizije				
Čisti dobitak			102.530.	05					
			371.051.	61				371.051.	61

nizovana akcija protkana patriotskim osećanjima, pa se svuda i kod najširih slojeva naroda nailazilo na razumevanje«. ⁴

O angažovanosti srpskog poslovnog sveta kod Srpske centralne privredne banke u Sarajevu najbolje govori broj računa koje su ova banka i njene filijale vodile po svojim poslovnim knjigama. U leto 1931. godine, na primer, taj broj iznosio je 21.925 računa samo po kontu dužnika, a nešto manje od toga po kontu verovnika. Tada je u raznim obavezama prema ovoj banci, kao dužnici ili žiranti, bilo preko 60.000 osoba. ⁵

Na početku privrednog života Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, Srpska centralna privredna banka u Sarajevu povećala je glavnicu na 4,500.000 kruna izdavanjem 7.500 novih akcija po 200 kruna. ⁶ Već sledeće, 1919. godine, banka se fuzionisala sa Srpskom narodnom bankom d.d. u Sarajevu i Srpskom bankom d.d. iz Mostara, koja je postala njena filijala. ⁷ Od Srpske narodne banke iz Sarajeva preuzeto je 4,500.000 kruna, a iz mostarske banke 3,000.000 kruna, pa je Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu 1919. godine povećala svoj kapital za 8,000.000 kruna. Celokupni njen kapital tada je dostigao visinu od 20,000.000 kruna. ⁸

U periodu posleratne konjunktore srpski kapital u Bosni i Hercegovini se dalje koncentrisao, pa je 1922. godine došlo do nove fuzije banaka. Srpskoj centralnoj privrednoj banci u Sarajevu pridružila se Srpska privredna banka d.d. u Sarajevu, koja je takođe imala kapital u vrednosti od 20,000.000 kruna. Posle ove fuzije kapital Srpske centralne privredne banke se uvećao na 40,000.000 kruna, odnosno 10,000.000 dinara, pošto je u međuvremenu došlo do zamene krune za dinar valutu nove jugoslovenske države. Kursne akcije su tada promenjene u dinarske po 100 dinara nominalne. ⁹

Banka se bavila trgovinom novca i papirima od vrednosti, oplodavanjem kapitala, pomagala je kreditima zemljoradnju, trgovinu i industriju, podizala i vršila promet nekretninama. ¹⁰ Njen upravni odbor činilo je 10–15 članova koje je birala glavna skupština iz redova deoničara. Dolazili su u obzir deoničari sa najmanje 50 deonica, koje su po izboru morali da deponuju u blagajnu društva kao svoju sopstvenost. ¹¹ Nadzorni odbor je imao 5 članova, koje je takođe birala glavna skupština iz redova akcionara koji su imali najmanje 10 akcija Srpske centralne privredne banke d.d. u Sarajevu. ¹²

Godine 1923. Srpska centralna privredna banka se fuzionisala sa Srpskim kreditnim zavodom d.d. u Tuzli. ¹³ Dana 26. oktobra 1924. na zasedanju vanredne glavne skupštine Srpske prometne banke doneta je odluka o fuziji sa Srpskom bankom d.d. u Sarajevu. Srpska banka d.d. u Sarajevu prenela je na Srpsku prometnu banku d.d. ceo imetak (aktivu i pasivu) na temelju bilansa od 30. juna

⁴ Isto, Izveštaj od 21. marta 1936. iz Sarajeva.

⁵ Isto.

⁶ Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu, *n.d.*, 134.

⁷ AJ, 65–1394, Izveštaj.

⁸ Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu, *n.d.*, 134.

⁹ Isto.

¹⁰ AJ, 65–1394, Statut srpske centralne privredne banke d.d. Sarajevo, Sarajevo 1922, čl. 9.

¹¹ Isto, čl. 11.

¹² Isto, čl. 51.

¹³ Aj, 65–1394, Dopis Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine SHS (dalje: MTT), Odeljenje za Bosnu i Hercegovinu upućeno MTT, Odeljenje VI u Beogradu od 4. jula 1923.

1924. bez likvidacije. Tada je osnovni kapital Srpske prometne banke d.d. u Sarajevu iznosio 3,000.000 dinara, da bi bio povećan na vanrednoj glavnoj skupštini od 17. maja 1923. Osnovna glavnica se povećala za 3,000.000 dinara, tako da je ukupno iznosila 6,000.000 dinara. Osnovni kapital Srpske banke d.d. u Sarajevu iznosio je 5,000.000 dinara, od kojih je Srpska prometna banka d.d. u Sarajevu uplatila i upisala 1,000.000 dinara.¹⁴

Zapisnik o fuziji su potpisali članovi uprave Srpske prometne banke direktor Dušan Kovačević i delegat dr Uroš Ivanišević, a u ime Srpske banke d.d. u Sarajevu Nikola Pijuković, član Upravnog odbora i direktor Gavro Trifunović.¹⁵

Spisak članova Upravnog i Nadzornog odbora, činovnika i nameštenika Srpske banke d.d. u Sarajevu iz 1922. godine pruža interesantne činjenice za analizu socijalne strukture i političke istorije, zapravo strukturalne povezanosti privrednih i političkih niti kao živih i nerazdvojivih nerava jednog organizma. Rubrika »Gdje je i čiju je vojsku služio?« posebno osvetljava prožimanje balkanske i evropske istorije.¹⁶

Godine 1927. kapital banke se popeo na 25,000.000 dinara, a javna rezerva je iznosila 8,000.000 dinara. Povećanju kapitala značajno su doprinele Srpska banka u Zagrebu i Jadransko-podunavska banka u Beogradu, koje su preuzele veće pakete akcija. Posle tog koraka ova tri velika i ugledna novčana zavoda započela su još tešnju prijateljsku i poslovnu saradnju. Srpska centralna privredna banka imala je filijale po celoj Bosni i Hercegovini: Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Čapljini, Zvorniku i Derventi.¹⁷ Akcije su pretežno bile u rukama srednjeg srpskog staleža, jer je banka imala oko 5.000 akcionara.¹⁸

Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu dotirala je posredstvom provincijskih zavoda i svojih filijala privredu sa oko 50,000.000 dinara, a iz samog Sarajeva sa gotovo 43,000.000 dinara, odnosno ukupno sa 93,000.000 dinara, i to u obliku meničnih i konto – korenitih kredita, u kojima je učestvovalo i njima se koristilo oko 5.000 privrednih jedinica i privrednih organizacija u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Banka je imala veliki ugled i stalan porast uloga. Godine 1927. uložila su delom na knjižicama, delom po tekućim računima, iznosili oko 70,000.000 dinara, iako su krajevi u kojima je radila bili siromašni kapitalom. Dividende su 1921. godine bile 10%, 1922. godine 12%, 1923. godine 14%, 1924. godine 15%, 1925. godine 12%.¹⁹

U jesen 1931. nastupila je bankarska kriza u Kraljevini Jugoslaviji koja nije mimošla ni Srpsku centralnu privrednu banku u Sarajevu. Posebna komisija Ministarstva trgovine i industrije, koja je pregledala i ocenila sve akte ove banke, u svom izveštaju zaključila je da »bezuslovno ovaj zavod ne bi zapao u teškoće, od-

¹⁴ AJ, 65–1394, Srpska prometna banka d.d. u Sarajevu, zapisnik od 26. oktobra 1924.

¹⁵ Isto.

¹⁶ AJ, 65–1394, Spisak članova Upravnog, Nadzornog odbora, činovništva i namještenika 1922. godine.

¹⁷ Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu, *n.d.*, 134. Stanje novčanih zavoda u celoj državi po istorijskim pokrajinama (vidi tabelu br. 2).

¹⁸ AJ, 65–1394, Izveštaj od 21. marta 1936.

¹⁹ Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu, *n.d.*, 134.

Tabela br. 2

STANJE NOVČANIH ZAVODA PO POKRAJINAMA U 1927. G.

AKTIVA	Srbija i Crna Gora	Hrvatska i Slavonija bez Srema	Bosna i Hercegovina	Slovenija	Dalmacija	Vojvodina i Srem	UKUPNO
Gotov. i potraživ. kod banaka	167.308.000	436.011.218	99.118.213	392.832.004	17.048.932	132.291.340	1.244.609.707
Menice	1.712.342.000	1.244.031.736	317.927.581	216.264.253	23.262.748	911.896.627	4.425.724.945
Zajmovi na zaloge	—	—	—	—	—	70.167.012	70.167.012
Tekući račun	1.467.148.000	—	—	—	—	596.222.380	2.063.370.380
Industr. i trgov. preduzeća	147.555.000	3.213.302.401	748.430.109	862.808.767	193.027.592	20.643.438	5.185.767.307
dužnici i konzor. poslovni	285.683.000	366.676.919	52.992.515	33.583.935	20.663.670	38.426.705	798.026.744
Harije od vrednosti	277.212.000	219.931.806	17.535.441	34.538.092	9.092.971	29.875.106	588.185.506
Nepokretnosti	15.724.000	7.539.160	57.093.520	7.469.096	4.747.881	95.769.765	188.343.422
Ostala aktiva	—	—	—	—	—	—	—
UKUPNO	4.072.972.000	5.487.493.240	1.293.097.380	1.547.496.147	267.843.794	1.895.292.463	14.564.195.024
PASIVA							
Uplaćeni kapital	917.617.000	464.642.492	235.306.071	93.249.950	27.825.000	158.322.952	1.896.963.765
Rezervni fondovi	287.776.000	187.719.755	63.750.387	26.746.618	8.386.921	49.833.149	624.212.830
Ulozi na knjžice	1.496.126.000	3.247.620.348	398.493.572	633.332.770	157.626.447	1.189.093.840	7.122.292.977
Ulozi na tekući račun	1.281.165.000	—	—	—	—	188.704.236	1.469.869.236
Reeskont i verovnici	—	1.495.888.783	572.646.422	781.329.406	73.207.134	114.708.824	3.037.780.569
Razna pasiva	—	23.688.987	—	909.837	—	170.779.960	195.378.784
Dobitak	90.288.000	67.932.875	22.900.298	11.927.566	798.292	23.849.502	217.697.163
UKUPNO	4.072.972.000	5.487.493.240	1.293.097.380	1.547.496.147	267.843.794	1.895.292.463	14.564.195.024
Rentabilnost	13.44%	11.45%	10.04%	7.64%	9.75%	13.26%	

(N. Popović i D. Mišić, *Naša domaća privreda*, Izdavačka knjižarnica Geca Kon, Beograd, 1929, 55)

nosno i ako bi zapao, lakše bi ih prebrodilo»,²⁰ da nije usvojen Zakon o zaštiti zemljoradnika. Donošenje tog zakona dovelo je do navale ulagača na bančine šaltere, pošto su svi hteli što pre da podignu svoje uloge. Navala ulagača doprinela je sužavanju bančinog poslovanja. U periodu od nastanka krize, zapravo od 30. juna 1931. do decembra 1934. Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu je isplatila u gotovu 30,896.771 din. uloga sa knjižica i 33,591.778. dinara uloga po tekućim računima, ukupno 64,488.550 dinara. Ukupna cifra aktivnih stavki po bilansu od 31. avgusta 1931. centrale i svih njenih filijala, a to je vreme pre nastanka krize, iznosila je 185,095.692 dinara. Po bilansu od 31. decembra 1934, koji je služio kao baza komisiji Ministarstva trgovine i industrije za proučavanje boniteta zavoda, opalo je stanje na 108,255.090 dinara.²¹ Rekapitulirajući analize komisija je našla da je vrednost celokupne imovine (aktive) banke 1934. godine iznosila 68,015.038 dinara, a vrednost svih obaveza (pasive) 66,247.121 dinara. Za akcionare je ostajao višak od 1,767.917 dinara, što je iznosilo 7% akcionarskog kapitala od 25,000.000 dinara iz 1936. godine. Na osnovu iznetih cifara, zaključeno je »da je zavod sposoban za dalji život i poslovno napredovanje i ako je zasada osuđen samo na životarenje, no čim se naše opšte privredne prilike malko srede i ustale, on će, oprezno i pametno voden opravdati nade, koje su u njega polagane još onih dana kada je osnovan.« Kako je ovaj novčani zavod ostao bez gotovine i bez izgleda na dalja naplaćivanja u gotovu od svojih dužnika, komisija je smatrala da su potrebne hitne i adekvatne mere da bi se on očuvao. Zbog toga

²⁰ AJ, 65–1394, Izveštaj od 21. marta 1936.

Godine 1929. izbila je velika svetska ekonomska kriza, koja je zahvatila i Jugoslaviju. Agrarna kriza je zahtevala rešavanje seljačkih dugova, koji su u toku krize postali još brojniji. Pojedini političari su agitovali po selima da seljaci ne plaćaju dugove, proturajući vesti da će država brisati dugove. Selo je bilo uznemireno, ali se nije govorilo samo o spasavanju seljaka. Kriza je ozbiljno zahvatila i bankarstvo u Jugoslaviji. Povlačenje uloga na štednju iz banaka dostiglo je velike razmere, dok je kreditna delatnost banaka bila svedena na minimum. Godine 1932, kada je kriza zahvatila sve grane privrede, u državi je pod stečajem bilo 11 banaka, 117 industrijskih i zanatskih preduzeća i 514 trgovačkih radnji. U takvim uslovima, prisiljena da interveniše, država je donela Zakon o zaštiti zemljoradnika od 19. aprila 1932. Zakonom su zaustavljene i odložene sve javne prinudne prodaje pokretnog i nepokretnog imanja zemljoradnika koje su se nalazile u toku. Nove prodaje tih imanja nisu dozvoljavane. Mere su važile do konačne odluke o konvertovanju zemljoradničkih dugova i to najdalje do proteka šest meseci počev od 20. aprila 1932. kada je zakon stupio na snagu. Maksimalna stopa kamate na odložene tražbine utvrđena je 6% godišnje. Zakonom su bili obuhvaćeni zemljoradnici čija je veličina poseda iznosila do 75 ha i porodične zadruge sa posedima do 150 ha ziratne zemlje.

Zakonom su bile zaštićene i banke, mada su ocenjivale da im on ne odgovara zato što odlaže plaćanje seljaka. Zadovoljne su bile delom zakona kojim se odlagala isplata uloga i druga potraživanja njihovih verovnika. Zakon seljacima nije trajno rešio problem njihovog dugovanja nego je samo odgodio problem. Godine 1933. donesena je nova Uredba o zaštiti zemljoradnika (22. novembra), zatim nova uredba od 3. avgusta 1934. kojom je utvrđen detaljniji otplatni plan na 12 godina. Dana 25. septembra 1936. doneta je Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova. Zemljoradnici zaduženi kod novčanih zavoda prestali su da budu njihovi dužnici i postali su dužnici Privilegovane agrarne banke (državne). – N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Beograd 1968.

²¹ AJ, 65–1394, Izveštaj od 21. marta 1936, str. 2.

Za izučavanje istorije srpskog kapitala u Bosni i Hercegovini, ali i Jugoslaviji zanimljiv je spisak akcionara banke iz 1931. godine koji prilažemo: Spisak akcionara koji su učestvovali na XVIII redovnoj glavnoj skupštini Srpske centralne privredne banke d.d. u Sarajevu, koja je održana 19. aprila 1931. godine pokazuje da je na skupštini prisustvovalo ukupno 66 akcionara. Od njih kod centrale u Sarajevu je akcije deponovalo 26 akcionara (među njima: dr Vlado Andrić, dr Marko Babunović, dr Dušan Vasiljević, dr Božidar Cerović, dr V. Besarović, Stevo Prnjatović, Vaso Ristić, Rajko Davidović, Risto Kujundžić i dr.); kod filijala u Mostaru akcije je deponovalo 30 akcionara (Kosta Kostić, i dr. članovi porodice Kostić, porodice Dokić, Peško i dr.); kod Poštanske štedionice Sarajevo deponovao je akcije jedan akcionar; kod Zemaljske banke Sarajevo dva; kod Srpske banke Zagreb jedan; kod Jadransko – podunavske banke Beograd četiri i dva akcionara kod Srpske štedionice P. iedoi.

razloga ni komisija Ministarstva trgovine i industrije nije predložila tada nikakve mere za saniranje položaja zavoda, »a pogotovu što i mere Uredbom predviđene ne bi bile ni od kakve pomoći, ni samom zavodu, ni njegovim klijentima-dužnicima i poveriocima, među kojima se nalazi i dosta naših iseljenika iz Amerike. I pošto sada ovaj zavod pruža sliku jednog iznimnog slučaja treba ga i iznimno i posmatrati i sanirati, u interesu njegove celokupne klijentele, njega samoga i opšte narodne privrede. I pošto je kao što smo napred analizom bilansa i dokazali, moratorij seljačkih dugova upravo glavni razlog, da je Srpska centralna privredna banka d.d. u Sarajevu u ovako težak finansijski položaj, to je baš ona i najbolji primer kako treba rešavati seljačke dugove i koliko to odlaganje rešenja seljačkih dugova štetno utiče na svu ostalu privredu u zemlji i na poverenje štediša i kapitalista u sistem koji se je u nas sam sobom zaveo, tolerira se i razorno dalje deluje.«²²

Po nalazu komisije banka je 31. decembra 1934. dugovala državnim novčanim ustanovama: Narodnoj banci po reeskontu, Poštanskoj štedionici po tekućem računu i Državnoj hipotekarnoj banci ukupno 23,025.107 dinara. Ovim državnim zavodima 28. februara 1936. godine Srpska centralna privredna banka u Sarajevu dugovala je 21,307.300 dinara, tako da je njeno dugovanje državnim novčanim zavodima za vreme finansijske krize ostajalo gotovo stalno na istoj visini. Komisija je predlagala da hitno treba započeti pregovore sa ovim državnim novčanim ustanovama i definitivno rešiti Srpsku centralnu privrednu banku u Sarajevu tih obaveza. Ukoliko se potraživanje državnih novčanih zavoda pre reguliše, komisija je ocenjivala da će se pre pristupiti definitivnoj sanaciji banke.

Banka je zahtevala da joj se »namaknu izvesna novčana sredstva« u ma kojoj formi«:

»Mi moramo iskreno priznati, da su državne novčane ustanove našu privredu, pa i ovaj zavod o kojem se radi, do sada obilno potpomagale. Radi toga je ovaj zavod mogao lakše da se razvija i da odoleva svim krizama i poteškoćama. No moramo naglasiti i činjenicu, da je ovaj zavod radio i pre rata, održao se za vreme rata i on je i sad tu. Naši su nacionalni kapitali ostali ipak sačuvani, oni su vršili blagotvorno dejstvo, jer su davani našem življu, pa su tako i nastali gubici, koji su se pojavili samo kao prirodna posledica nastalog stanja, ipak ostali u narodu. Poslovanje nije imalo karakter namernih ili napred sračunatih šteta po zavod. No sada su nastale zaista takve prilike kod nas, da se mora pristupiti prikupljanju i organizaciji privrednih kapitala, da se skriveni kapitali stave u pokret povraćanjem poverenja u banke i bankarstvo, da oživi kreditno poslovanje, bez koga se moderan ekonomski život i prava cirkulacija kapitala ne da ni zamisliti, ako se uopšte misli na narod i njegove neodložne potrebe. I stoga ako se ne sanira Srpska centralna privredna banka u Sarajevu uskoro će nestati nje i svih srpskih novčanih zavoda po Bosni i Hercegovini, a Srbi Bosne, politički i privredno za vrlo kratko vreme neće značiti uopšte ništa, jer iščezava i svaki smisao za solidarnost. U istoriji nacionalne borbe – a mi se još uvek konstantno nalazimo u borbi – Srbi su uspevali da svoje pozicije izgrađuju samo pod vodstvom privredno moćnih i nezavisnih, a kuražnih, energičnih ljudi. Iz dana u dan sada su Srbi iz svojih privrednih pozicija potiskivani od lihvarskog i zlonamernog kapitala, koji se neverovatnom žilavošću i intenzivnošću iz dana u dan izgrađuje, i osvaja sebi sve nove pozicije. Sanirana Srpska centralna privredna banka u Sarajevu mogla bi izmenivši sistem rada, za kratko vreme, da se suprotstavi ovom nadiranju be-

²² AJ, 65–1394, Izveštaj od 21. marta 1936, str. 6.

zobzirnih kapitala i da posluži kao odlična polazna tačka pri regeneraciji i restauraciji srpske privrede, kao i u osvajanju privrednih pozicija u ovim krajevima. Ne učini li se to sada, pravi momenat je propušten.«²³

Ocenjeno je da je privredni život u Bosni u velikoj meri zamro i da bez sanacije Srpske centralne privredne banke u Sarajevu nije moguće oživljavanje privatne inicijative, koja je u Bosni činila 95% celokupne privredne delatnosti. Posebno se mnogo očekivalo od akcije koju je vodila vlada za sanaciju novčanih zavoda.²⁴

Srpska centralna privredna banka u Sarajevu dobila je zaštitu 12. maja 1934. pod br. 11. 16695/k u smislu uredbe o zaštiti novčanih zavoda.²⁵

Agrarna kriza u celoj Jugoslaviji prisilila je državu da donese mere za zaštitu zemljoradnika, koje su imale negativne posledice na privatno bankarstvo. Uredbom od 23. novembra 1934. kratkoročni zemljoradnički dugovi bili su pretvoreni u dugoročne i srednjoročne, a uredbama od 23. avgusta 1934, 2. februara, 30. septembra i 15. novembra 1935. godine dat je novi početak dužnicima zemljoradnicima i kamatna stopa im je snižena na 4,5% sa povratnom moći. Uredbe o zaštiti zemljoradnika dovele su u pitanje opstanak novčanih zavoda koji su davali pozajmice pretežno zemljoradnicima, kao što je to bio slučaj sa Srpskom centralnom privrednom bankom u Sarajevu. O tim pojavama u izveštaju Upravnog odbora ove banke podnetom akcionarima o radu u 1934. u opštem Izveštaju o radu u XXI i XXII poslovnoj godini 1933. i 1934. podnesenom redovnoj glavnoj skupštini akcionara održanoj 28. decembra 1935, između ostalog, kaže se:

»Ove uredbe o zaštiti zemljoradnika naročito su teško pogodile one novčane zavode, koji su pretežno davali pozajmice zemljoradnicima i dovele su čak u pitanje i opstanak tih zavoda. Naš zavod kao ustanova s organizovanim nacionalnim kapitalom smatrala je za svoju dužnost i svoj zadatak, da prema svojim sredstvima kreditovanjem pomogne u prvom redu naše selo i taj zadatak je vršen kroz razgranatu mrežu naših filijala, kao i kroz samostalne novčane zavode, koje smo kao njihova matica pomagali i učešćem u njihovim glavnica i jeftinim kreditiranjem. U našem meničnom materijalu nalazi se oko 70% moratornih menica pa je stoga naš zavod osetno pogođen uredbama o zaštiti zemljoradnika«. Privremenost uredbi, često menjanje i davanje novih počeka, agitacije po selima za vreme kojih je obećavan otpis dugovanja demoralisali su u još većoj meri zemljoradničke dužnike i izazvali još veću uznemirenost ulagača i poverioca. Broj protestiranih, registrovanih i tuženih menica rastao je iz dana u dan, a gomilali su se izdaci za opomene i tužbe. Zbog suženja obima poslovanja, snižavanja aktivnih kamatnih stopa i opadanja prihoda od nekretnina i hartija od vrednosti, banka nije mogla da posluje uspešno. Sve je to prouzrokovalo umanjeње sopstvene imovine Srpske centralne privredne banke u Sarajevu. U nemogućnosti da naplati svoja potraživanja i zbog pritiska ulagača banka je bila primorana da u duhu Uredbe o zaštiti novčanih zavoda i njihovih verovnika početkom maja 1934. preda Mini-

²³ Isto, str. 8–9.

²⁴ U vezi sa produženjem moratorija plaćanja seljačkih dugova rešavanjem teške novčano-kreditne krize u zemlji vlada je pokušala da sanira novčane zavode najpre Uredbom o zaštiti novčanih zavoda od 22. novembra 1933. Po ovom aktu novčani zavodi kojima je bilo dozvoljeno odlaganje plaćanja uloga i drugih tražbina po Zakonu o zaštiti zemljoradnika, mogli su da traže dalje odlaganje plaćanja, a u slučaju da su dospeli u teškoće plaćanja, odobravana im je sanacija ili vanstečajna likvidacija. Novu Uredbu o zaštiti novčanih zavoda vlada je donela 23. novembra 1934. Po njoj je svaki zavod zbog nemogućnosti izvršenja svojih obaveza mogao da traži odlaganje plaćanja, sanaciju ili vanstečajnu likvidaciju. Novični zavodi su uglavnom tražili odlaganje plaćanja svojih obaveza.

²⁵ AJ, 65–1394, Srpska banka i štedionica u Trebinju u likvidaciji gospodinu ministru trgovine u Beogradu 14. juna 1934, u Trebinju, Zetska banovina.

starstvu trgovine i industrije zahtev za sanaciju. Rešenje za sanaciju dobijeno je od Ministarstva trgovine i industrije pod br. 16696 od 19. oktobra 1935. i objavljeno u zvaničnim novinama 4. decembra 1935. Deonička glavnica je po odobrenom nacrtu prečišćenog bilansa svedena na 5 miliona dinara, a vrednost akcije žigosanjem sa 100 dinara svedena na 20 dinara nominale po akciji, i to ukupno 250.000 akcija. Aktivna pozicija nekretnina umanjena je prodajom zgrade u Beogradu za 7,000.000 dinara, prodate su akcije Narodne i Agrarne banke, 7% stabilizacionog zajma, ratne štete i akcije »Špedicije« d.d. za međunarodne transporte za preko 6,000.000 dinara.²⁶

Upravni odbor banke doneo je 1935. odluku da svede režiju na minimum i postepeno ukine sve filijale, osim u Mostaru, Banjaluci i Prijedoru.²⁷ Zemljoradnički dugovi kod Srpske centralne privredne banke u Sarajevu iznosili su oko 36,000.000 dinara, što je prema čl. 11 Uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova značilo da će potraživanje banke kod Privilegovane agrarne banke u Beogradu biti oko 21,000.000 dinara. Naime, čl. 11 Uredbe je određivao da Privilegovana agrarna banka ima da odobri novčanim zavodima 50% dela potraživanja obračunatog po čl. 4 Uredbe.²⁸

U to vreme pokrenuto je i pitanje fuzije Prve srpske štedionice u Prijedoru, registrovane kod Okružnog suda u Banjaluci, gde se 1933. vodila kao zavod u likvidaciji. Problem oko fuzije se otegao sve do 1939. godine, kada je Okružni sud u Sarajevu prihvatio odluku Okružnog suda u Banjaluci o upisu fuzije Prve srpske štedionice u Prijedoru sa Srpskom centralnom privrednom bankom u Sarajevu.²⁹

U banci su od 1931. godine postojale unutrašnje trzavice, koje su izbile na skupštini održanoj 19. aprila 1931. Jedna grupa akcionara sa dr Ljubomirom Bilićem na čelu (uz njega su bili: Vlado Đurić, dr Vojo Besarević, Dorde Besarević, dr Dušan Davidović) optužila je Upravni odbor za nepravilnosti u radu i sukobe sa direktorom. Stvar je došla do Državnog saveta Kraljevine Jugoslavije, ali je prvo prošla kroz instance Kraljevske banske uprave u Sarajevu.³⁰

Na osnovu rešenja Apelacionog suda u Sarajevu od 12. februara 1937. upisano je u trgovački registar Okružnog suda u Sarajevu, Odeljenje III, sniženje temeljne deoničke glavnice sa 25,000.000 na 5,000.000 dinara s tim da se dotadašnjih 250.000 akcija žigoše na 20 dinara po akciji.

²⁶ AJ, 65–1394, Izveštaj Upravnog odbora o radu u 1934. godini predložen glavnoj skupštini: Izveštaj o radu u XXI i XXII poslovnoj godini 1933. i 1934. podnesen redovnoj glavnoj skupštini akcionara određenog za 28. decembar 1935.

²⁷ Isto, Izveštaj o radu u XXIII poslovnoj 1935. godini podnesen redovnoj glavnoj skupštini akcionara određenog za 21. jun 1936.

²⁸ Isto, Akt upućen Narodnoj banci Kraljevine Jugoslavije filijala u Sarajevu, Sarajevo 23. decembra 1936.

²⁹ Isto, Zapisnik XXI i XXII redovne glavne skupštine dioničara, održane 28. decembra 1935. Zapisnik okružnog suda u Sarajevu-Odeljenje III, dan 16. decembar 1939. Tada je izabran sledeći Upravni odbor: dra. Božidara Cerovića, generalnog konzula u penziji iz Beograda; dra. Aleksandra Babića, primara Drž. bolnice iz Sarajeva, dra. Ljubu Bilića, primara iz Sarajeva, dra. Dušana Ivaniševića, advokata iz Beograda, Jovu Radetića, trgovca iz Prijedora, Đordu Pešku, trgovca iz Mostara, Jovu Zagorca, poslanika iz Sarajeva, Vasu Vasiljevića, industrijalca iz Sarajeva, Dušana Kovačevića, trgovca iz Prijedora, Kostu Radulovića, trgovca iz Sarajeva, Stevu Prnjatovića, trgovca iz Sarajeva, Peru Šotrića, apotekara iz Mostara, Radoslava Čorovića, trgovca iz Sarajeva, Vasu Ristića, generalnog direktora iz Sarajeva i inž. Mašu Jovanovića iz Sarajeva. U Nadzorni odbor su izabrani: Nikolu Rajkovića, trgovca iz Dervente, inž. Velimira Besarovića iz Sarajeva, dra. Bogdana Vidovića, advokata iz Sarajeva, Milana Andrića, zlatara iz Sarajeva, i Iliju Šakotu iz Čapljine.

³⁰ AJ, 65–1394, Akt Državnog saveta Kraljevine Jugoslavije br. 18259/32, Beograd 19. oktobra 1932. i dr. dokumenta.

Sredinom 30-tih godina ustanovljen je pri Srpskoj centralnoj privrednoj banci d.d. u Sarajevu komesar ministra trgovine i industrije. Prvi komesar dr Dušan Vasiljević, slao je redovne izveštaje o stanju banke. Vasiljević je bio advokat, rođen u Sarajevu 1871. godine. Studirao je pravo u Beču i Zagrebu. Na početku službe u sudovima u Sarajevu i Mostaru došao je u sukob sa austrijskim režimom zbog nacionalnog rada,³¹ posle čega je prešao u advokaturu u Sarajevu.³² Vasiljević je u izveštaju izneo da je banka imala dosta problema i sa varoškim dužnicima, čiji dug na sitni kreditni materijal iznosi preko 11,500.000 dinara.³³ Izveštaji se inače bave detaljno problemima sanacije banke.³⁴ U aprilu 1938. ministar trgovine i industrije dr M. Vrbanić razrešio je Vasiljevića dužnosti i postavio novog komesara Savu Babića.

Kriza Srpske centralne privredne banke u Sarajevu vuče se još 1938. godine kada je ministar Vrbanić odredio Dušana Kostića, pomoćnika upravnika filijale Narodne banke u Sarajevu, da izvrši pregled i uvid i utvrdi stanje banke na osnovu i čl. 26. Uredbe o zaštiti novčanih zavoda i njihovih verovnika i čl. 1 Pravilnika o vršenju pregleda kod novčanih zavoda pod zaštitom 9. maja 1938. Kostić je završio pregled 18. januara 1939, zaključujući da Privilegovana agrarna banka ni tokom 1938. godine nije definitivno dovršila obračunavanje zemljoradničkih dugova. Tako je Srpska centralna privredna banka d.d. Sarajevo od gotovo 40,000.000 dinara, predatih Privilegovanoj agrarnoj banci do kraja marta 1939. primila oko petinu definitivnih obračuna.³⁵

Komesar Savo Babić u izveštaju od 30. aprila 1938. navodi:

³¹ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Milana Stojadinovića /37/, 9/53.

Dr Dušan Vasiljević, jedan od osnivača društva »Prosveta«, učestvovao je u stvaranju srpske narodne organizacije u Bosni i Hercegovini. Posle protesta zbog okupacije ove oblasti od strane Austro-Ugarske, otišao je u inostranstvo, gde je u Parizu, Londonu i Petrogradu objašnjavao pravo stanovništva naroda u Bosni i Hercegovini. Potom je došao u Beograd, gde je štampao brošuru o Bosni i Hercegovini, zbog koje su ga optužile austrijske vlasti za uvrede nanesene Franji Josipu. Pri povratku u Bosnu, zajedno sa 116 istaknutih privrednika, osnovao je Srpsku centralnu banku za Bosnu i Hercegovinu. Pred Prvi svetski rat napustio je Bosnu, došao u Srbiju i stupio u Jugoslovenski odbor.

³² AJ, 37-9/35, Dr Dušan Vasiljević.

³³ AJ, 65-1394, Izveštaj komesara D. Vasiljevića ministru trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 12. novembra 1936.

³⁴ Isto, Izveštaj komesara ministra trgovine i industrije pri Srpskoj centralnoj privrednoj banci d.d. u Sarajevu D. Vasiljevića ministru trgovine i industrije, Odeljenje za bankarstvo, Sarajevo 15. januara 1938.

³⁵ Isto, Izveštaj o radu u XXVI poslovnoj 1938. godini. Izveštaj Upravnog odbora o radu u poslovnoj 1938. godini podnesen glavnoj skupštini.

Popis Upravnog i Nadzornog odbora, kao i glavnih akcionara je sledeći po ovom izveštaju:

SPISAK ČLANOVA UPRAVNOG ODBORA: Dr Božidar Čerović, gen. konzul u.p. Beograd, predsednik; Jovo Radetić, trgovac, Prijedor, Dušan Kovačević, trgovac, Prijedor, Đordo Peško, trgovac, Mostar, Radoslav Čorović, trgovac, Sarajevo, Inž. Mašo Jovanović, grad. poduzetnik, Sarajevo, Inž. Živojin Praštalo, čin. Jugosl. čelika a.d., Sarajevo, Dr Dušan Ivanišević, advokat, Beograd, Dr Dušan Jovović, privatje, Beograd, Vaso Ristić, direktor banke, Sarajevo
SPISAK ČLANOVA NADZORNOG ODBORA: Dr Bogdan Vidović, advokat, Sarajevo, predsednik; Inž. Velimir Besarović, grad. poduzetnik, Sarajevo, Dr Vaso Rundo, advokat, Sarajevo, Uroš Dučić, čin. »Šipada« Sarajevo, Ilija Šakota, trgovac, Čapljina.

SPISAK GLAVNIH AKCIONARA: Jadransko-podunavska banka, Beograd, (34.500 kom) Dr Božidar Čerović, Beograd (15.000), Srpska banka, Zagreb, (13.000), Đordo Peško, trgovac, Mostar, (8.500), Nasled.+ Dr Aleks. Babić, Sarajevo (6.500), Jovo Radetić, trgovac, Prijedor (5.000), Nasl. Vase Vasiljevića, Sarajevo (5.600), Nal. Aleks. Besarovića, Sarajevo (4.100), Jošanica a.d. (4.000), Zemaljska banka, Sarajevo (3.000), Bivši akcionari Prve srp. šted. Prijedor (30.000), Dobrosav Stevović, Pribor (2.500), Dr Dušan Ivanišević, adv. Beograd (2.000), neplasiranih akcija ima 31.993.

»Prema razgovorima koje sam vodio s uglednim privrednicima iz Bosne, kojima je mnogo stalo da se ovaj zavod postavi na noge, izgleda da bi se posle provedene sanacije ili istovremeno s njom moglo među privrednicima u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli plasirati do 2,000.000 dinara dionica, koje bi bile uplaćene u gotovu. A stvar je zamišljena tako da se svi gubici prvenstveno otpišu iz postojećeg rezervnog fonda zatim iz dioničke glavnice a za onaj višak gubitka, koji se i posle ovih otpisa još uvek bude pokazivao, da se stvori specijalni rezervni fond u smislu čl. 31 Uredbe o zaštiti novčanih zavoda, pretvaranje potraživanja zavodskih vjerovnika u taj fond te da se još dalja 2 miliona dinara tih potraživanja pretvore u dionice... Tako bi banka raspolagala sa din. 4,000.000,- dioničke glavnice.«³⁶

Specijalni predstavnik Narodne banke Dušan R. Kostić, pomoćnik upravnika filijale Narodne banke u Sarajevu, posle pregleda stanja Srpske centralne banke u Sarajevu izneo je mišljenje u Direkciji iste banke da bi pregled u to vreme bio bespredmetan, jer se stanje banke ne bi moglo utvrditi pre okončanja obračuna zemljoradničkih dugova predatih Privilegovanoj agrarnoj banci. Predlog bančinog komesara za sanaciju banke smatrao je preuranjenim, zahtevajući da ministarstvo odgodi pregled banke.³⁷

Srpska centralna privredna banka d.d. iz Sarajeva nalazila se pod zaštitom, od 12. maja 1934, a 19. oktobra 1935. rešena je njena molba i odobreno joj je odlaganje plaćanja na 6 godina u smislu Uredbe o zaštiti novčanih zavoda i njihovih verovnika. Ponovnim pregledom izvršenim 1939. godine, čije smo rezultate izneli, konstatovano je pasivno stanje zavoda za 31. decembar 1938. od 1,999.493 dinara. Prema predviđanju pregledača pasiva je trebalo da se uveća za 805.000 dinara do kraja 1939. godine.³⁸

U izveštaju od 3. maja 1939. Dušan R. Kostić iz Sarajeva u zaključku ponavlja navedeno mišljenje o preuranjenosti predloga Save Babića o sanaciji banke. Na osnovu opsežnih analiza, Kostić zaključuje: »Srpska centralna privredna banka u Sarajevu je za sada aktivna, njeno poslovanje je nerentabilno, potpuno je nelikvidna, a izgled na fuziju s kojom drugom bankom za sada nema.« Bez obračuna i likvidacije zemljoradničkih dugova nije moguća sanacija banke, ponovo naglašava Kostić. On je takođe tvrdio da su bančini gubici poslednjih godina najviše poticali zbog znatnog iznosa (40 miliona) zemljoradničkih dugova predatih Privilegovanoj agrarnoj banci koji nisu još definitivno primljeni i po kojima za sada banka nema prihoda. Pored toga veoma je bio mali broj urednih dužnika, režijski troškovi oko obračunavanja ogromnog broja dužnika po zemljoradničkim menicama bili su veliki, a svim činovnicima je na osnovu sudske naredbe isplaćena znatna suma obračunate penzije i otpremnine u iznosu od 4,000.000 dinara.³⁹ U ovom izveštaju se navodi da su po bilansu utvrđene sledeće nepokretnosti: bančine zgrade u Sarajevu, Banjaluci, Mostaru, Prijedoru i Tuzli, fabričke zgrade i zemljišta napuštenih preduzeća Etivaže u Brčkom, fabrika štapova u Derventi, fabrike konzervi u Svilajncu i razna imanja kupljena od dužnika-u vrednosti 6,986.930 dinara. Na nepokretnostima, pored seoskih imanja, postojala je intabulacija Poštanske štedionice od 6,000.000 dinara za pokriće zajma, a na

³⁶ AJ, 65-1394, Izveštaj Save Babića, komesara ministra trgovine i industrije pri Srpskoj centralnoj privrednoj banci u Sarajevu, Beograd, Francuska ul. 14, Sarajevo, 30. april 1938.

³⁷ Isto, Dušan R. Kostić, pomoćnik upravnika filijale Narodne banke u Sarajevu Ministarstvu trgovine i industrije, Trgovinsko odeljenje.

³⁸ Isto, Akt načelnika ministra trgovine i industrije Privilegovanoj agrarnoj banci od 12. maja 1939.

³⁹ Isto, str. 3.

zgradi u Sarajevu intabulacija Narodne banke za garanciju duga po eskontu. Važan dokument je Kostićeva analiza stanja bilansa banke od 1935. do 1938. godine, koji ovde donosimo:

II PREGLED STANJA po bilansima za 1935, 1936, 1937 i 1938 g. i
 UPOREĐENJE stanja po bilansu od 1938. sa bilansom od 1935. godine

Aktiva (u hiljadama)	1935	1936	1937	1938	uporođenjem 1938 sa 1935	
Gotovina	137	99	83	132	-	5
Efekti	2,872	2,423	2,422	2,507	-	365
Menice	56,701	52,584	51,600	45,622	-	11,079
Dužnici	7,010	6,366	7,316	11,223	+	4,213
Nameštaj	362	251	143	146	-	216
Nepokretnosti	7,884	7,855	7,364	6,987	-	897
Gubitak ran. god.	-	-	1,433	1,068	+	1,068
Gubitak	2,981	1,433	1,068	1,416	-	1,565
	77,947	71,011	71,429	69,101	-	8,846
Pasiva						
Akc. kapital	5,000	5,000	5,000	5,000		
Rez. fond	4,427	1,447	1,447	13	-	4,414
Penz. fond	3,689	3,723	3,796	538	-	3,151
Ulozi - stari	35,684	35,105	35,020	30,561	-	5,123
" novi	130	106	77	476	+	346
Poverioci - stari	11,705	9,791	10,362	17,836	+	6,131
" novi	-	93	137	1,119	+	1,119
Reeskont	17,142	8,436	7,634	5,677	-	11,465
Acepti	-	7,172	7,820	7,746	+	7,746
Ostalo	170	138	136	135	-	35
	77,947	71,011	71,429	69,101	-	8,846

Očekivalo se da Privilegovana agrarna banka definitivni obračun zemljoradničkih dugova dovrši do kraja februara 1940, kada je trebalo da se na sednici Upravnog odbora banke pretrese bilans i redovnoj glavnoj skuštini predloži definitivno rešenje u pogledu sanacije.⁴⁰ Iz postojećih dokumenata se, međutim, vidi da je Srpska centralna privredna banka u Sarajevu u martu 1940. tražila produženje roka za odlaganje plaćanja, kao i da joj je taj rok produžen do 12. maja 1942. uz bruto 2% godišnje kamate po starim ulozima na štednju i po tekućim računima. Akt ministra trgovine i industrije uveden je 12. aprila 1940. godine.⁴¹ Tako je Srpska centralna privredna banka u Sarajevu ušla u godine Drugog svetskog rata, koji je na tlu Evrope već bio počeo prethodne, 1939. godine. Poslednji dokument koji se odnosi na poslovanje ove banke nosi datum 17. februar 1941. Reč je o statističkom formularu Ministarstva trgovine i industrije koji je banka popunila za njegove potrebe, a u vezi sa čl. 20 Uredbe o zaštiti novčanih zavoda i njihovih verovnika.

⁴⁰ Isto, Komesar ministra trgovine i industrije pri Srpskoj centralnoj privrednoj banci u Sarajevu Savo Babić ministru trgovine i industrije, Sarajevo 4. novembra 1939.

⁴¹ Isto, Molba Srpske centralne privredne banke d.d. Sarajevo za produženje roka za odlaganje plaćanja, Sarajevo 28. marta 1940. i Rešenje ministra trgovine i industrije, MTI, Odeljenje za bankarstvo i osiguranje V br. 13589, 12. april 1940, Beograd.

SMILJANA DJUROVIĆ

THE SERBIAN CENTRAL COMMERCIAL BANK d.d. IN SARAJEVO

Summary

The most significant financial institution in Bosnia and Herzegovina, the Serbian Central Commercial Bank, Stock Company in Sarajevo was founded in 1911, at a time when this region was under Austro-Hungarian dominion and fraught with a fierce battle for national identity. The bank was founded, as part of a wider effort toward strengthening Serbian economy in Bosnia and Herzegovina, by an eminent fighter for Serbian national rights, the attorney Dr. Dušan Vasiljević and 116 other businessmen. The purpose in establishing this organization was "to organize and direct Serbian economy and to create such a position for the Serbs in economy as they rightfully deserved but which the Austro-Hungarian authorities wished to prevent them from attaining. This bank was the bastion of all other financial institutions in Bosnia and Herzegovina". The existence of this bank guaranteed then and later, in the newly founded Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, the existence of all the other Serbian financial institutions in the region. The basic equity of the bank at the time of founding in 1911 consisted of 3 million crowns divided into 15.000 shares. In the economic boom following World War I the capital grew, going up to 25.000 dinars in 1927, when the Serbian banks in Bosnia and Herzegovina fused and more capital flowed in as a result of investments made by banks in Zagreb and Belgrade. The bank had branch offices throughout the region of Bosnia and Herzegovina, in Mostar, Banja Luka, Tuzla, Čapljina, Zvornik, and Derventa. The Serbian Central Commercial Bank was deeply affected by the beginning of the economic crisis in Yugoslavia in 1933, particularly by the act guaranteeing the economic protection of farmers. The bank's financial reorganization was authorized on the eve of the Second World War.

KRALJEVINA SHS - STARA ILI NOVA DRŽAVA

RASPRAVE VOĐENE 20-TIH GODINA POVODOM SUDSKOG SPORA IZMEĐU NEMAČKIH DRŽAVLJANA I KRALJEVINE SHS

ABSTRACT: Dvadesetih godina ovog veka među vodećim pravnim stručnjacima vođena je rasprava da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. Povod za rasprave bio je sudski spor vođen u Ženevi između nemačkih državljana i Kraljevine SHS. Prema Versajskom mirovnom ugovoru nekoliko »savezničkih i udruženih država« imala je pravo da deo ratne štete naknadi kroz likvidaciju imovine nemačkih državljana na svojoj teritoriji. Nemačka strana pokušala je pred sudom da dokaže da Kraljevina SHS, poput Čehoslovačke i Poljske, pripada grupi »novih država« za koje Versajski ugovor nije predvideo pravo na ovakav vid naknade ratne štete.

Povod

Mirovni ugovori, zaključeni po završetku Prvog svetskog rata, uveli su u međunarodno pravo jedan nov pojam - *nova država*. Sa pojmom nova država ugovori su na više mesta vezali veoma bitne posledice, posebno u pogledu naknade ratne štete.

Ugovor o miru, potpisan u Versaju 28. juna 1919. godine između »sila savezničkih i udruženih« i Nemačke, utvrdio je u članu 231. da »vlade savezničke i udružene izjavljuju, a Nemačka priznaje, da su Nemačka i njeni saveznici odgovorni, jer su ih pričinili, za sve gubitke i štete koje su pretrpeli Vlade savezničke i udružene i njihovi pripadnici usled rata, koji im je nametnut napadom Nemačke i njenih saveznika.« Nemačka i njeni saveznici bili su dužni da izvrše naknadu štete koju su prvenstveno pričinili civilnom stanovništvu savezničkih i udruženih država.¹ Kako su izvori same Nemačke bili nedovoljni da obezbede potpunu nadoknadu gubitaka i šteta, predviđeni su različiti modaliteti naplate nemačkih dugova. U članu 297. Versajskog ugovora bilo je predviđeno da savezničke i udružene sile mogu da »zadrže i likvidiraju sva dobra, prava i interese koji su na dan stupanja u važnost ovog ugovora bili svojina pripadnika nemačkih ili društava pod nadzorom tih pripadnika, a na teritoriji Sila saveznih i udruženih...«²

¹ *Predlog zakona o ugovoru mira između sila savezničkih i udruženih i Nemačke i protokol potpisani u Versalju 28. juna 1918.* Beograd 1920, str. 80. - Član 232.: »Vlade savezničke i udružene priznaju da su izvori Nemačke nedovoljni... da obezbede potpunu naknadu svih ovih gubitaka i svih ovih šteta. Vlade savezničke i udružene pri svem tom zahtevaju, a Nemačka se obavezuje, da će biti naknadene sve štete pričinjene građanskom stanovništvu svake od sila savezničkih i udruženih i njihovim dobrima, za vreme dok je ta sila bila u ratnom stanju sa Nemačkom...«

² *Isto*, str. 119. - Član 297-b.

Međutim, istim članom bile su izuzete dve grupe država za koje nije bilo predviđeno da mogu da izvrše likvidaciju imovine nemačkih državljana i društava na svojoj teritoriji. Prvu grupu predstavljale su tzv. »nove države«, iz razloga što je predviđeno da se nadoknadi šteta pričinjena civilnom stanovništvu država, a one kao države nisu ni postojale u toku trajanja rata. Prvenstveno se ova odredba odnosila na Čehoslovačku i Poljsku. Drugu grupu činile su »države koje ne učestvuju u reparacijama«, a tu se mislilo na »savezne i udružene države«, potpisnice Versajskog mirovnog ugovora, koje nisu bile u ratnom stanju sa Nemačkom, već se njihovo učešće u ratu sastojalo tek u prekidu diplomatskih odnosa sa Nemačkom - Bolivija, Ekvador, Nikaragva, Peru, Urugvaj i dr.

Vlada Kraljevine SHS smatrala je da po Versajskom ugovoru ostvaruje nesumnjivo pravo na reparacije i shodno tome pristupila je likvidaciji nemačke imovine na svojoj teritoriji. Protiv ovog postupka jugoslovenske države nemački državljani, obuhvaćeni likvidacijom imovine, podneli su tužbeni zahtev kod Mešovitog izbornog suda u Ženevi.³ Osnov za ovaj tužbeni zahtev pronađen je upravo u članu 297. Versajskog ugovora, u kojem je, između ostalog, bilo predviđeno da ukoliko vlade »novih država« i »država koje ne učestvuju u reparacijama« izvrše likvidaciju nemačke imovine u obavezi su da likvidirani iznos vrate prvobitnim sopstvenicima.⁴ Nemački državljani zasnivali su opravdanost svojih zahteva za povraćaj likvidiranog iznosa na tvrdnji da se u slučaju Kraljevine SHS upravo radi o »novoj državi«.

Zastupnik jugoslovenske države pred sudom u Ženevi dr Dušan M. Subotić branio je gledište da Kraljevina SHS nije nova država, već ranija Kraljevina Srbija s kojom su se ujedinile izvesne teritorije bivše Austrougarske monarhije pod novim imenom »Kraljevina SHS« i da shodno tome ostvaruje pravo na likvidaciju imovine nemačkih podanika. Subotić je pred sudom ukazivao da za Kraljevinu SHS »nigde izrekom nije rečeno da ona zaključuje mirovne ugovore kao nova država, niti da se pravne posledice vezane za pojam nove države na nju odnose. Međutim, u svim tim ugovorima naša se država citira kao država koja ulazi u grupu *sila savezničkih i udruženih*«. ⁵ Državni zastupnik izneo je stav da se pitanje o »nepravdnoj likvidaciji« ne može raspravljati pred Mešovitim izbornim sudom, već pred Državnim savetom Kraljevine SHS, kao najvišim Upravnim sudom, s obzirom na to da se tužba protiv »nepravdne likvidacije« može izneti pred ovaj međunarodni sud isključivo kada je izvršena u »novim državama«. ⁶

Uprkos težnji nemačke strane da se na ženevskom sudu otvori teorijska rasprava kojom bi se došlo do apodiktičnog suda o načelnom pitanju da li je Kraljevina SHS stara ili nova država, Mešoviti izborni sud bavio se svojim osnovnim zadatkom – da protumači i primeni propis koji je merodavan za dotični pravni odnos. U ovom slučaju propis je bio Versajski ugovor na čiji se član 297. pozivala nemačka strana. Pošto je utvrdio da se Kraljevina SHS u Versajskom ugovoru ne

³ Prema Versajskom mirovnom ugovoru (čl. 304) bilo je predviđeno da se u roku od tri meseca od dana stupanja na snagu ugovora »između svake od Sila savezničkih ili udruženih, s jedne, i Nemačke, s druge strane« obrazuju posebni tročlani sudovi u kojima će biti zastupljene obe strane.

⁴ Isto, str. 118. - Član 297-h-2-2: »Kad su likvidacije izvršene bilo u novim državama koje su ovaj ugovor potpisale kao Sile savezničke i udružene, bilo u državama, koje ne učestvuju u naknada-ma štete, koje će Nemačka platiti, iznos likvidacije koje su izvršile vlade rečenih država neposredno će se položiti sopstvenicima...«

⁵ Dušan Subotić, *Naša Kraljevina nije »nova« država*, »Novi život«, Beograd, knj. XI, sv. 11, 1922, str. 321.

⁶ Isto, str. 322.

tretira kao »nova država« Sud je odbio tužbeni zahtev i spor rešio u korist Kraljevine.⁷ Odluka Mešovitog izbornog suda u Ženevi bila je jednoglasna i za nju je glasao i nemački arbitar.

Mišljenja i sporenja

Spor pred Mešovitim izbornim sudom bio je povod da se u domaćoj i stranoj javnosti iznese niz pojedinačnih gledišta i pokrenu rasprave u vezi sa pitanjem »da li je Kraljevina SHS stara ili nova država?«. O ovom pitanju javno su izneli svoja mišljenja dr Dušan Subotić, prof. dr Ivan Žolger, dr Otokar Ribarž, prof. Slobodan Jovanović, dr Stevan Sagadin, dr Laza Kostić, dr Danilo Danić, prof. dr Živojin Perić, kao i profesor Borskog univerziteta dr Erih Kaufman.

Dr Dušan Subotić, nekadašnji radikalski poslanik u Ustavotvornoj skupštini, a potonji predsednik kasacionog suda, novembra 1922. godine u »Novom životu« podneo je »izveštaj iz Ženeve«, u kojem je dao svoje viđenje spora s pozicije državnog zastupnika.⁸ U ovom tekstu Subotić nije posebno razradio sopstveno viđenje rešenja dileme – stara ili nova država, već je, svakako iz pragmatičnih razloga prihvatio mišljenje izneto u presudi kao sopstveno.

U sporu pred ženevskim sudom posredno su uzeli učešća dvojica univerzitetskih profesora – dr Erih Kaufman iz Bona i Slobodan Jovanović iz Beograda. Kaufman je izradio memoar podnet u sporu sa jugoslovenskom državom od strane nemačkih državljana kao stručno pravno mišljenje.⁹ Jovanović je za potrebe Državnog zastupnika dr Subotića takođe izradio memoar kao odgovor na obrazloženje izneto u Kaufmanovom memoaru.¹⁰

Analiza sadržaja Kaufmanovog memoara ukazuje da je osnovna namera nemačke strane bila da se rasprava na sudu usmeri ka teorijskoj raspravi o pitanju da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. U uvodnom delu memoara Kaufman navodi pitanja koja bi trebalo da se rasprave kako bi se meritorno donela odluka Suda, postavljajući kao prvo i osnovno pitanje: »Šta označava kategoriju nove države, kroz više vekova potvrđeno, učenje *ius naturae ac gentium* i u modernom Međunarodnom pravu?«. Kaufman se pozvao na učenje dvojice pravnika iz 17. veka – utemeljivača pojma prirodnog i međunarodnog prava Huga Grocijusa i njegovog sledbenika Samuela Pufendorfa. Od savremenih pravnih teoretičara Kaufman se pozvao na Georga Jelineka, čije učenje je označio kao »vladajuće« (*herrschende*). Međutim, kako ukazuje Slobodan Jovanović u svom memoaru, upravo je Jelinek odbacio shvatanja škole Grocijusa i Pufendorfa na

⁷ Isto, str. 322-3. – Iz teksta presude (iz članka D. Subotića): »Zaključci tužilačke strane su osnovani isključivo na čl.297, slovo h, br 2, al. 2 Versaljskog ugovora... da bi se mogla podići tužba protiv države srpsko-hrvatsko-slovenačke potrebno je na prvom mestu, da se država SHS može smatrati kao »nova država« (Nouvel Etat) u smislu Versaljskog ugovora... država SHS nije »nova država« u smislu ugovora Sen-Žermenskog i Trijanonskog... još manje može biti u smislu Versaljskog ugovora i specijalno u smislu čl. 297... Tužilačka strana nije dakle ovlašćena da se poziva na primenu čl. 297, slovo h, broj 2, al. 2 Versaljskog ugovora protiv države Srba, Hrvata i Slovenaca i s toga se ima odbiti od svojih traženja.«

⁸ Isto, str. 321–325.

⁹ Erich Kaufmann, *Der serbisch-croatisch-slowenische Staat ein neuer Staat*, »Niemeyers Zeitschrift für internationales Recht«, XXXI Bd., 5 i 6 Heft, 1923., p. 211–251.

¹⁰ Slobodan Jovanović, *Jeli naša država stara ili nova*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, (1927), knj. XIV (XXXII), br. 5. str. 337–345. i br. 6. str. 449–460.

koja se pozvao Kaufman, kao shvatanja koja su proistekla iz crkvenog prava i ne mogu biti primenjena u posmatranju savremenih država.¹¹

U nastavku memoara Kaufman se posvetio pravnoj analizi postanka Kraljevine SHS. Već u uvodnoj rečenici naglašava da »stvaranje države SHS spada u najinteresantnije političke i državno i međunarodne fenomene, koji su se dogodili tokom rata, primirja i mirovne konferencije« očevidno želeći da na taj način ostavi najširi manevarski prostor za svoja razmatranja.¹² Ne može se poreći da je ovaj ugledni nemački pravnik u svojoj opširnoj analizi nastanka jugoslovenske države obradio gotovo sve relevantne istorijske događaje i dokumenata, ali se ne može poreći ni da je u njihovom navođenju i tumačenju načinio niz nepreciznosti i proizvoljnosti neuobičajenih za unevritetskog profesora. Ipak, Kaufmanov tekst i nije nastao u naučne nego pragmatične svrhe, kao reč jednog od učesnika u sudskom sporu.

Osnovni cilj memoara bio je da se dokaže da je Kraljevina SHS nova država. Taj sud Kaufman je pokušao da zasnuje na tvrdnjama da su pred stvaranje Kraljevine SHS Jugosloveni i Srbija predstavljali *dva posebna pravna subjekta* i da je Kraljevina SHS stvorena *ugovorom* između austrougarskih Jugoslovena i Srba iz Kraljevine.

Jedan od prvih dokumenata koji se našao pod lupom profesora Kaufmana bila je Krfska deklaracija. Koristeći se engleskim prevodom ovog dokumenta on iznosi tvrdnju da su tvorci deklaracije (Jugoslovenski odbor i srpska vlada), kao svoj cilj naznačili stvaranje »joint federate State«. Stvaranje »zajedničke federativne države« svakako ukazuje da bi Kraljevina SHS nastala stapanjem više državopravnih subjekata i da sa unitarnom Kraljevinom Srbijom tu ne bi bilo nikakvog kontinuiteta. Međutim, izvesno je da je ugledni profesor pogrešno citirao tekst deklaracije, a što je gotovo neverovatan propust – među dokumentima koje je priložio uz tekst memoara, Kaufman je priložio upravo engleski prevod Krfske deklaracije u kojem u delu koji on citira ne stoji da je cilj tvorca deklaracije stvaranje »joint federate State«, već »joint Future State«, dakle »zajedničke buduće države«. ¹⁴

Memoar se dalje bavi Ženevskom deklaracijom čiji sadržaj i zaista ukazuje da bi u slučaju realizacije njenih zaključaka buduća država SHS imala sve pravne odlike nove države. Međutim, kako primećuje i Slobodan Jovanović, Kaufman je prevideo da je ovaj dokument ostao u kategoriji projekta, s obzirom na činjenicu da ga vlada Kraljevine Srbije nije prihvatila.

Ni analiza akata od 1. decembra 1918. godine i njihovih pratećih dokumenata nije pošteđena netačnosti. Kaufman navodi da je »16. decembra Proklamacija Aleksandra na jednoj zajedničkoj sednici jugoslovenskog Narodnog veća i

¹¹ Isto, str. 337–338. – Jovanović, u sopstvenom prevodu, prenosi iz Jelinekove knjige *Von den Staatenverbindungen* njegovih mišljenje o Grocijusovoj i Pufendorfovoj teoriji: »Starije državno pravo obično je vezivalo za teoriju o inkorporaciji jedno obilje skolastičkih razlika, koja su delom bila uzeta iz Crkvenog Prava, i to iz njegovih propisa o spajanju episkopija... Dokle ideja savremene države nije još bila preovladala, ova razlikovanja između unija po jednakom i nejednakom pravu, između potpunih i nepotpunih inkorporacija imala su nekog opravdanja... U savremenoj državi, međutim, sva javnopravna moć izvodi se iz države, i stoga se, sa pravnog gledišta, ne mogu praviti razlike između raznih vrsta inkorporacija... Razlikovanje unija po jednakom i po nejednakom pravu i nepotpunih inkorporacija jeste, stoga, za državno pravo sasvim neupotrebljivo.«

¹² Erich Kaufmann, *n. n.*, str. 213.

¹³ Erich Kaufmann, *n. n.*, str. 216. – »Als Ziel wird bezeichnet die Schaffung eines joint federate State.«

¹⁴ Isto, str. 248. – Anlage I Manifest (Pakt) von Corfu: »...in their joint future State.«

srpske Skupštine bila potvrđena.«¹⁵ Slobodan Jovanović ukazuje da je pomenutog dana održana tek sednica srpske Skupštine kada je donet kao jedan od zaključaka »da je *srpska* Narodna Skupština jednoglasno primila i izglasala ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu zajedničku državu.«¹⁶ Uostalom, do zajedničke sednice, a ni do posebne sednice Narodnog veća, u to vreme više nije moglo ni doći s obzirom na to da je još 3. decembra 1918. godine predsedništvo Narodnog veća izdalo saopštenje u kojem se između ostalog navodi: »Ovim aktom prestala je funkcija Narodnog Vijeća kao vrhovne suverene vlasti države SHS na teritoriji bivše Austro-Ugarske.«¹⁷

Kao što je već pomenuto, jedna od osnovnih Kaufmanovih premisa bila je da je Kraljevina SHS stvorena ugovorom sklopljenim između austrougarskih Jugoslovena i Srba iz Kraljevine. Pozivajući se na pojedina dokumenta, naročito na Zenevsku deklaraciju, tvrdio je da su se pod rečju Jugosloven »najpre i samo austrijski i ugarski Jugosloveni imali u vidu.«¹⁸ Slobodan Jovanović u svom memoaru-odgovoru primećuje da Kaufman insistira na tezi da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri naroda koja su se ugovorno ujedinila i u tome vidi neosporan uticaj »austrijskih ideja« o tome da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri razne narodnosti.¹⁹ Jovanović stoga zaključuje da Kaufman nije ušao u suštinu jugoslovenske ideologije »koja je sva prožeta tim uverenjem da, Srbi, Hrvati i Slovenci, pored svih razlika imena, vere, azbuke i političke prošlosti, čine jedan narod, čije nacionalno jedinstvo valja da bude zapečaćeno i političkim jedinstvom.«²⁰ U nastavku Jovanović odbacuje i Kaufmanovu teoriju ugovora: »Ni Krfska deklaracija ni Decembarski akt nisu bili ugovori između raznih narodnosnih grupa, koje se spajaju *aequali iure*, nego su bile proklamacije o jedinstvu jednog istog naroda.«²¹

Argumentaciju za tvrdnju da je Kraljevina SHS nova država Kaufman je nalazio i u pratećim dokumentima pariske Mirovne konferencije. Nota o konstituisanju Kraljevine SHS koju je stranim državama uputila beogradska vlada bila je za Kaufmana dokaz da je i država SHS sama sebe smatrala za novu državu, jer je notom iskazala potrebu za priznanjem od strane drugih država.²² Slobodan Jovanović ukazao je na pragmatičnu motivaciju ove note, jer je njen osnovni cilj bio da se jugoslovenski predstavnici na Mirovnoj konferenciji tretiraju kao delegati Kraljevine SHS, a ne Kraljevine Srbije. Jovanović ukazuje i na vremenski okvir ove note. Ona se javlja u vremenu između Prvodecembarskog akta kojim je tek proglašeno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu i Vidovdansko ustava kojim je ta država i konačno organizovana. Po Jovanovićevom shvaćanju u tom periodu moglo se govoriti samo o faktu postojanja države SHS, ali ne i o njenoj pravnoj prirodi, te je bilo »rano govoriti o tome, da li je ta država stara ili nova.«²³

Većina pravnika koja se bavila pitanjem da li je Kraljevina SHS stara ili nova država, u svoje analize uključivala je i odredbe ugovora o zaštiti manjina. U

¹⁵ *Isto*, str. 221.

¹⁶ Slobodan Jovanović, *n. n.*, str. 340.

¹⁷ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, str. 139.

¹⁸ Erich Kaufmann, *n. n.*, str. 219.

¹⁹ Slobodan Jovanović, *n. n.*, str. 343.

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*, str. 343–344.

²² Erich Kaufman, *n n.*, str. 224.

²³ Slobodan Jovanović, *n. n.*, str. 345.

njima je nalažena potvrda za najrazličitije stavove o ovom problemu. Kaufman je nastojao da komparativnom analizom ukaže na sličnosti nastanka država koje su dokumentima Mirovne konferencije nedvosmisleno bile označene kao nove države i Kraljevine SHS. »Kod grčkog i rumunskog Ugovora o zaštiti manjina nesumnjivo je da se njihove države isključivo posmatraju kao teritorijalno uvećane, kao što je u poljskom i čehoslovačkom slučaju nesumnjivo da se njihove države smatraju za nove.«²⁴ Nasuprot, kod jugoslovenskog slučaja Kaufman nije siguran da li se pod Državom SHS podrazumeva uvećana Srbija ili nova država.²⁵ Ovdje Kaufman najviše sličnosti nalazi između čehoslovačkog i jugoslovenskog slučaja. Čehoslovačka je u preambuli svog ugovora predstavljena kao unija dva naroda, a Kraljevina SHS kao unija Srba, Hrvata i Slovenaca iz bivše Austrougarske monarhije i Srbije. Slobodan Jovanović ukazuje da Kaufman ne uviđa suštinske razlike između ove dve unije: Česi i Slovaci nisu prethodno imali svoje države, a u slučaju Kraljevine SHS nije došlo do unije dve etničke grupe, već jedne etničke grupe i jedne Kraljevine.²⁶

Slobodan Jovanović, profesor Teorije države i Ustavnog prava na beogradskom Pravnom fakultetu, u dva maha iznosio je svoje mišljenje o pitanju da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. Prvi put je to učinio u pomenutom memoaru izrađenom za zastupnika Subotića, čiji je tekst objavio tek 1927. godine u časopisu »Arhiv za pravne i društvene nauke« pod naslovom »Jeli naša država stara ili nova«. Drugi put, viđenje ovog problema izneo je u okviru svoje knjige objavljene 1924. godine »Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca« u poglavlju »Postanak države – pravno tumačenje«.

Tekst memoara Jovanović je prilagodio tezama iznetim u nemačkom memoaru. Samo u neophodnoj meri, u meri koju je zahtevao tekst profesora Kaufmana, Jovanović je ovde ulazio u teorijska pitanja. (Prethodno smo govorili o njegovoj reakciji na Kaufmanovo istovremeno pozivanje na učenja Grocijusa i Pufendorfa i Jelineka). Najviše prostora posvetio je osporavanju Kaufmanovog mišljenja da je Prvodecembarski akt predstavljao ugovor sklopljen između austrougarskih Jugoslovena i Kraljevine Srbije kao dva ravnopravna subjekta. U teorijskom delu razmatranja ove Kaufmanove teze, ovde se sada Jovanović pozvao na učenje Georga Jelineka, u konkretnom slučaju na njegovo mišljenje da se nova država ne može osnovati ugovorom, jer nova država može nastati isključivo faktičkim putem, a »ugovorom se može osnovati samo državni savez (Staatenbund), koji ne predstavlja nov pravni subjekt, nego samo pravni odnos između postojećih država.«²⁷ U vezi sa ovim Jovanović zapaža da je prilikom ujedinjenja srpska vlada upravo izbegavala sve ono što bi tom ujedinjenju moglo dati karakter ugovora: »Srpska vlada dala je razumeti Narodnom Veću da ne pristaje pregovarati s njime na osnovu međunarodnog prava. Narodno veće moralo je uzeti

²⁴ Erich Kaufmann, *n. n.*, str. 228

²⁵ *Isto.* »Dagegen könnte man bei dem jugoslawischen zweifeln, ob er dem SHS-Staate nur *sub titulo* eines bedeutend vergrößerten Serbien oder auch *sub titulo* des neuen Staates auferlegt wurde.«

²⁶ Slobodan Jovanović, *n. n.*, 450–451, – »U slučaju Čeho-Slovačke govori se o uniji dva naroda od kojih, u trenutku Konferencije Mira, nijedan nije imao svoje države. Njihova unija, nemoguća da se ostvari u okviru jedne već postojeće države, iziskivala je, bezuslovno, stvaranje nove države. U slučaju države SHS, govori se o uniji Jugoslovena bivše Austro-Ugarske monarhije i Srbije. Jugosloveni, u trenutku Konferencije mira, nisu imale države; Srbija bila je država neosporno. Spoj Jugoslovena i Srbije bio je spoj jedne etničke grupe bez priznate političke organizacije sa jednom već postojećom Kraljevinom... Slučaj države SHS sasvim je, dakle, drukčiji nego slučaj Čeho-Slovačke.«

²⁷ *Isto.*, str. 341.

drugi put, – i zato, kada je njegovo izaslanstvo došlo 1. decembra 1918. u Beograd, ono nije imalo zadatak da sklapa sa Srpskom vladom ugovor, nego da zajedno s njome proglasi ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca kao jedne nerazdvojive celine.«²⁸ I Jovanović, poput ostalih analitičara, posvećuje pažnju tekstu Ugovora o zaštiti manjina i daje svoje tumačenje najčešće citiranog mesta iz preambule Ugovora: »Uzevši u obzir da su Srbi, Hrvati i Slovenci iz bivše austro-ugarske monarhije svojevoljno rešili da se trajno ujedine sa Srbijom u cilju obrazovanja jedne nezavisne i ujedinjene države pod imenom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca;«. ²⁹ Po Jovanoviću jasno je da se ovde o Srbima, Hrvatima i Slovencima iz bivše Austro-ugarske monarhije govori kao o etničkoj grupi, a ne kao o jednom »državnom pravnom subjektu«. Sledeće mesto iz preambule: » Uzevši u obzir da bi Srbiju trebalo osloboditi izvesnih obaveza, koje je ona Berlinskim ugovorom od 1878. godine primila na sebe prema izvesnim silama i zameniti ih obavezama prema Društvu Naroda;«³⁰ Jovanoviću je poslužilo za tezu da Kraljevina Srbija nije prestala da postoji ni posle ujedinjenja.³¹ Činjenica da je Kraljevina Srbija i u vreme potpisivanja Ugovora postojala bila je potrebna Jovanoviću da odbaci shvatanje o kraljevini SHS kao uniji *aequali iure*, jer je za ovaj model neophodan uslov prestanak postojanja onih država između kojih je unija izvršena. »Unija *aequali iure*« bila je Pufendorfov model koji je Kaufman želeo da primeni na tumačenju postanka Kraljevine SHS. Treći citat iz preambule: »Uzevši u obzir da su Kraljević Regent Srbije i Vlada srpska pristali da ostvare to ujedinjenje i da se prema tome obrazovalo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca,...³² potvrđivao je po Jovanoviću da za Ugovor o zaštiti manjina, tj. njegove tvorce, i dalje postoji i srpska vlada.³³

U knjizi (udžbeniku) »Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca« Slobodan Jovanović posvetio je nesrazmerno veliki prostor pitanju da li je Kraljevina SHS stara ili nova država, verovatno i pod uticajem aktuelnosti tog pitanja u vremenu nastajanja ove knjige.

Pri raspravljanju ovog pitanja Jovanović je upozorio da je potrebno strogo odvojiti sociološko gledište od pravnog: »Sa sociološkog gledišta, država SHS biće stara država samo onda, ako Srbi iz Kraljevine budu uspeali da austro-ugarskim Jugoslovenima nametnu svoj nacionalno-kulturni tip; bude li se, naprotiv, mešavinom Srba i Jugoslovena stvorio jedan nov nacionalno-kulturni tip, onda će i njihova zajednička država biti, sa sociološkog gledišta, nešto novo. Mešavina Srba i Jugoslovena tek je počela... Iz toga razloga, sa sociološkog gledišta još se ne može odgovoriti na pitanje, da li je država SHS nova ili stara.«³⁴

²⁸ Isto, str. 342.

²⁹ Predlog zakona o ugovoru između glavnih sila savezničkih i udruženih i države Srba-Hrvata-Slovenaca potpisan u gradu Sen-Zermen-an-le 10. septembra 1919, Beograd, 1920, str.3.

³⁰ Isto.

³¹ Slobodan Jovanović, *n. n.*, str. 453. – »Prema shvatanju Konferencije Mira, Srbija, dakle, nije nestala jer, da je nestala, ne bi bilo potrebno oslobadati je njenih obaveza iz Berlinskog Ugovora: te bi obaveze bile već usled njenog nestanka ugašene. U isto vreme, kada je oslobođena obaveza iz Berlinskog ugovora, ugovor o zaštiti manjina nameće Srbiji obaveze prema Društvu naroda. Očevidno, ugovor o zaštiti manjina ne bi uzimao Srbiju za nosioca novih obaveza, da nije smatrao da je ona, i posle ujedinjenja austro-ugarskih Jugoslovena s njom, proizvela svoju dotadašnju međunarodnopravnu egzistenciju.«

³² Kao nap. 29.

³³ Slobodan Jovanović, *n. n.*, str. 453.

³⁴ Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1995, str. 39.

Pravno tumačenje ovog pitanja, po Jovanoviću, sadrži dva aspekta – spoljni i unutrašnji. Pravno stanje Kraljevine posmatrano spolja predstavlja niz ugovora zaključenih između nje i stranih država. Njeno pravno stanje posmatrano iznutra predstavlja niz zakona propisanih od njenih vlasti njenim podanicima, u prvom redu ustav. Dilemu da li je Kraljevina SHS stara ili nova država, po Jovanoviću, razrešiće odgovor na pitanje da li postoji pravni (ugovorni, odnosno ustavni) kontinuitet između Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS. Ovde je karakteristično njegovo mišljenje da je sasvim moguće da jedna ista država izgleda nova posmatrana spolja, a stara kada se posmatra iznutra, i obrnuto. Teorijski, po Jovanoviću, ovo je moguće usled česte nesaglasnosti između međunarodnog i državnopravnog shvatanja i nepostojanja jednog višeg pravnog sistema izdignutog iznad međunarodnog i državnog prava u kome bi se njihove nesaglasnosti dale izmiriti. Praktičan primer video je u slučaju Austrije: »...posle svetskog rata, novostvorena republika Austrija smatrala je sebe samu kao novu državu, koja ne produžuje pravnu ličnost stare Habzburške monarhije. Ipak zato, u Sen-Zermenskom ugovoru, saveznici su postupali s njome kao sa naslednicom te monarhije: po svome ustavu, nova država – ona je, po Sen-Zermenskom ugovoru, bila stara država.«³⁵

Po mišljenju Slobodana Jovanovića i Kraljevina SHS je sa međunarodnog gledišta stara, a sa državnopravnog nova država. Spolja gledano je stara država, jer je »nasledila ceo sistem međunarodnih ugovora Kraljevine Srbije; između ugovora pod kojim je živela Kraljevina Srbija i ugovora pod kojim živi država SHS nema prekida kontinuiteta; strane države nisu osetile pojavu države SHS kao pojavu novog pravnog subjekta s kojim imaju da uređuju svoje odnose iz početka«.³⁶ Jovanović primećuje da ni u praksi država SHS nije osporavala važnost ugovorima zaključenim između Kraljevine Srbije i drugih država. Tako su, već 1919. godine, trgovinski ugovori Kraljevine Srbije sa Grčkom, Španijom, Norveškom, Svajcarskom, Belgijom i Danskom bili prošireni na celu teritoriju Kraljevine SHS. Zarad potvrde stava da je Kraljevina SHS sa međunarodnog gledišta stara država Jovanović se i ovde vraća pravnoj analizi postanka jugoslovenske države. Kao i u memoaru i ovde ostaje na stanovištu da je ujedinjenje predstavljalo »spoj otcepljenih teritorija bez priznate međunarodnopravne ličnosti sa jednom već postojećom državom« i da iz te okolnosti proizilazi da »naše narodno ujedinjenje nije promenilo spoljašnje pravno stanje Srbije, i da stoga država SHS nije nova država«.³⁷ U ovom delu pravne analize profesor Jovanović nije u potpunosti ubedljiv zbog izvesnih nedoslednosti i nedorečenosti. U uvodnoj rečenici on iznosi tvrdnju da su u trenutku ujedinjenja 1. decembra 1918. godine postojale dve jugoslovenske države »austro-ugarska Jugoslavija i kraljevina Srbija«, da bi već u jednoj od narednih zapisao da je tada postojala samo jedna jugoslovenska država – Kraljevina Srbija.³⁸ Jovanović navodi da su se Jugosloveni iz Austrougarske, pre ujedinjenja, organizovali kao država i da su kod saveznika činili korake da budu i priznati kao država, ali da na te zahteve nije bilo odgovoreno. Međutim, Jovanović pominje i da je 8. novembra 1918. godine vlada Kraljevine Srbije priznajući Narodno veće za zakonitu vladu austrougarskih Jugoslo-

³⁵ *Isto*, str. 41.

³⁶ *Isto*, str. 42.

³⁷ *Isto*, str. 44.

³⁸ *Isto*, str. 39.

vena priznala ovu državu, te ostaje nejasno zbog čega joj osporava državnopravnu ličnost.

S unutrašnjeg, odnosno državnopravnog gledišta, po Slobodanu Jovanoviću, daleko je teže raspraviti da li je država SHS nova ili stara. I zaista, tu su mišljenja izrazito podeljena. On ih je svrstao u tri osnovne grupe.

Prvo mišljenje je da država SHS jeste produžetak Kraljevine Srbije i temelji se na argumentaciji da se austrougarski Jugosloveni nisu ujedinili s Kraljevinom Srbijom u novu državu, nego su se toj kraljevini prosto pridružili i da pored toga što je morala da promeni svoje unutrašnje uređenje Kraljevina Srbija nije ni prestala da postoji. Jovanović ne prihvata ovo mišljenje i navodi niz argumenata na osnovu kojih zaključuje da se ustavno stanje države SHS ne izvodi iz ustavnog stanja Kraljevine Srbije, tj. da je između pravnih stanja pomenutih država prekinut kontinuitet. Ovo mišljenje na kraju zasniva i na jednom formalnom razlogu: »U završnom članu Vidovdanskog ustava ne kaže se, da sa njegovim obnarodovanjem gubi važnost srpski ustav od 1903, što znači, da ustavotvorac nije mislio da Vidovdanski ustav dolazi na mesto Ustava od 1903, koji bi sve dotle bio u važnosti.«³⁹

Drugo mišljenje, po kojem u trenutku ujedinjenja nije postojala samo jedna samostalna srpska država, nego je postojala i jedna samostalna hrvatska država te su stvaranju Kraljevine SHS prethodili pregovori između srpske i hrvatske države završeni kroz Prvodecembarski akt koji predstavlja pogodbu između dve države, Jovanović takode kritički analizira i odbacuje. Bespredmetnost ovakvog mišljenja on vidi usled odluke Hrvatskog sabora od 29. oktobra 1918. godine, prihvaćene i od hrvatskog bana, kojom se Narodnom veću priznaje vrhovna vlast, a »kada jedna država prizna kome bilo vrhovnu vlast nad sobom, ona gubi svoju suverenost i prestaje postojati kao država.«⁴⁰ U okviru razmatranja ovog drugog mišljenja Jovanović se bavi i državom-naslednicom hrvatske države koju naziva »austro-ugarskom Jugoslavijom«. On smatra da je posle Prvodecembarskih akata, koji su označili stvaranje države SHS, »austro-ugarska Jugoslavija iščezla isto tako kao i kraljevina Srbija.«⁴¹ Može se, dakle, zaključiti da po mišljenju vrhovnog autoriteta u oblasti državnog prava posle Prvodecembarskih akata Kraljevina Srbija sa unutrašnjeg gledišta nije postojala dok sa spoljašnjeg gledišta jeste (v. prethodno razmatranje o međunarodnompravnom gledištu).

Jovanović uočava i zajednički imenitelj ova dva mišljenja: »I po ovom drugom, kao i po onom prvom mišljenju, kraljevina Srbija pokušala je uvući austro-ugarske Jugoslovene u svoju državnu organizaciju. Po prvom mišljenju, ona je u tome uspela; po drugom mišljenju, nije uspela, jer Hrvati i Slovenci nisu hteli primiti Vidovdanski ustav, izglasan isključivo srpskom većinom.«⁴² Jovanović pominje i razliku između zastupnika ova dva mišljenja – zastupnici prvog mišljenja priznaju, a zastupnici drugog ne priznaju pravnu važnost države SHS.⁴³

³⁹ *Isto*, str. 46.

⁴⁰ *Isto*, str. 48.

⁴¹ *Isto*, str. 49.

⁴² *Isto*, str. 47–48.

⁴³ *Isto*, str 49–50 – »Na Ustavotvornoj skupštini moglo je doći do nesaglasnosti između srpske većine, s jedne strane, a hrvatsko-slovenačke manjine, s druge strane; ali ma koliko ta nesaglasnost bila sa političkog gledišta značajna – sa pravnoga gledišta, nije značila ništa više nego običnu nesaglasnost između parlamentarne većine i parlamentarne manjine. Tvrditi, da Vidovdanski ustav nema važnosti za Hrvate i Slovence, jer su njihovi poslanici glasali protiv njega – bilo bi isto toliko koliko i tvrditi, da je Vidovdanski ustav bio jedan ugovor između tri plemena, koji su za svako pleme trebali da potpišu njegovi punomoćnici.«

Treće mišljenje proisteklo je iz političke ideologije tvorca Vidovdanskog ustava. Za ustavotvorce svest o nacionalnom jedinstvu bila je kod Srba, Hrvata i Slovenaca jača od svih razlika koje je među njima stvorila istorija i ona je presudila da se ujedine u zajedničku državu. Ujedinjenje se, dakle, nije moglo izvesti na istorijskoj osnovi, jer su sve političke ustanove, koje su se kod Srba, Hrvata i Slovenaca razvile u toku istorije, služile njihovom plemenskom separatizmu i otežavale njihovo političko ujedinjenje. Ovo se pre svega odnosi na staru srpsku i staru hrvatsku državu. »Prvi uslov za stvaranje države SHS bio je raskid sa svakim državnopravnim istorizmom; kao što su se morale zbrisati sve istorijske granice koje su srpsko-hrvatsko-slovenački narod raskomadale na nekoliko država i pokrajina, tako da su morali zbrisati i istorijski ustavi koji su u tim granicama postali. Država SHS morala je biti nova država sa novim ustavom«. ⁴⁴ Za Jovanovića Ustavotvorna skupština je sazvana upravo zato što »država SHS nije htela primiti ni od koje ranije jugoslovenske države njen ustav«, a tokom svog rada zauzela je gledište »da je njen osnovni zadatak dati ustav jednoj državi koja dotle nije imala ustav«. ⁴⁵ Konačno, Ustav koji je donela ova skupština, po Jovanovićevom mišljenju, nije se mogao dovesti u vezu ni sa kakvim ranijim ustavom i zbog toga za njega država SHS jeste sa gledišta ustavnog prava nova država. Jovanović zapisuje da duh Vidovdanskog ustava nose u sebi i akta koja su prethodila njegovom donošenju i zaključuje da pravna analiza tih akata i samog Vidovdanskog ustava odbacuje prvo i drugo mišljenje i ide u korist trećeg.

Neposredno po objavljivanju »Ustavnog prava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca« u »Arhivu za pravne i društvene nauke« pojavio se prikaz ove knjige. Autor prikaza bio je dr Stevan Sagadin, pravnik i član Državnog saveta. Prikazivač se nije uzdržao od otvorenih primedbi: »Autor prikazuje pri pojedinim spornim pitanjima često jednu suviše veliku rezervisanost, kao da bi se bojao, da ne bi nametnuo svoje gledište. Pri autoritetu koji po pravu uživa, često bi malo jače podvlačenje gledišta, koje smatra za pravilno, bilo za našu ustavnu i upravnu praksu od velikog uticaja... legislativno-politička kritika, koje se autor brižljivo kloni, osvežila bi knjigu.« ⁴⁶

Sagadin se nije složio sa nekim mišljenjima autora knjige, pa ni sa njegovim mišljenjem o tome da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. Sa međunarodnopravnog gledišta za Sagadina se radilo o novoj državi. On ne prihvata da okolnost da je Kraljevina SHS nasledila i preuzela ceo sistem međunarodnih ugovora Kraljevine Srbije ima bilo kakvu težinu i važnost, jer »Kraljevina Srbija je ušla u novu državu sa celim svojim »inventarom«, kako sa svojom dinastijom, tako i sa svim svojim međunarodnopravnim pravima i obavezama, ali od 1. decembra 1918. godine ta prava i te obaveze nisu više prava i obaveze Kraljevine Srbije, nego nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.« ⁴⁷ Ukoliko mirovni ugovori tretiraju državu SHS kao staru za Sagadina je to »samo abrevijatura ugovorne tehnike, koja ne može uticati na pitanje: da li treba našu državu smatrati međunarodno-pravno novom ili starom«. ⁴⁸ Državni savetnik Sagadin kritikovao je ovde i mišljenje državnog zastupnika Subotića da je u kompetenciji međuna-

⁴⁴ *Isto*, str. 50.

⁴⁵ *Isto*, str. 51.

⁴⁶ Stevan Sagadin, *Ocene i prikazi – Slobodan Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine SHS*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, (1924), knj. XXV (VIII), str. 152.

⁴⁷ *Isto*, str. 153.

⁴⁸ *Isto*.

rodnog suda u Ženevi da ovo pitanje *ex cathedra* reši. Sagadin primećuje da ovakvo Subotičevo mišljenje sadrži i izvesne političke tendencije.

U Jovanovićevom pregledu mišljenja sa ustavopravnog gledišta, Sagadin je svoje mišljenje pronašao u drugoj grupi. Sagadin nije u Jovanovićevoj knjizi naišao na dovoljno argumenata da napusti gledište, koje je do tada zastupao, da je nova država nastala kao ugovorna zajednica, a za to je pronašao primer iz građanskog prava – »ugovor o fuziji dvaju akcionarskih poduzeća« prema kojem se »ugovorne strane fuzioniraju u novo biće i time prestaje njihov dotadašnji posebni život«. ⁴⁹

Na pitanje da li je Kraljevina SHS stara ili nova država ukrstili su mišljenja dvojica uglednih slovenačkih pravnika – profesor Univerziteta u Ljubljani dr Ivan Žolger i dr Otokar Ribarž. Do stvaranja Kraljevine SHS Žolger je poslom bio vezan za Beč, gde je pre svetskog rata radio kao privatni docent, a tokom rata (1917/18. godine) bio austrijski ministar bez portfelja. Od 1919. godine on je bio profesor Univerziteta u Ljubljani, opunomoćeni delegat jugoslovenske države na Mirovnoj konferenciji u Parizu, delegat na prvoj skupštini Društva naroda i član stalnog arbitražnog suda u Hagu. Ribarž, nekadašnji tršćanski advokat i poslanik, jedna od vodećih ličnosti u borbi za ekonomsku i političku samostalnost Slovenaca u Trstu, posle Prvog svetskog rata bio je poslanik i opunomoćeni ministar u Ministarstvu inostranih dela Kraljevine SHS, a na Mirovnoj konferenciji vladin delegat.

Jugoslovensko državljanstvo, koje je stekao posle rata, profesora Žolgera nije previše obavezalo da javna istupanja uskladi sa interesima svoje nove države. U vreme trajanja spora između nemačkih državljana i jugoslovenske države, godine 1922, objavio se u nemačkom časopisu »Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart« gde je u članku pod naslovom »Die Verfassung Jugoslaviens« izneo mišljenje da je Kraljevina SHS nova država nastala fuzijom dva usaglašena pravna subjekta. ⁵⁰ Profesor Kaufman u svom stručnom mišljenju (nemačkom memoaru) korišćenom u odbranu interesa nemačkih državljana pred Mešovitim izbornim sudom, nije propustio priliku da se pozove na ovakvo mišljenje jednog jugoslovenskog profesora prava. ⁵¹ I po okončanju spora, odnosno donošenju presude, Žolger se u proleće 1923. godine javno oglašio po istom pitanju. Ovoga puta u ljubljanskom časopisu »Slovenski pravnik«, u članku pod naslovom »Da li je naša kraljevina nova ili stara država?«, Žolger se saglasio sa presudom Mešovitog izbornog suda smatrajući da je Sud pravilno protumačio i primenio odredbe mirovnih ugovora: »Nemački zahtev... trebalo je po odlukama mirovnog ugovora zabaciti kao neopravdan, zabaciti, ako prem je naša Kraljevina nova država, jer i kao nova država ne spada pod izuzetak čl. 297 Versaljskog ugovora«. ⁵² Međutim,

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Ivan Žolger, *Die Verfassung Jugoslaviens, Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Tübingen 1922, Bd. XI, p. 185/6. – »Zwei Bemerkungen seien hier gestattet. Zunächst der Hinweis darauf, daß der jugoslawische Staat nicht durch Subjektion des einen Teiles unter den anderen, sondern in Form einer spontanen, beiderseits gewünschten und beiderseits akzeptierten Vereinigung in eine neue Einheit entstanden ist. Die Vereinigung ist erstens nicht das Ergebnis eines aufgezungenen fremden Willens, nicht eien einseitige Annexion oder Okkupation, sondern das Resultat paritätischer Willenseinigung und Willensübereinstimmung zwier rechtlich koordinirter Subjekte«.

⁵¹ Erich Kaufmann, *n. n.*, str. 221 – »Eine zutreffende juristische Würdigung aller dieser Vorgänge gibt Professor Zolger, der Deligierter des SHS-Staates auf der Friedenskonferenz war und als solcher die Friedensverträge von St. Germain und Trianon und den jugoslawischen Minderheitenvertrag mit unterzeichnet hat; seine Worte dürfen daher ein besonderes Gewicht beanspruchen«.

⁵² Ivan Žolger, *Da li je naša kraljevina nova ili stara država?*. »Slovenski pravnik«, Ljubljana, 1923, št. 3/4, str. 69–70.

Žolger se nije složio i sa obrazloženjem presude. Po njegovom mišljenju argumentacija Suda ima »nekakve juristične domišljatosti te se zapliće u protislovlja«. ⁵³ Osporivši kompetenciju suda da raspravlja o načelnim pitanjima odbacio je i Subotičevo prihvatanje mišljenja Suda kao institucije koja je meritorno, sa gledišta međunarodnog prava, raspravila i utvrdila da Kraljevina SHS nije nova država. ⁵⁴

Za Žolgera bilo je krajnje neprihvatljivo da se samo na osnovu mirovnih ugovora može doći do saznanja da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. ⁵⁵ Do toga se, po Žolgerovom mišljenju, moglo doći tek na osnovu obimne teoretske rasprave. I dok Kaufman svoj teoretski deo započinje pozivanjem na učenja Grocijusa i Pufendorfa iz 17. veka, Žolger ponire u 4. vek p.n.e. i započinje teoretsko razmatranje pozivanjem na Aristotela, primenivši njegovo učenje na razjašnjavanje pojmova savremene države. Aristotelovu tvrdnju da je »država zajednica naroda u ustavu i kad postane ustav po svom bivstvu drugojačiji, država nije već ista« Žolger je prihvatio i primenio i na slučaj Kraljevine SHS. Na osnovu postavke da je država nova ako je njen ustav nov i mišljenja da je država SHS dobila ustav koji se »nije stvorio po normi srpskog ustava iz godine 1903 nego u sve-snoj opreci s tim normama« Žolger je zaključio da je Kraljevina SHS nova država. ⁵⁶ Žolger se ovde u velikoj meri približio ustavopravnom gledištu Slobodana Jovanovića, ali se na jednom drugom polju protivstavio njegovom mišljenju. Žolger je odbacio mogućnost da se jedna država može sa stanovišta međunarodnog prava smatrati za staru, a sa stanovišta državnog prava za novu, i obrnuto. Ovakvu mogućnost branio je Jovanović, već pomenutim, objašnjenjem da ne postoji jedan viši pravni sistem koji se uzdiže iznad međunarodnog i državnog prava i u kojem bi se njihove nesaglasnosti mogle izmiriti. Po Žolgeru, naprotiv, međunarodno i državno pravo nisu jedno od drugog nezavisni, već su delovi jedne celine (bez obzira na to da li se pod tom celinom podrazumeva međunarodno pravo kao deo državnog prava i njemu podređeno ili obrnuto) »... onda u toj jednovitoj pravnoj celosti nije moguće, da bi se isti pravni fakt mogao različito presuđivati«. ⁵⁷ Shodno prethodnom, ako je po državnom pravu Kraljevina SHS nova država, ona je to i po međunarodnom.

Žolgerovi stavovi izneti u članku u »Slovenskom pravniku« bili su neposredan povod za oglašavanje drugog poznatog slovenačkog pravnika dr Otokara Ribarža. Ribarž je svoju reakciju objavio, takode u proleće 1923. godine, u beogradskom »Arhivu za pravne i društvene nauke« u članku »Da li je naša kraljevina stara ili nova država«.

Sa dosta žestine Ribarž je reagovao na vreme i način Žolgerovog javnog oglašavanja po ovom pitanju: »... da li bilo potrebno i uputno da baš jedan naš naučnik napiše tako oštru kritiku o presudi s kojom se on u meritu slaže i koja je

⁵³ Isto, str. 73.

⁵⁴ Isto, str. 69. – »...da li se može nazrevanju, koje je izrazilo kakvo sudište u svojoj argumentaciji, u opće pripisivati autoritet pravomoćne izreke, dotično da li je bio Mešoviti Sud kompetentan izreći autoritativnu odluku o pitanju, kojim nam se je baviti«.

⁵⁵ Isto, str. 84. – »Mirovni ugovori uređuju tek pojedina prava i dužnosti među državama... Mirovni ugovori nipošto nisu stvorili novih država kako se to misli. Ta tvorba se je izvela neovisno od mirovnih ugovora i vremenom i stvarno... Mirovni ugovori uređuju tek posledice koje izviru iz već pred njima savršenih državnih promena«.

⁵⁶ Isto, str. 78.

⁵⁷ Isto, str. 81–82.

pored toga tako povoljna po naše interese«. ⁵⁸ Za Ribarža, za razliku od Žolgera, ovo pitanje prvenstveno ima veliku praktičnu važnost i »za našu parnicu bez ikakvog interesa, kakve kriterije nauka postavlja za pojam nove države i koje države pod taj izraz sublimiraju Grocijus, Pufendorf ili Žolger; odlučujuće je samo, za koje države taj izraz upotrebljavaju mirovni ugovori«. ⁵⁹ Ribarž je uzeo u odbranu od Žolgera i Mešoviti izborni sud u Ženevi optuživši ga da sudu »podmeće« da je hteo da načelno raspravi ovo pitanje. Citirajući odgovarajući deo presude, Ribarž tvrdi da se upravo sud i sam ogradio od namere da ovo pitanje reši u »pogledu čisto naučnom«. ⁶⁰

Na pitanje da li je Kraljevina SHS stara ili nova država Ribarž pruža originalan odgovor. On smatra da na pitanje da li je neka država stara ili nova nije moguće dati apsolutno važeći odgovor, tj. da će rešenje pitanja uvek biti relativno. Naime, za rešenje ovog pitanja potrebno je najpre utvrditi značenje pojma nove države ili kako to Žolger kaže »treba pre svega upoznati bivstvo države«. Za Ribarža je to upravo jedno od najspornijih pitanja među filozofima i pravnicima: »Počev od Aristotela, preko rimskog sveta i srednjeg veka, pa sve do najnovijih vremena svaki filozof i svaki učitelj državnog prava postavio je svoju teoriju o bivstvu države. Definicije države su bezbrojne. Naravno su isto tako bezbrojne teorije o postanku države, dakle o pitanju, kada se može reći da je nastala nova država«. ⁶¹ Ribarž ovde za Žolgera kaže da je pozivajući se na Aristotela i on sam postavio jednu »teoriju o bivstvu države« – država je nova, ako je njen ustav nov. Ribarž jetko primećuje da »sasvim jednaku teoriju zastupaju i boljševici s obzirom na Rusiju i da na osnovu te svoje teorije uskraćuju plaćanje dugova *stare Rusije*«. ⁶²

Primedbu sa najvećom težinom, kada je u pitanju rasprava između dva naučnika – tragalaca za istinom, učinio je Ribarž optuživši Žolgera da je pri pozivanju na izvorna dokumenta sa Mirovne konferencije »preuređivao njihov tekst u svoje svrhe«. ⁶³ Konkretno, ovde se radilo o već pominjanom tekstu preambule Ugovora o zaštiti manjina. I zaista upoređivanje izvornog teksta i teksta koji prenosi u svom članku ukazuje da je Žolger izvršio izvesne »korekcije«, te stoga ova Ribaržova primedba stoji. Međutim, sporna je specifična težina ove primedbe. Spoljna analiza ova dva članka pokazuje da oni nisu nastali u čisto naučne svrhe, tj. da njihovi autori nisu bili oslobođeni izvesnih pragmatično-političkih motiva. Ribarž je u to vreme obavljao niz važnih državnih poslova i između ostalog bio i načelnik Odeljenja za Ugovore u Ministarstvu inostranih dela, te su svakako i »državni razlozi« uticali na sadržaj njegovog teksta. S druge strane, Žolger je kroz svoj tekst pokušao da se predstavi kao sledbenik duha izreke *Amicus Plato*,

⁵⁸ Otokar Ribarž, *Da li je naša kraljevina stara ili nova država*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, (1923), knj. XXIII(VI), sv. 4., str. 245.

⁵⁹ *Isto*, str. 242.

⁶⁰ *Isto*, str. 246. – »G. Žolger podmeće ovim tvrdjenjem presudi nešto u čemu ona nije pogrešila. Presuda ne samo nije raspravljala ovo načelno pitanje, nego je baš protivno *expressis verbis* odrekla rešenja načelnog pitanja. Ona naime kaže: »Ako je pitanje, o kome se radi, sporno u pogledu čisto naučnom (*doctrinal*), i ako bi sa ovog gledišta trebalo da bude odlučeno – gledište je o kome sud nema u ovom slučaju da se izjasni... »...Mešoviti sud, ne upuštajući se dakle u raspravljanje načelnog, općenitog pitanja, bavio se je samo pitanjem da li je naša Kraljevina nova ili stara država u smislu mirovnih ugovora«.

⁶¹ *Isto*, str. 253.

⁶² *Isto*, str. 254.

⁶³ *Isto*, str. 260.

sed magis amica veritas, međutim, vremenom, mestom i načinom svog oglašavanja po ovom pitanju ostavio nas je u nedoumici da li je Platon u njegovom slučaju bila Kraljevina SHS?

Početakom 1924. godine u raspravu o ovom pitanju uključio se i profesor administrativnog prava dr Laza M. Kostić, objavljujući članak »Naša država nije stvorena posle rata« u časopisu »Novi život«. Po njegovom mišljenju Kraljevina SHS bila je i sa državopravnog i sa međunarodnopravnog gledišta stara država.⁶⁴ Kostić je branio mišljenje da je postojao ustavni kontinuitet između Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS utvrđujući da je Ustav iz 1921. godine donet po pravilima čl. 200 Ustava iz 1903. godine.⁶⁵ Podsetio je i na čl. 55 Ustava Kraljevine Srbije koji je direktno zabranjivao kralju da bude poglavar druge države bez pristanka Velike narodne skupštine: »I kad je on pristao da se primi za Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca, on jamačno nije mislio da menja državu.«⁶⁶ Odbacio je i mišljenje da je država nova ukoliko je i njen ustav nov, ukazujući da bi ekstremno tumačenje ovog pravila »dovelo dotle da se i za Srbiju smatra da je pravno nestajala i na novo vaskrsavala 1901, 1903 i nekoliko puta pre toga.«⁶⁷

Poput Ribarža i Kostić je bio posebno podstaknut istupom Ivana Žolgera. Uočio je da se po donošenju odluke Mešovitog izbornog suda u Ženevi »odmah našlo ljudi u našoj državi koji su se pobunili protiv te odluke; oni su znali da, ako naša država nije nova, ona je stara država, a ako je stara država onda je produženje Srbije, »balkanske« i »ratničke« Srbije. Trebalo je da se nađe neko ko će da pravno obrazloži suprotnog gledište, ko će da pobije rezonovanje Izbornog suda i da opravda svoje. I u »Slovenskom pravniku« od 1 aprila 1923 godine uzeo je na sebe tu ulogu g. Dr Ivan Žolger.«⁶⁸ Raspravljajući ovog pitanja imalo je za Kostića političku pozadinu, te se i on stoga odlučio da svoje pravničko mišljenje dopuni i političkim argumentima ocenjujući kao »zločinačko rdava« sva ona mišljenja koja su poricala da je ujedinjenje od 1918. godine delo Srbije: »Da je došlo do ujedinjenja i oslobodenja ima da se zahvali samo i jedino Srbiji, srpskoj vojsci i srpskoj diplomatiji... Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je postala organski iz Kraljevine Srbije; to nije čedo Kraljevine Srbije, već ona sama proširena i povećana. Mi to osećamo a svet to priznaje.«⁶⁹

U proleće 1925. godine u članku »Da li je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca stara ili nova država?« u časopisu »Economist« mišljenje je izneo i dr Danilo J. Danić, tadašnji prvi sekretar Državnog saveta. Danić usvaja mišljenje Slobodana Jovanovića da je moguće da sa gledišta državopravnog jedna država može biti nova, a sa međunarodnopravnog stara i obrnuto. Takođe usvaja i podelu na tri grupe mišljenja s državopravnog gledišta prikazanu u »Ustavnom pravu Kraljevine SHS« uz neka dodatna zapažanja.⁷⁰ I Danić smatra da je »treće mišljenje uglavnome najtačnije« tj. da je sa ustavnopravnog gledišta Kraljevina SHS nova država, ali ovo stanovište izvodi iz sopstvenog viđenja postanka Kralje-

⁶⁴ Laza M. Kostić, *Nuša država nije stvorena posle rata*, »Novi život«, Beograd, 1924, knj. XVII, str. 82.

⁶⁵ *Isto*, str. 85.

⁶⁶ *Isto*, str. 105.

⁶⁷ *Isto*, str. 82.

⁶⁸ *Isto*, str. 80.

⁶⁹ *Isto*, str. 108–109.

⁷⁰ Danilo Danić, *Da li je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca stara ili nova država?*, »Economist«, Beograd, (1925), br. 5, str. 338–339 i 346.

vine. Danić, naime, tvrdi da su pre ujedinjenja na ovom prostoru postojale dve države – država austrougarskih Jugoslovena i Kraljevina Srbija. Država austrougarskih Jugoslovena stvorena 6. oktobra 1918. godine, iako nepriznata od stranih sila, za Danića je postojala »jer je imala u sebi sve *elemente* koji su potrebni za pojam jedne države: ona je imala jednu *vrhovnu vlast* oličenu u Narodnom Veću, koja se vlast osnivala i materijalno na samostalnoj vojsci i mornarici...; jednu određenu *teritoriju* i najzad *narod* koji se na toj teritoriji nalazio...«⁷¹ Danić dalje razlaže: »Razlika između njih je je bila samo u tome, što je Srbija bila država i *de iure* i *de facto* s pogledom na njen međunarodni karakter, dok je austrougarska Jugoslavija u tome pogledu bila samo država *de facto* sa gledišta unutrašnjeg prava, to su bile dve države.«⁷² U nastavku Danić objašnjava da su se aktom ujedinjenja te dve države slile u jednu – »izvršeno je ujedinjenje dveju već postojećih država«. Ovakav zaključak zasniva i na Proklamaciji regenta Aleksandra u kojoj on doslovno kaže: »...u ime Nj. V. Kralja Petra I proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«. Završni Danićev zaključak je da »sve ovo dakle ukazuje na to da je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca bilo jedna *novostvorena* država koja je *de facto* stvorena i kojoj je ostalo još samo to da sebi da i pravno obeležje, što je najzad učinjeno Vidovdanskim ustavom.«⁷³

Za Danića Kraljevina SHS bila je nova država i sa gledišta međunarodnog prava. Činjenica da je prema pozitivnom međunarodnom pravu, u konkretnom slučaju prema Versajskom mirovnom ugovoru, priznata samo Kraljevina Srbija kao ugovarajuća strana, razumljiva je za Danića stoga što je taj ugovor imao da reguliše odnose između zaraćenih strana, a to je mogla da bude samo Kraljevina Srbija, a ne i Kraljevina SHS. Najjači dokaz za Danića da je Kraljevina SHS nova i sa stanovišta međunarodnog prava jeste činjenica da je ona morala dobiti »ponovno međunarodno priznanje«. ⁷⁴ Međutim, poput Zolgera, i pored stava da je Kraljevina SHS sa međunarodnog gledišta nova država, Danić smatra odluku Mešovitog izbornog suda valjanom jer su njome pravilno primenjene pozitivne odredbe ugovora o miru.⁷⁵

Pri kraju članka Danić je napravio pregled dotadašnjih radova i njihovih autora koji su se bavili pitanjem da li je Kraljevina SHS stara ili nova država. U pregledu je pomenuo da se o ovom pitanju nekoliko puta izjasnio i jedan od velikana naše pravne nauke – profesor građanskog prava dr Živojin Perić, doduše ne povodom pitanja prava jugoslovenske države na reparacije, već povodom nekih pitanja unutrašnje političke organizacije Kraljevine.⁷⁶ Danić navodi da je mišljenje profesora Perića gotovo istovetno sa mišljenjima Žolgera i Sagadina.

Iako izlazi iz vremenskog okvira ovog istraživanja, i iako nije nastala istim povodom, vredna je pomena i pravna studija dr Karla Šilinga »Die Entstehung des jugoslawischen Staates« (Postanak jugoslovenske države) štampana u Drezdenu 1939. godine.⁷⁷ U ovoj, kako je sam autor kategorizuje, međunarodnoprav-

⁷¹ Isto, str. 341.

⁷² Isto, str. 342.

⁷³ Isto, str. 343.

⁷⁴ Isto, str. 345.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto, str. 346.

⁷⁷ Karl Schilling, *Die Entstehung des jugoslawischen Staates. Eine völkerrechtliche Studie*, Dresden, 1939.

noj studiji, Šiling je razmotrio i unutrašnji i spoljni aspekt ovog problema. Po njemu Prvodecembarški akti predstavljaju završetak vekovima duge borbe jugoslovenskih plemena za njihovo nacionalno ujedinjenje, onakve borbe kakvu su u prethodnom veku vodili i Nemci i Italijani. Kraljevina SHS po njegovom viđenju nastala je pripajanjem Crne Gore i jugoslovenskih oblasti bivše Dunavske monarhije Srbiji, te stoga ona za Šilinga *de facto* predstavlja proširenu Srbiju.⁷⁸ Međutim, on smatra da je Kraljevina sa državnopravnog gledišta »jedna nova država, na isti način kao što su to bile Nemačka i Italija posle njihovog nacionalnog ujedinjenja«. ⁷⁹ Detaljno analizirajući međunarodne ugovore i dokumenta sa Konferencije mira Šiling je došao do zaključka da je »Jugoslavija sa Srbijom međunarodnopravno identična«. ⁸⁰ Takvo gledište, ovog nemačkog doktora pravnih nauka, izneto gotovo dve decenije posle spora pred sudom u Ženevi, svakako je predstavljalo zadovoljenje za sve one jugoslovenske pravnike koji su svojevremeno branili stav da je Kraljevina SHS sa gledišta međunarodnog prava stara država, odnosno potvrdili opravdanost odluke ženevskog suda.

*

Uvođenje pojma nove države u odredbe pozitivnog međunarodnog prava kroz mirovne ugovore zaključene posle Prvog svetskog rata učinilo je da jedno, do tada isključivo teorijsko pitanje, razmatrano kroz teorije o nastanku države, postane od velike praktične važnosti. Mirovni ugovori, ne navodeći precizno koje države podvode pod pojam novih država, otvorili su mogućnost za najšira tumačenja njihovih odredaba.

Spor između nemačkih državljana i Kraljevine SHS, proistekao iz odredaba Versajskog mirovnog ugovora, podstakao je mnoge u zemlji i van nje da iznesu svoja viđenja spora i konkretnog pitanja na kojem se spor prelamao i odlučivao da li je Kraljevina SHS stara ili nova država? I dok se sud zadržao na tumačenju i primeni konkretne norme, analitičari ovog pitanja kretali su se većinom u vodu teorije i pravne analize nastanka Kraljevine.

Uočljivo je da su gotovo svi autori pomenutih tekstova bili u posrednoj ili neposrednoj vezi sa državnim poslovima. I pored činjenice da su svi bili priznati naučnici, sa velikom rezervom bi se moglo reći da su njihovi motivi za javno oglašavanje o ovom pitanju bili isključivo naučni. Za većinu tekstova moglo bi se, na prvom mestu, reći da su ostvarili »visok stepen saglasnosti« sa državnim interesima. Iako su mišljenja o tome da li je Kraljevina SHS stara ili nova država bila podeljena, nepodeljeno mišljenje svih jugoslovenskih autora bilo je da je presuda Suda u Ženevi ispravna.

⁷⁸ *Isto*, str. 167.

⁷⁹ *Isto*, str. 58.

⁸⁰ *Isto*, str. 167.

NEBOJŠA POPOVIĆ

THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENES AN OLD
STATE OR A NEW ONE

Summary

The Treaty of Versailles, concluded at the end of the First World War, introduced a new term in international law, that of the "new state". The division of states into old and new was made in connection with the rights of certain countries to claim compensation for war damage. The old states from the group of the "allied powers" were allowed to secure compensation for war damage in a number of ways, including that of liquidating the property of German citizens on their territory. The new states belonging to the same group did not have this right since they did not exist at the time of the war and, consequently, could not have suffered any damage as a result of it. In the event any of the new states did liquidate the property of their German citizens the latter could seek help from the Joint Elective Court in Geneva. The Versailles Treaty did not, however, specify the names of the countries considered to be new. The government of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes thought their country belonged in the group of old states and liquidated the property of German citizens on Yugoslav territory, while the German citizens, on the other hand, considered the kingdom to be a new state and filed a complaint before the Court in Geneva. The Court ruled in favor of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

Several eminent legal experts publicly expressed their opinion in the past in regard to this dispute and the essential question whether Yugoslavia was an old state or a new one. Opinions differed in regard to this question but they were quite unanimous in concluding that the decision of the Court in Geneva was just.

NACIONALNA POLITIKA KOMUNISTIČKE PARTIJE
JUGOSLAVIJE

DOKTRINA I PRAKSA 1919–1945.

ABSTRACT: Nacionalna politika jugoslovenskih komunista od osnivanja KPJ do kraja Drugog svetskog rata. Od jugoslovenstva do nacionalizma, eliminisanje srpskog faktora, staljinizacija partije, ideološke zablude i praksa u ratu. Rad je napisan na osnovu arhivske građe i relevantne literature.

Centralno mesto u istoriji KPJ pripada njenoj nacionalnoj politici koja je tokom celog postojanja Jugoslavije ostavila i najtrajnije posledice, pre svega na srpski narod, operacionalizacijom parole o srpskoj naciji kao »vladajućoj i ugnjetačkoj«. Ta parola će ostati aktivni istorijski činilac u svim zbivanjima, sve do današnjih dana. Druga kontroverza nacionalne politike KPJ sadržana je u teorijskom modelu (kasnije oživljenom u praksi) koji je podrazumevao da se Jugoslavija prvo razbije kao država, a kasnije obnovi na komunističkim principima.

*

Problem nacionalnih odnosa otvoren je u KPJ na Drugoj konferenciji (1923) što direktno koincidira sa parlamentarnim izborima iz te godine na kojima je HRSS Stjepana Radića postigla veliki uspeh, afirmišući se kao predvodnik hrvatskog nacionalnog pokreta. To je pokazalo onom delu partijskog rukovodstva koje je želelo pravu boljševičku partiju gde je ključ uspeha – otvorena igra na nacionalnu kartu. Tako je otvoren prostor za prodor nacionalističkih koncepcija. Opravdanje za promašenu politiku pronadeno je u stavu da je srpski hegemonizam razbuktao nacionalne strasti i gurnuo gotovo sve Hrvate u Radićevu partiju. Zato je trebalo naći prostora u hrvatskom frontu, a to se moglo ostvariti samo radikalnijim stavovima. Tada su se prvi put pojavili zahtevi za obrazovanje posebnih država svake nacije. Radikalni iskorak desio se na Trećoj konferenciji, kada je usvojen stav da je jugoslovenska država stvorena pod »diktatom imperijalističke politike Antante i srpske vladajuće klase« i da u njoj »vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije.«¹ Naglašeno je i pravo otcepljenja »ugnjetenih« nacija, ali je istovremeno postavljeno i pitanje njegove svrsishodnosti s obzirom na jedinstvenost ekonomskog prostora i nacionalnu izmešanost. Konstatovano je, takode, da će separatizmi slabiti ako mogućnost samoopredeljenja bude što veća, što je bila nelogičnost sama po sebi. Ovi stavovi, međutim, nisu bili dovoljno revolucionarni, pa je Kominternu donela odluku o obaveznom ostvarenju prava na otcepljenje i stvaranje posebnih nacionalnih država.

¹ Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937, Istorijski arhiv KPJ, Beograd, 1949, II, str. 70.

Najradikalniji stavovi Kominterne o jugoslovenskom pitanju zauzeti su na Trećem plenumu IK (12–23. juni 1923) i Petom kongresu Internacionale 1924. godine. Na plenumu je ocenjeno da kod KPJ postoji nihilizam u pogledu na nacionalno pitanje. G. Zinovjev je insistirao na stavu da je nacionalno pitanje najvažnije sredstvo revolucije i da kod KPJ ne postoji svest o preuzimanju rukovođenja državom. Partija se nije osećala kao snaga koja treba da obori buržoaziju. Zinovjev je bio izričit: »U modernoj Jugoslaviji nacionalni problem je jedna od najvažnijih poluga u našim rukama da zbacimo vladajući režim«.²

Najveći zaokret u tumačenju nacionalnog pitanja Internacionala je napravila na Petom kongresu kada se, posle propasti planiranog oružanog ustanka u Nemačkoj (ugušenje ustanka radnika u Hamburgu 26. oktobra 1923) Balkan našao u centru pažnje. Izvršen je udar protiv Poljske, Rumunije, Čehoslovačke, Jugoslavije i Grčke jer su to bile zemlje koje su »imperijalisti stvorili za borbu protiv svetske revolucije«.³ Na kongresu je zaključeno da se »ostvarenje prava potlačenih naroda na otcepljenje« ne može odlagati do pobede socijalizma u celom svetu: »drugovi iz Jugoslavije« imali su nepravilan stav jer su »uslovljavali pravo na otcepljenje obrazovanjem Balkanske federacije«. Posebno je D. Manuliski, visoki funkcioner Kominterne, oštro kritikovao stavove S. Markovića, naglašavajući da oni znače zalaganje za to da »proletarijat mora da primi buržoasku državu u onim granicama koje su stvorene nizom ratova i nasilja«.⁴ Ocenjeno je da je teorija o jedinstvu tri jugoslovenska naroda »samo maska za velikosrpski imperijalizam«, pa se zbog toga opšta parola o pravu na samoopredeljenje »mora izraziti u obliku izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja nezavisnih republika«.⁵

Kraljevina SHS posmatrana je kao »neprijateljski južni bok Sovjetske Rusije« i zato je trebalo da bude uništena, čime bi se zadovoljile i težnje KP Bugarske za pripajanjem Makedonije. Rušenje zemlje postavljeno je pred KPJ kao neposredan zadatak. Suština stava Kominterne ogledala se u sledećem: »Naš zadatak nije u tome da ublažujemo nacionalne suprotnosti da bi na taj način stvorili povoljne uslove za 'čiste' klasne borbe. Naprotiv, mi moramo da takav položaj zaoštren tako oštrim suprotnostima, iskoristimo za ciljeve proleTERSKE revolucije. Takođe, ne treba voditi borbu protiv svakog nacionalizma jer bi to sputavalo pokrete ugnjetenih nacija«.⁶

Treći kongres KPJ (1926) zapečatio je formulaciju o srpskom narodu kao vladajućem. Otvoreno je rečeno da se mora podržavati pravo otcepljenja kako bi se steklo poverenje »širokih masa ugnjetenih nacija« i na taj način proširio revolucionarni front.⁷ Naglašeno je i da se KPJ najdoslednije bori na neograničeno pravo na otcepljenje i zato ona a ne buržoazija mora da vodi pokrete »ugnjjetenih« naroda. Problem Kosova KPJ je »rešila« njegovim uključenjem u jednu celinu, zajedno sa Albanijom i svim »etničkim« teritorijama Albanaca u Kraljevini. Kosovo je, inače, u partijskoj građi označavano kao »srpski deo Albanije«.⁸

² Navedeno prema: Gordana Vlajčić, *KPJ i problemi revolucije*, Zagreb 1979, str. 62–63.

³ *Komunistička Internacionala-stenogrami i dokumenti kongresa*, Gornji Milanovac 1981, VII, str. 996–997.

⁴ *KI, Stenogrami*, VI, prvi deo, str. 540–542.

⁵ *KI, Stenogrami*, VII, drugi deo, str. 1000–1001.

⁶ Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, str. 122.

⁷ *Treći kongres KPJ, Izvori za istoriju KPJ*, priredili – Ubavka Vujošević i Branislav Gligorijević, Beograd 1986, str. 149.

⁸ B. Gligorijević, *Kominterna*, str. 205.

Slično je bilo i sa Madarima u Vojvodini. Pošto je Vojvodina »imperijalistički anektirana«, plenum KPJ iz septembra 1926. godine zaključio je da treba podržavati separatističku Mađarsku stranku iako je ona, po oceni samog plenuma, bila »čisto buržoaska stranka«. Ona se, međutim, morala podržavati jer bi se, inače, služilo interesima srpske buržoazije. U tom smislu, godinu dana kasnije odlučeno je da treba pomagati priključenje severne Vojvodine Mađarskoj.⁹

Drezdenski kongres KPJ (1928) maksimalno je radikalizovao stavove o nacionalnom pitanju i skorom izbijanju revolucije u Jugoslaviji. Po proceni KPJ, baza »veliko-srpske hegemonije« bila je sužena, pa »potlačeni narodi Jugoslavije otvoreno postavljaju pitanje svoje borbe za nacionalnu nezavisnost, za otepljenje«. Ta borba označena je kao buržoasko-demokratska revolucija, ali istovremeno i kao sastavni deo svetske revolucije - prelazni period ka pravoj socijalnoj revoluciji i zato se KPJ tome ne sme suprotstavljati. Ocenjeno je da je najvažnija situacija u Hrvatskoj, zbog velikih akcija masa »koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske«, uz napomenu da vodstvo HSS-a vodi izdajničku politiku zbog iluzija o »postignuću nacionalnog oslobođenja u okviru države SHS«. ¹⁰

Najvažnija odluka ovog kongresa bila je da se pristupi konkretizaciji prava na otepljenje jer »mase naroda teže ka otepljenju«. Osim stavova o nezavisnoj Hrvatskoj, KPJ je odlučila da pomaže sve akcije koje vode obrazovanju nezavisne Crne Gore. Takođe, izražena je solidarnost »revolucionarnih radnika i seljaka svih nacija Jugoslavije, a pre svega Srbije« sa nacionalno-revolucionarnim pokretom u Makedoniji. Ista formulacija upotrebljena je pri davanju podrške Kosovskom komitetu u borbi za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju. Priznato je pravo na otepljenje i Madarima u severnoj Vojvodini; podržana je borba za nezavisnu Sloveniju »nasuprot izdajničkoj politici slovenačkih klerikalaca«. ¹¹

*

Usvajena dogma o neophodnosti razbijanja Jugoslavije, neminovno je dovela do saradnje sa separatističkim pokretima u državi. Ta orijentacija nije od početka bila plod promišljene i profilisane politike. Zavisila je od generalnog stava – saradnja sa organizacijama koje su bile na liniji separatizma bila je imanentna procesu unutrašnjeg preobražaja KPJ u boljševičku partiju.

Ideološka dogma upućivala je KPJ na saradnju sa svim snagama koje su želele razbijanje Jugoslavije. Glavni element saradnje bio je stepen negiranja države. Kontakt je ostvarivan sa svima: pristalicama restauracije Habzburga, frankovcima, ustašama; kosovskim, mađarskim, bugarskim i crnogorskim separatistima. Za sve njih Jugoslavija je bila »tamnica naroda, versajska tvorevina, zemlja srpskog imperijalizma« – država koja ne zasluhuje da postoji. Iza antijugoslovenske politike KPJ stajala je imperijalistička politika Sovjetskog Saveza prema Balkanu, skrivena frazama o socijalizmu i spoljnoj opasnosti od kapitalističke intervencije. To je za Moskvu značilo i slabljenje tzv. sanitarnog kordona versajskih sila na jugoistočnim granicama sovjetske države. Nihilistička politika KPJ nije se mogla opravdati perspektivom revolucije, jer se nije radilo o rušenju sistema već o razaranju istorijskog tkiva jedne države, nezavisno od njenog poretka. ¹² Dodatna otežavajuća okolnost za komunističku koncepciju bila je u činjenici da su ko-

⁹ Arhiv Jugoslavije, fon: Komunistička Internacionala, 1927–24–1.

¹⁰ Strategija, taktika i zadaci KPJ, Istorijski arhiv KPJ, II, str. 157–162.

¹¹ Isto, str. 163.

¹² Branko Petranović – Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 191–193.

munisti svoju polemiku o nacionalnom pitanju otpočeli kada su već izbili sukobi između građanskih stranaka. Polje u kome bi se izrazio nacionalni ekskluzivizam bilo je suženo, pa se moralo ići dalje i drugačije od ostalih. Koncept maksimalnog pojednostavljanja nametao je posebna rešenja po svaku cenu. Tako se otišlo u nacionalizam i razbijanje države.

*

Duboka politička kriza u kojoj se iznenada, polovinom 1928. godine, našla jugoslovenska država kao da je bila na tragu procena koje su otvarale perspektivu građanskog rata i nacionalne revolucije u Kraljevini. Novo rukovodstvo KPJ shvatilo je zločin u Skupštini i krizu kao šansu da se pokrene oružana borba. Biro CK u Zagrebu pretvorio se već 20. juna u »štab u stalnom zasedanju« i izdao proglas »Radnom narodu varoši i sela« u kome se upozorava da je »kucnuo čas da hrvatski narod razbije sramne okove i u otvorenoj borbi protiv beogradskih vlastodržaca izvojuje svoju slobodu i državnu samostalnot«. ¹³ I drugim narodima, osim srpskog, poručivano je da »sa oružjem u ruci« ostvari svoje nacionalno oslobođenje.

Tako je objekat celokupne doktrine KPJ sveden na nacionalne revolucije nesrpskih naroda u Jugoslaviji, uprkos potpuno novim političkim uslovima stvorenim diktaturom kralja Aleksandra. Zadaci partijskih organizacija u zemlji bili su koncipirani tako da se u prvom redu vodi borba protiv prevlasti srpske buržoazije: »Oko ove glavne, centralne parole, treba da se grupišu sve ostale naše parole«. ¹⁴ Svođenje celokupne borbe na nacionalnu, bilo je moguće samo ideološkom kategorizacijom glavnog objekta te borbe – »velikosrpske buržoazije i monarhije«. Tako je i kraljeva diktatura prikazana kao nacionalna kategorija koja guši svaki nacionalni pokret za oslobođenje »ugnjetenih« nacija.

Druga ideološka odrednica, koja će ostaviti trajne posledice sve do početka Drugog svetskog rata, bila je da je monarhodiktatura »istovjetna sa suštinom fašizma u drugim zemljama (Hitlerovog i Musolinijevog tipa)« a specifičnosti su videne u tome što nema masovne fašističke partije – kralj je nosilac fašističkog pokreta koji je uperen ne samo protiv radničkog pokreta već i protiv pokreta »ugnjetenih« nacija. ¹⁵ Iz Moskve su stizale direktive da u borbi protiv fašizma treba uzimati u obzir »osobenosti fašističke diktature u Jugoslaviji« i usmeravati je protiv »velikosrpskog nacionalizma i šovinizma«. Na druge oblike fašizma u Jugoslaviji (klerofašizam u Sloveniji, ustaše u Hrvatskoj, VMRO u Makedoniji) skrenuta je pažnja, ali oni su označavani samo kao pokušaji i borba protiv njih je uvek bila u drugom planu. ¹⁶

U ostvarenju svog glavnog strateškog cilja – rušenja »velikosrpske hegemonije« i jugoslovenske države – komunisti su u svakodnevnoj borbi imali i taktičke planove. Zalagali su se za ostvarenje tzv. delimičnih zahteva: 1) isterivanje »srpskih okupatora« – vojske, žandarmerije, činovnika, četnika iz Hrvatske, Slovenije, Dalmacije, Vojvodine, Bosne, Crne Gore, Makedonije i Kosova; 2) borba protiv služenja vojnog roka obveznika nesrpske nacionalnosti izvan svojih »nacionalnih« oblasti; 3) protiv »nasilne« upotrebe ćirilice u hrvatskim školama i ekavskog dijalekta u crnogorskim i hrvatskim; 4) neodložno vraćanje zemlje koja

¹³ AJ, KI, 1928–42.

¹⁴ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 24.

¹⁵ *Klasna borba*, br. 19–20 (1933), str. 6.

¹⁶ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 256.

je kolonizacijom »oduzeta« albanskim i makedonskim seljacima.¹⁷ Jugoslavija je u komunističkoj propagandi predstavljena kao »najmilitarističkija zemlja«, sa najvećim naoružanjem i osvajačkim planovima, što je bilo daleko od istine i što se tako jasno pokazalo na početku Drugog svetskog rata. Propagandna aktivnost dugo je bila skoncentrisana na aktuelne jugoslovensko-italijanske odnose i mogući ratni sukob. Komunisti su »razobličavali« one snage koje su govorile o italijanskoj opasnosti, ubedujući narod da Jugoslavija i »velikosrpski imeprijalizam« imaju osvajačke planove.¹⁸ U slučaju izbijanja rata, direktive su bile da se taj rat pretvori u građanski unutar zemlje i iskoristi za rušenje Jugoslavije. Pravilo je bilo: poraz svoje vojske, bratimljenje na frontu sa radnicima i seljacima svih imperijalističkih zemalja i prelazak na stranu Crvene armije. M. Gorkić je, čak, predlagao »privremeni stranački sporazum« sa Italijom i Mađarskom o ustupanju nekih teritorija radi rušenja »hegemonije srpske buržoazije«. Osnovna nit u kampanji protiv imperijalističkog rata bila je podrška revizionističkim snagama Mađarske i Italije. Tako je i žalba Jugoslavije Društvu naroda protiv Mađarske zbog odgovornosti za ubistvo kralja Aleksandra, uzimana kao »novi dokaz« imperijalističke politike Jugoslavije.¹⁹

*

Preobražaj KPJ iz jedinstvene klasne organizacije u nekoliko partija sa nacionalnim oznakama koje će biti embrioni budućih nezavisnih država, razvijao se kao prirodan proces koji je proistekao iz dve osnovne dogme: 1) glavni zadatak partije je nacionalna borba; 2) radnička klasa mora da postane vodeća klasa nacije jer jedino kao hegemon može da reši nacionalno pitanje. U julu 1932. godine IK Kominterne postavio je jugoslovenskoj partiji posebne zadatke za organizovanje i vođenje svih akcija ugnjetenih nacija: pored pomaganja pojedinih nacionalnih organizacija i sklapanja borbenih sporazuma sa njima, potrebno je bilo upućivati u njih i »čvrste partije« radi stvaranja grupa opozicije. U skladu sa tim, CK KPJ je izradio posebne teze o radu među »ugnjetenim« narodima – komunisti su morali da se suprotstave održanju nacionalnog pokreta pod vodstvom buržoazije.²⁰ Zato je trebalo formirati nacionalne komunističke partije unutar Jugoslavije.

U reorganizaciji KPJ po nacionalnom kriterijumu presudna je, ipak, bila uloga Kominterne. Nacionalne partije trebalo je da budu protivteža građanskim strankama koje su svojim nacionalnim zahtevima privlačile najveći deo naroda. U konkretnom slučaju, trebalo je odgovoriti na stalne prigovore iz Hrvatske da je KPJ unitaristička i da ne izražava interese hrvatskog naroda. Pitanje stvaranja nacionalnih partija CK je razmatrao 11. jula 1934, a zvaničnu odluku donela je Zemaljska konferencija (decembra 1934). Iako je rukovodstvo neprestano isticalo da se osnivanjem nacionalnih partija ne narušava celovitost KPJ, da se ne menja njen boljševički sistem organizacije (demokratski centralizam) niti se stvara neka federacija partija, već od same odluke o osnivanju KP Hrvatske izbijali su nacionalni zahtevi, u prvom redu za teritorijama na kojima će partija delovati. Hrvatski delegati na Zemaljskoj konferenciji postavili su odmah pitanje »razgraničenja«, smatrajući da ne samo Hrvatska i Dalmacija već i pojedini delovi Bosne

¹⁷ AJ, KI, 1934–86, Direktiva političkog sekretarijata Kominterne od 20. aprila 1934.

¹⁸ AJ, KI, 1934–22.

¹⁹ B. Gligorijević, *Komintemu*, str. 257.

²⁰ *Isto*, str. 271.

treba da uđu u teritoriju KP Hrvatske. Odluku o tome doneo je CK koji je ispunio ove zahteve na taj način što je propisao da u sastav KP Hrvatske uđu sve organizacije iz Hrvatske i Slavonije, uključujući Vukovar i Vinkovce, zatim sve organizacije iz Dalmacije (sa Dubrovnikom), zapadna Bosna, sa Banjalukom, Livnom i Duvnom, kao i Hercegovina sa Mostarom.²¹ Ta teritorijalna nadležnost KP Hrvatske obuhvatala je delove na kojima će kasnije insistirati i HSS i koji će ući u okvir Banovine Hrvatske.

Teoriju nacionalnog komunizma u Sloveniji zasnovao je E. Kardelj u svom spisu »Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja« iz 1939. godine. Još u svojim ranijim radovima osuđivao je politiku slovenačkih klerikalaca koji su, istina, istrajivali u zahtevima za autonomijom ali nisu videli nikakvu perspektivu u osamostaljnaju Slovenije. Osnovne Kardeljeve teze mogu se svesti na sledeće: Jugoslavija ima značaj za Slovence »samo toliko i dotle dokle budu u njoj i od nje osigurani slovenački nacionalni interesi«. Ko bi tražio njen značaj negde druge, išao bi stranputicom; slovenačko nacionalno pitanje je pitanje nacionalne državnosti i samostalne ekonomske prevlasti, a glavni cilj ostaje oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda koji je ostao podeljen u četiri »neprijateljske imperijalističke zemlje«: Italiji, Austriji, Mađarskoj i Jugoslaviji.²² Shodno ovim načelima, veoma je oštro reagovano na stavove A. Korošca u kojima se on zalagao za ujedinjenje slovenačkog naroda, ali je naglašavao da se Slovenci u Jugoslaviji osećaju kao u sopstvenoj državi i da je njihov zadatak da rade na ujedinjenju u »jedinstvenoj i moćnoj Jugoslaviji«. Ovakav stav CK KPJ je okarakterisao kao »okviraški i sporazumaški«, ističući u prvi plan otcepljenje.

Sa upotrebom komunističke ideologije u nacionalne svrhe najdalje se otišlo u Crnoj Gori: tom ideologijom išlo se na stvaranje nove nacije. Do tada nije postojala nijedna društvena ni politička snaga koja bi, mimo istorije i tradicije, zahtevala izdvajanje Crnogoraca iz srpskog nacionalnog bića. Komunisti su takav veliki istorijski prelom u životu jednog naroda pokušali da ostvare jednostavnim ideološkim sredstvima. Na poznatoj šemi o vladajućoj srpskoj naciji, građena je i konstrukcija o »porobljenosti« Crne Gore koju je Srbija izvršila samim činom ujedinjenja. Iza toga se sugerisalo saznanje o eksploataciji i ugnjetavanju Crnogoraca, samoopredeljenju, otcepljenju i stvaranju Sovjetske Crne Gore.²³

Idejni oslonac u takvoj nacionalnoj politici tražen je u tradicionalnim vezama Crnogoraca sa Rusijom još iz vremena nacionalne borbe protiv Turaka. Uspostavljanjem Sovjetske Rusije, crnogorski komunisti su smatrali da su oni prirodni nastavljači tih veza i da je ruska pomoć i sada potrebna za »nacionalno oslobođenje« Crne Gore. Zbog toga su u budućnosti videli Sovjetsku Crnu Goru ne kao nezavisnu, već kao direktno pripojenu Sovjetskom Savezu kao njegov »sastavni deo«. I finansijska sredstva za izvođenje »oružanog ustanka« nisu tražena od Kominterne, već direktno od sovjetske države.²⁴ U praktičnom izvođenju te politike nije se, međutim, mnogo postiglo jer zamisao o posebnosti crnogorskog naroda teško je prihvatana i među samim crnogorskim komunistima, ali je tokom Drugog svetskog rata i posebno na njegovom kraju, postala realan istorijski činilac i presudno uticala na konstituisanje crnogorske nacije.

²¹ AJ, KI, 1935–54; Pismo CK KPJ Pokrajinskom komitetu za Hrvatsku i Dalmaciju od 5. februara 1935.

²² B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 278.

²³ *Isto*, str. 282.

²⁴ AJ, KI, 1932–47.

*

Jedini narod koji nije imao pravo na samoopredeljenje bio je srpski jer je »ugnjetao« sve ostale. Ta parola oživljavala je i u kasnijim periodima, sve do kraja postojanja Jugoslavije. Celokupna politika KPJ i Kominterne, zasnovana na razbijanju Jugoslavije, postavljala je na dnevni red srpsko nacionalno pitanje, upravo zbog toga što ga je potpuno ignorisala. Ideološke konstrukcije na kojima je ta politika počivala, dobro su poznate: Jugoslavija je versajska tvorevina u kojoj je Srbija anektirala druge jugoslovenske pokrajine i pokorila druge narode, a srpska nacija je bila »vladajuća«. Najvažnije je, ipak, da se princip nacionalnog samoopredeljenja i otepljenja nije uzimao dosledno, polazeći od pojedinih naroda, već od teritorija koje ti narodi u većini ili samo delimično naseljavaju, a koje kao posebne države do tada nisu postojale i čije su državne granice nepoznate. Potpuno se ignorisala činjenica da se nacionalni interesi pojedinih naroda često ukrštaju na jednom nacionalnom prostoru, a svako zaokruživanje teritorija uvek je izvedeno na štetu srpskog naroda. U projektovanoj »Velikoj Hrvatskoj«, koja bi obuhvatila i znatan deo Bosne i Vojvodine, u »Velikoj Mađarskoj« kojoj bi se priključili delovi Vojvodine, u »Velikoj Albaniji«, sa Kosovom i Metohijom, ostao bi u znatnom broju srpski narod u kompaktnim celinama, bez prava na samoopredeljenje i konstituisanje svoje nacionalne države.²⁵

Nacionalni interesi srpskog naroda ignorisani su jer su izjednačeni sa interesom »velikosrpske buržoazije«, sa »nacionalnim ugnjetavanjem« drugih naroda. Zbog toga su srpski komunisti, kao pripadnici »vladajuće« nacije, imali isključivi zadatak da se bore za rušenje režima, »velikosrpske« buržoazije i jugoslovenske države, kako bi pomogli borbu za stvaranje nezavisnih država »ugnjetenih« naroda. Razlika između srpskog i hrvatskog komuniste morala je biti u tome što bi prvi bio isključivo internacionalistički orijentisan, a drugi nacionalno opredeljen: »Hrvatski komunist nije neki 'internacionalista' koji visi u zraku, nego je on komunist – Hrvat, tj. komunist koje se svim snagama zalaze za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači u prvom redu doslednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa.«²⁶ Ta podela imaće trajni karakter.

Poseban položaj srpskih komunistu u KPJ smatran je kasnije i razlogom zašto se ne stvara KP Srbije: Srbi su vladajuća nacija i ne osećaju da ih nacionalno ugnjetavaju drugi narodi. Podređenu ulogu srpskih komunistu odslikava odgovor na pitanje: »Zašto nam je uopšte potrebna jedna jugoslovenska partija? Upravo zato da bi srpski komunisti u njoj pružili svoju punu pomoć nacionalno-oslobodilačkoj misiji komunistu ugnjetenih nacija.«²⁷ I srpski radnici morali su da prihvate ideološku aksiomu da »njihova« buržoazija nacionalno ugnjetava i ekonomski eksploatiše sve druge narode i da se oni samim tim nalaze u povlašćenom položaju i uživaju plodove svoje buržoazije, što će takode biti posledica prenetu u naredni period.

*

U proleće 1935. godine izgledalo je da dolazi novi talas otopljenja, koji će zahvatiti okoštalu staljinističku ideologiju, omekšati tvrda srca komunistu i zau-

²⁵ B. Gligorijević, *Kominterna*, str. 287–288.

²⁶ *Proleter*, 1. januar 1937, str. 1, Internacionalnost i narodnost.

²⁷ AJ, KI, 1935–592.

vek među njima izbrisati podele, mržnju i obračune. Pred nastupajućim fašizmom, u Moskvi je prihvatana politika »narodnog fronta« – saradnja sa svim demokratskim snagama, uključujući i građanske stranke. I klasni neprijatelji iz buržoaskih redova i nepomirljivi protivnici iz socijaldemokratskih partija postajali su odjednom mogući saradnici. Svaki politički delatnik onog vremena morao je tada razumeti ovakav zaokret kao napuštanje dotadašnjeg levičarskog pravca i sektaškog stava, uz prihvatanje demokratske platforme, čak i izvan klasnih okvira, koja je do tada bila nezamisliva i označavana kao »desno skretanje«. Da li je takav preobražaj bio moguć u jednoj staljinističkoj partiji (najsuroviji obračuni tek su sledili) i šta je on nosio u sebi?

Godinama zaokupljeni borbom protiv »desnog« skretanja u svojim redovima, komunisti su umnogome utirali put fašizmu. Bliski su im bili militantna organizacija ovog pokreta, njegov brzi rast, fanatizovanost masa koje ga slede. Stratezi Kominterne zaključivali su da im od fašizma ne pretila opasnost, štaviše, da se mogu njime i koristiti. Pri tome je čitava međunarodna situacija posmatrana hipotetički – da će se fašizam okrenuti protiv zapadnih demokratija, pa će se ta dva buržoaska bloka međusobno iscrpljivati, što će utrti put svetskoj revoluciji. Ma koliko da su im ideologije bile suprotne, komunisti i fašisti imali su podudarne strateške interese, zapletene u jednoj tački: uništenje evropskog poretka utvrđenog posle Prvog svetskog rata. U pitanju je samo bilo šta iza toga sledi – svetska revolucija i vlast sovjeta ili novi poredak u Evropi.²⁸

Od trenutka kada je Kominternu prihvatila nacionalno pitanje kao sredstvo revolucije, komunisti su podupirali separatističke zahteve koji su se najčešće nalazili na zastavama raznih fašističkih i terorističkih pokreta. Bliskost programskih doktrina pokazala se i 1934. godine, kada je sklopljen Balkanski pakt između Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske, kao brana protiv italijanskog i nemačkog fašizma. Komunističke partije ovih zemalja oštro su osudile pakt jer se njime, navodno, želi utvrđivanje »versajskih« granica na Balkanu i održavanje »veštačkih« država koje su »ugnjetavale« narodne Dobrudže, Bukovine, Erdelja, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Trakije.²⁹ Posle pobede nacista, u Kominterni se tvrdilo da fašizam ne predstavlja nikakvu opasnost za međunarodni proletarijat i da on označava produbljenje krize kapitalizma, kao i da je dolazak Hitlera na vlast samo znak da kapitalizam ne može da održi svoju vladavinu starim metodama, a ima i dobru stranu jer razgolićuje »izdajničku« ulogu nemačke socijaldemokratije.

Lagani zaokret počeo je polovinom 1934. godine, kada je bilo očigledno da se ravnoteža između zemalja zapadne demokratije i fašizma pomera na štetu prvih. Sovjetski Savez je ušao u Društvo naroda, osudio je atentat na jugoslovenskog kralja kao delo zavere fašističkih sila i sklopio savez sa Francuskom i Čehoslovačkom. Kominternu je tu politiku zvanično prihvatila na svom Sedmom kongresu u leto 1935. godine. Najteže pitanje bilo je kako ostvariti »zacrtanu« vođuću ulogu u »narodnom frontu« i kako ubediti u iskrenost liberalne građanske krugove za koje su fašizam i komunizam bili identični po partijskom monopolu i sklonosti ka nasilju. G. Dimitrov je ulagao dosta napora u prilično neubedljiva tumačenja o razlikama između političkog i partijskog monopola koji je uspostavio fašizam i onog koji je uveden proleterskom diktaturom u Rusiji: u fašističim zemljama taj se monopol ne može očuvati jer ne ukida klase i klasne suprotnosti,

²⁸ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 308–314.

²⁹ *Proleter*, br. 4–5, juli 1935, str. 12.

dok diktatura jedne partije u Sovjetskoj Rusiji, u kojoj se izgrađuje besklasno društvo, odgovara milionima ljudi.³⁰

*

Teško je bilo, međutim, napraviti zaokret u komunističkim partijama koje su već godinama vodile borbu protiv zapadne demokratije i socijaldemokratije. Promene u stavu KPJ prema borbi protiv fašizma zadugo nije bilo. Zaokret na tom planu bilo je teško načiniti jer je u dužem periodu borba jugoslovenskih komunista bila koncentrisana protiv »versajskih ugovora« i »veštačke« tvorevine tih ugovora – Jugoslavije. Kao predmet te borbe označen je režim »veliko-srpskog fašizma«, a socijaldemokratija kao njegov osnovni saveznik, jer su se socijalisti borili za održanje državne zajednice. Čak je i borbu socijaldemokratije (»socijal-fašista«) protiv fašizma kao spoljne opasnosti po Jugoslaviju, rukovodstvo KPJ označilo kao »huškanje« protiv Italije, Nemačke, Mađarske i Austrije i »služenje velikosrpskom režimu«. ³¹ Krajem 1934. godine, na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, ostalo se još uvek na starim procenama da je glavni cilj rušenje »fašističke« diktature oružanim ustankom i uspostavljanje sovjetske vlasti. Kada je došla zvanična osuda marsejskog atentata iz Sovjetskog Saveza i odata počast kralju Aleksandru, CK KPJ je saopštio da to ne znači »saosećanje i žaljenje« zbog smrti jugoslovenskog kralja, a još manje njegovo »slavljenje i veličanje«. Odbačen je individualni teror kojim su se poslužili hrvatski i makedonski nacionalisti iz »odmazde« zbog nacionalnog ugnjetavanja, ali su komunisti daleko od toga da »liju lažne krokodilske suze« za kraljem Aleksandrom, nosiocem fašističke diktature.³²

Zbog toga je Moskva bila prinudena da vrši korekcije u sporom prilagodavanju jugoslovenskih komunista novoj taktici »narodnog fronta«. Tako su u martu 1935. godine suspendovane najvažnije odluke Četvrte zemaljske konferencije, pošto su ocenjene kao sektaške i prikrivene levim frazama. Ipak, teško je bilo zaustaviti dugogodišnji kurs politike KPJ. Tek je na Plenumu CK u Splitu juna 1935. godine došlo do verbalnog preokreta, izraženog u referatu B. Parovića, koji je do tada u borbi protiv »desne opasnosti« najviše istupao sa ultralevičarskih i sektaških pozicija. Parović je naglasio da se ne treba više bojati reči »narod« niti joj suprotstavljati pojam »radnička klasa« – buduća revolucija će biti »narodna revolucija« u kojoj će učestvovati ne samo proletarijat i seljačka sirotinja, već i najširi narodni slojevi, pa komunisti treba da izbegavaju sve ono što bi »mase« moglo da odbije: »Što manje 'revolucionarnih' kalupa i drečeće arhirevolucionarne frazeologije, što više preuzimanja od samih masa njihovih parola, njihovih izraza, njihovih oblika borbe i organizacije«. ³³ Međutim, borba protiv fašizma je i dalje usmeravana prema »velikosrpskom fašizmu«, a ostale su šeme o obaranju diktature savezom proletarijata, seljaštva i »ugnjetenih« naroda.

Prihvatanje taktike »narodnog fronta« u slučaju Jugoslavije podrazumevalo je da KPJ prekine sa politikom razbijanja Jugoslavije. Taj obrt išao je, međutim, dosta teško, sa puno odstupnica i manevara. Neposredno posle Sedmog kongresa Kominterne, Politbiro CK je najavio izvesne promene u stavu pre-

³⁰ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 316.

³¹ AJ, KI, 1933–365.

³² AJ, KI, 1934–317.

³³ AJ, KI, 1935–316–1.

ma nacionalnim odnosima u zemlji. Zbog promene spoljašnje i unutrašnje situacije, definisano je sledeće načelo: »Pri uslovu odstranjenja nacionalnog ugnjetavanja, pri uslovu maksimalnih garantija slobode hrvatskom i drugim narodima, komunisti se ne izjašnjavaju apsolutno za otepljenje tih naroda od današnjeg državnog sklopa Jugoslavije«. ³⁴ Stavljala se u izgled mogućnost da u dalekoj budućnosti, kada budu ispunjeni određeni uslovi, komunisti prihvate jugoslovensku državu u njenim tadašnjim granicama.

Pri svim taktičkim manevrima u nacionalnoj politici, KPJ je i u »narodnom frontu« videla svoju ulogu samo kao »glavnu, osnovnu i vodeću«. Komunisti sada nisu skrivali nastojanja da postanu hegemoni u svojoj naciji. Na plenumu CK iz aprila 1936. godine, hrvatski rukovodioci govorili su da su »sastavni deo hrvatskog naroda«, da su mnogi hrvatski komunisti koji su izginuli u okršajima sa policijom činili to u službi hrvatskog naroda. I zato su hrvatski komunisti, borci za slobodu hrvatskog naroda, imali pravo da kritikuju građanske političare koji su nanosili štetu toj borbi. Komunisti su trebali jasno da kažu da su ne samo spremni da brane nacionalne interese, već da su i u prvim redovima te borbe. Sve to nije, naravno, važno za srpske komuniste koji su i dalje imali isključivi zadatak da pruže podršku nacionalnoj borbi hrvatskog i drugih »ugnjetenih« nesrpskih naroda. ³⁵

U samoj Srbiji, iako su komunisti izbegavali kontakt sa građanskim političarima i sa nepoverenjem gledali na sve akcije koje nisu imale njihov pečat, došlo je do izvesnih pozitivnih pomaka. Pre svega se to odnosi na izmenjen stav prema nacionalnim odnosima u Jugoslaviji koja se sada posmatra kao celina i samim tim se uzima u obzir i srpski nacionalni interes. Na nacionalno pitanje nije se više gledalo parcijalno, već se polazilo od ravnopravnog položaja svih naroda, samim tim i srpskog. I takva jugoslovenska orijentacija svakako je doprinela novom prilivu komunista iz Srbije, naročito uoči rata, kada je već započinjala anti-fašistička borba.

Da bi KPJ postala »prava« boljševička partija morala je da ima neospornog lidera. Dugi niz godina u ilegalnosti nije imala autoritativno rukovodstvo, što je bio veliki nedostatak. Još 1931. godine Dimitrov je preneo mišljenje foruma Kominterne da jugoslovenski komunisti »nemaju jedne osnovne figure kojoj bi se moglo poveriti rukovodstvo«. Prelom je nastupio 1936. godine kada je na površinu isplivao Josip Broz, koga su najviše odlikovale osobine komuniste »posebnog kova«: disciplinovanost i poslušnost, odvažnost i militantnost u akcijama, osećanje odgovornosti i spremnost na žrtvu. Njegov uspon počinje radom u Balkanskom sekretarijatu Kominterne, kada je u Moskvi besneo Staljinov teror. Broz je prihvaćen sa punim poverenjem, dao je iskaze agentima NKVD o desetak najistaknutijih jugoslovenskih rukovodilaca (Gorkić, Filipović, Marković, Mališić) uglavnom negativne, u kojima su najnepoželjnije crte bile intelektualizam i privatni život. Tako je otvarao prostor za sebe.

Broz je pre svega bio praktičar i operativac. Kao i svi drugi, verovao je da svojim znanjem donosi oslobodenje potlačenim narodima i klasama, ali je više od njih bio čvrstog ubedenja da i lično doprinosi uzdizanju partije. Ideju o instrumentalizaciji istorije koristio je za svoju ličnu promociju, proglašavajući ono što je sledio kao jedino ispravan put. Radeći u Moskvi, naučio je kako se već osvoje na vlast, upotrebom svih sredstava, održava. Tako je počelo stvaranje kulta vođe.

³⁴ AJ, KI, 1935–474.

³⁵ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 322–325.

Posle Gorkičevog pada, kada je faktički došao na čelo KPJ, Brozov najvažniji zadatak bilo je »čišćenje« partije. Isključio je čitav niz najistaknutijih članova KPJ, iako je većina njih već bila streljana ili umrla u koncentracionim logorima. Onda je pristupio stvaranju »privremenog« rukovodstva, od ljudi iz zemlje za koje je on bio neosporni autoritet; sam je stvarao i oblikovao kadar i tako je istorija KPJ počinjala od njega. Time je Broz postao kreativna ličnost staljinizma.

Nesumnjivo je da je KPJ pod Brozovim rukovodstvom ostvarila novu etapu. Prihvatanjem parole ujedinjavanja u »narodnom frontu« pokazala je nasmevano lice narodu a sve grehe iz prošlosti, u prvom redu sektaštvo i dogmatizam, prebacila na ranija rukovodstva. U nacionalnoj politici taj zaokret je najvidljiviji u prihvatanju teze da je Jugoslavija neophodna za opštu borbu jugoslovenskih naroda. Umesto raspada, sada se isticao pojam »odbrane zemlje« od borbe protiv »hitlerizma«. Broz je uspostavio jedinstvo u partiji, suzbijajući uticaj HSS-a i hrvatskog nacionalizma (smenio je prvo rukovodstvo KP Hrvatske) a oslobađajući se uticaja klerikalaca otupio je oštricu slovenačkom separatizmu. Tako je jedna partija koja je godinama bila oličjenje raskola i nedemokratije, postepeno postajala državotvorna i narodna.³⁶ Ali ispod te spoljašnje kore ostalo je staro jezgro totalitarne ideologije (objašnjavanje čitave ljudske egzistencije partijskim merilima) i oligarhijske strukture koja je postavljala svoje »pravo« da suvereno odlučuje i vlada sudbinama ljudi. KPJ je već bila pretvorena u organizaciju za vođenje klasne borbe proletarijata, jer on nije mogao putem izbora da dode na vlast. Zato su primarno mesto imale ideologija i organizacija, a centralno – borba za vlast.

*

Iako je u godinama uoči Drugog svetskog rata KPJ zauzela načelan stav odbrane zemlje, u prvom planu je i dalje bila borba za rušenje postojećeg poretka Kraljevine. Njen režim je i dalje označavan kao fašistički, a sve do 1941. godine isticano je da Beograd pripada krugu imperijalističkih država koje su provocirale svetski sukob. Kada je ukazivano na opasnost od Nemačke i Italije, redovno je naglašavano da veća opasnost preti od fašizma u samoj Jugoslaviji koji je, po mišljenju CK KPJ, sprovodila vlada M. Stojadinovića. Srpski narod je svoju slobodu i nezavisnost mogao da osigura samo borbom protiv »svog« fašizma: »On neće pobijediti reakciju i fašizam ako ne bude razbijen velikosrpski šovinizam, ako ne budu iskorijenjeni njegovi ostaci u vlastitim redovima i ako ostane ma i sjenka tutorstva nad Hrvatima i Slovencima. Ni jedan narod ne može biti slobodan ako ugnjetava druge narode«.³⁷

Odmah po izbijanju Drugog svetskog rata, rukovodstvo jugoslovenskih komunista iznelo je svoje viđenje uzroka rata kao sukoba »između rada i kapitala, ugnjetenih naroda i imperijalista«. Glavni izazivači rata bile su »reakcionarne vlade finansijskog kapitala Pariza i Londona« koje su želele da nemački fašizam okrenu protiv Sovjetskog Saveza. Okupacija Čehoslovačke pokazala je, međutim, da je Berlin preslab da izvrši zadatke koje su mu London i Pariz postavili kako bi se »ostvario pakleni plan provokatora rata i sukob nemačko-sovjetski za koji nema vidljivih razloga«. Kritici je podvrgnuta i »reakcionarna poljska vlada« koja je odbila pomoć Sovjetskog Saveza jer bi ta pomoć značila slabljenje »njenih imperijalističkih ciljeva prema drugim državama«. Zato je Crvena armija morala da

³⁶ Isto, str. 328–332.

³⁷ AJ, fond: Centralni komitet KPJ, 1937–1.

»oslobodi i prisajedini, bez ratnog konflikta, ugnjetenu braću po krvi i klasi Ukrajince i Beloruse«.

Za pakt Molotov-Ribentrop objašnjeno je da je nemački fašizam bio »pripnuđen na kapitulaciju pred tvrdavom socijalizma i svetskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta«. Osim toga, u slučaju napada Nemačke na Sovjetski Savez i same »mase nemačkih naroda« branile bi zemlju »socijalizma i ljudskog napretka; zato je taj pakt velika pobjeda ne samo SSSR-a, već i internacionalnog proleterskog i antifašističkog pokreta«. Time je Nemačka, kao predvodnik međunarodne zavere protiv Sovjetskog Saveza, bila razbijena i izneverila je očekivanja zapadnih zemalja: »Samim tim se i ukinula podjela sveta na agresivne i neagresivne sile, pa su imperijalisti iz Berlina, kao i oni iz Londona i Pariza, tražili izlaz u novom imperijalističkom ratu«. Ulogu centra svetske reakcije sada je preuzeo London, kako bi zaštitio svoje imperijalističke interese, organizovao napad na Sovjetski Savez i sprečio izbijanje revolucije u Nemačkoj, tako da se rat »ni u kom slučaju ne može smatrati kao napredan, pravedan rat, niti po ciljevima, niti po socijalnim snagama koje ga nose«. Centrala KPJ je smatrala da rat nije izbio zbog Poljske i odbrane njene nacionalne nezavisnosti, kao što ni 1914. godine nije izbio zbog Srbije: »Nemačka je, istina, neposredno napala Poljsku, ali je istina i to da je sama poljska vlada plemića i kapitalista bila imperijalistička i imala imperijalističke prohteve, u prvom redu protiv Sovjetskog Saveza: 1920. godine ona je na mig Londona i Pariza zauzela delove Ukrajine i Belorusije; 1938. godine napala je Čehoslovačku zajedno sa Hitlerovskom Nemačkom; po odobrenju Londona i Pariza, pet godina je zajedno sa Hitlerom vodila borbu protiv sovjetske politike mira; imala je pretenzija na istočnu Prusku, a Dancing je branila samo kao svoju imperijalističku poziciju (...) Očevidno, poljski plemići i kapitalisti uvukli su poljski narod u jedan imperijalistički i nepravedan rat«.

Ocenjeno je, takode, da je »oslobodilačka« akcija Crvene armije u Poljskoj stvorila pretpostavke za pretvaranje imperijalističkog rata u rat za obaranje »svih razbojničko-imperijalističkih vlada« kako bi se srušio i sam kapitalistički način proizvodnje. To je, istovremeno, otvorilo perspektivu i ostalim »ugnjetenim« narodima, pre svega u srednjoj Evropi i na Balkanu, da dođu do svoje nacionalne slobode. Naravno da to nije bilo mešanje u unutrašnje stvari tih zemalja, već se samo radilo o poklapanju interesa Sovjetskog Saveza sa težnjom ka slobodi i nezavisnosti. Paralelno sa promenama u svetu nastupile su i velike promene u Jugoslaviji, pa su komunisti, učeći se na dijalektički društvenih borbi, morali da ih uoče, kako bi obavili svoju istorijsku misiju i pravilno sproveli taktiku borbe.

CK KPJ je procenio da je Jugoslavija »skliznula sa šina osovine Berlin-Rim« jer fašizam više nije bio glavna udarna sila protiv »ljudskog napretka i revolucionarnog pokreta«. Zbog toga je »srpska reakcija« okrenula svoje lice na drugu stranu ka uvlačenju naroda Jugoslavije u rat: »Srpski hegemonisti ne upravljaju spoljnu politiku u smeru saveza balkanskih naroda u naslonu na Sovjetski Savez, u smeru mira, već u smeru pretvaranja balkanskih naroda u oruđe engleskog i francuskog imperijalizma. Spoljna politika Jugoslavije je i dalje ostala politika srpskih hegemonista, politika zadržavanja radnih i nacionalno ugnjetenih masa u ropstvu«. Sporazum Cvetković-Maček bio je poraz »srpskih hegemonista« koji su izlaz videli jedino u ratu, ali taj sporazum nije rešio mnoga suštinska pitanja, kao što su: seljačko, pravo da hrvatski narod slobodno odlučuje o svojoj sudbini; crnogorsko i makedonsko pitanje, kao ni pitanje nacionalnih manjina, a i »slovenački narod stenje pod jarmom srpskih hegemonista i reaktionara«. Komunisti su stoga morali da povedu masu u borbu za njihove socijalne zahteve, povezujući tu borbu sa borbom »ugnjetenih« naroda za punu nacionalnu slobodu.

du, što bi istovremeno bila i borba protiv imperijalističkog rata. Komunisti su, takođe, morali da savladaju sve oportunističke greške i zablude, posebno one koje se kriju »iza fraze – ako nas napadnu, branićemo se« jer je u pitanju bio nepravedan i reakcionaran rat. Osim toga, to bi bila borba za »srpske hegemoniste i reakcionare. I u takvom bi se slučaju postavilo pitanje ko je glavni krivac i glavni protivnik. To bi u svakom slučaju bili oni koji vode i podupiru takav rat«.

Za KPJ je pitanje borbe protiv fašizma bilo pitanje borbe protiv »najimperijalističkijih elemenata finansijskog kapitala: Zato se ne sme nasedati parolama borbe protiv fašizma koje bacaju baš oni elementi koji guraju na fašizam. Danas srpski hegemonisti i najreakcionarniji delovi finansijske buržoazije huškaju na rat sa antifašističkim parolama. Zato borba protiv tih ratnih hušaka jeste u stvari borba protiv fašističkih metoda nad radničkom klasom i narodima Jugoslavije«. Trebalo je, takođe, ukloniti zablude po kojoj je KPJ morala da ostane na čisto antifašističkim parolama jer je ta »gnjila teorija« krila u sebi strah pred masama. Osim toga, osuđene su i krupne greške »nekih drugova« koji su odobravali mobilizaciju ili zauzimali neutralan stav prema njoj; naredena je borba protiv svih ratnih mera vlade Jugoslavije, a umesto parole o neutralnosti zemlje, morala se isticati parola oslonca na Sovjetski Savez i njegovu politiku mira; glavni zadatak KPJ, koji će biti i »kamen temeljac isprobavanja političke zrelosti i boljševizacije naše partije i naših kadrova, kao i privrženosti stvari komunizma«, bio je obračun sa »neprijateljima naroda i ljudskog napretka, kako za pobedu našeg proletarijata, tako i za pobedu svetskog proletarijata u predstojećim revolucionarnim borbama«.³⁸

Rukovodstvo KPJ robovalo je i dalje starim šemama i parolama, izbacujući u prvi plan građanski rat i revoluciju u Jugoslaviji, a ne borbu za njenu nezavisnost. Takav pristup zadržan je sve dok je trajalo prijateljstvo Nemačke i Sovjetskog Saveza, a bio je istovetan objašnjenju spoljne i unutrašnje situacije tokom širenja plamena Drugog svetskog rata. U skladu sa osnovnom dogmom, napad Sovjetskog Saveza na baltičke države i Finsku tumačen je kao nova velika pobjeda nad izazivačima rata. Ponovo su engleski imperijalisti huškali finske veleposjednike i kapitaliste da raspiruju mržnju i pripremaju rat protiv otadžbine proletara: »U toku ovih 20. godina, Finska je bila prava tamnica radnog naroda i postepeno pretvarana u pravi vojnički logor (...) Bande su vršile nečuveni teror nad radnim narodom Finske i bile su glavni oslonac finske reakcije u ovoj avanturističkoj provokaciji protiv SSSR«.³⁹ Ova »herojska« pobjeda Crvene armije bila je pobjeda nad međunarodnom buržoazijom čime je sprečen plan »engleskih i francuskih imperijalista« da se rat proširi na skandinavske zemlje.

Ista logika upotrebljena je i posle kapitulacije Francuske, za koju nije bilo krivo nemačko oružje već izdajnička politika francuske oligarhije i socijaldemokratije, jer su izazvali rat koji radni narod Francuske nije želeo. Samim tim se pokazalo da su komunisti u pravu »kada tvrde da su samo oni dosledni borci za sreću i blagostanje naroda i da su samo oni nepokolebljivi borci za slobodu i nezavisnost«.⁴⁰ U pogledu situacije u Jugoslaviji, vlada Cvetković-Maček je optužena za uvođenje nacističke diktature kako bi se zaštitili interesi »kapitalističke klike«. I za sva dalja nemačka osvajanja okrivljavani su »vlastodršci tih zemalja«,

³⁸ AJ, CK KPJ, Teze CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji, oktobar 1939.

³⁹ AJ, CK, KPJ, 1940–1; Nova velika pobjeda nad ratnim huškama i organizatorima napada na SSSR.

⁴⁰ AJ, CK KPJ, 1940–9, saopštenje CK KPJ od 12. jula 1940.

a veličana je miroljubiva sovjetska politika («u toku ove godine Sovjetski Savez je primio u svoju porodicu, na njihovu vlastitu molbu, narode triju baltičkih država koje su njihovi neodgovorni upravljači hteli da uvuku u rat») koja je omogućavala dalju izgradnju socijalizma. I narodi Jugoslavije trebalo je da zahvale takvoj politici i spremnosti da se brane interesi i nezavisnost malih naroda. Istovremeno je sve veći nemački pritisak na Jugoslaviju tumačen kao »koketiranje neodgovornih upravljača Jugoslavije« sa totalitarnim silama.⁴¹ Sve mere koje su ukazivale na pripremu za rat i odbranu zemlje, KPJ je posmatrala kao poslednji pokušaj »velikosrpskih hegemonista« da spreče razvoj narodne borbe kako bi gurnuli jugoslovenske narode u imperijalistički rat i »njihovu snagu upotrebili protiv rastuće nemačke revolucije, u trenutku kada slom Hitlerovog fašizma postaje očigledan«. ⁴² Da bi se ta »zavera« onemogućila traženo je puno jedinstvo radničke klase i svih »ugnjetenih« naroda Jugoslavije, a prvi uslov je bilo vraćanje mobilisanih obveznika kućama.

I posle martovskih događaja 1941. godine, u prvom planu propagande KPJ bili su socijalni i klasni zahtevi. Od vlade D. Simovića je traženo da reši pitanje političkih sloboda i nezavisnosti »ugnjetenih« naroda u Jugoslaviji. Osim toga, bilo je potrebno što pre sklopiti pakt sa Sovjetskim Savezom kako bi se sprečila dvostruka opasnost: na jednoj strani bili su »kapitulantski i izdajnički elementi« koji će i dalje, uz pomoć Osovine, nastojati da oslabe zemlju; na drugoj su bili »razulareni engleski ratni huškači i velikosrpski šovinisti koji sa svojim provokacijama guraju zemlju u ratni pokolj (...) Ne dajte da ti neodgovorni elementi i imperijalistički agenti, naročito u Srbiji, vrše svoju provokatorsku rabotu. Nećemo biti oružje u rukama engleskih imperijalista«. ⁴³ Očigledno je bilo nastojanje jugoslovenskih komunista da i u izuzetno komplikovanoj situaciji ostanu na »revolucionarnom kursu« direktiva iz Moskve, što je uslovljavalo mnoge nelogičnosti.

Prvomajski proglas KPJ takođe je u prvom planu imao klasni radikalizam. Za rat su i dalje bila odgovorna oba zaraćena tabora koja su ratovala zbog »interesa male šake vladajuće finansijske oligarhije«, pa je i u Jugoslaviji okupator sprovodio »najsvirepiji teror nad radničkom klasom«; uz pomoć domaćih izdajnika hapsio je radničke borce širom Jugoslavije. Osim toga, još jednom je naglašeno da je sve to posledica »mnogogodišnje zločinačke politike vlastodržaca u Beogradu koji su vodili brigu samo o svojim kapitalističkim interesima«. ⁴⁴

Tako je KPJ u prvim mesecima okupacije Jugoslavije zauzimala pasivan stav prema Nemačkoj jer je i dalje bio na snazi nemačko-sovjetski ugovor. Na to ukazuju i podaci iz dosijea o J. Brozu koji je, na zahtev V. Čerčila, uradilo britansko Ministarstvo spoljnih poslova tokom prve polovine 1945. godine. U njemu se, čak, naglašava da je KPJ od početka Drugog svetskog rata sledila pronemačku politiku, odbijajući saradnju sa britanskom tajnom službom u Zagrebu na organizovanju pokreta otpora: »I sve do nemačkog napada na Sovjetski Savez 22. juna, Tito i komunisti nisu ništa uradili da pomognu saveznicima«. ⁴⁵ Tek posle upozorenja iz Moskve o neizbežnom nemačkom napadu,

⁴¹ AJ, CK KPJ, 1940–18, Radnici, seljaci i građani Jugoslavije, 23. avgust 1940.

⁴² AJ, CK KPJ, 1940–30, Protiv imperijalističkog rata i fašizma.

⁴³ AJ, CK KPJ, 1941–10, Proglas: Narodi Jugoslavije od 30. marta 1941.

⁴⁴ AJ, CK KPJ, 1941–78, Proglas: Radni narode Jugoslavije od 1. maja 1941.

⁴⁵ Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglojugoslovenski odnosi 1941–1948*, Birmingham 1985, str. 255.

jugoslovenski komunisti su počeli da organizuju levičarski front, a delimične oružane akcije počinju u julu 1941. godine.

*

Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez KPJ je pozvala narode Jugoslavije u borbu za oslobođenje zemlje i socijalnu revoluciju. Proglas CK od 22. juna prepun je klasnog radikalizma: »Krvožedni fašistički zločinci i njihovi satrapi u ostalim kapitalističkim zemljama, ljuto su se ovoga puta prevarili. Nemaju oni sada protiv sebe slabe, evropske države, vođene od izdajničke kapitalističke klike«. ⁴⁶ Proglas je prepun ideoloških fraza – Hitleru se suprotstavlja »složni dvestomilionski narod«, »herojska partija boljševika«, »mudri vođa Staljin«, »nepobediva Crvena armija«. Naglašeno je da je »kucnuo sudbonosni trenutak« jer je započela »odsudna bitka« protiv najvećeg neprijatelja radničke klase: »Proleter i sviju zemalja Jugoslavije na svoja mesta, u prve borbene redove. Nepokolebljivo i disciplinovano vršite svoju proletersku dužnost«.

U istom duhu je bio i proglas Pokrajinskog komiteta za Srbiju, takode iz juna meseca. Socijalni i klasni tonovi u njemu su još izraženiji: »Agenti Londona (razne kapitalističke klike, četnici i policajci, neki bedni oficiri) već se prikupljaju da spreče radnike i seljake da, kad za to kucne čas, osnuju svoju radničko seljačku sovjetsku vlast, naslanjajući se na veliki i bratski Sovjetski Savez. Te bande hoće da se vrati staro, koje nas je do ovoga i dovelo«. ⁴⁷ PK je smatrao da treba ostvariti narodno jedinstvo u borbi protiv okupatora i »tudinjskih agenata«, za istinsko nacionalno oslobođenje »u miru i socijalizmu, za vlast radnika i seljaka«. Objasnjeno je i da su »nemački imperijalisti« napali Sovjetski Savez po želji Engleske i Amerike: »Zato proleter i treba da se ujedine oko svoje partije u borbi za oslobođenje čitavog radnog naroda, u borbi za socijalizam«.

Osnovno ubedenje koje su komunisti širili svojom propagandom bilo je da će se rat brzo završiti i da treba preduzimati što veće akcije kako bi se doprinelo pobjedi nad fašizmom. Tako je, na primer, u cirkularu PK Srbije od 20. jula partijskim organizacijama i svim članovima partije, istaknuto da je Hitler već u samrtnom ropcu, da je Crvena armija neprobojna, a fašistima otkucavaju poslednji dani. ⁴⁸ Oštro su kritikovani oni komunisti koji su imali »ogromne iluzije o tome da neprijatelj ne bi sprovodio teror i vršio streljanja kada bi bio mir i red«. Takvi ljudi su označavani kao »kukavice i paničari« koji nisu verovali u snagu Sovjetskog Saveza i međunarodnog proletarijata.

Tako je nastavljen kontinuitet politike koja je okupaciju zemlje tumačila kao revolucionarnu perspektivu i stvaranje uslova za sprovođenje socijalne revolucije. Stari komunistički kadrovi školovani u Kominterni, nisu razumevali novu istorijsku situaciju na početku Drugog svetskog rata. Često se govorilo o istorijskoj šansi i o tome da treba »iskoristiti situaciju« jer je rat dobio »revolucionarni legitimitet«. Profesionalni revolucionari i knjiški marksisti slabo su uočavali promene ili su se teško prilagođavali novim situacijama. Svi su oni bili predratni robijaši, »prekaljeni« u sudaru sa klasnim protivnikom (policijom). Sve je to preneto u 1941. godinu, mehanički i bez alternative. Kada se tome doda bespogovorna vera u Sovjetski Savez, pre svega u Staljina, tj. »zadržavao se neki religiozni od-

⁴⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd 1949, I, 1, str. 11-17.

⁴⁷ Zbornik NOR-a, I, 2, Beograd 1952, str. 11-16.

⁴⁸ Isto, str. 29-33.

nos prema ispravnosti sovjetske stvari i nepogrešivosti staljinističke ortodoksije»,⁴⁹ postaju jasnija nastojanja KPJ da po svaku cenu iskoristi rat za politički prevrat. Totalitarno biće KPJ pokazalo je svoje prednosti u ratnim uslovima. U monolitnoj i staljinizovanoj partiji, sa čvrstim i neprikosnovenim vođstvom, oličenim u jednom čoveku, nije bilo sumnji, preispitivanja ili kolebanja – ona je izvršavala direktive. Osim toga, dok je sav državni aparat Jugoslavije bio razbijen i sve slobodne društvene organizacije zabranjene, aparat KPJ se sačuvaio i funkcionisao je pod okupacijom, održavajući čak i vezu sa Moskvom. Drugi faktor koji je jugoslovenskim komunistima išao na ruku bila je okupacija. Nestanak jugoslovenske državne vlasti i njene oružane sile, imao je za KPJ značaj olako dobijene ili poklonjene revolucije.⁵⁰ Nestao je protivnik koji je držao stari društveni poredak, proganjao i hapsio komuniste; ono što se nije postiglo tokom dvadesetogodišnje legalne i ilegalne borbe, ostvareno je tudim udarom spolja. Treći bitan faktor bila je militarizacija KPJ još u predratnom vremenu, koja je olakšala stvaranje vojnih struktura kada je za to došlo vreme; 27. juna, formiranjem Glavnog štaba, KPJ je iz civilnog prešla u vojno stanje; svi istaknuti lideri postali su vojni rukovodioci. Partija je od tada funkcionisala samo u okviru oslobodilačkog pokreta i to gotovo ilegalno. Javno, ona je bila vojna grupa koja je okupljala borce za slobodu i formirala ih u partizanske odrede, a komunisti u tim odredima bili su podvrgnuti i vojnoj i partijskoj disciplini. U odredima su postojale ćelije koje su ih držale pod svojom kontrolom, sprovodeći »liniju partije«; članovi su se sastajali poluilegalno, a političke zadatke su dobijali od viših partijskih tela. Vojnim operacijama rukovodili su komandant i politički komesar, koje je postavljao Centralni komitet. Tako je KPJ uspostavila čvrstu kontrolu nad vojnim formacijama, stvarajući fanatizovanu i ideološku vojsku koja će postati ključ njene pobeđe tokom rata, pre svega u unutrašnjim razračunavanjima.

Držanje KPJ na početku i tokom rata zavisilo je od toga šta su njene vode mnogo godina ranije naučile u Moskvi. Najdoslednije se poštovala Staljinova maksima protiv svake spontanosti masa pri dizanju ustanka, što je došlo do izražaja u Hercegovini, Crnoj Gori i delovima Hrvatske. Priznavana je jedino oružana akcija koju je vodila KPJ kao »organizovana snaga«. Ta dogma ostavila je vidljivi trag u godinama posle rata, kada je trebalo izvršiti istorizaciju pokreta. Oslonjeni na Sovjetski Savez, jugoslovenski komunisti su videli sigurnu pobeđu u ratu, ali stvarno revolucionarno osvajanje vlasti moglo se postići samo svrgavanjem domaće buržoazije. Stoga je insistiranje na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u budućnosti usmeravano u prvom redu protiv snaga »bivšeg režima«.⁵¹

Iako je Kominternu još u junu upozorila KPJ da u prvom planu treba da bude borba protiv fašizma a ne socijalistička revolucija, u dualizmu oslobodilačkih i revolucionarnih tonova, uvek su glasniji bili ovi drugi, što je otežavalo sklapanje sporazuma o zajedničkoj borbi sa drugim antifašističkim grupacijama, jer je kominternovsko nasleđe podrazumevalo hegemoniju nad »saputnicima revolucije«. To je najviše došlo do izražaja u odnosima sa glavnim suparnikom – Ravnogorskim pokretom. Već u prvoj godini rata njihov sukob je otvorio unutrašnji front koji će odslikavati suprotne polove socijalne i nacionalne politike.

⁴⁹ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1983, I, str. 146.

⁵⁰ Živko Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji?*, London 1964, str. 14.

⁵¹ B. Gligorijević, *Kominternu*, str. 335.

Sudar dva pokreta dominiraće ratnom pozornicom, a pobednik će odlučivati o sudbini Jugoslavije u narednih pola veka.

Prva ratna godina bila je ključna i sa stanovišta definitivnog kristalisanja taktike KPJ, kako u povezivanju oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva, tako i u projekciji buduće nacionalne politike. Te dve komponente splele su se u jednoj tački koja će tokom rata biti glavni oslonac revolucije – borbi protiv »velikosrpskog centra« čiji je vođa bio D. Mihailović. Tako se nastavljala stara propagandna osnova o »srpskoj opasnosti« koja je u ratnim uslovima postala glavni element i socijalne revolucije (pridobijajući znatan deo srpskog naroda iz zapadnih krajeva zemlje) i »nacionalno-oslobodilačke borbe ugnjetenih naroda«, što je dovelo do njihovog masovnog prelaženja na stranu NOP-a. Istovremeno je na toj osnovi vršena i nacionalna partikularizacija srpskog etničkog korpusa, stvaranjem crnogorske i makedonske nacije.

Sušтина te politike bila je u projekciji novog unutrašnjeg uredjenja Jugoslavije koje se zasnivalo na teritorijalnoj organizaciji same KPJ, koja je reprodukovana u državnu sferu, pa se u praksi teritorijalna organizacija (i same partije i, kasnije, države) u većini slučajeva podudarala sa nacionalnim individualitetima. Na taj način je prekidana kontinuitet sa Kraljevinom Jugoslavijom i stvarane pretpostavke za buduću federalizaciju zemlje koja će suverenitet ostvarivati dogovorom svojih federalnih jedinica. Teritorijalna organizacija sprovedena je i u vojnim rukovodstvima, formiranjem glavnih štabova za pokrajine koji će sa narodnooslobodilačkim odborima imati funkciju državne vlasti.

Iz osnovnog uverenja da je pobjeda nad fašizmom osigurana samim učesćem Sovjetskog Saveza u ratu, proiziašlo je usmeravanje borbe u Jugoslaviji prema revoluciji i osvajanju vlasti. Pošto je glavni protivnik viden u srpskom nacionalnom frontu, najveći teret te borbe morali su da podnesu upravo srpski komunisti. Najbolja ilustracija za to je direktiva centrale KPJ Pokrajinskom komitetu Srbije od 14. decembra 1941, koju su potpisali J. Broz i A. Ranković. Naglašeno je da se pred srpskom partijskom organizacijom nalaze veoma važni zadaci »od čijeg izvršenja zavisi čitav razvitak političkih prilika ne samo u Srbiji, nego velikim delom u svim zemljama Jugoslavije, pa čak i na čitavom Balkanu«. Navodne pobjede Crvene armije ukazivale su na brzi Hitlerov slom, pa su se »reakcionarne snage imperijalističkih zemalja« okupljale kako bi razoružale nacionalnooslobodilačke pokrete »koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive nacionalne energije«. Takav proces otpočeo je, smatrali su Broz i Ranković, i u Jugoslaviji, »a naročito u Srbiji. Prvi znak tog procesa bio je napad četnika Draže Mihailovića na partizane«. Time je počeo da se stvara »jedan reakcionarni, velikosrpski centar, koji će odigrati rukovodeću, kontrarevolucionarnu ulogu, bez obzira na sudbinu okupatora. Taj reakcionaran velikosrpski centar opasan je za sve narode Jugoslavije. Dakle, nema sumnje da je najodlučnija borba protiv tog centra glavna politička zadaća naše partije u Srbiji«. ⁵²

Komunisti u Srbiji morali su da, u cilju borbe za stvaranje jedinstvenog nacionalno-oslobodilačkog fronta, razbijaju sve pokušaje »pribiranja velikosrpskih reakcionarnih elemenata«, a da vojne akcije partizanskih odreda usmere protiv »Nedićevih i četničkih bandi«. Neizbežno je bilo i sprovođenje diferencijacije u »masama« kao »prorodnog i nužnog procesa«, kako bi se »reakcionarni i buržoaski elementi« sprečili da iskoriste plodove narodne borbe.

⁵² *Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ-NOR i revolucija (1941-1945)*, Beograd 1985, II, str. 206-212.

Za diskreditaciju suparničkog pokreta, samim tim i nacionalne borbe srpskog naroda, upotrebljena je hipoteka o izdaji i kolaboraciji, što će biti glavni vezivni element, dosledno primenjivan tokom celog rata. Pokrajinski komitet Srbije je već 9. decembra 1941. optužio Mihailovićeve četnike za slom ustanka (»najteže smo gubitke stvarno imali usled njihove izdaje«).⁵³ Četnici su bili »krvoločniji i od okupatora da bi im se dodvorili«, pa su se tako svrstali u redove »Nedić – Ljotić – Pećanac i razobličili pred narodom kao izdajnici«.⁵⁴ Početkom 1942. godine D. Mihailović je definitivno označen kao predvodnik »reakcionarne krupno-kapitalističke klike« kako bi zaštitio »najsebičnije pljačkaške interese« i »velikosrpski hegemonizam«. Zato su komunisti u Srbiji morali da okupljaju radnike i siromašne seljake »koji će pušku držati čvrsto i do kraja u rukama, jer se bore za svoju stvar. Mora se zato voditi računa o razvoju prilika u kojima će se sve više zaoštavati klasni odnosi, kako bi partizanske čete doista postale jezgro za stvaranje radničko-seljačke Crvene armije«.⁵⁵

Tako su Draža Mihailović i njegov pokret postali najznačajniji objekat taktike KPJ koji je omogućio spajanje oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva. Elementi te strategije definisani su znatno ranije; parola nacionalnooslobodilačke borbe »ugnjetenih« nacija iz vremena Kominterne, zamenjena je borbom protiv okupatora, ali su »srpski hegemonisti« ponovo bili glavni nosioci fašizma i i predstavljali mnogo veću »opasnost« od spoljnih neprijatelja. Da bi privid oslobodilačkog bio što izraženiji, posegnuto je za nametanjem krivice o nacionalnoj izdaji.

Glavna parola Komunističke partije Jugoslavije u njenoj nacionalnoj politici bila je »bratstvo i jedinstvo i puna nacionalna ravnopravnost svih naroda Jugoslavije«. Iza jedne isprazne formulacije moralo je da stoji nešto konkretno, nešto što će biti stožer okupljanja najvećeg broja Jugoslovena. I tu se »veliko-srpska opasnost« pokazala kao najbolje rešenje, a svoju punu realizaciju dostigla je u Bosni i Hrvatskoj. Po logici stvari, takav koncept podrazumevalo je da neko mora da žrtvuje svoje vitalne interese kako bi ostali narodi prihvatili obnovu države. Iako se KPJ trudila da ne ponovi grešku iz prethodnog perioda, ne šireći kvalifikaciju o »velikosrpskom hegemonizmu« na ceo narod, očigledno je bilo da su srpski nacionalni interesi imali inferioran položaj u projektovanoj obnovi Jugoslavije. Jedan od glavnih zadataka srpskih komunista u prvoj ratnoj godini bio je da spreče prebacivanje četnika u Bosnu (zbog borbe sa ustašama), jer će to biti »ubijanje svih od reda; treba razobličiti četničke veze sa Nemcima po čijoj naredbi, svakako, idu u tu oblast. Zadatak sprečavanja ovih podlih namera leži baš na nama Srbima. Partijska organizacija u Srbiji mora izvršiti taj zadatak. Ne osveta jednih prema drugima, nego zajednička i bratska saradnja svih Srba, Hrvata i Slovenaca i drugih naroda protiv zajedničkog neprijatelja – okupatora i njegovih slugu«.⁵⁶

Nacionalna politika KPJ uobličena je tokom 1942. i 1943. godine u Bosni; tu su donete najvažnije odluke i odigrali su se prelomni sukobi u građanskom ratu; u Bosni je partizanska vojska osnažila, okupljajući dobar deo Srba, zatim i muslimana i Hrvata, stvarajući bazu za dalje borbe na prostoru cele zemlje. Posle

⁵³ AJ, fond: Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, II-59.

⁵⁴ AJ, CK KPJ, 1941-126.

⁵⁵ AJ, CK KPJ, 1941-140, Zadaci partijskih organizacija u partizanskim jedinicama (januar 1942).

⁵⁶ 1942. AJ, PK Srbije, II-32, Pismo PK Srbije od 4. septembra.

sloma ustanka u Srbiji, snage NOP-a pomerile su se ka zapadu, daleko od očiju svog suparnika koji je verovao da je »komunistička avantura« definitivno završena. Tokom leta 1942. godine, glavnina snaga pod komandom J. Broza prebacila se iz severozapadne Bosne, sa ničije zemlje, na granicu sa Hrvatskom. Njihov marš kroz mešovita područja, uz izbegavanje sukoba sa jedinicama Osovine, srpski narod je dočekaao kao zaštitu od ustaškog pokolja. Tako se KPJ uključila u borbu Srba protiv istrebljenja, stvarajući mobilne i disciplinovane borbene jedinice, propovedajući istovremeno etničku i versku toleranciju.⁵⁷ Kada su se našli usred verskog rata, komunisti su se opredelili za ono što će se pokazati kao ključ uspeha – stavljanje na stranu onih koji se brane i koji se rukovode samo motivima preživljavanja. Sve suprotnosti su potiskivane, a kao izlaz ponuđena je jugoslovenska solidarnost i stvaranje zajedničke vojske. Osnov te vojske činila je omladina koja je istrgnuta iz celine naroda i od nje je stvorena oružana sila. Omladina nije bila duhovno urasla u shvatanja starijih, u njihovu versku i nacionalnu podvojenost, različite veroispovesti nisu kod mlade generacije bile brane koje razdvajaju ljude, pa su lako prihvaćene ideje zajedničke države i bratstva i jedinstva u borbi za slobodu i nezavisnost.⁵⁸

KPJ je u Bosni nacionalno afirmisala muslimane, Hrvatima garantovala zaštitu od srpske »osvete«, a Srbe je socijalno emancipovala, izdižući ih iz sirotinje, postavljanjem na rukovodeće položaje u vojsci i obećanjima o »komunističkom raju« posle rata. Na drugoj strani, u stihijski narodni pokret uspostavljeni su unutrašnji red i organizacija. Tako su mogli da se realizuju principi centralizma i subordinacije u komandovanju, kao i politička kontrola.

*

Nacionalnu politiku KPJ najcelovitije i najsystematičnije izložio je J. Broz u partijskom organu »Proleter« decembra 1942. godine, u članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe«. Ključno mesto predstavlja teza da narodnooslobodilačka borba ne bi mogla da se završi pobedom nad okupatorima i njihovim »slugama«, ako u njoj »narodi Jugoslavije ne bi videli osim pobeđe nad fašizmom i pobeđu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobeđu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije«. ⁵⁹ Zatim je Broz isticao da su u redovima NOV najbrojniji bili Srbi »umesto da bude obratno. Baš srpski partizani vodili su i danas vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora, već i protiv četnika Draže Mihailovića«. Broz je otkrivao perspektivu narodima koji su bili distancirani od njegovog pokreta, ukazujući da samo KPJ garantuje slobodu, ali i spas od »odmazde« srpskog naroda. Naglašavanjem nacionalnih prava nesrpskih naroda, težilo se njihovom privlačenju. U uspostavljenoj simetriji zločina, osuđivanje genocida nad Srbima dovelo bi do izolacije i uništenja NOP-a, pa su Hrvati i muslimani upozoravani da je njihov jedini spas u prelasku na stranu oslobodilačke borbe. Bio je to dvostruki spas: od kazne zbog genocida na jednoj i prevođenje Hrvatske na stranu antifašističke koalicije na drugoj.

Takav nesklad mogao je da opstojava samo u ratnim uslovima, ali je strategija ćutanja i zaborava kasnije bila trajni faktor destabilizacije Jugoslavije. Nacionalna

⁵⁷ Stevan Pavlović, *Pokreti oružanog otpora u Jugoslaviji između preživljavanja i osvajanja vlasti 1941–1945*, »Prekretnice novije srpske istorije«, br. 1, 1995, str. 100.

⁵⁸ Ž. Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast*, str. 82.

⁵⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 522.

emancipacija drugih naroda izgrađena je na ćutanju o masovnoj likvidaciji Srba. Između dnevnog pragmatizma i budućnosti, KPJ se opredelila za politiku koja će je zbog ćutanja činiti neodrživom posle rata. Uvek je preovladavao strah od buđenja srpskog nacionalizma; strah KPJ od većinskog naroda pre rata, u toku rata, održao se i posle 1945. godine. Tako je nastavljala da živi hipoteka o »velikosrpskoj vladavini« na kojoj je bila zasnovana nacionalna politika KPJ. Broz je nastojao da zaplaši narode u Hrvatskoj, Sloveniji, muslimane i manjine, da sa strepnjom iščekuju pobedu snaga srpske orijentacije, upozorenjem da »četnici već bruse noževе«. Ako se ova politika sagleda u vertikalnoj liniji sa antisrpskim posledicama i sa svom trajnošću, onda se može uočiti štetnost iznetih jednostranih ocena o nacionalnim odnosima i dubljeg političkog smisla Brozovih odrednica.

Nacionalna politika definitivno je utemeljana na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Na tom zasedanju preovladivali su delegati srpskog porekla, a Srbija je bila predstavljena preko kadrova iz jedinica NOV. Srpski komunisti ni tokom ni posle zasedanja nisu postavljali pitanje statusa Srbije u proklamovanoj federaciji u smislu razjašnjenja i preciziranja granica, oblika buduće federalne jedinice, centralizma i decentralizacije – svih onih pitanja koja su postavljali slovenački i hrvatski delegati. Ako se ima u vidu značaj stvaranja složene države, njenu najslabiju tačku predstavljalo je to što nije otvorena rasprava o načelima i pojednostima unutrašnjeg uređenja. Polazilo se od opšte političke teze da oslobodilačka borba nosi sobom rešenje nacionalnog pitanja u smislu ravnopravnosti svih naroda u državnoj formi federacije.

Preciznija tumačenja karaktera jugoslovenske federacije izneo je J. Broz u razgovoru sa hrvatskim i slovenačkim većnicima. On je isticao da je sin »hrvatskog zagorskog seljaka«, da se Hrvati nemaju čega plašiti od srpskog naroda i da Hrvatska igra »važnu ulogu, jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije«, da je u »sklopu zajedničke borbe Hrvatska jak stup, a ako se iznutra isciementira, tada će Hrvati i Hrvatska odigrati veliku ulogu – zadatak je likvidirati unutarne neprijatelje jer su oni opasniji od okupatora«. Broz je prihvatio i to da slovenačka vojska mora imati slovenački jezik od vrhovnih komandi do najnižih jedinica, a za oslobodenje slovenačkog primorja i Koruške boriće se cela vojska.

Izostanak razgovora o sličnim pitanjima sa drugim delegacijama faktički je izdvajao hrvastku i slovenačku delegaciju. Dok su se jedinice srpskog naroda, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, borile van svojih granica, Sloveni nisu prihvatili da njihove jedinice pređu na teritoriju drugih jugoslovenskih zemalja. Proklamovano opštejugoslovensko jedinstvo zasnivalo se na federativnim principima, a sama KPJ je u svojoj strukturi već imala nacionalne partije. Druga slabost je bila u tome što granice federalnih jedinica nisu utvrđene odlukama državnih organa. Teritorijalni okviri utvrđivani su po različitim principima i hronološkim momentima. Jedna razgraničenja zasnivana su na istorijskim, a druga na etničkim argumentima. Sporna pitanja rešavana su u zatvorenom krugu Politbiroa, na sednicama Predsedništva AVNOJ-a, privremenim razgraničenjem koje je vremenom postajalo trajno. Srbija je tako razgraničena na osnovu stanja iz vremena pre balkanskih ratova. Odluke AVNOJ-a zamišljene su kao odluke o unutrašnjem uređenju zemlje, a Srbija kao najveća zemlja Jugoslavije i Srbi kao najbrojniji borci u samoj vojsci, nisu imali svoje reprezentativne predstavnike. Slobodno izabrana srpska delegacija morala bi na tom zasedanju da postavi pitanje položaja Srbije u novoj federaciji, pitanje granica, a to rukovodstvu KPJ nije odgovaralo. Stoga je odluka morala biti doneta bez ovlašćenih srpskih delegata koji bi mogli otvoriti srpsko pitanje. Rešenje je nadeno u disciplinovanoj delegaciji istaknutih srpskih komunista koji su sledili odluke po principu partijskog cen-

tralizma, slepo verujući u ideologiju KPJ i reorganizaciju Jugoslavije na federalivnoj osnovi.⁶⁰

Srbija je kao složena federalna jedinica konstituisana tek na kraju rata, kada je istovremeno dobila i svoju nacionalnu komunističku partiju. Komunisti su bili odlučujući faktor u državi; imali su kadrovski monopol, sve društvene organizacije bile su pod njihovom kontrolom, rukovodili su armijom i organima bezbednosti. Ali i pored toga KPJ nije i ustavno označena kao rukovodeća snaga društva. Pozicija vlasti zahtevala je omasovljenje partije, ali je ona zadržala sektaški odnos po nacionalnoj liniji, prema građanskoj inteligenciji, deci i porodicama »neprijatelja«, prema radnicima (»nisu učestvovali u ratu«), seljacima (»imaju dvostruku prirodu«), intelektualcima (»nesiguran i kolebljiv elemenat«). KPJ je i dalje ostala kadrovska partija, sa Politbiroom CK na čelu i odlučujućom ulogom J. Broza koji je personifikovao sistem, vojnu silu i jedinstvo zemlje. Srpski komunisti, koji nisu konsultovani u važnim pitanjima vezanim za karakter jugoslovenske federacije, radili su u senci centrale, reprodukujući odluke rukovodstva. Uvek su isticali da će sprovesti odluke CK i »druga Tita«, a još uvek su bili dežurni krivci za ispoljavanje »veliko-srpskog hegemonizma«, zaduženi da se protiv njega bore u okvirima politike »bratstva-jedinstva«. Nisu imali uticaj na stvaranje Srbije kao federalne jedinice sa dve autonomne pokrajine, prihvatajući te odluke kao svršen čin na državnim forumima i u samoj partiji. Bili su opsednuti internacionalizmom više od ostalih jugoslovenskih komunističkih.⁶¹

Osnivački kongres KP Srbije (8–12. maj 1945) izjasnio se za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih manjina koje žive u Srbiji. Učvršćivanje odnosa između srpskog i albanskog naroda na Kosovu trebalo je da bude spona za povezivanje sa Albanijom, što je menjalo poziciju Srbije prema Kosovu, uslovljavajući početak iseljavanja i izražavajući novu nacionalnu politiku KPJ, ideologiju internacionalizma i spoljnopolitičku koncepciju u pravcu stvaranja balkanske federacije. Osim toga, najvažniji zadatak KP Srbije bila je »borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih«.⁶² Tako se slogan o »velikosrpskom hegemonizmu« pretvorio u trajnu hipoteku. Od KP Srbije je traženo da vodi borbu za nacionalna prava manjina, a njen najveći uspeh bila je izolacija »velikosrpske reakcije«. Strah od Srbije bio je isti kao i onaj pre i u toku rata. »Velikosrpstvo« je bila najveća politička opasnost koja se nemilosrdno osuđivala u praktičnom političkom radu i ideološkim analizama. Zbog toga se, bez velikog rizika, nije smelo pokrenuti nijedno pitanje vezano za sudbinu srpskog naroda u ratu, počev od genocida pa do zabrane povratka proteranih Srba na Kosovo i Metohiju.⁶³

*

Srpski komunisti iskreno su prihvatili avnojevsko rešenje nacionalnog pitanja. Opterećeni hipotekom da pripadaju »hegemonističkoj« i »izrabljivačkoj« naciji, bez sposobnosti kritičkog promišljanja takvih postavki, lako su se priklonili rešenju nacionalnog pitanja i državnog uređenja koje je uspostavljeno 1945. godine. Tako su jedino Srbi u novoj Jugoslaviji bili razjedinjeni, a Srbija je bila razbijena stvaranjem jedne pokrajine i jedne oblasti koja će, takođe, kasnije postati

⁶⁰ Isto, str. 523–531.

⁶¹ Isto, str. 673–675.

⁶² *Osnivački kongres KP Srbije*, priredili: Milan Borković i Venceslav Glišić, Beograd 1972, str. 226.

⁶³ B. Petranović, *Srbija*, str. 694.

pokrajina, sa elementima pune državnosti. Paradoks je da su upravo Srbi bili najverniji čuvari takvog poretka, najviše se obračunavajući među sobom, uvek stavlajući ideološko iznad nacionalnog.

Komunistički koncept nije rešio nacionalne suprotnosti u Jugoslaviji već ih je, zahvaljujući poziciji države u blokovski podeljenom svetu, samo odložio dok je ta podela trajala. Naizgled rešeno, nacionalno pitanje je bilo samo sredstvo da se osvoji i zadrži vlast, a federalizam fasada tokom posleratnih godina, jer je bio pod svodom ideološkog i vlastodržačkog unitarizma.⁶⁴ Od samog početka sistem je iznedrio regionalne elite, koje su se širile zavisno od administrativnih, kulturnih i privrednih aspekata federalizma. Pošto su tokom decentralizacije zemlje prigrabile kontrolu nad privredom, republičke elite su razvijale nacionalna osećanja. Tako se nacionalno pitanje, zvanično potisnuto, ponovo pojavilo, dodajući starim strastima nove ekonomske konfrontacije. Takav istorijski sled pretvorio je postepeno federaciju jugoslovenskih naroda u federaciju teritorija, dajući tim teritorijama elemente državnosti, što je nagoveštavalo neminovni raspad zemlje.

KOSTA NIKOLIĆ

NATIONAL POLICY OF THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY 1919 - 1945

Summary

The national policy of the Yugoslav communists until the end of the Second World War was focused on the struggle against the Serbian national movement. Although general conditions varied, the essential aims of this policy remained the same - to limit Serbian national interests and to favor those of the so-called oppressed nations in Yugoslavia, the Croats, Slovenes, Macedonians and all other ethnic minorities. With the external encouragement of the Comintern in the period between the wars the Yugoslav Communist Party used internal purges to get rid of those who did not comply with their political views, imitating and approaching the model of their Stalinist counterpart. The national policy of the Yugoslav Communist Party acquired its extreme form during the Second World War when it turned on the Ravnogorski movement as its main opponent. By exploiting the false accusations of collaboration with the enemy and of treason made against this movement, the Yugoslav Communist Party wished to neutralize the struggle of the Serbs and to relieve the Croats of responsibility for committing genocide. At the same time, despite the proclaimed intention of the Communist Party of restoring Yugoslav unity the country was broken up during the war and given a federal structure, once again at the expense of the Serbs. The events of the postwar period came as the logical consequence of a bad policy.

⁶⁴ Stevan Pavlović, *Jugoslavija 1918–1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture*, »Istorija 20. veka,« br. 1, 1996, str. 13.

RATNI ZLOČINI U JUGOSLAVIJI U DRUGOM SVETSKOM RATU PROBLEM UTVRĐIVANJA

ABSTRACT: Utvrđivanje, definisanje i organizovanje prikupljanja podataka o ratnim zločinima u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata predstavljalo je prvorazredno političko pitanje. Bilo je u direktnoj funkciji razrešenja sukoba na jugoslovenskom tlu obeleženog elementima oslobodilačkog, ali i revolucionarnog i građanskog rata. Rad je pisan na osnovu istraživanja u Arhivu Jugoslavije.

U velikom svetskom sukobu od 1939. do 1945. godine agresorske osovinske sile, u prvom redu Velikonemački rajh, vršile su zločine takvih razmera i sa toliko sistematske okrutnosti, koristeći dostignuća savremene tehnologije, da su njihovi protivnici, zemlje Ujedinjenih naroda (Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, zatim i okupirane evropske države i Sovjetski Savez) proglasile za jedan od svojih glavnih ratnih ciljeva kažnjavanje ovih zločina.

Postojeće međunarodno zakonodavstvo (pre svega Četvrta haška konvencija o zakonima i običajima rata i njen dodatak, Haški pravilnik o suvozemnom ratovanju iz 1907, kao i Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima, ranjenima i bolesnicima iz 1929. godine), ali ni nacionalna zakonodavstva, nisu obuhvatala brojne nove zločine koje su činile osovinske sile. Stoga su već tokom rata i ubrzo po njegovom okončanju, učinjeni napor da se stvore institucionalni mehanizmi za prikupljanje podataka, pravna regulativa i *ad hoc* sudovi za kažnjavanje tih zločina. I sam pojam »ratni zločini«, iako korišćen tokom rata za označavanje počinjenih zločina, pravno je formulisan tek po završetku rata. Pravilnikom Međunarodnog vojnog suda za suđenje ratnim zločincima, osnovanog Londonskim sporazumom 8. avgusta 1945, kao i Zakonom broj 10 Kontrolnog saveta za Nemačku, od 20. decembra iste godine, predviđeno je suđenje za tri nove vrste krivičnih dela: za zločine protiv mira, ratne zločine i zločine protiv čovečnosti. Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 11. decembra 1946. kodifikovano je novo međunarodno zakonodavstvo u ovoj oblasti čime su pomenuti zločini postali međunarodna krivična dela.¹

Ratni sukob u Jugoslaviji od 1941. do 1945. godine imao je neke karakteristike koje ga čine osobenim u odnosu na druge zemlje žrtve agresije osovinskih zemalja. Cilj osovinskih sila nije bila samo okupacija Jugoslavije, već njeno uništenje i zadovoljenje svojih i savezničkih teritorijalnih aspiracija i nacionalnih

¹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 626–172, United Nations War Crimes Commission, The Development of the Concept of Crimes against Peace, by Dr. J. Litavski, Misc. No. 126, 30th April, 1948; AJ, 110–620–2, Principi i praksa u izručenju ratnih zločinaca i izdajnika, elaborat dr Alberta Vajsa, člana Komisije, napisan marta 1947; dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1970, str. 15–19.

ciljeva. Delovi njene teritorije priključeni su susjednim zemljama (Nemačkoj, Italiji, Bugarskoj, Mađarskoj i Albaniji), drugi delovi su bili pod nemačkom ili italijanskom vojnom upravom, a od središnjeg dela države stvorena je marionetska Nezavisna Država Hrvatska. Proklamovani ciljevi stvaranja nacionalno homogenih država ostvarivani su masovnim ubijanjem, interniranjem, preseljavanjem i različitim oblicima asimilacije koji su pogodili velike delove jugoslovenskog stanovništva, u prvom redu Srbe, pa i Slovence, dok su Jevreji, kao i u drugim zemljama »novog poretka«, bili izloženi potpunom uništenju.

Oružanim ustankom srpskog naroda u leto 1941. godine otpočeo je sukob koji je imao karakteristike oslobodilačkog, revolucionarnog i građanskog rata. Ključni elemenat tako složenog sukoba bio je masovni teror koji uslovno možemo da nazovemo »genocidni rat«, odnosno korišćenje ratnih okolnosti za ostvarivanje koncepta nacionalno čistih država. Ovi nivoi sukoba preplitali su se i međusobno uslovljavali pri čemu je uticaj situacije na svetskim frontovima i inostranih centara moći bio veoma značajan, u krajnjoj liniji i presudan. Zbog svih ovih okolnosti zločini počinjeni u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata bili su izuzetno velikog obima i sprovedeni su sa teško shvatljivom surovošću i ubilačkim elanom. Takva situacija direktno je uticala na utvrđivanje zločina i stava sukobljenih strana prema njima, a imala je i dugoročne posledice na odnose među jugoslovenskim narodima.

S obzirom na značaj koji je pridavan utvrđivanju ratnih zločina, prema ovom pitanju, pre ili kasnije, odredili su se gotovo svi učesnici u sukobu, čak i oni koji su prouzrokovali i izvršili najveći broj zločina. Na pitanju definisanja i utvrđivanja ratnih zločina, kao i određivanju njihovih počinitelaca, ogledala su se ideološka i nacionalna opredeljenja i isključivosti, ali i politički pragmatizam i simetrije. Obnova jugoslovenske države na novim, komunističkim ideološkim osnovama i na radikalno novoj nacionalnoj politici, bila je osnova za utvrđivanje ratnih zločina. Na tome se zasnivalo tretiranje ovog pitanja i u našoj istoriografiji, koja nije smela da dovodi u pitanje osnovne postulate državne politike *bratstva i jedinstva*. Stoga su neka važna, pa i ključna pitanja vezana za utvrđivanje ratnih zločina u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata ostala bez pravog odgovora. Ovaj rad predstavlja prilog rasvetljavanju nekih od tih pitanja.

Kada je reč o prikupljanju podataka o ratnim zločinima u Jugoslaviji, bez izuzetka, u našoj istoriografiji pominje se samo *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, koja je osnovana odlukom revolucionarne skupštine u Jajcu 30. novembra 1943. Njeno formiranje zasnivalo se, kako je to u svom predlogu obrazložio Moša Pijade, na »odlukama velikih saveznika« i na Atlantskoj povelji. Pri tome je sigurno imao na umu i Deklaraciju o nemačkim zverstvima u okupiranoj Evropi objavljenu na Moskovskoj konferenciji tri savezničke sile, Velike Britanije, SAD i Sovjetskog Saveza, u ime interesa 32 ujedinjena naroda. Nešto pre toga, 20. oktobra 1943. u Londonu je osnovana Komisija Ujedinjenih nacija za istraživanje ratnih zločina. U istoriografiji je već uočeno da su prva uputstva za prikupljanje podataka o »zverstvima okupatora i njihovih pomagača« izdali rukovodeći organi Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) 20. oktobra 1942, posle izjave sovjetske vlade o odgovornosti hitlerovskih osvajača i njihovih pomagača za zločine koje su izvršili u okupiranim državama Evrope date šest dana ranije.² Iz navedenog proizlazi da je

² V. Glišić, *n.d.*, str. 234–235; Privremeni upravni otek pri Vrhovnom štabu N.O.P. i D. V. Jugoslavije, Štabovima I i II proleterske N.O.U. brigade i drugima, br. 4, 20. X 1942, Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, Beograd, Jasenovac, 1986, str. 527–528, *Borba*, br. 23, 22, oktobar 1942, str. 3. Izjava Sovjetske vlade o odgovornosti hitlerovskih osvajača i nji-

NOP bio jedini organizator prikupljanja podataka o zločinima u Jugoslaviji čime je, u ime Jugoslavije, dao svoj doprinos savezničkim naporima za utvrđivanje ratnih zločina i kažnjavanje njihovih počinitelaca. Ovo je ocena same Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sa profesorom dr Dušanom Nedeljkovićem na čelu, koju je prihvatila i jugoslovenska istoriografija. Međutim, time se zaobilazi nekoliko osnovnih činjenica, što je i razumljivo za 1948. godinu, kada je završni izveštaj Komisije pisan, ali ne i danas.³

Za rukovodstvo NOP-a u naporima za međunarodno priznanje revolucionarnih promena i nove komunističke vlasti i njenih organa, uz okupatora i njegove domaće saveznike, čiji je slom sa velikim savezničkim poredama bio sve izvesniji, glavni neprijatelj bila je legalna, od saveznika priznata, Kraljevska jugoslovenska vlada u izbeglištvu i njene oružane snage u zemlji, Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVUO) pod komandom Dragoljuba-Draže Mihailovića. U nepomirljivom i isključivom sukobu, Jugoslovenska vlada i njene oružane snage, koje su nesumnjivo široko saradivale u prvom redu sa Italijanima, od strane NOP-a oglašeni su izdajnicima i saradnicima okupatora sa kojima uporedo vrše zločine nad našim narodima ili ih odobravaju. Pri tome optuženi su i da saraduju sa najvećim srpskim neprijateljem, ustašama. Tada ustanovljena simetrija »ustaše-četnici« ugrađena je u temelje nove ideologije i iz nje izvedenih političkih odluka. Na pitanju prerogativa Državne komisije za utvrđivanje zločina NOP je iskazivao svoj legitimitet, nasuprot onom Kraljevske vlade. Osim utvrđivanja zločina, Komisija je imala i druge, izuzetno važne zadatke, o čemu će još biti reči.

U ovako stvorenu sliku ne bi se uklapale činjenice da je Jugoslovenska kraljevska vlada, zajedno sa drugim savezničkim vladama, činila velike napore na prikupljanju podataka o zločinima u Jugoslaviji, da je obavestavala savezničke vlade i svetsku javnost o njima, kao i da je ona bila jedan od aktivnih učesnika u kodifikovanju novog međunarodnog prava o kažnjavanju ratnih zločina. Pa, ipak, upravo tako se desilo. Ovde treba naglasiti da je, ništa manje isključivo, druga strana označila NOP za avanturistički pokret voden od komunista-stranaca, u svakom slučaju ne od Srba, čiji je glavni cilj osvajanje vlasti po svaku cenu, bez obzira na srpske žrtve. U rezoluciji usvojenoj na Svetosavskom kongresu u selu Ba početkom 1944. godine istaknuto je da »komunistička akcija sve više postaje i ustaška i biva podržavana od nemačkih satelita i ratnih krivaca u ovom ratu.«⁴ Drugim rečima, utvrđivanje ratnih zločina bilo je sastavni deo nepomirljivog ideološkog i oružanog sukoba od čijeg krajnjeg ishoda je zavisilo i pitanje kažnja-

hovah pomagača za zločine koje su izvršili u okupiranim državama Evrope; *Borba*, br. 27, 21. novembar 1942, str. 3, uputstvo za prikupljanje podataka o zverstvima okupatora i njihovih pomagača; Odluka o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Jajce, 30. novembar 1943, Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943), po stenografskim beleškama i drugim izvorima, Beograd 1983, str. 319–320.

³ AJ, 110–1, Izveštaj Predsednika Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. 12. april 1948, vidi i: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, priredili Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, knj. I–II, Beograd 1996, 1998.

⁴ *Ravna gora, glas nepokorene Jugoslavije*, br. 12, 15. februar 1944; vidi i: dr Milan Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944*, priredili Milan Vesović i Kosta Nikolić, Beograd 1995, str. 228–242.

vanja ratnih zločina i određivanja toga ko ih je činio. Tu možemo samo da ponovimo klasičnu izreku *Vae victis*, (Jao pobedenima).⁵

Posle prvih vesti o nemačkim zločinima, ministar inostranih poslova Jugoslovenske kraljevske vlade Momčilo Ninčić, tada u Jerusalimu, 1. maja 1941. tražio je od poslanstava u Vašingtonu i Londonu da se ovi podaci objave jer oni »otkrivaju rad Nemaca na istrebljenju našeg naroda«. Istog dana od poslanstva u Bernu traženo je da zatraži od poslanstva u Vatikanu »da učini sve što može kako bi došlo do što tačnijih podataka u okupiranoj zemlji. Ovo je potrebno radi što uspešnijeg vođenja propagande i vladine akcije u inostranstvu«. ⁶ Mesec dana kasnije, 2. juna, Ninčić je od poslanstava u Bernu, Stokholmu, Londonu, Vašingtonu i Ankari tražio »najbrižljivije« skupljanje svih podataka »o nasiljima koje razne okupatorske vlasti vrše nad našim stanovništvom«. Podatke bi trebalo dostavljati Ministarstvu inostranih poslova ili ih čuvati »kao dokumentaciju za docnije objavljivanje«. Taj posao bi, po njegovom novom telegramu istog dana, mogla da obavlja neka videnija ličnost »koja se dosada interesovala našim pitanjima«. ⁷ Posle nekoliko dana, 7. juna 1941. kralj Petar II uputio je apel predsedniku SAD Ruzveltu i papi Piju XI od kojih je tražio, pozivajući se na vesti o užasnim zločinima nad Srbima u zemlji, da svojim glasom i autoritetom uzmu za zaštitu njegov »narod koji nevino strada«. ⁸

Tokom leta i jeseni 1941. godine sa raznih strana nastavili su da pristižu izveštaji o izuzetno velikim i surovim ratnim zločinima, prvenstveno nad srpskim narodom. Pri tome kao zločinci označavani su ne samo Nemci i drugi okupatori, nego iznad svega državni organi NDH, odnosno ustaše, uz saučesništvo katoličkog klera. Glavni izvor ovih obaveštenja bio je poznati Memorandum Srpske pravoslavne crkve upućen vojnom zapovedniku Srbije generalu Dankelmanu krajem avgusta 1941. godine. Ubrzo, ovaj dokument dr Miloš Sekulić doneo je iz okupirane Srbije i predao vladi u Londonu. Pojava ovog dokumenta, a pogotovo njegovo objavljivanje u »Amerikanskom Srbobranu« izazvali su veliko ogorčenje i rasprave u Jugoslovenskoj vladi i celoj emigraciji. Postavljana su osnovna pitanja: kako je moguća tolika provala mržnje i masovnog bestijalnog ubijanja dojučerašnjih komšija, pripadnika jedinstvenog »troimenog naroda« i kako je moguće obnoviti zajednički život posle mora prolivene krvi nevinih. Pitanje masovnih zločina nad Srbima i konsekvenci koje treba iz toga izvući bilo je jedan od osnovnih uzroka sukoba unutar Kraljevske jugoslovenske vlade u izbeglištvu za sve vreme njenog postojanja.

Iako su Vladi stizala brojna svedočenja o zločinima u zemlji, ona nisu prikupljana sistematski, po jedinstvenoj metodologiji i na jednom mestu. Najvećim delom ona su se slivala u Ministarstvo inostranih poslova i u Štab Odeljka

⁵ O pitanju pojedinačnih i masovnih ubistava zarobljenika posle okončanja ratnih dejstava ne postoji celovita i iscrpna naučna studija, nesumnjivo i zbog nedostupnosti izvora. Od publicističkih radova vidi: Bor. M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Beograd 1990; Dragoslav Dragan Despotović, *Kočevski rog. Ratni zločin ili pravedna odmazda*, Beograd 1992.

⁶ AJ, Fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (oznaka fonda: 103), 39–208, Ninčić, poslanstvima u Vašingtonu i Londonu, pov. br. 109, Jerusalim, 1. maja 1941; isto, 65–287, Ninčić, Kraljevskom poslanstvu u Bern, Jerusalim, 1. maja 1941, pov. br. 111.

⁷ Isto, 34–196, Ninčić, kraljevskim poslanstvima, Jerusalim, 2. jun 1941, pov. br. 708 i pov. br. 709.

⁸ Isto, 24–161, Ninčić, Kraljevskom poslanstvu Vašington, 7. juna 1941, pov. br. 828; isto, Apel Nj. V. Kralja Papi Piju XI i Pretsedniku Ruzveltu za intervenciju da se spase srpski narod od istrebljenja.

Vrhovne komande van zemlje. Na osnovu njih Vlada je obavestavala savezničke vlade i javnost u obliku izjava, nota i apela o zločinima počinjenim u zemlji.

Prve institucije koje su se sistematski, opsežno i prema približno istoj metodologiji bavile prikupljanjem podataka o zločinima bile su dve ustanove na nemačkom okupacionom području u Srbiji. Prva od njih, ustanova Izvanrednog komesarijata za naseljenike i izbeglice, koja je ubrzo preimenovana u Komesarijat za izbeglice i preseljenike, bila je u okviru srpske kvislinške uprave. Istim poslom bavila se i Komisija za prikupljanje materijala o stradanju srpske crkve i naroda, koja je radila u Patrijaršiji Srpske pravoslavne crkve. Na prikupljanju podataka o stradanju srpskog naroda i sveštenstva u Patrijaršiji se radilo već od sredine juna 1941, a kasnije su u tom cilju izdata i naređenja Svetog arherejskog sinoda (14. oktobra 1941, br. 2364) i Eparhijskog crkvenog suda (14. novembra 1941, br. 2311/prez.).⁹

Već od kraja aprila, a naročito tokom letnjih meseci 1941. godine, desetine hiljada Srba, među njima i stotine sveštenika, spasavajući goli život pred užasnim progonima našlo je utočište na nemačkom okupacionom području u Srbiji. Deo Srba prisilno je iseljen na osnovu dogovora novouspostavljene hrvatske države i nemačkih predstavnika, a na ovom području našlo je utočište i preko 7.000 prognanih Slovenaca. Izvanredni komesar Andra Popović obavestio je komesara za Ministarstvo pravde 1. jula 1941. da njegova ustanova prikuplja tačne podatke o sistematskom teroru koji sprovode »nad našim nezaštićenim življem« mađarske i hrvatske, kao i bugarske i albanske vlasti. Cilj toga posla bio je da se to »iznese u odgovarajućoj formi pred nemačke vojne vlasti i ostale pomenute vlasti u cilju sprečavanja ili bar ublažavanja nasilja u budućnosti«. Na osnovu toga tražio je od komesara za Ministarstvo pravde da svi sreski sudovi, direktno ili preko upravnih vlasti, beleže svaki slučaj terora i nasilja i o tome obavestavaju Komesarijat. U drugoj polovini istog meseca upravne vlasti već su dobile uputstvo za prikupljanje ovih podataka, a ubrzo su otpočele po njemu da postupaju.¹⁰ Sa svoje strane, Ministarstvo unutrašnjih poslova raspisom od 5. juna iste godine tražilo je od svih vlasti da od izbeglica putem saslušanja prikupljaju precizne podatke i dostavljaju ih Ministarstvu, koje će o tome obavestavati nemačke vlasti.¹¹

Pod pokroviteljstvom Svetog arhijerejskog sinoda SPC, u Patrijaršiji je istovremeno radila pomenuta komisija na čijem čelu je bio episkop zborničkotuzlanski Nektarije, dok je sekretar Sinoda prota Nikola Alagić obavljao dužnost sekretara komisije. Njeni članovi bili su univerzitetski profesori dr Pero Slijepčević i dr Milenko Filipović, kao i dr Ljubomir Durković-Jakšić, Svetozar Dušanić i još nekolicina drugih. U komisiji se najviše angažovao profesor M. Filipović.¹² Na osnovu materijala o stradanju srpskog naroda i crkve koji su prikupili mitropolit skopski Josif i pomenuta komisija izradena su dva memoranduma, koji su 9. jula

⁹ Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995, str. 46–47; AJ, 110–659–108, Izveštaj protojereja Flora Zoltkovića iz Donjeg Kovilja.

¹⁰ AJ, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije (oznaka fonda: 63), 57–7–49, Izvanredni opunomoćeni komesar za naseljenike i izbeglice, Komesaru za Ministarstvo Pravde, br. 835, Beograd, 1. jula 1941; isto, Ministarstvo pravde, svima sreskim sudovima, pov. br. 22/41, Beograd, 5. jula 1941. i pov. br. 50/41, 23. jula 1941.

¹¹ Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*, Beograd 1998, str. 164.

¹² AJ, 110–614–15, Milenko Filipović, Državnoj komisiji, Beograd, 30. januar 1945. sa prilogom Prikupljanje podataka o zločinima okupatora i njihovih pomagača pod okupacijom u Beogradu; isto, 110–614–13, Zapisnik o Državnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina 5. marta 1945. po predmetu saslušanja Bogdana Popovića, referenta Komisije.

i krajem avgusta 1941. godine predati vojnim zapovednicima Srbije, generalima Šrederu, odnosno Dankelmanu. Za drugi memorandum postoje ozbiljne sumnje da nije iznet iz zemlje bez znanja nemačke policije. U svakom slučaju, ako je ovaj dokument trebalo da izazove svađe i rascep u Jugoslovenskoj vladi i emigraciji, taj cilj je postignut.¹³

Za prikupljanje podataka u patrijaršijskoj komisiji izrađeno je uputstvo, po kojem su i u Komesarijatu za izbeglice prikupljane izjave. Komesarijat za izbeglice, pod rukovodstvom Tome Maksimovića, prikupio je veoma obimnu i bogatu dokumentaciju, pre svega izjave izbeglica među kojima nisu bili samo Srbi.¹⁴ Ove dve ustanove međusobno su razmenjivale dokumenta, a zatim su na osnovu njih delimično urađeni azbučni registri svih ličnosti koje se pominju u njima. U kartoteci ustaša bilo je oko 20.000 imena. Sav ovaj materijal, kao i podaci Ministarstva unutrašnjih poslova vlade, slivao se u Predsedništvo Ministarskog saveta vlade generala Nedića, koje je, prema svedočenju prof. Filipovića, tajno radilo na skupljanju materijala za eventualnu mirovnu konferenciju i posleratne potrebe.¹⁵ U uslovima nemačke okupacije, kao i zbog očekivanja pomoći za srpski narod van Srbije, u Patrijaršiji i u Komesarijatu nisu mogli ni da pomisle na prikupljanje podataka o nemačkim zločinima. Ništa od prikupljenog materijala nije smelo da bude objavljeno, jer se radilo o zločinima nemačkih saveznika. S druge strane, izuzetno jaka bila je propaganda o partizanskim zločinima, o čemu je 1942. godine objavljena i jedna knjiga.¹⁶ Intervencije kod nemačkih okupacionih vlasti na osnovu dokumenata o zločinima nad Srbima dale su veoma skromne rezultate.

Zbog sve masovnijih i brutalnijih ratnih zločina u okupiranim evropskim zemljama, predsednik SAD F. Ruzvelt i premijer Velike Britanije V. Čerčil 25. oktobra 1941. dali su izjavu kojom je među glavne ratne ciljeve stavljeno kažnjavanje ovih zločina. Na sastanku u palati Sent-Džejsms u Londonu 13. januara 1942. predstavnici devet okupiranih zemalja, među njima i Jugoslavije, potpisali su Deklaraciju kojom se pridružuju ovoj izjavi, stavljajući među svoje glavne ratne ciljeve »kažnjavanje putem jedne organizovane pravde krivih ili odgovornih za ove zločine, bilo da su ih oni naredili, izvršavali, bilo da su u njima sudelovali«. U govoru, održanom na ovom sastanku, predsednik jugoslovenske vlade Slobodan Jovanović, pominjući stotine hiljada poginulih i prognanih zbog otpora novom poretku, izrazio je i nadu da će postignuta solidarnost »poslužiti za posta-

¹³ R. Radić, *n.d.*, str. 47–49. i 343–344. Sumnju u to da je Memorandum iznet iz zemlje sa znanjem nemačkih okupacionih vlasti izaziva to što je u njemu nemačka vlast izričito okrivljena za zločine koje se čine nad Srbima, kao i činjenica da je nemačka policija vršila istragu o tome kako je Memorandum dospelo u inostranstvo; vidi navedenu izjavu prof. M. Filipovića.

¹⁴ AJ, 110–625–393, Aleksandar Šarić, sekretar biv. Komesara za izbeglice, Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina, Beograd, 6. novembar 1944; vidi i: Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981; Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd, 1994.

¹⁵ Kao nap. 10. Neke izjave izbeglica sredinom 1942. godine date su i u kancelariji Štaba za vezu Četničke komande u Beogradu odakle ih je delegat komandanta svih četničkih odreda pri Predsedništvu Ministarskog saveta proslедиvao vlastima generala Nedića; AJ, 110–625–466, Saslušanje-izjava Miloša Sekulića iz Bijeljine, Beograd 29. juna 1942.

¹⁶ *Krvava lista komunističkih zločina u Srbiji*, Beograd 1942, reprint Kragujevac, 1998. U predgovoru ove knjige (Milosav Samardžić, »Knjige sa lomače«, n.d., str. 3–8), potpuno se nekritički prihvataju podaci navedeni u njoj kao istorijske činjenice.

vljanje moralnih i pravnih osnova jednog istinskog novog poretka u kome neće biti ostavljena nikakva mogućnost za ponavljanje sličnih vraćanja u varvarstvo«. ¹⁷

Predstavnici devet zemalja, potpisnica Deklaracije od 13. januara 1942, formirali su Međusavezničku komisiju za kažnjavanje ratnih zločina, čiji je generalni sekretar bio poljski predstavnik dr Mihael Potulicki. Jugoslovenski predstavnik u komisiji bio je Vladimir Šaponjić, direktor u Ministarstvu inostranih poslova, a kasnije Vladimir Milanović, poslanik, iz istog ministarstva. Komisija je nastavila konsultacije, pre svega sa predstavnicima britanske vlade u vezi sa osnovnim pitanjima prikupljanja dokaznih materijala, izručenja i suđenja ratnim zločincima. Preko Međusavezničkog informacionog komiteta u Londonu publikovala je svoje stavove po ovim pitanjima, kao i podatke o zločinima u pojedinim zemljama. Preko ove komisije 17. juna 1942. vlade devet okupiranih zemalja dostavile su vladama tri velike sile i papi pregled najnovijih zločina u svojim zemljama. Tokom jula iste godine vlade devet zemalja predale su britanskoj, američkoj i sovjetskoj vladi, kao i predstavniku Vatikana, note o zločinima počinjenim u njihovim zemljama. ¹⁸

Tokom jeseni 1942. nastavljeni su naponi, pre svega predstavnika okupiranih zemalja, da se pitanje kažnjavanja ratnih zločina prevede u konkretnu akciju. Pri tome britanska vlada se protivila formiranju međunarodnih sudova za kažnjavanje ratnih zločina. Za pitanje utvrđivanja i kažnjavanja ratnih zločina od velikog značaja bila je izjava lorda Sajmona u Gornjem domu (Domu lordova) britanskog parlamenta u kojoj je on predložio da se »u što je moguće kraćem roku ustanovi jedna komisija Ujedinjenih nacija za istraživanje ratnih zločina«. Posle nedelju dana, 14. oktobra, izdata je Deklaracija sovjetske vlade o odgovornosti hitlerovskih osvajača i njihovih saradnika za zverstva koja su počinili u okupiranim evropskim zemljama. ¹⁹ I pored toga, do osnivanja ove komisije trebalo je da prođe još više od godinu dana.

Istovremeno, Jugoslovenska kraljevska vlada nastavila je da upućuje note, pisma i izveštaje o zločinima u zemlji, među njima Notu o nemačkim zverstvima u Srbiji od 21. marta 1942, Notu o zverstvima Madara nad Srbima u Bačkoj od 4. maja 1942, Notu o zverstvima i nasiljima Italijana u Jugoslaviji od 23. oktobra 1942, Notu o nemačkim zverstvima i nasiljima u Sloveniji od 11. januara 1943, Notu o zverstvima i nasiljima Bugara na teritoriji Srbije od 5. februara 1943. Njima su sledile nove note i saopštenja o zločinima. ²⁰

¹⁷ AJ, 110–579–423, Deklaracija predstavnika devet vlada, London, 13. januara 1942; isto, 579–422, Govor koji je održao Predsednik ministarskog saveta g. Slobodan Jovanović na Međusavezničkom sastanku 13. januara 1942. u St. Džemskoj palati prilikom potpisivanja Deklaracije o kažnjavanju ratnih zločina; *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 5, London, 21. januara 1942.

¹⁸ AJ, 110–579–587, Commission interallee pour la repression des crimes de guerre, London, July 1942; *Situation dans les pays occupés par l'ennemi*, Juillet 1942, Yougoslavie p. 19–21; isto, 103–24–162, izveštaj Šaponjića o sednici Međusavezničke komisije za kažnjavanje ratnih zločina održanoj 21. septembra 1942, isto, Ministarstvo inostranih poslova, kraljevskim poslanstvima, pov. br. 5419, London, 8. septembra 1942.

¹⁹ AJ, 103–15–111, Entoni Idn, Jugoslovenskom ambasadoru, London, 6. oktobar 1942; isto, Ministar inostranih poslova, Predsedniku Ministarskog saveta, pov. br. 6141, London, 24. oktobar 1942; AJ, 110–579–733, *Soviet War News*, published by the Press Department of the Soviet Embassy in London, No. 388, October, 16, 1942.

²⁰ AJ, 103–114–425, Minister des affaires etrangeres du Royaume de Yougoslavie, Pretsednišvu Ministarskog saveta, Vojnom kabinetu, str. pov. br. 39, London, 24. februar 1943.

Raspisom Ministarstva inostranih poslova od 4. avgusta 1942. traženo je od svih poslanstava da sve podatke o ratnim zločincima hitno dostavljaju ambasadi u Londonu.²¹ Glavne informacije o prilikama u zemlji i o počinjenim zločinima Vlada je dobijala od pukovnika, zatim generala Draže Mihailovića, koji je januara 1942. godine postao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva u novoobrazovanoj vladi Slobodana Jovanovića. Na traženje Vlade »da proveriti broj pobijenih u našoj zemlji i javi o broju izbeglica«, u drugoj polovini avgusta 1942. D. Mihailović je izvestio da je »prema proverenim izveštajima od Hrvata pobijeno 600.000 Srba, od Nemaca 78.000, od Mađara 30.000, od Albanaca 10.000«. Ujedno, izvestio je da se u Srbiji nalazi 202.468 registrovanih i 100.000 neregistrovanih izbeglica.²²

U svoja dva izveštaja, 11. i 23. avgusta, Draža Mihailović je obaveštavao Vladu da »partizanski zločini nad Srbima prevazilaze desetinu hiljada najboljih domaćina i najčestitijih nacionalista«, a dostavio je i delimičan spisak civilnih lica koje su partizani ubili u Crnoj Gori. Ove podatke Vlada nije publikovala, ali ih je dostavila sovjetskom poslaniku pri jugoslovenskom dvoru Bogomolovu kao odgovor na optužbe protiv generala Mihailovića da saraduje sa neprijateljima.²³ Podatke o masovnim odmazdama i pokoljima, koje su vršile jedinice pod njegovom kontrolom, naročito nad muslimanskim civilima u istočnoj Bosni i severnoj Hercegovini, Mihailović nije dostavljao Vladi.²⁴

U januaru 1943. general Mihailović izvestio je Vladu o novom talasu nemačkih zločina u Srbiji, prvenstveno prema pripadnicima njegove organizacije. Tražio je da se o tome što pre obavesti svetska javnost i da se »hitno izvrši bombardovanje nemačkih manjina u Jugoslaviji i to naseobina u neposrednoj blizini Beograda«. ²⁵ Predsednik vlade obavestio je 11. februara 1943. poslanstvo u Kairu, odnosno delegata Vlade za Bliski i Srednji istok Jovana Đonovića da će se posebnom notom tražiti »od Rusa, Engleza i Amerikanaca da u znak represalija izvrše bombardovanje bugarskih, mađarskih, italijanskih i nemačkih gradova sa naročitom objavom da su izvršena zbog pokolja Srba«. Istovremeno, zaprećeno je i nemačkoj manjini u Jugoslaviji.²⁶

Tokom 1943. godine nastavljene su pripreme za osnivanje međunarodne komisije za utvrđivanje ratnih zločina na čemu je angažovana i Jugoslovenska

²¹ Raspis Ministarstva pravde pov. br. 4383, 4. avgust 1942. pominje se u telegramu Jevtića Ministarstvu inostranih poslova od 8. februara 1943, AJ, 103–114–425.

²² AJ, 103–84–322, telegram Ninčića Poslanstvu u Ankari, pov. br. 4675, London, 24. avgust 1942.

²³ Isto, 84–325, Predsednik Ministarskog saveta i zastupnik Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva S. Jovanović, Sovjetskom poslaniku na našem Dvoru, g. Bogomolovu, pov. v. k. br. 1389, London, 2. septembar 1942, sa prilogom Spisak srpskih nacionalista koje su partizanske čete poubijale ne u narodnoj borbi protivu sebe, već sa ciljem da obezglave srpski narod. Spisak sadrži 46 imena sa kraćim opisom zločina. Vidi i: *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*, sveske 1–8, Cetinje, 1942, 1943, fototipsko izdanje Titograd, 1991. O odgovoru Bogomolova 27. januara 1943. vidi: Slobodan Jovanović, Kosta St. Pavlović, *Slobodan Jovanović u emigraciji. Razgovori i zapisi*, Beograd 1993, str. 30–33.

²⁴ Jedna od ustanova koja se bavila prikupljanjem podataka o ratnim zločinima bilo je i Odbor za izbjeglice »Merhamet« u Sarajevu sa dr Salihodžićem na čelu. Izjave muslimanskih izbeglica pohranjene su u Arhivu Gazi-Husrevbegove biblioteke u Sarajevu; Vladimir Dediđer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*. Zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo 1990, str. XXX, v.m.

²⁵ AJ, 103–27–172, Pretsednik Ministarskog saveta, Ministarstvu inostranih poslova, str. pov. v.k.br. 11, London, 27. januara 1943, isto, 34–195, Podaci o zverstvima u Srbiji (1943).

²⁶ Isto, 24–163, pov. v.k.br. 401, London, 11. februara 1943.

vlada.²⁷ U očekivanju da komisija bude formirana, čime bi postalo aktuelno podnošenje dosijea protiv svakog krivca, ambasador u Londonu Bogoljub Jevtić tražio je od svog ministarstva 8. februara 1943. da se za ove poslove odredi jedan iskusan pravni stručnjak, da se iz zemlje potraže što hitnije lični podaci o krivici pojedinaca i da se ponovo zatraži od naših poslanstava da sve podatke o ratnim zločincima šalju ambasadi u London.²⁸ Na sednici Vlade 19. marta 1943. rešeno je da njen delegat u budućoj komisiji za ratne zločine bude ministar pravde Milan Gavrilović, a njegov zamenik Ilija Jukić, pomoćnik ministra spoljnih poslova.²⁹

Posle opsežnih priprema, Komisija Ujedinjenih nacija za istraživanje ratnih zločina (United Nation Commission for the Investigation of War Crimes), formirana je u Londonu 20. oktobra 1943. Osim devet predstavnika već postojeće komisije, među njima i Jugoslavije, u komisiju su ušli i predstavnici Velike Britanije, Dominionia, SAD, Indije i Kine. Za predsednika naknadno je izabran britanski delegat, ser Sesil Herst. Kako je Jugoslovenska vlada mesec dana ranije prenela svoje sedište u Kairo, ambasador u Londonu Jevtić odredio je za predstavnika vlade u komisiji Vladimira Milanovića, dok je za pravnog eksperta postavljen savetnik Ministarstva Milan Ristić. Uočljivo je bilo odsustvo predstavnika Sovjetskog Saveza, koji nije hteo da dozvoli mešanje drugih u pitanje zločina počinjenih na sovjetskoj teritoriji, niti da dozvoli podređeni položaj u odnosu na dve zapadne sile. Po oceni B. Jevtića, Velika Britanija, potpomognuta SAD, bila je za umereni stav po pitanju kažnjavanja ratnih zločinaca.³⁰ Ovo razmišljanje donekle je otklonjeno Moskovskom deklaracijom tri velika saveznika 1. novembra 1943. Deklaracijom je predviđeno da se zločincima sudi u zemljama u kojima su počinili zločine u skladu sa njihovim zakonima. Ovo se nije odnosilo na velike ratne zločince (prema kasnijoj terminologiji »arhizločince«), koji će biti kažnjeni zajedničkom odlukom savezničkih vlada.³¹

U radu komisije, prema oceni jugoslovenskog delegata, iskristalisala su se dva gledišta. Prema prvom, koji su najodlučnije zastupali Britanci, »ratni zločin« je samo onaj čin kažnjiv prema nacionalnim zakonodavstvima i međunarodnim konvencijama. Pri tome bi kažnjavanje ratnih zločinaca trebalo svesti na »neophodnu meru«. Prema drugom gledištu, podržavanom od čehoslovačkog, poljskog, donekle i od belgijskog, čak i američkog delegata, pojam »ratni zločin« je nešto novo i nešto više. Delegati ovih država smatrali su da postoji čitava grupa ratnih zločina koji nisu obuhvaćeni ni nacionalnim zakonodavstvom, ni međunarodnim konvencijama, zalažući se za što širi obim kažnjavanja ratnih zločina putem Međunarodnog krivičnog suda. Jugoslovenski delegat je tražio, što je i usvojeno, da se ne pravi razlika između zločina koje su počinili Nemci i njihovi sa-

²⁷ Isto, 114–425, Punishment for War Crimes (2), Collective Notes Presented to the Governments of Great Britain, the U.S.S.R. and the U.S.A. and relative correspondence, A Document issued by the Inter-Allied Committee London; vidi i: London International Assembly, proposals from Commission 1 on the Trial Punishment of War Criminals, isto, 93.

²⁸ Isto, 114–425, Jevtić, Ministarstvu inostranih poslova, Kairo, 8. februara 1943.

²⁹ Isto, 93–360, dr Milha Krek, Potpredsednik Ministarskog saveta, Milanu Gavriloviću, Ministru pravde, London, 9. april 1943. Vidi i: Naredenje Ministarstva inostranih poslova o prikupljanju i dostavljanju podataka o stanju u Jugoslaviji i o ratnim zločima od 14. septembra 1943, AJ, Fond Kraljevsko poslanstvo pri Svetoj stolici (oznaka fonda: 372), 18.

³⁰ AJ, 103–114–425, Ambasada Kraljevine Jugoslavije, Pretsedniku Ministarskog saveta dr Božidaru Puriću, pov. br. 703, London, 27. oktobar 1943. O prvoj nezvaničnoj sednici Komisije za ratne zločine vidi izveštaj Milanovića u telegramu od 10. novembra 1943, isto, 15–111.

³¹ Isto, 114–425, Foreign Office, His Excellency M. Bogoljub Jevtić, 20th November, 1943. sa prilogom Declaration on German atrocities in occupied Europe published by the Moscow Conference of the 1st November, 1943.

veznici (Mađara, Bugara, Italijana), kao i da se identičan ugovor o primirju primeni i na Nemačku i njene saveznike.³²

Komisija Ujedinjenih nacija za istraživanje ratnih zločina ubrzo po otpočinjanju redovnog rada preporučila je savezničkim zemljama da joj dostavljaju materijal za optužbe. Prema izveštaju ambasadora Jevtića Ministarstvu spoljnih poslova 16. decembra 1943, na raspolaganju je bio materijal za jedva 50–60 slučajeva i to većinom za zločine počinjene u Sloveniji i Bačkoj. »Ako se ima u vidu da ostale zemlje, u kojima ni približno nije počinjen onoliki broj zločina kao u našoj zemlji, imaju već spremljen optužni materijal za hiljade ratnih zločinaca, onda nije teško shvatiti u kakav ćemo nezgodan položaj doći pred ovom međusavezničkom komisijom i kakav ćemo ugled imati u njoj«. Stoga je tražio da se što pre dobiju podaci o ratnim zločinima iz zemlje i da se oni prikupljaju prema priloženom uputstvu da bi mogli da se daju komisiji. Zbog sređivanja postojećih i obrade novih podataka koji su u velikom broju očekivani iz zemlje, Jevtić je predlagao da se u Londonu oformi specijalni servis od većeg broja činovnika za obavljanje ovog veoma odgovornog posla.³³

Takav servis je, zaista, ubrzo i formiran, ali ne u Londonu, nego u Kairu, gde se Vlada u to vreme nalazila. Ministarski savet doneo je 27. januara 1944. godine Uredbu o Komisiji za istraživanje ratnih zločina pri Predsedništvu Ministarskog saveta. »Dužnost Komisije za istraživanje ratnih zločina je da prikupi, prouči i sredi sav materijal koji se odnosi na ratne zločine učinjene u toku ovoga rata u našoj zemlji, kao i protiv naših državljana u inostranstvu«. Propisano je da Komisija za istraživanje ima istražnu vlast i da su sva nadležstva, ustanove i pojedinci dužni da joj dostavljaju podatke o ratnim zločinima, ukoliko o njima imaju neka saznanja. Rešenjem predsednika Ministarskog saveta za predsednika komisije određen je dr Mihailo Konstantinović, profesor Univerziteta i ministar na rasploženju, a za članove docent Pravnog fakulteta u Beogradu dr Radomir Živković i sudija okružnog suda Stevan Katurić. U komisiji je radilo i nekoliko drugih članova i pomoćnog osoblja.³⁴

Nekoliko dana posle osnivanja komisije, 5. februara 1944, predsednik vlade B. Purić uputio je D. Mihailoviću zahtev za dostavljanje detaljnih podataka o ratnim zločinima.³⁵ Komisija za istraživanje ratnih zločina otpočela je rad u Kairu, ali sa puno teškoća. Kako se vidi iz izveštaja R. Živkovića predsedniku vlade Božidaru Puriću 12. aprila 1944, »ni u jednom našem nadležstvu nije vodena sistematska evidencija o ratnim zločinima«. Podaci su prikupljeni uglavnom iz arhive Štaba Odeljka Vrhovne komande van zemlje, delom iz Predsedništva Ministarskog saveta i Ministarstva inostranih poslova. Kako su ti podaci bili mahom neodređeni i nepreczni, samo manji deo mogao je da se upotrebi »u vidu konkretnog optužnog materijala«. Posebnu teškoću pričinjavalo je prikupljanje novih podataka jer »pod uticajem razornog rada okupatorskih vlasti, unutrašnje borbe u zemlji ometaju prikupljanje poda-

³² Isto, 4–44, Kratak referat o Komisiji Ujedinjenih naroda za istraživanje ratnih zločina Delegata Kraljevske vlade u Komisiji za zločine poslanika V. Milanovića, br. 28/44, London, 29. jul 1944.

³³ Isto, 114–425, Ambasada Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvu inostranih poslova, Kairo, pov. br. 1303, London, 16. decembar 1943; vidi i: isto, pov. be. 1331, London, 28. decembar 1943.

³⁴ Isto, 114–425, Uredba o Komisiji za istraživanje ratnih zločina, *Službene novine*, br. 15, Kairo, 31. januar 1944. U našoj istoriografiji postojanje ove komisije pomenuo je jedino Branko Petranović u zbirci *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Beograd, Zagreb, 1981, str. 414–415, nap. br. 428. O radu Komisije u ovoj zbirci vidi izveštaj Vladimira Velebita Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije iz Londona 21. septembra 1944, *n.d.*, str. 384–390.

³⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Fond Četnička arhiva, mikrofilm Bileća, r-13, s-41, Purić, generalu Mihailoviću, str. pov. br. 66, 5. februar 1944.

taka iz znatnog dela naše državne teritorije, kao i od znatnog broja naših državljana izvan nje«. Ocenio je da je komisija naišla na ozbiljne teškoće i pre nego što je pristupila glavnom zadatku: »Upotrebi podataka pred međusavezničkom komisijom«. ³⁶ I pored teškoća, komisija je, prema usvojenoj savezničkoj metodoljgi, prikupljala izjave o ratnim zločinima, a podatke su joj upućivala i druga nadležstva. U nju su stizala i obaveštenja od generala Mihailovića, između ostalih i ona o savezničkim bombardovanjima Beograda i Podgorice. ³⁷

Za delegata u međusavezničkoj Komisiji za ratne zločine određen je upravo R. Živković. Da bi njegov rad bio efikasniji on je predložio da se sedište jugoslovenske komisije sa celokupnom arhivom, iz Kaira prebaci u London. Tokom leta 1944. komisija se preselila u London, ali se ispostavilo da nema gde da se smesti. Ipak, u zgradi ambasade našle su se prostorije gde je nastavila rad. Kako je ostali personal ostao u Kairu, u komisiji je radio jedino R. Živković. Stoga je on 21. avgusta tražio od predsednika Ministarskog saveta Ivana Šubašića da se u komisiju imenuju dva nova člana i dva kancelarijska službenika. Pokazalo se da ni pitanje jugoslovenskog delegata u međusavezničkoj komisiji nije konačno rešeno, jer se V. Milanović još krajem jula 1944. potpisivao u tom svojstvu. Tek 11. septembra R. Živković konačno je i formalno postavljen za delegata u ovoj komisiji. ³⁸

Gotovo od samog osnivanja komisije, i pored imenovanja M. Konstantinovića, poslove njenog predsednika faktički je obavljao R. Živković, koji je od dolaska u London, posle kraćeg »dvovlašća« sa V. Milanovićem, obavljao i dužnost člana Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine. Stoga i ne čudi da je šef misije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije Vladimir Velebit u svom izveštaju Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije 21. septembra 1944. označio Živkovića kao predsednika Komisije za istraživanje ratnih zločina. Tim kontaktom otpočela je saradnja komisije, pre svega R. Živkovića, sa novim vlastima u zemlji. On je od Velebita tražio da u komisiju što pre dodu pravnici koje je NKOJ odredio, što Velebitu nije bilo poznato, i da se što pre iz zemlje upute detaljni podaci o ratnim zločincima, u prvom redu nemačkim vojnim komandantima pripadnicima Gestapoa. ³⁹ U skladu sa sporazumom Tito-Šubašić time je otpočela transformacija Komisije za ratne zločine Kraljevske jugoslovenske vlade u organ nove revolucionarne vlade u zemlji, pri čemu je uloga R. Živkovića bila veoma važna. ⁴⁰

Jugoslovenska komisija predala je početkom oktobra 1944. Komisiji Ujedinjenih nacija četiri prijave protiv nemačkih zločinaca, devet protiv italijanskih i jednu protiv mađarskih zločinaca. Njima je ukupno okrivljeno 7 nemačkih, 13 italijanskih i 33 mađarskih zločinaca. O tome je R. Živković obavestio Predsedništvo Ministarskog saveta, tražeći da ono o tome obavesti Ministarstva inostranih poslova i pravde, ambasadu u Londonu, »kao i naše vlasti u zemlji«. Početkom decembra ovaj spisak rat-

³⁶ AJ, 103–15–112. Izveštaj o radu Komisije za istraživanje ratnih zločina Predsedništvu Ministarskog saveta, br. 219, Kairo, 12. april 1944.

³⁷ Isto, 114–425, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, predsedniku Ministarskog saveta, Kairo, 10. februar 1944, Nacrt raspisa sa priložima za prikupljanje podataka o ratnim zločinima; isto, 84–326, Direkcija za informativnu službu, *Bilten* br. 54, Kairo, 26. maj 1944.

³⁸ Isto, 15–112, Referat V. Milanovića Hitne mere neophodne za uspešan rad u Komisiji za ratne zločine, br. 29/44, London, 29. jul 1944; isto, R. Živković, I. Šubašiću, London, 21. avgust 1944; isto, 114–425, Ministarstvo inostranih poslova, Komisiji za ratne zločine, pov. br. 2958, London, 15. septembar 1944.

³⁹ B. Petranović, *n.d.*, str. 384–390.

⁴⁰ Posle rata je R. Živković za Državnu komisiju napisao referat Po pitanju odgovornosti jugoslovenske izbegličke vlade, AJ, 110–610–144.

nih zločinaca je dopunjen novim imenima, kao i listom od 15 bugarskih ratnih zločinaca.⁴¹ Istovremeno, Živković je učestvovao i u raspravama o dokumentima i pitanjima koja su se raspravljala pred Komisijom Ujedinjenih nacija. Među njima su posebno važni bili Memorandum o tretiranju kvislinga, Konvencija o ustanovljenju Suda Ujedinjenih nacija za ratne zločine, Preporuka o obrazovanju meštovitih vojnih sudova od strane savezničkih visokih komandanata za suđenje ratnim zločincima, rasprava o pitanju: »Da li pripremanje i pokretanje rata treba smatrati ratnim zločinom?« i drugo.

U drugoj polovini decembra 1944. godine Komisija za istraživanje ratnih zločina pri Predsedništvu Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije *de facto* prestala je da postoji. Predsednik Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Demokratske Federativne Jugoslavije dr Dušan Nedeljković obratio se 18. decembra dr Radomiru Živkoviću na ime, dakle ni kao članu Komisije za istraživanje ratnih zločina, ni kao delegatu u Komisiji Ujedinjenih nacija. Nedeljković je tražio od Živkovića da dostavi sve dokumente o Komisiji Ujedinjenih nacija, »svu literaturu, na ma kom jeziku, o ratnim zločinima i o metodama njihovog istraživanja«, podatke o zakonima i praksi pojedinih država po pitanju ratnih zločina, kao i sve drugo u vezi sa ovim problemom. Početkom januara 1945, na osnovu rešenja predsednika Ministarskog saveta Ivana Šubašića, R. Živković je otputovao u Beograd »u cilju podnošenja referata Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.«⁴² Sudeći po prijemnim pečatima, do 19. februara 1945. u Londonu je delovala Komisija za istraživanje ratnih zločina, a od sledećeg dana delegacija Državne komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Na čelu delegacije bio je dr Vladimir Ribarž, pomoćnik ministra spoljnih poslova, dok je R. Živković ostao na mestu predstavnika u Komisiji Ujedinjenih nacija za istraživanje ratnih zločina.⁴³

Zbog značaja pitanja utvrđivanja ratnih zločina i kažnjavanja njihovih počinilaca, i pored očiglednosti bliskog sloma, u vrhu Trećeg rajha odlučeno je da se na isti način parira zemljama Ujedinjenih nacija. Vrhovna komanda Vermahta uputila je 24. februara 1945. svim ustanovama oružanih snaga uputstvo o prikupljanju podataka o ratnim zločincima i ustanovljavanju liste ratnih zločinaca. Preko zapovednika Jugoistoka i nemačkog poslanika u Zagrebu, uputstvo je dostavljeno i hrvatskim vlastima.⁴⁴ Stoga je hrvatski ministar oružanih snaga Nikola Štajnfl (Steinfl) 9. marta 1945. obavestio Ministarstvo vanjskih poslova da je potrebno da se, po ugledu na saveznike, počne sa prikupljanjem podataka o ratnim zločincima. Na ovom poslu trebalo je angažovati posebne odseke u Ministarstvu oružanih snaga, Ministarstvu unutrašnjih poslova i oslobodilačkom pokretu »Ustaša«. Njihovim radom rukovalo bi posebno odeljenje, koje je trebalo formirati u Ministarstvu vanjskih poslova. Ovaj posao označen je kao hitan, da bi rad što pre otpočeo.⁴⁵ Radi dogovora o ovom pitanju zapovednik Glavnog stožera

⁴¹ AJ, 103–15–112, Komisija za istraživanje ratnih zločina, Predsedništvu Ministarskog saveta, pov. br. 402, London, 5. oktobar 1944; isto, 114–425, Spisak ratnih zločinaca prijavljenih Komisiji Ujedinjenih naroda za istraživanje ratnih zločina; isto, R. Živković, Ministarstvu inostranih poslova, pov. br. 499, London, 4. decembar 1944, sa prilogom Prečišćeni spisak ratnih zločinaca.

⁴² Isto, DFJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, gospodinu dr. Radi Živkoviću, br. 282/44, Beograd, 18. decembar 1944.

⁴³ Isto, 114–425, pismo Lorda Wrighta dr Vladimiru Ribaržu, 15. februar 1945; isto, Delegacija Državne komisije za istraživanje ratnih zločina u Londonu, Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, br. 559, London, 20. februar 1945.

⁴⁴ AJ, 110–617–211, Auszugweise Abschrift aus gKdos, Nr. 888/45 vom 24. 2. 1945, priepis.

⁴⁵ Isto, 617–214, Ministar oružanih snaga, Ministarstvu vanjskih poslova, Ratni zločinci, prikupljanje podataka, Br. 1080/taj, Zagreb, 9. III 1945.

(generalštaba) oružanih snaga 15. marta 1945. predložio je da se sazove zajednička konferencija svih ustanova koje su trebale da prikupljaju podatke o ratnim zločincima.⁴⁶ Po svemu sudeći, konferencija nije mogla biti održana, verovatno i zbog priprema za bekstvo onih koji treba da budu proglašeni za ratne zločince.

Prva uputstva o prikupljanju podataka o ratnim zločinima rukovodstvo NOP-a izdalo je 20. oktobra 1942. Krajem iste godine objavljena je i prva brošura o zločinima kojoj su, sudeći po naslovu, trebale da slede i druge.⁴⁷ Formiranjem Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 30. novembra 1943. nije stvarno započeo njen rad. Tek posle donošenja Pravilnika o radu Komisije 8. maja 1944, Uredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. maja o vojnim sudovima i formiranja zemaljskih komisija za utvrđivanje zločina tokom leta i jeseni iste godine, otpočeo je obiman posao na sistematskom prikupljanju podataka o ratnim zločinima i njihovim počinocima, njihovom sređivanju i publikovanju. Od avgusta 1944. do jula naredne godine Komisija je izdala 12 uputstava u kojima je razrešen niz pitanja o načinu rada i protumačen niz slučajeva načelnog karaktera.⁴⁸ Komisija je bila dužna da materijale pripremi za konferenciju mira tako da je radila u velikoj žurbi. Zbog brojnih drugih, prvenstveno materijalnih i kadrovskih ograničenja, ali i nekoordinisanja rada Državne komisije sa zemaljskim (neke od njih nisu našle za shodno ni da jave da su osnovane), njen predsednik je februara 1945. izražavao bojazan da se ovaj važan posao može produžiti u nedogled.⁴⁹

Potpunija analiza rada Državne komisije prevazilazi ciljeve ovog rada, ali ipak treba istaći nekoliko činjenica. Zbog složenog karaktera sukoba u Jugoslaviji 1941–1945. obim i karakter zločina počinjenih u njoj, bilo od okupatora, bilo od samih njenih naroda međusobno, bio je izuzetno širokih razmera i praćen ogromnim razaranja materijalnih dobara. Kako je to ujedno bio i revolucionarni rat, u to su se uklopili i zadaci same komisije. Na osnovu kriterijuma počinjenih zločina i stepena saradnje sa okupatorom, izvršeno je klasifikovanje i rangiranje zločinaca i drugih prestupnika na: ratne zločince, narodne neprijatelje (saradnika okupatora) i na one koji su se ogrešili o nacionalnu čast određenog naroda. Za prva dva dela sudili su vojni ili redovni sudovi, dok su za poslednja sudili novouspostavljeni sudovi nacionalne časti, koji su osnovani posebnim uredbama. Na različite nedoumice o primeni pojedinih pravnih propisa, ili o njihovom nedostatku, predsednik komisije odgovarao je da treba pre svega imati u vidu da je pravni sistem »instrument vladajuće klase za održavanje vlastitog političkog i socijalnog poretka«. U nedostatku paragrafa, isticao je da do izražaja treba da dode »partizanska samoinicijativa«.⁵⁰

⁴⁶ Isto, 617–217, Ministarstvo oružanih snaga, Ministarstvu vanjskih poslova, žurno!, op. br. 2564–taj, Zagreb, 15. III 1945, Prikupljanje podataka o ratnim zločincima. Kao primer za propagandne publikacije o zločinima protiv NDH vidi: Greuelrtaten und Verwuestungen der Aufreuehrer im Unabhaengigen Staate Kroatien, Zagreb, im Juni 1942, AJ, 110–615–120.

⁴⁷ Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, 1942. Izdanje Propagandnog ostsjeka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

⁴⁸ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, knj. I, str. 21, 29, 445–446; AJ, 110–1–249 do 296, DFJ, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, uputstva br. 1–12, 20. avgust 1944. do jula 1945.

⁴⁹ Isto, Uputstvo br. 9.

⁵⁰ AJ, 110–2–164, predsednik komisije, Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Beograd, 24. februar 1945; za sudove za suđenje za ogrešenja o nacionalnu čast u Vojvodini, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, vidi: isto, 110–583–421 i inv. br. 12.787; Momčilo Mitrović, *Izgubljene iluzije. Prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944–1952*, Beograd 1997, Treća glava: Skriveni ciljevi-sudovi časti, str. 71–141.

Ta samoinicijativa zaista je dolazila do izražaja u raznim oblastima. Jedan od osnovnih ciljeva nove vlasti bila je i promena imovinskih odnosa pa su u tom smislu i komisije za ratne zločine dobile »jedan nov i veoma krupan zadatak«. Na osnovu Odluke Predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine od 21. novembra 1944, komisije za utvrđivanje ratnih zločina dobile su ovlašćenja da svojim odlukama presuđuju o imovinskim pitanjima. Veoma širokim tumačenjem pojma »saradnja sa neprijateljem«, bez obzira na to što se najčešće radilo o prinudi, velika imovina prešla je pod državnu upravu.⁵¹ Gotovo istovremeno, komisije su svojim odlukama regulisale i drugu oblast života - ostvarivanje nekih osnovnih građanskih prava. Sporazum Tito-Šubašić od 1. novembra 1944. dobio je 7. decembra iste godine Aneks o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Njime je predviđeno da se ratni zločinci, neprijatelji naroda, saradnici okupatora i izdajnici liše aktivnog i pasivnog biračkog prava.⁵² Za revolucionarnu vlast to je bila izvanredno važna poluga za jačanje političkog uticaja.

Rad Državne komisije i njoj podređenih komisija odvijao se u skladu sa osnovnim principima državne politike, među kojima je temeljan princip bila borba protiv »velikosrpskog hegemonizma«. To je bio rukovodeći princip i za politiku na Kosovu i Metohiji, pa, razume se, i u oblasti utvrđivanja ratnih zločina. Iako je Oblasna komisija za utvrđivanje zločina obrazovana tek mnogo posle ostalih komisija, 11. juna 1945, već 29. septembra iste godine njen predsednik Zeke-rija Redžaj izvestio je državnu Komisiju da je njegova komisija »završila svoj posao praktično«. Od 6.050 prijava, 3942 predate su Javnom tužilaštvu za Kosmet, jer se po oceni komisije nije radilo o zločinima. Naime, s obzirom na to da su »nenarodni režimi Jugoslavije« agrarnom reformom i kolonizacijom ostvarivali »politiku gušenja nacionalne slobode šiptarskog naroda«, u vezi s tim je »nastao u toku okupacije takav odnos, da su zainteresovana šiptarska sela u većini masovno istupila protivu naseljenika i kolonista«. Zbog toga, a i radi »sređivanja prilika na Kosovu i Metohiji«, većinu prijava komisija je predala Javnom tužilaštvu. »Jer, ukoliko je i bilo zločina, čiji je motiv bila nepravda učinjena šiptarskom narodu od strane nenarodnih režima, da bi se pravilno donela odluka Komisija je smatrala da je u pitanju jedan više sudski postupak«. Konačni bilans ove komisije uoči njenog ukidanja krajem maja 1946. bio je: 10.019 prijava i 140 odluka o proglašenju za ratne zločince.⁵³

U radu pojedinih zemaljskih komisija za ratne zločine javljali su se različiti problemi i nedoumice radi čijeg razrešenja su se obraćale Državnoj komisiji koja je davala merodavna tumačenja. U radu Zemaljske komisije Srbije, prema izveštaju od 13. januara 1945, pojavljivao se »čest slučaj, da je kakav četnik, pristalica DM, lišen slobode ili života od strane okupatora. S jedne strane postupak okupatora se pojavljuje kao zločin prema našem državljaninu, a s druge strane postoji činjenica, da je četnik bio u službi neprijatelja i sam kao takav pod sumnjom izvrše-

⁵¹ Prema podacima u navedenoj knjizi M. Mitrovića (str. 73) 80% državnog sektora u posleratnoj privredi Srbije dobijeno je konfiskacijom, odnosno sudskim merama sprovedenim protiv ratnih zločinaca i drugih kategorija neprijatelja. O konfiskaciji imovine vidi i: DFJ, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, *Saopštenja*, br. 54–65, Beograd, 1945; Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, Beograd, 9. jun 1945. i drugi zakoni o imovini u: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, knj. I, str. 449–467.

⁵² Aneks sporazuma Tito-Šubašić, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985, str. 577.

⁵³ AJ, 110–1–246, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na Kosovu i Metohiji, Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pov. br. 7/45, Prizren, 29. septembar 1945; isto, 110–1–545, završni izveštaj pod br. 244, Prizren, 16. maj 1946.

nja zločina koji ga karakteriše kao neprijatelja naroda«. Zemaljska komisija je stala na stanovište da četnike koji nisu počinili zločine, pa bi prema tome bili obuhvaćeni amnestijom, a žrtve su okupatora, treba registrovati »kao žrtvu okupatorovih zločina«. Za druge žrtve neprijatelja, koji ne bi bili obuhvaćeni amnestijom, ne bi se utvrđivao ratni zločin, već bi se o njima vodio poseban spisak.⁵⁴ Državna komisija dala je svoje tumačenje ovog pitanja u odgovoru Zemaljskoj komisiji Srbije 5. februara 1945. Iznet je načelan stav da »treba uvažiti da narodni izdajnici, pošto su se postavili protiv svoga naroda, prestaju biti članovi svoga naroda, pa prema tome narod nema više interesa na takvom licu te je svejedno ko mu sudi, pa bio to okupator ili ko drugi. Zločin počinjen od okupatora nad takvim licem nije zločin počinjen nad narodima Jugoslavije«. Ipak, Državna komisija nalagala je oprez. Cinjenica »da je žrtva bila narodni izdajnik, pomagač ili narodni neprijatelj mora biti nesumnjivo utvrđena«. Na kraju je iznet stav da se Zemaljska komisija ne bi trebalo da se smatra »vezanom nikakvim formalizmom, već će od slučaja do slučaja, postupati po svojoj slobodnoj oceni«.⁵⁵

Uz ostale brojne dokumente, Državna komisija raspolagala je i onima nastalim radom Kraljevske jugoslovenske vlade i njene Komisije za istraživanje ratnih zločina, kao i dokumentacijom Komesarijata za izbeglice u Beogradu. Iako su dokumenta izbegličke vlade korišćena u radu Državne komisije,⁵⁶ to u završnom izveštaju njenog predsednika nije navedeno, jer radilo se, razme se, o »izdajničkoj vladi u Londonu«. Još veće rezerve iskazivane su prema dokumentaciji »takozvanog Komesarijata za izbeglice«. U dopisu Državne komisije Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pri ZAVNO Hrvatske u Sibeniku, navedeno je da se dokumentacija Komesarijata za izbeglice neće koristiti kao dokazni materijal pre nego što se o tome »dobije mišljenje kompetentnih faktora iz vlade«. Verovatno je ovo bio odgovor na pitanje Zemaljske komisije Hrvatske u vezi sa pomenutom dokumentacijom, koja je za mnoge mogla da bude optužujući materijal. Međutim, stav Državne komisije u vezi sa ovim dokumentima bio je umirujući: »Primjećuje se, da je taj materijal prikupljen po izdajnicima, kao što su i ustaše, sa tendencijom da se što više produbi jaz među dvama narodima. Naročito je pitanje postavljeno radi kartoteke, koja sadrži preko 20.000 ustaških imena. O stvari bićete naknadno izvješteni«.⁵⁷

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora tokom svoga rada prikupila je ogroman materijal, koji je delimično publikovan u obliku saopštenja. U njoj je urađen veliki broj elaborata i referata, od kojih su neki upućeni Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu.⁵⁸ Njene rezultate koristila je jugoslovenska delegacija na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Kako je procenjeno da nema više razloga za njeno postojanje, sa zajedničke konferencije Državne komisije i zemaljskih komisija oktobra 1947. upućen je predlog Predsedništvu vlade FNRJ da Državna komisija okonča još nezavršene poslove, a da se 1. novembra 1947. uki-

⁵⁴ Isto, 1–727.

⁵⁵ Isto, 1–728.

⁵⁶ O tome posebno u elaboratu *Diplomska aktivnost izbegličke vlade za vreme rata povodom ratnih zločina u Jugoslaviji*, AJ, 110–584–24 do 56.

⁵⁷ Isto, 2–168; sačuvana je samo prva strana ovog dokumenta bez oznake datuma i potpisa. Na osnovu sadržaja vidi se da je pisan pre maja 1945. Vidi i: isto, 2–278, sekretar Državne komisije, Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 1703/45, Beograd, 3. jul 1945. Ovde se ističe da podatke iz elaborata »Istrebljenje Srba na teritoriji Nezavisne države Hrvatske«, nadenog u Nedićevoj arhivi, treba koristiti tek posle provere.

⁵⁸ Isto, 613–715, Referat o ratnim zločinima počinjenim od strane Nemaca u Jugoslaviji, str. 45.

nu zemaljske komisije i njihova dokumentacija preda javnim tužilaštvima narodnih republika.⁵⁹ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ukinuta je 14. maja 1948. godine.

MILAN KOLJANIN

ESTABLISHING WAR CRIMES COMMITTED IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II

Summary

The accepted opinion in Yugoslav historiography has been that the State Committee for the Establishment of Enemy and Collaborator Crimes, formed on 30 November 1943 by decision of the revolutionary council in Jajce, was the only organized body collecting information about war crimes in Yugoslavia. This work identifies other institutions engaged in this search and shows their achievements. On German occupied territory in Serbia this was done by the Committee for Collecting Material Regarding the Loss of the Serbian Church and People of the Serbian Orthodox Church Patriarchate, and by the Commissariat for Refugees and Relocated Citizens.

The work of the Yugoslav Royal Government in London on gathering information about crimes was particularly important, as was their communication of their findings to the governments of allied countries and to the international community. Representatives of the Yugoslav government took part at international meetings at which the establishing of war crimes and the persecution of their perpetrators was institutionalized, and new norms standardized in international law for the punishment of crimes of such dimensions as the world had never witnessed before. Along with the representatives of other allied countries, on 20 October 1943 the Yugoslav government participated in the founding in London of the United Nations Committee for the Investigation of War Crimes. The Yugoslav Committee for the Investigation of War Crimes was established on 27 January 1944 in Cairo. By the end of the year this committee gathered a considerable number of accusations against war criminals and sent them to the United Nations Committee. At the same time the Yugoslav Committee established contacts with the State Committee for the Establishment of Enemy and Collaborator Crimes, and in March 1945 became its representative in London.

Besides the work on establishing war crimes the State Committee, as an organ of the revolutionary regime, played an important part in the property transformation (confiscation), and in the political life of the country. The information gathered by the State Committee was utilized by the government officials who attended the Paris Peace Conference in 1946. The State Committee concluded its work by the end of the following year and was officially dissolved on 14 May 1948.

⁵⁹ Isto, 1–219, pomoćnik generalnog sekretara Državne komisije, Javnom tužioštvu FNRJ, pov. br. 1902, 20. oktobar 1947.

ПОДГОТОВКА СОЗДАНИЯ КОМИНФОРМА И ПРОБЛЕМА „СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ЛАГЕРЯ”*

ABSTRACT: U ovom radu se, uglavnom na osnovu grade iz ruskih (bivših sovjetskih), kao i jugoslovenskih, poljskih i bugarskih arhiva istražuje nastanak ideje o stvaranju međunarodnog komunističkog organa posle Drugog svetskog rata. U radu je pokazano kako su na ovu ideju gledali Staljin i komunistički lideri iz zemalja sovjetskog bloka, kako su stvarani sovjetski planovi o osnivanju Informbiroa komunističkih partija (Kominforma), naročito u vezi s formiranjem „socijalističkog lagersa”, kako je tekla priprema za realizovanje ovih planova, što je dovelo do pojave Kominforma na osnivačkom savetovanju septembra 1947. godine.

В историографии давно начали писать о том, что происшедшее в сентябре 1947 г. создание Информационного бюро коммунистических партий – или, как его стали называть, Коминформа – было тесно связано с процессом формирования „социалистического лагеря”, т. е. советского блока. В первой же крупной работе об установлении восточноевропейских „народных демократий” – известной книге Кью Сетон-Уотсона, изданной в 1950 г., содержался вывод, что одной из основных задач Коминформа, поставленных с самого начала Москвой, являлось соответствующее интересам советского руководства упрочение коммунистической власти в Восточной Европе¹. Этот вывод, не раз повторявшийся западными, а после 1948 г. и югославскими авторами, можно сегодня прочитать и в работах ряда российских историков: Кремль, подчеркивают они, создавая Коминформ, видел в нем и один из инструментов укрепления советской доминации в восточноевропейской зоне².

Однако на протяжении длительного времени исследователи почти не располагали информацией о том, как именно происходила подготовка создания Коминформа, как конкретно участвовали в ней и какую роль играли советская сторона и руководство той или иной из коммунистических партий Восточной Европы, какие на сей

* Статья подготовлена в результате исследования, поддержанного Российским гуманитарным научным фондом, № 96–01–00439.

¹ Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution*, London, 1950, pp. 313–314.

² Г. М. Адибеков, *Коминформ и послевоенная Европа, 1947–1956 гг.* Москва, 1994, с. 227; Vladislav Zubok, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Cambridge (Mass.) – London, 1996, p. 125.

счет планы ими рассматривались, и какие практические действия предпринимались, как оценивались ими в этой связи положение в формирующемся советском блоке и перспективы его дальнейшего развития. Официально публиковавшиеся материалы Коминформа и компартий, ставших его членами, не содержали об этом никаких данных, а документы, которые позволили бы заглянуть за фасад официальных заявлений, оказались надолго упрятаны в закрытых архивах СССР и других социалистических стран. Первыми сведениями, которыми мог воспользоваться историк, явились изложенные Владимиром Дедиером в его официозной биографии Йосипа Броза Тита, изданной в 1953 г., скудные упоминания о замыслах создания консультативного или информационного органа коммунистических партий, обсуждавшихся Тито, Сталиным и Георгием Димитровым в 1945–1946 гг., и о том, как происходило учредительное совещание Коминформа³. Позже они были дополнены мемуарами трех участников этого совещания – итальянца Эудженио Реале⁴ (Eugenio Reale) в 1958 г. и югославов Эдварда Карделя в 1980 г. и Милована Джиласа в 1983 г.⁵ Но все четыре упомянутых автора сами обладали лишь крайне ограниченными данными о подготовке создания Коминформа. К тому же у Дедиера и впоследствии у Карделя реальность в немалой мере искажалась в угоду официальной югославской интерпретации, возникшей в период советско-югославского конфликта и затем продолжавшей свое существование, а Реале, наиболее подробно из всех изложивший то, что происходило на заседаниях учредительного совещания, практически вообще не касался подготовки создания Коминформа, которая проходила до совещания, а затем в его кулуарах.

Следствием такого положения с источниками была почти полная неразработанность этой темы не только в более общих исследованиях, касающихся проблематики Коминформа и „социалистического лагеря”, но и в специальных работах о Коминформе, публиковавшихся на Западе и в Югославии⁶ (в СССР и большинстве

³ Владимир Дедиер, *Јосип Броз Тито: Прилози за биографију*, Београд, 1953, с. 453, 470–476.

⁴ Eugenio Reale, *Avec Jacques Duclos au Banc des Accusés à la Réunion Constitutive du Kominform à Szklarska Poreba (22–27 Septembre 1947)*, Paris, 1958.

⁵ Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957: Sećanja*, Ljubljana–Beograd, 1980, s. 106–111; Milovan Đilas, *Jahre der Macht: Kräftespiel hinter dem Eisernen Vorhang. Memoiren 1945–1966*, München, 1983, С. 151–157 (югославское издание смогло появиться лишь почти десятилетие спустя: Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, s. 112–117). об учредительном совещании Коминформа кратко упоминалось и в мемуарах еще одного его участника – Француза Жака Дюкло (Jacques Duclos), который, однако, вообще не привел никаких фактических данных ни о подготовке, ни о ходе совещания, ограничившись лишь фрагментарным цитированием пропагандистских постулатов, содержащихся в обнародованной декларации совещания и в официальной публичной версии доклада Андрея Жданова „О международном положении” (я пользовался русским изданием мемуаров: Жак Дюкло, *Мемуары*, Т. 1. 1896–1952. Москва, 1974, с. 601–602).

⁶ Среди множества написанных на Западе общих работ, касающихся Коминформа и „социалистического лагеря”, получили известность, например: François Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, Paris 1952; Zbigniew K. Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and conflict*, Cambridge (Mass.), 1960; William O. McCagg, *Stalin Embattled, 1943–1948*, Detroit, 1978;

социалистических стран, находившихся под советской доминацией, изучение истории Коминформа фактически находилось под запретом.) В частности, Чедомир Штрбац, обратившийся к рассмотрению ее „югославского угла” и получивший даже возможность использовать некоторые материалы бывшего архива ЦК СКЮ, вынужден был в своей книге, вышедшей в середине 1970-х годов, констатировать, что в югославских архивных фондах, оказавшихся ему доступными, он не обнаружил ничего о подготовке создания Коминформа кроме двух телеграмм, которыми Тито и ЦК ВКП/б/ обменялись накануне учредительного совещания и из которых видно, что югославское руководство вообще не знало о том, какой конкретно будет повестка дня совещания. То же он повторил и десятилетие спустя, в расширенном издании этой книги, где смог, наконец, опубликовать и сами упомянутые телеграммы⁷.

Существенным шагом к проникновению в историю того, как готовилось создание Коминформа, стали появившиеся только в 1980-е годы работы польских авторов, получивших в свои руки новые источники: книга Яна Пташиньского (Jan Ptasinski), основанная на его многолетних беседах с коммунистическим руководителем Польши Владиславом Гомулкой (Wladyslaw Gomulka), и исследования Богдана Бжежиньского (Bogdan Brzezinski) и Анджея Вербляна (Andrzej Werblan), располагавших некоторыми польскими архивными документами⁸. Оданко более основательное изучение сделалось возможным лишь с начала 1990-х годов, когда в обстановке радикальных политических перемен открылся доступ к довольно значительному массиву материалов из архивов бывших социалистических стран, включая и прежние советские (теперь – российские) архивы. Ряд таких материалов явился базой опубликованных в последнее время новых работ по истории Коминформа, частично затронувших и вопросы, касавшиеся подготовки его создания⁹.

Цхарлес Гати, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, 1986. Крупных исследований специально о Коминформе было немного, прежде всего следует упомянуть книги: Adam B. Ulam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge (Mass.) 1952; Lilly Marcou, *Le Cominform: le communisme de guerre froide*, Paris, 1977. Значительное внимание Коминформе уделено в таких известных работах по истории коммунистического движения, как: Franz Borke-pau, *Der europäische Kommunismus: Seine Geschichte von 1917 bis zur Gegenwart*, Bern, 1952; Fernando Claudin, *The Communist Movement: From Comintern To Cominform*, Harmondsworth (Middlesex), 1975; Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*, 2 Aufl., Bd. 3. Berlin-Bon, 1978. Прежняя югославская литература о Коминформе перелагала официальную версию, изложенную Дедьером, и относилась в основном к разряду популярных изданий и политической публицистики, например: Savo Kržavac, Dragan Marković, *Informbiro: šta je to? Jugoslavija je rekla: ne*, Beograd, 1976; Dragan Marković, Savo Kržavac, *Zavera Informbiroa*, Beograd, 1987; Miodrag Nikolić, *Informbiro*, knj. 1–2, Zagreb, 1989.

⁷ Чедомир Штрбац, *Југославија и односи између социјалистичких земаља: Сукоб КПЈ и Информбиороа*, Београд, 1975, с. 31, 35; Београд, 1984, с. 38–39, 43, 229–230.

⁸ Jan Ptasinski, *Pierwszy z trzech zwrotów czyli rzecz o Władysławie Gomułce*, Warszawa, 1984, s. 81–83; Bogdan Brzezinski, *Gomułka a Cominform*, »Zycie Literackie« (Kraków), 7 III 1982 (No 4), s. 1, 6; on *że Wpływ Biura Informacyjnego na politykę PPR*, „40-lecie Polskiej Partii Robotniczej: Materiały sesji 5-6 stycznia 1982 r.”, Warszawa, 1982, s. 365, 367–368, 370–371; Andrzej Werblan, *Władysław Gomułka: Sekretarz Generalny PPR*, Warszawa, 1988, s. 503–505, 511–517.

⁹ А. Я. Гибианский, *Как возник Коминформ: По новым архивным материалам*, „Новая и новейшая история” (Москва), 1993, № 4; он же, *La costituzione del Comin*

Обращаясь к исследованию взаимосвязи этой подготовки и проблем складывания „социалистического лагеря”, объединявшего страны Восточной Европы под эгидой СССР, нужно прежде всего отметить, что документы, с которыми теперь удалось познакомиться, содержат данные, свидетельствующие о том, что с окончанием второй мировой войны Москва и ряд восточноевропейских коммунистических лидеров стали обсуждать замыслы частичного воссоздания организационных форм взаимодействия компартий на многосторонней основе, отсутствовавших после провозглашенного в 1943 г. роспуска Коминтерна. Как уже отмечено выше, впервые о подобных обсуждениях упомянул еще Дедиер, однако сообщенные им очень краткие сведения не подкреплялись никакими документальными свидетельствами или ссылками на них. Согласно утверждениям Дедиера, инициатива принадлежала Тито: при посещении Москвы в апреле 1945 г. он высказал Сталину мысль о необходимости образовывать консультативный орган компартий для обмена опытом и учредить с той же целью международную коммунистическую газету, а Сталин одобрил предложение „обеими руками”. Во время нового визита Тито в СССР в конце мая – первой половине июня 1946 г. уже сам Сталин поднял этот вопрос и при этом присутствовали также прибывшие тогда в Москву руководители болгарских коммунистов Георгий Димитров, Васил Коларов и Трайчо Костов. Кремлевский хозяин изложил им замысел создания информационного органа коммунистических партий, подчеркивая, что речь не идет о возрождении Коминтерна, который он тут же резко раскритиковал. Новый информационный орган, собираясь время от времени, осуществлял бы обмен опытом и принимал решения, в отличие от Коминтерна не являющиеся, однако, обязательными для той компартии, которая бы с ними не согласилась. У Дедиера не указывалось, говорил ли Сталин, какие из партий должны войти в состав такой международной коммунистической структуры; упоминалось лишь, что в связи с вопросом о возможных инициаторах создания этого органа советский руководитель называл КПЮ и компартии Болгарии и Франции¹⁰.

Относительно предложения Тито Сталину в 1945 г. о создании консультативного органа компартий и беседы между ними на эту

форм (alla luce di nuovi materiali d'archivio), »Storia contemporanea«, (Roma), 1993, n. 4; он же, *Informbyro a vychodni Evropa: Vzajemny pomer vnitriech a vnejsich faktorů v procesu sovetizace*, »Soudobé dejiny« (Praha), 1994, č. 4–5; он же, *Проблемы международно-политического структурирования Восточной Европы в период формирования советского блока в 1940-е годы*, „Холодная война: новые подходы, новые документы”, Москва, 1995; Он же, *Долгий путь к шайнам: историография Коминформа*, „Совещания Коминформа, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы”, Москва, 1998; Г. М. Адиебеков, *Коминформ и послевоенная Европа*; он же, *How the First Conference of the Cominform Came About* »The Cominform: Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949.« (Fondazione Feltrinelli, »Annali. Anno Trentesimo«), Milano, 1994; Anna Di Biagio, *The Establishment of the Cominform*, Там же (две последние из перечисленных работ опубликованы и в несколько расширенном варианте: Г. М. Адиебеков, *Как формировалось первое совещание Коминформа*, „Совещания Коминформа, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы”, Москва, 1998; А. Ди Бьяджо, *Создание Коминформа*, Там же).

¹⁰ Владимир Дедиер, *Јосип Броз Тито*, с. 453, 470–472.

тему исследованные мною материалы российских и югославских архивов не содержат никаких сведений. Нет и данных, которые бы свидетельствовали о том, что в течение года, прошедшего до следующей поездки Тито в Москву, эта тема получила какое-либо развитие с советской или с югославской стороны. Из документов выясняется лишь то, что с 19 на 20 сентября 1945 г. в связи с опубликованным турецким Анатолийским агентством сообщением своего корреспондента из Афин, что компартии Югославии, Болгарии, Албании и Греции решили создать в Белграде единое бюро для координации действий против англо-американцев и прилагаются усилия для участия в этом и КП Румынии, Тито получил от Димитрова, возглавлявшего тогда отдел международной информации ЦК ВКП/б/, зашифрованную радиogramму с указанием: „Это провокационное сообщение нуждается в соответствующем категорическом опровержении с вашей стороны”¹¹. Возможно, причиной сообщения Анатолийского агенства были дошедшие до его корреспондента отголоски сведений о замыслах проведения встречи представителей балканских коммунистических партий, которы в конце весны – летом 1945 г. обсуждались в секретной радиопереписке между руководителями компартий Греции, Болгарии и Югославии и о которых была извещена Москва¹². Из исследованных документов видно также, что в конце апреля 1946 г. Тито в одной из бесед с советским послом в Югославии Анатолием Лаврентьевым, касаясь тогдашней напряженности в чехословацко-венгерских отношениях, вызванной вопросом о венгерском меньшинстве в Словакии и сказывавшейся на отношениях между компартиями Чехословакии и Венгрии, заметил, что изолированная политика компартий в отдельных странах „разбивает единый рабочий фронт”. Между тем, сказал Тито, у компартий „по ряду международных вопросов должна быть единая согласованная политика”¹³. Но о необходимости создания каких-либо организационных структур он при этом не упоминал.

Что же касается утверждения Дедиера относительно выдвижения и обсуждения вопроса об информационном органе коммунистических партий во время визита Тито в Москву в мае-июне 1946 г., то в архиве имеются рукописные заметки Тито, сделанные им почти сразу после возвращения из СССР и специально посвященные проблеме создания такого органа¹⁴. Они являются подтверждением действительно состоявшегося обсуждения этой проблемы в Москве. В заметках будущий орган, о котором шла речь, обозначен как „I. В.”, что, очевидно, означало „Информационное Бюро”.

¹¹ Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet Maršala Jugoslavije (далее АЈВТ-КМЈ), I – 3 – б/605; Централен државен архив – София (коллекция документов бывшего центрального партийного архива; далее ЦДА–ЦПА), ф. 146, оп. 6, а. е. 1024, л. 10.

¹² ЦДА–ЦПА, ф. 1, оп. 6, а. е. 50, л. 6; ф. 7, е. 605, л. 1–3; ф. 146, оп. 4, а. е. 183, л. 9; Архив Југославије (далее АЈ), ф. 507, ЦК СКЈ, IX, 15/1–17, л. 1–4.

¹³ Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 0144, оп. 30, п. 118, д. 15, л. 64.

¹⁴ АЈВТ – КМЈ, I-3-с/11, л. 1–3. Заметки не датированы, но сделаны на обороте листов служебного бюллетеня ТАНЮГ за 12 июня 1946 г., использованных в данном случае в качестве чистой бумаги. Тито вернулся из Москвы в Белград 11 июня.

Основное место в этом документе занимает перечисление функций будущего Информбюро. В сфере межпартийных отношений зафиксированы задачи взаимного информирования, обмена опытом, „координации в работе вообще“, а также „сглаживания различных разногласий между отдельными партиями“. В качестве общеполитических целей названы „популяризация СССР и других демократических стран“ (имелись в виду „народные демократии“), „поддержка передовых демократических движений в мире“ и „борьба против реакции и остатков фашизма“. Особо указано на необходимость „борьбы против соц(иал-) реформистов“ и даже против „попыток создания нового соц(иалистического) Интернационала“. В заметках не обозначено, излагал ли в них Тито свои соображения или то, о чем говорил Сталин. Вполне возможно, они содержали и то, и другое.

Специально выделено, „чем не должно быть это Бюро“: во-первых, оно „не может приказывать, если какая-то партия не согласна“, и предпринимать в отношении нее „меры репрессивного характера“, а во-вторых, „должно строго считаться со спецификой отдельных стран“. Это совпадает с тем, что, согласно Дедиеру, говорил Сталин югославским и болгарским руководителям в Москве. В заметках Тито подтверждается, что при обсуждении проблемы образования информбюро возникало предложение, чтобы это было осуществлено во Франции, хотя и не уточняется, кто выступил с таким предложением. О том, какие компартии должны войти в информбюро, в заметках ничего не говорилось. Но упоминание о французах свидетельствует о том, что во время обсуждения в Москве предполагалось, что в новом международном коммунистическом органе могут быть представлены партии не только из формирующегося „социалистического лагеря“, но и из-за его пределов, в частности из Западной Европы.

Документы, которые до сих пор удалось исследовать, не содержат данных о том, последовало ли какое-либо дальнейшее рассмотрение проекта создания информбюро, зафиксированного в заметках Тито. Но из архивных материалов ЦК ВКП/б/ выяснилось, что немногим больше двух месяцев спустя после бесед Сталина с Тито и болгарскими, на рубеже лета-осени 1946 г., руководство КП Венгрии адресовалось в Москву с предложением созвать в Будапеште совещание представителей коммунистических партий стран Дунайского бассейна. Совещание планировалось на дни работы III съезда КП Венгрии, открытие которого было намечено на 28 сентября 1946 г. Руководство КП Венгрии имело в виду провести совещание с благословения и под эгидой советского патрона: информируя о своем замысле Москву, генеральный секретарь партии Матьяш Ракоши (Mátyás Rákosi) указывал на желательность присутствия представителей ВКП /б/¹⁵. Выдвигая это предложение, глава венгерских коммунистов уже знал об обдумывавшихся в Кремле планах создания информационного бюро коммунистических партий: 1 апреля он

¹⁵ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее РЦХИДНИ), ф. 17, оп. 128, д. 916, л. 1.

встречался в Москве со Сталиным¹⁶ и по возвращении в Будапешт стал говорить функционерам КП Венгрии о перспективе создания новой международной организации компартий с информационными функциями¹⁷. Ясно, что о такой перспективе он услышал от хозяина Кремля. Таким образом, Сталин еще за два месяца до того, как поднять вопрос о будущем создании информационного бюро перед Тито и Димитровым, уже обсуждал эту идею по крайней мере с еще одним из восточноевропейских коммунистических лидеров. Скорее всего, именно услышанное от Сталина и стимулировало Ракоши проявить инициативу и выступить с предложением о созыве совещания компартий стран Дунайского бассейна.

То обстоятельство, что кремлевский властитель стал поднимать этот вопрос перед рядом своих собеседников из компартия Восточной Европы, не оставляет сомнений в том, что речь шла о замыслах, серьезно занимавших его внимание и интенсивно им обдумывавшихся. Исходным моментом была, конечно, не югославская инициатива, даже если, как утверждал Дедиер, при встрече со Сталиным в апреле 1945 г. Тито сам выдвинул подобную идею. Дело было в собственной заинтересованности руководителя СССР в образовании международного коммунистического органа, который, как это теперь подтверждается архивным источником, по крайней мере в течение весны – начала лета 1946 г. стал планироваться в виде информационного бюро. Причина заинтересованности Сталина достаточно очевидна: проектируемый орган создавал бы большие возможности надзора и контроля над компартиями. Делающиеся в беседах с Тито и болгарами в конце мая – июне 1946 г. заявления Сталина о том, что речь о возрождении Коминтерна, и его критические сентенции по поводу директивных методов, свойственных Коминтерну¹⁸, были не более, чем игрой. Ведь директивы Коминтерна исходили как раз от Сталина. А после декларированного роспуска Коминтерна, осуществленного по приказу Кремля, то же самое директивное руководство компартиями из Москвы фактически продолжалось¹⁹.

¹⁶ *Посетийтели кремлевскогo кабинета И. В. Сталина: журналы (шейради) записи лиц, принятых Первым генсеком. 1924–1953 гг.*, „Исторический архив”, (Москва), 1996, № 4, с. 121.

¹⁷ Csaba Békés, *Soviet Plans to Establish the Cominform in Early 1946: New Evidence from the Hungarian Archives*, „Cold War International History Project Bulletin”, Issue 10, Washington, March 1998, p. 135–136.

¹⁸ Об этих заявлениях Сталина свидетельствует, в частности, ряд архивных документов, опубликованных в последние годы: *Национална библиотека с означение „Сидрогo секретно”, „Отечествен вестник”, София, 13. VII 1990, с. 4*; А. Я. Гибианский, О. Г. Мурин, *Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину*, „Исторический архив”, Москва, 1993, № 2, с. 28.

¹⁹ При роспуске Коминтерна был секретно создан отдел международной информации ЦК ВКП/б/, продолживший вплоть до конца 1945 г. основные функции Коминтерна и включивший в себя его реорганизованный центральный аппарат. Подробнее см.: Н. С. Лебедева, *Тень Коминтерна*, Ялта, 1945 год; *Проблемы войны и мира*, Москва, 1992; Н. Лебедева, М. Наринский, *Роспуск Коминтерна в 1943 году*, „Международная жизнь” Москва, 1994, № 7–8. После отъезда в ноябре 1945 г. В Болгарию Димитрова, заведовавшего отделом международной информации, последний был в начале 1946 г. преобразован в отдел внешней политики ЦК ВКП/б/ во главе с Михаилом Сусловым.

Что касалось тех восточноевропейских коммунистических лидеров, которые также проявляли склонности к созданию организационных форм взаимодействия компартий в региональных или более широких рамках, то их побудительные мотивы могли быть многообразны. Важнейшим фактором было влияние традиционных представлений, свойственных коммунистическому движению со времен Коминтерна, стереотипов стремлений к укреплению „интернационального фронта“, усиливавшихся конфронтационной обстановкой начавшей развертываться холодной войны. Забегая немного вперед, отмечу, что это, например, ясно проявилось чуть позднее в той позиции, которая была занята югославской стороной при образовании Коминформа. Немаловажным фактором являлось также желание руководителей некоторых компартий Восточной Европы придать дополнительный вес своим партиям, возглавляемым ими режимами и себе лично в глазах Кремля, в международном коммунистическом движении и складывавшемся „социалистическом лагере“, расчеты на приобретение больших возможностей в решении тех или иных внешнеполитических либо внутренних задач. Очевидно, это может быть отнесено в определенной мере и к амбициозной позиции югославского руководства, претендовавшего на ведущую после СССР роль среди других коммунистических партий и „народных демократий“, и к инициативе руководства КП Венгрии по поводу созыва совещания компартий дунайских стран.

В исследованных мною документах о венгерской инициативе не поясняется, какие цели она ставила, что за вопросы предполагалось обсудить на совещании, но более чем вероятно, что имелось в виду выступить там, помимо прочего, и с теми двумя положениями, которые в итоге были включены в доклад Ракоши, сделанный 29 сентября 1946 г. на III съезде КП Венгрии: в докладе, во-первых, было осуждено разделявшееся чехословацкими коммунистами стремление властей Чехословакии к насильственному выселению венгров из Словакии; во-вторых, была провозглашена желательность создания „демократической дунайской конфедерации“, что, видимо, подразумевало конфедерацию „народных демократий“ Дунайского бассейна, и выражена поддержка идее их таможенного союза²⁰. Постановка первого из этих вопросов на совещании компартий дунайских стран была способна служить целям давления на руководство КП Чехословакии, чтобы заставить его отказаться от поддержки плана выселения венгров из Словакии, который грозил компартии Венгрии серьезными осложнениями на внутривенгерской политической сцене.²¹ В случае выдвижения данного вопроса на совещании венгерские устроители могли рассчитывать на благожелательность по крайней мере со стороны компартий Югославии и Румынии, не разделявших чехословацкой линии, – не случайно Ракоши в докладе на III съезде КП Венгрии прямо противопоставил позиции

²⁰ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 916, л. 32, 33.

²¹ Еще с середины 1945 г. руководство КП Венгрии пыталось добиться, чтобы Москва помогла облегчить положение венгерского меньшинства в Словакии (РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 716, л. 85–87; д. 717, л. 113–117), однако эти попытки не дали реального результата.

Чехословакии лояльное отношение руководителей Югославии и Румынии к венгерскому населению в этих странах²². Выступление же с идеей конфедерации и таможенной унии „народных демократий“ дунайского региона было явно сопряжено с расчетом повысить значимость КП Венгрии как в международном, так и во внутривосточном плане. Совещание коммунистических партий Дунайского бассейна было бы особенно подходящим для подобного выступления.

Однако в Москве венгерская инициатива была встречена отрицательно. 9 сентября 1946 г. заведующий отделом внешней политики ЦК ВКП/б/ Михаил Суслов, получив сообщение Ракоши о задуманном совещании, направил члену политбюро, секретарю ЦК Андрею Жданову докладную записку, в которой назвал созыв такого совещания „нецелесообразным и нежелательным“ и высказал мнение, что „выступление венгерской компартии в роли своего рода объединителя компартий стран Дунайского бассейна ничем не оправдано“. Последнее мотивировалось тем, что Венгрия была сателлитом гитлеровской Германии, а „успехи в демократическом строительстве в Венгрии менее значительны, чем в славянских странах“. Под „демократическим строительством“ имелось, разумеется, в виду становление „народной демократии“. Суслов сообщал, что Димитров, уже информированный о венгерском предложении, тоже „считает нецелесообразным созыв такого совещания“. В докладной записке предлагалось известить о нежелательности его проведения как руководство КП Венгрии, так и ряд других компартий дунайских стран, которые могли бы быть приглашены венграми на совещание, в том числе КПЮ. Жданов полностью согласился с запиской Суслова и повторил ее основные положения в своей докладной записке Сталину. Он предложил ответить Ракоши от имени „Филиппова“, как обозначалось советское руководство и персонально Сталин, что „мы считаем, что в настоящее время политически нецелесообразно созывать подобное совещание, и рекомендуем этого не делать“²³.

Из исследованных документов видно, что вопрос об ответе в адрес Ракоши стал предметом рассмотрения в советских верхах. 14 сентября копии записки, направленной Сусловым Жданову, были разосланы членам политбюро ЦК ВКП/б/ Георгию Маленкову, Лаврентию Берия и Анастасу Микояну²⁴. Видимо, в ходе обсуждения было решено несколько подкорректировать ответ, предназначенный для Ракоши, ибо 16 сентября Суслов представил Жданову новый проект, который был сформулирован чуть мягче: речь шла о нецелесообразности совещания „ввиду неподготовленности вопроса“²⁵. Выбор формулировки имел, однако, чисто тактическое значение, су-

²² РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 916, л. 33.

²³ Докладная записка Суслова Жданову – РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 916, л. 1–2; докладная записка Жданова Сталину – Там же, ф. 77, оп. 3, д. 109, л. 1–5.

²⁴ Запись об этом смотри: РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 128, д. 916, л. 1.

²⁵ Этот проект находится среди ряда материалов Жданова (далее МЖ), переданных в РЦХИДНИ из Архива Президента Российской Федерации.

ть же заключалась в том, что венгерская инициатива была пресечена.

Что касается причин фактического запрета на проведение совещания, то кроме мотивов, изложенных в докладных записках Сулова Жданову и Жданова Сталину, обращают на себя внимание еще два существенных обстоятельства. Во-первых, венгерская инициатива, ограничивавшаяся компартиями дунайских стран, не совпадала с замыслом создания информбюро, который двумя месяцами раньше обсуждался в Москве Сталиным с Тито и болгарами и который, как это видно из приведенных выше заметок Тито, предусматривал более широкие рамки нового международного коммунистического органа. Во-вторых, в сентябре 1946 г., когда продолжалась Парижская мирная конференция и до заключения мирных договоров с бывшими европейскими союзниками нацистской Германии оставалось еще пройти немалую дистанцию, Кремль был явно заинтересован в достижении определенной договоренности с западными державами по крайней мере по поводу мирных договоров с его восточноевропейскими подопечными – Болгарией, Румынией и Венгрией. Между тем демонстративная акция коллективного выступления дунайских компартий, да еще во главе с КП Венгрии как инициатором, выглядела бы в этой ситуации нарочито вызывающей и была способна лишь серьезно усилить подозрительность Запада в отношении СССР и соответствующих стран Восточной Европы, включая Венгрию, Румынию и Болгарию.²⁶ Предстоят еще дальнейшие архивные изыскания, чтобы выяснить, в какой мере все эти обстоятельства повлияли на советскую позицию. Но так или иначе, в Москве сочли предложение Ракоши неуместным.

В материалах, исследованных мною в архивах России и ряда восточноевропейских стран (в Белграде, Софии, Варшаве, Праге), не удалось обнаружить сведений о том, чтобы идея создания тех или иных совместных международных структур коммунистических партий как-либо обсуждалась затем до начала июня 1947 г. Соответственно, остается только догадываться, то ли Сталин, которому в данном случае принадлежало решающее слово, продолжал еще обдумывать замысел образования информбюро и способы его осуществления, то ли, как было часто в его практике, выжидал наиболее подходящего, с его точки зрения, момента для непосредственных действий, то ли, наконец, на какое-то время вообще охладел к такой идее. Но по крайней мере в начале июня 1947 г. он вновь поднял вопрос о необходимости перейти к определенным организационным формам многостороннего взаимодействия компартий. Более того, на сей раз им были предприняты усилия по реализации

²⁶ Кстати, говоря функционерам КП Венгрии после своей встречи со Сталиным, состоявшейся в апреле 1946 г., о перспективе создания международной коммунистической организации с информационными функциями, Ракоши отмечал, что это целесообразно сделать после заключения мирных договоров (Csaba Békés, *Op. cit.*, p. 136). Очевидно, об этом упоминал кремлевский хозяин. Одновременно Ракоши указал и на необходимость подождать, пока пройдут намеченные на ближайшие месяцы парламентские выборы во Франции, Чехословакии и Румынии (там же), что, видимо, тоже услышал от Сталина.

подобной цели. Однако на роль того, кто должен был выступить формальным инициатором в этом деле, Сталин избрал не Тито, Дмитрова или Ракоши, с которыми уже говорил прежде и позиция которых по данному поводу ему была известна, а другого коммунистического лидера из „социалистического лагеря” – генерального секретаря ЦК Польской рабочей партии (ППР) Гомулку. И предложил он Гомулке не создание информбюро, как за год до того своим венгерским югославским и болгарским собеседникам, а совсем иной план.

Относительно этого предложения было до сих пор известно только из уже упомянутых выше биографических очерков Пташиньского и Вербляна о Гомулке. Согласно Пташиньскому, который ссылался на свои беседы с Гомулкой, Сталин при одной из встреч с генеральным секретарем ЦК ППР выразил пожелание, чтобы руководство ППР взяло на себя инициативу созыва совещания нескольких коммунистических партий для того, чтобы организовать их совместное периодическое издание информационного характера, через которое было бы можно обсуждать проблемы, встававшие перед партиями разных стран, обмениваться опытом и информацией. Гомулка согласился и тут же со Сталиным был составлен предварительный список партий, которым от имени ЦК ППР следовало разослать приглашения на совещание. Пташиньский не указал, когда состоялась эта встреча Сталина с Гомулкой, но Верблян, тоже упоминавший о ней, приводил сообщенные ему Игнацы Лога-Совиньским (Ignacy Loga-Sowinski), близким сотрудником Гомулки, сведения о том, что она состоялась в Москве весной 1947 г.²⁷

Ставшие теперь доступными архивные материалы Сталина и документы руководства ППР свидетельствуют, что беседа Сталина с Гомулкой о том, чтобы собрать совещание ряда компартий, имела место не весной, а в начале июня 1947. Лидер ППР приехал в Москву 2 июня для проведения отпуска и лечения в СССР и одновременно для встречи со Сталиным²⁸. Встреча произошла 4 июня в присутствии некоторых членов политбюро ЦК ВКП/б/ из числа наиболее влиятельных – Вячеслава Молотова, Лаврентия Берия, Николая Вознесенского, Георгия Маленкова и Анастаса Микояна и продолжалась 1 час 20 минут²⁹. Судя по протоколам политбюро ЦК ППР, Гомулка, оставшийся в СССР до 10 июля, известил о результатах беседы своих коллег по руководству ППР письмом, которое было прочитано и обсуждено на заседании польского политбюро 8 июня. Результатом явилось принятое на том же заседании решение поручить министру общественной безопасности Польши Станиславу Радкевичу подыскать подходящее место для совещания компартий³⁰. Этим подтверждается, что Гомулка 4 июня ответил Сталину согласием и принял его пожелание к исполнению.

²⁷ Jan Ptasinski, Op. cit., s. 81; Andrzej Werblan, Op. cit., s. 505.

²⁸ Archiwum Akt Nowych /Варшава; далее ААН/, zesp. B. Bierut, 254/IV-21, k. 56.

²⁹ *Посетители кремлевской кабинета...*, „Исторический архив”, 1996, № 5–6, с. 14.

³⁰ ААН, zesp. KC PPR, 295/V-3, k. 90.

Вопросы подготовки совещания рассматривались затем в политбюро ЦК ППР 21 июня и – уже с участием самого Гомулки – 10 июля³¹, в день его возвращения из Москвы, где за несколько часов до того, перед самым отъездом из СССР, он был еще раз принят Сталиным³². Возможно на второй встрече вновь шла речь о совещании. Во всяком случае очевидно, что на заседании 10 июля Гомулка более подробно информировал политбюро о предстоящем совещании. В протоколе отмечено, что, помимо обсуждения организационных деталей, на заседании был указан характер совещания, определены его дата, место проведения и участники³³.

В исследованных архивных документах не обнаружено каких-либо записей упомянутых выше двух встреч Сталина с Гомулкой. Но содержание того, о чем руководитель СССР договаривался со своим польским собеседником, отражено в составленном в ЦК ППР проекте письма, которое должно было рассылаться партиям, назначенным в качестве участников созываемого совещания. В проекте, направленном затем в Москву для дополнительного согласования, говорилось о необходимости „обсуждения проблем, которые стоят перед братскими партиями в Европе”, и о том, что ППР решила взять на себя „инициативу созыва совещания с участием ряда компартий”. „Целью этого совещания, – указывалось в документе, – является обмен информацией о положении в отдельных странах и обмен мнениями. Мы не преследуем цели создания какого-либо органа международного рабочего движения, не считая журнала, который бы давал освещение вопросов рабочего движения в отдельных странах”. По поводу сроков и места проведения совещания в проекте говорилось, что об этом „наш представитель сообщит лично”, т. е. имелось в виду, что письмо будет доставляться руководителям приглашаемых партий специальными представителями ЦК ППР. Рассылка письма намечалась на ближайшее время, ибо в проекте указывалось на желательность получить ответ от соответствующих партий не позднее 15 августа. Наконец, что касалось круга участников, то в проекте, помимо самой ППР, фигурировали ВКП/б/ и компартии Франции, Италии, Бельгии, Чехословакии, Югославии, Болгарии, Венгрии и Румынии³⁴.

Показателем соответствия этого документа договоренностям Сталина с Гомулкой может служить тот факт, что, когда проект поступил в Москву для дополнительного согласования, Сталин санкционировал его почти без изменений. Свое мнение кремлевский „вождь” изложил при встрече с приехавшим в СССР членом политбюро ЦК ППР Якубом Берманом (Jakub Berman). Тот был принят Сталиным в ночь с 22 на 23 июля в присутствии Молотова, Жданова, Климента Ворошилова и ставшего к тому времени секретарем ЦК ВКП/б/ Суслова³⁵. Записей этой встречи тоже пока не обна-

³¹ Ibid., к. 95, 100.

³² *Посетители кремлевского кабинета...*, „Исторический архив”, 1996, № 5–6, с. 18.

³³ ААН, зesp. КСРР, 295/V–3, к. 100.

³⁴ МЖ, экземпляр проекта на русском языке, датированный 16 IV 1947 г.

³⁵ *Посетители кремлевского кабинета...*, „Исторический архив”, 1996, № 5–6, с. 18.

ружено. Есть свидетельства Бермана (он перепутал дату встречи, указав 22 августа), изложенные им больше 30 лет спустя в двух вариантах: в опубликованном интервью³⁶ и в рукописных воспоминаниях, хранящихся в архиве³⁷. Частично оба варианта совпадают, но в значительной части противоречат друг другу. Их сопоставление с рукописными замечаниями на экземпляре проекта и поправками, которые были внесены в него в результате встречи в Кремле³⁸ и сообщены Берманом 23 июля в Варшаву³⁹, показывает, что более достоверна архивная рукопись воспоминаний. Из нее и упомянутых поправок к проекту видно, что Сталин, во-первых, счел необходимым, чтобы в письме, предназначенном для рассылки компартиям, было еще сильнее подчеркнuto, что созываемое совещание будет носить сугубо консультативно-информационный характер, и потому дополнил проект формулировкой „частное информационное совещание”. Во-вторых, из круга намеченных участников совещания он исключил компартию Бельгии.

В таком виде письмо на русском языке было 25 июля подписано Гомулкой и в начале августа доставлено представителями ЦК ППР руководителям партий, приглашенных на совещание⁴⁰.

Как проект, так и окончательно санкционированный Сталиным текст письма подтверждают, таким образом, пересказанное Пташиньским свидетельством Гомулки, что Сталин договаривался с ним исключительно о консультативно-информационной встрече компартий и создании совместного периодического издания. Ни об информбюро, ни о каком-либо ином международном коммунистическом органе речи не велось. На этой основе Гомулка и согласился, чтобы руководство ППР выступило в роли инициатора и организатора совещания. Однако в ходе начавшейся вслед затем практической подготовки совещаний советская сторона, являвшаяся его истинным инициатором, на самом деле приступила к осуществлению иного замысла.

Его контуры были намечены в докладной записке, представленной 15 августа заместителем заведующего внешней политики ЦК ВКП/б/ Леонидом Барановым Жданову, как можно понять, по указанию последнего. Записка представляла собой проект директив, которыми должны были руководствоваться на предстоявшем совещании представители ВКП/б/. Проектом намечалось, чтобы представители всех партий-участниц выступили на совещании с информационными докладами о деятельности своих партий. Само по себе это не выходило за рамки тех целей совещания, о которых говорилось в письме, разосланном за подписью Гомулки. Но в записке Баранова излагался тактический план, рассчитанный на то, что в ходе выступлений с такими докладами делегаты компартий, „очевидно,

³⁶ Teresa Toranska, *Oni*, Warszawa, 1990, s. 100.

³⁷ ААН, zesp. J. Berman, 325/32, k. 1-5.

³⁸ Как примечание 33.

³⁹ МЖ, Берман – секретарю ЦК ППР Roman Zambrowski 23 VII 1947 г.

⁴⁰ Экземпляр, адресованный Тито и врученный ему Замбровским, хранится в АЖВТ-КМЖ, I-3-b/507.

выразят пожелание заслушать квалифицированный доклад о международном положении” и в этом случае его сделал бы представитель ВКП/б/, осветив „наиболее важные проблемы”, а на этой основе „можно было бы организовать обмен мнениями”, в процессе которого „представители других партий” выдвинули бы „идею создания координационного комитета”. По плану, содержавшемуся в записке, на долю делегации ВКП/б/ оставалось бы заявить о поддержке подобного предложения, поступившего от других участников совещания⁴¹. Учитывая реальное место и функции Баранова в иерархической структуре аппарата ЦК ВКП/б/, не приходится сомневаться в том, что существо изложенного им замысла, вовсе не было результатом его собственного творчества. Разумеется, он (возможно, вместе с кем-то из из подчиненных ему сотрудников отдела внешней политики) всего лишь выполнял конкретную разработку той общей задачи, которую в связи с предстоявшим совещанием коммунистических партий уже наметили в советских верхах. А задача эта, как видно из записки Баранова, на самом деле состояла в том, чтобы, вопреки договоренности с Гомулкой и разосланному письму-приглашению, создать именно международный орган с координационными функциями.

Докладная записка Баранова была использована как основа составления соответствующего документа на следующем уровне советской иерархии – докладной записки Сталину от Жданова и Маленкова, намеченных в качестве делегатов ЦКП/б/ на предстоявшее совещание. Как свидетельствуют имеющиеся архивные материалы, записку Сталину писал Жданов, затем она подвергалась коррективам (видимо, по согласованию с Маленковым) и 27 августа оба они, Жданов и Маленков, подписали ее отредактированный текст⁴². Но обозначив ту же принципиальную цель создания международного органа компартий – участниц совещания, которая содержалась в проекте, представленном Барановым, Жданов при составлении записки Сталину существенно изменил тектическую схему достижения подобной цели. План Баранова был построен в расчете на то, что предложение о таком органе удастся получить от других участников, а советская сторона воспользуется этим, не будучи формально инициатором. С точки зрения внешних приличий ход событий был бы предпочтительным для Кремля. Вряд ли имелось в виду понадеяться на „авось”, на чисто спонтанное выдвижение кем-нибудь предложения, соответствующего советским замыслам. Вероятнее, что, будучи опытным аппаратчиком, более чем искушенным в сложной игре отношений с иностранными компартиями, Баранов подразумевал возможность предварительной закулисной договоренности с кем-то из лидеров партий, приглашенных на совещание, об организации нужной „инициативы”. Такой метод часто использовался Москвой, сам созыв совещания был осуществлен ею с помощью

⁴¹ „Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг”, Т. I, 1944–1948 гг., Москва – Новосибирск, 1997, с. 689–690.

⁴² Черновые и промежуточные варианты записки: РЦХИДНИ, ф. 77, оп. 3, д. 90, л. 1–13; отредактированный текст: МЖ, Жданов и Маленков – Сталину, 27. VIII 1947 г.

подставного инициатора в лице руководства ППР, лично Гомулки. Но чтобы применить данный метод для инициирования предложения о создании координационного органа компартий, нужно было заранее открывать свои карты кому-то из зарубежных участников совещания. А это, конечно, несло в себе потенциальную опасность преждевременной утечки информации и, соответственно, возможных осложнений, в частности с Гомулкой, который согласился играть отведенную ему роль, как раз исходя из советских заверений в отсутствии намерения создавать некий координационный центр компартий. Очевидно, Жданов не считал нужным рисковать. В составленной им записке Сталину, в том числе в ее отредактированном варианте, подписанном и Маленковым, предусматривалось, что на совещании компартий инициатором всех шагов в направлении, которое было уже обозначено Барановым, выступит непосредственно советская сторона.

Имелось в виду, что после того, как участники совещания заслушают и обсудят информационные доклады от каждой партии, делегация ВКП/б/ сама предложит включить в повестку дня два вопроса, о которых в польском приглашении не было и речи, – о международном положении и о координации деятельности компартий. Причем, как и у Баранова, по первому из этих вопросов планировался советский докладчик, по второму из них опять-таки сама делегация ВКП/б/ должна была выдвинуть „идею создания координационного центра для партий, представленных на совещании, в форме информационного бюро с резиденцией в Варшаве”. После внесения советского предложения об информбюро доклад по поводу координации, в котором бы оно заняло центральное место, „могли бы сделать поляки”, которым опять, таким образом, отводилась роль исполнителей плана Москвы. Что же касалось образования международного печатного органа компартий, которое фигурировало в качестве практической задачи совещания в договоренности Сталина с Гомулкой и в разосланном Гомулкой письме, то в докладной записке Жданова и Маленкова Сталину эта цель упоминалась лишь в качестве дополнительной к главному намерению Москвы – организации информбюро.

Поскольку записка Сталину была почти целиком написана Ждановым, трудно себе представить, чтобы Маленков, в то время один из основных и наиболее ожесточенных соперников Жданова внутри советского руководства⁴³, подписал этот документ вместе с ним, если бы не был уверен, что изложенный там план, включая главную практическую цель – создание координационного центра компартий в форме информбюро, составлен в соответствии с замы-

⁴³ Соперничество между Ждановым и Маленковым, их противоборство в первые годы после второй мировой войны, о котором писали многие западные исследователи (смотри, например: William O. McCagg, *Op. cit.*; Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics. The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53*, Ithaca – London, 1992; Gavriel D. Ra'anan, *International Policy Formation in the USSR: Factional Debates during the Zhdanovschina*, Hamden (Connect.), 1983), начало в последнее время анализироваться российскими историками на основе архивных источников (например: Ю. Н. Жуков, *Борьба за власть в руководстве СССР в 1945–1952 годах*, „Вопросы истории”, Москва, 1995, № 1).

слов самого кремлевского властителя. О таком соответствии свидетельствует и факт санкционирования Сталиным того, о чем говорилось в записке. Ведь на совещании компартий (отметим это, забегаая вперед) советская сторона действовала именно по этой схеме. В данной связи встает весьма существенный вопрос: вводил ли в заблуждение Сталин Гомулку изначально, еще во время беседы с ним в Москве, когда предложил генеральному секретарю ЦК ППР провести совещание компартий только для организации журнала, или же он в самом деле тогда не имел в виду учредить на этой встрече явочным порядком информбюро?

Архивные документы, которые удалось исследовать до сих пор, не содержат прямого ответа на этот вопрос. Но если учесть, что идея создания информбюро обсуждалась Сталиным намного раньше, чем он обратился к Гомулке, то вполне вероятно, что, беседуя с тем 4 июня, он просто хитрил, не говоря об истинной цели сделанного предложения, чтобы преждевременно не спугнуть своего гостя, слывшего среди восточноевропейских коммунистических лидеров сторонником более умеренной и „национальной” ориентации, а втянуть его в организацию „невинного” совещания и уже там, на месте, навязать куда более серьезное решение. Возможно, и сам выбор руководителя польских коммунистов – а, например, не Тито с его репутацией радикала и не Димитрова с его прошлым главы Коминтерна – на роль подставного инициатора совещания был как раз обусловлен упомянутым имиджем Гомулки, чтобы усыпить сомнения всех тех из лидеров приглашенных партий, кто был бы склонен опасаться создания международных коммунистических структур, призванных усилить советский контроль. Не исключен и несколько иной вариант: предлагая Гомулке созыв совещания, Сталин мог тогда действительно стремиться не к тому, чтобы сразу же учредить координационный центр, а к тому, чтобы сделать первый шаг – создать прецедент таких совещаний, начать выпуск совместного периодического издания, а уже затем, опираясь на достигнутое, использовать одно из последующих совещаний для реализации основной цели – образования органа с координационными функциями. Подобная поэтапная тактика была бы вполне в сталинском духе. Но если допустить, что вначале он исходил из такого плана, то выходит, что уже после договоренности с Гомулкой он этот план изменил и склонился к тому, чтобы форсировать события, перенести реализацию основной цели на первое же совещание. Единственное, что почти с уверенностью можно исключить, так это предположение, что Сталин предпринял всю затею с совещанием, вообще имея целью всего лишь обмен мнениями и организацию печатного органа. Такой образ мысли и действия совсем не вписывается в сталинскую политику. А какой из двух других изложенных выше вариантов ближе к истине, на основе обнаруженных пока документов сказать трудно.

Как в западной, так теперь и в российской историографии советское решение о созыве совещания компартий и образовании Коминформа нередко трактуется как своего рода ответная реакция на план Маршалла. Поскольку, как выяснилось, прием Гомулки Сталиным, на котором последний предложил своему гостю идею прове-

сти совещание, имел место 4 июня, т. е. до того, как государственный секретарь США Джордж Маршалл (Džordž Marshall) впервые выступил 5 июня со своей программой, напрашивается вывод, что сталинская идея о совещании ответом на план Маршалла быть не могла⁴⁴. Очевидно также, что даже если, договариваясь с генеральным секретарем ЦК ППР, советский руководитель намеревался создать координационный центр компартий не на первом же совещании, а позднее, идя к осуществлению данной цели поэтапно, то и при таком варианте сама цель была, следовательно, поставлена до выдвижения плана Маршалла. Последний мог – в случае этого варианта – стать лишь причиной форсирования событий, решения о том, чтобы создать орган координации безотлагательно, прямо на совещании, организуемом поляками.

В любом случае, когда с августа 1947 г. началась практическая подготовка совещания, советская тактика обмана была налицо. Гомулка организовывал совещание с той повесткой дня и той практической задачей, о которых с ним договаривался Сталин⁴⁵. В Москве же с санкции Сталина тайно разрабатывали линию действий, направленных на то, чтобы придать совещанию совершенно иной характер, поставив перед совершившимся фактом все остальные приглашенные компартии – как из стран „социалистического лагеря”, так и из-за его пределов.

Пока что в нашем распоряжении все еще нет архивных документов, в которых бы ясно говорилось о том, по каким соображениям отбирался круг приглашаемых партий. Но некоторые принципы отбора просматриваются. Наиболее ясен один из них – семь из девяти компартий, которые должны были участвовать в совещании – ВКП/б/ и компартии Восточной Европы (отсутствовала в списке лишь КП Албании) – представляли советский блок. Таким образом, информбюро задумывалось в большей мере, если не прежде всего, как основа политической структуры „социалистического лагеря”. Что касалось других намеченных участников совещания, то из проекта письма-приглашения, составленного в ЦК ППР, тоже виден определенный принцип отбора: речь шла о тех западноевропейских компартиях, которые вплоть до весны 1947 г. были в составе правительств своих стран (КП Бельгии – до марта,

⁴⁴ В исследованных в последнее время архивных материалах советского руководства относительно его реакции на план Маршалла нет и намека на то, чтобы в Москве имели информацию об этом плане до его обнародования. К тому же, как свидетельствуют эти документы, первоначально, почти до конца июня 1947 г., позиция советских верхов по отношению к плану Маршалла не была сплошь отрицательной. См.: Скотт Пэрриш, *Поворот к конфронтации: советская реакция на план Маршалла, июнь 1947*, „Холодная война: новые подходы, новые документы”, Москва, 1995; М. М. Наринский, *СССР и план Маршала*, Там же.

⁴⁵ Утверждение Бермана в его опубликованном интервью, будто при его встрече со Сталиным, о которой шла речь выше, Сталин сказал ему, что на совещании компартий должно быть создано информбюро, а он, Берман, известил об этом Гомулку, противоречит написанным раньше более подробным рукописным воспоминаниям самого Бермана, хранящимся в архиве, и фактически опровергается ими (смотри примечания 35 и 36.)

компартии Франции и Италии – до мая)⁴⁶. Исключив из проекта при его окончательном утверждении компартию Бельгии, Сталин оставил в списке компартии Франции и Италии, в контроле над которыми он был особенно заинтересован и которые, как видно из документов, готовившихся в Москве к совещанию, и из материалов самого совещания, вызывали у советского руководства особое беспокойство как партии, не сумевшие противостоять своему исключению из правительств и проявляющие, по оценке Кремля, склонность к „оппортунизму“.

Определенное беспокойство вызывал у советской стороны и ряд моментов в положении внутри „социалистического лагеря“. Вообще проблемы, связанные с „лагерем“ привлекли при подготовке совещания особо пристальное внимание в Москве. Среди составлявшихся в связи с совещанием отделом внешней политики ЦК ВКП/б/ подготовительных и справочных материалов о мировом коммунистическом движении и конкретно почти обо всех тогда существовавших коммунистических партиях материалы о восточноевропейских компартиях и странах „народной демократии“ отличались наибольшим объемом и наиболее подробным рассмотрением.

Каждой из восточноевропейских стран и ее компартии были посвящены составленные этим отделом обширные так называемые „информационные записки“⁴⁷. В них давалась довольно развернутая оценка политического и экономического положения в соответствующей стране, ее внешней политики, состояния и позиций компартии и проводимой ею линии, внутрипартийной ситуации, приводились сведения о ее ведущих деятелях, а также о наиболее значительных политических фигурах из числа некоммунистов, о руководителях правительств, парламентов, национальных фронтов, профсоюзов и т. д. При этом главными критериями оценки положения в той или иной стране и деятельности компартии были степень сосредоточения власти в руках коммунистов, оттеснения, подчинения или фактической ликвидации других политических партий и групп, изменения всей государственной структуры в соответствии с моделью „народной демократии“, осуществления национализации промышленности, транспорта, финансовой системы, торговли, проведения аграрной реформы в деревне и – в тех странах, где это стало принимать заметные размеры – создания крестьянских кооперативов. Важнейшим критерием была также степень ориентированности внешней политики данной страны на Советский Союз, проведения ею такого курса на международной арене, в отношениях с другими

⁴⁶ Исключение составляла лишь КП Финляндии, также входившая после войны в правительство своей страны и, в отличие от упомянутых трех западных компартий, остававшаяся в его составе и дальше. О ее приглашении на совещание тоже вставал вопрос при рассмотрении в Москве проекта письма ЦК ППР, привезенного в июле Берманом, но было решено, что с ее привлечением нужно, как и в случае с КП Бельгии, „пока подождать“. См. пометки на польском проекте – как примечание 33.

⁴⁷ РЦХИДНИ, ф. 575, оп. 1, д. 9 (Албания), 11 (Болгария), 14 (Венгрия), 32 (Польша), 33 (Румыния), 39 (Чехословакия), 41 (Югославия).

государствами, который соответствовал советской линии и советских интересам (последние, разумеется, фигурировали как интересы „дела демократии и мира“).

В качестве стран, которые по этим критериям в наибольшей мере продвинулись по пути „народной демократии“, особенно с точки зрения установления коммунистической доминации и устранения оппонентов, в упомянутых материалах отдела внешней политики ЦК ВКП/б/ наивысших оценок удостоились прежде всего Югославия и за ней Албания. Следом шли Болгария, далее ступенькой ниже – Польша, еще ниже Чехословакия, затем Румыния, а замыкала этот ряд Венгрия. Такая иерархия особо обосновывалась в одном из сводных подготовительных материалов, где проводилось сравнение всех стран „лагеря“ между собой⁴⁸.

Но даже в отношении Югославии, охарактеризованной в этих материалах в качестве страны, которая среди восточноевропейских „народных демократий“ „занимает бесспорно ведущее место“ в том смысле, что „дальше других народно-демократических стран ушла вперед по пути демократического развития“, высказывалась и определенная критика. Так, хотя внутренняя политика югославского коммунистического режима оценивалась почти целиком самым превосходным образом, и в частности говорилось, что для других стран Восточной Европы она „в значительной мере явилась примером в разрешении вопроса о народной власти“, однако, делался упрек по поводу того, что в организациях КПЮ „отсутствует полнокровная партийная работа“, после войны так еще и не состоялся съезд партии, не проводится регулярных заседаний ЦК, а „все принципиальные вопросы по руководству страной решаются в узком кругу (Тито, Кардель, Ранкович, Джилас)“. Серьезнее были замечания по поводу югославской внешней политики. В основном ей тоже давалась высокая оценка, подчеркивалось, что югославы занимают твердую позицию в противостоянии Западу, на международной арене „неуклонно поддерживают все предложения советских представителей и отстаивают их точку зрения“ и что „современная Югославия является оплотом мира и демократии на Балканах“. Но вместе с тем Белград критиковался за то, что занимал „неправильную позицию по вопросу о Триесте“, игнорировавшую „общие интересы демократических сил“, и стремится поставить КПЮ „в положение своеобразной 'руководящей' партии на Балканах“, в частности по отношению к Болгарии и особенно к Албании. Из этого делался вывод, что „некоторые деятели югославской компартии иногда проявляют национальную узость, не считаясь с интересами других стран и братских компартий“⁴⁹.

В сочетании с общим хвалебным тоном в отношении Югославии эти замечания были, однако, весьма умеренными. Куда серьезнее была критика в адрес некоторых других „народных демократий“ и их компартий, особенно Польши, Чехословакии и Венгрии.

⁴⁸ РЦХИДНИ, ф. 575, оп. 1, д. 3, л. 103–116.

⁴⁹ РЦХИДНИ, ф. 575, оп. 1, д. 3, л. 103–104; д. 41, л. 1–24 (фрагменты опубликованы в: „Восточная Европа...“, т. I, с. 704–709).

Так, руководство ППР и лично Гомулка обвинялись в стремлении „игнорировать опыт Советского Союза“, умалить его роль и помощь в освобождении Польши и в становлении „народной демократии“. В этой связи в записке о Польше указывалось на публичные заявления Гомулки о неприемлемости в польских условиях советского пути с присущей ему ролью „диктатуры пролетариата“ и коллективизацией деревни. Органам печати ППР инкриминировалось то, что „говоря о марксизме вообще“, они „умалчивают о Ленине и Сталине“. Как криминал расценивалось то, что польские власти создают препятствия для распространения в Польше советских изданий и кинофильмов, что игнорируются и вытесняются из польской армии посланные туда в свое время советские офицеры⁵⁰. Причем сначала в записке не было этих обвинений⁵¹. Они появились в ней позже, что означало получение соответствующих указаний сверху.

В записке о Чехословакии руководство компартии остро критиковалось за увлечение парламентской деятельностью и „мирное сотрудничество с некоторыми реакционными партиями, входящими в Национальный фронт“, вместо того, чтобы мобилизовать массы на борьбу с ними. Делался вывод об упущенных коммунистами возможностях более широкой национализации и завоевания больших позиций в госаппарате, армии, общественных организациях. Особо отмечалась недостаточная работа компартии по популяризации достижений СССР и советского опыта, что, как и в польском случае, связывалось в записке с влиянием идей о специфическом чехословацком пути к социализму, отличном от советского пути. „Крупнейшей политической ошибкой и проявлением недоброжелательного отношения к Советскому Союзу“ было названо первоначальное выступление представителей компартии в правительстве в пользу участия Чехословакии в рассмотрении плана Маршалла⁵².

Куда менее обширная и острая критика в адрес руководства КП Венгрии содержала, однако, обвинения в том, что „отдельные руководители компартии“ были против предусмотренной решением Потсдамской конференции передачи Советскому Союзу бывших германских активов в Венгрии, против выплаты репараций и возвращения советских продовольственных ссуд. Это в записке квалифицировалось не только как проявление „иждивенческих настроений по отношению к СССР, но и как соскальзывание „на узконационалистические позиции“⁵³.

Имея в виду эти аспекты, вызывавшие негативную советскую реакцию, в Москве при подготовке совещания девяти коммунистических партий предполагали сначала включить даже критику некоторых восточноевропейских компартий в доклад о международном положении, с которым, как намечалось в Кремле, должен бы выступить на совещании Жданов. Последний, составляя проект упоминавшейся выше докладной записки, которую он и Маленков

⁵⁰ РЦХИДНИ, ф. 575, оп. 1, д. 32, л. 26–28.

⁵¹ Там же, д. 376, л. 1–18.

⁵² Там же, д. 39, л. 21–29.

⁵³ Там же, д. 14, л. 42.

направили 27 августа Сталину, предусматривал, что в числе критикуемых, наряду с компартиями Франции и Италии, будет фигурировать и компартия Чехословакии. Но затем от этого решено было отказаться⁵⁴. В одном из первоначальных вариантов доклада Жданова содержалась критика КПЮ за ее упреки СССР, касавшиеся недостаточной советской поддержки в триестском вопросе, но при дальнейшей подготовке доклада это было из него исключено⁵⁵. Советское руководство в итоге решило не выносить на совещание никаких волновавших его проблем „социалистического лагеря”, делая главную ставку на создание информбюро как инструмента, с помощью которого можно было бы усилить контроль над восточноевропейскими подопочными и добиться нужных Москве результатов.

Руководители компартий Восточной Европы, получивших приглашение Гомулки на совещание, все без исключения приняли решение участвовать в предстоявшей встрече, хотя в их реакции на приглашение были некоторые нюансы. Так, секретарь ЦК ППР Роман Замбровский (Roman Zambrowski), доставлявший его в Чехословакию, Венгрию и Югославию и проведший там переговоры относительно намеченного совещания компартий, сообщал Гомулке, что председатель КП Чехословакии Клемент Готвальд (Klement Gattwald) „отнесся положительно, однако было видно, что без энтузиазма”, в то время как венгерские коммунистические лидеры „отнеслись о [чень] положительно”⁵⁶. Тито, согласный с необходимостью созыва совещания, настаивал, однако, на расширении состава его участников за счет приглашения представителей КП Греции и просил поляков обсудить этот вопрос с Москвой⁵⁷. Генеральный секретарь КП Румынии Георге Георгиу Деж (Gheorghe Gheorghin-Dej), получив приглашение Гомулки, решил на всякий случай удостовериться, санкционирует ли Кремль проведение совещания девяти компартий, и запросил об этом советскую сторону через посла СССР в Бухаресте Сергея Кавтарадзе. Хотя переговоры с компартиями о совещании вели поляки, формально являвшиеся его организаторами, все возникавшие вопросы решались в Москве. Оттуда, в частности, сообщили Тито и Гомулке свой отрицательный вердикт по поводу югославского предложения о приглашении греков, сославшись на то, что участие КП Греции будет использовано ее противниками для ее дискредитации „как агентуры компартий других стран”, „действующей по приказу извне”. В то же время в Москве проявили озабоченность, как бы запланированное на 26 сентября открытие II съезда Народного фронта Югославии не стало помехой тому, чтобы в совещании компартий, которое должно было начаться 22 сентября, приняли участие действительно ключевые фигуры из руководства КПЮ. Обращаясь по этому поводу к Сталину, Жданов отмечал, что для советской стороны небезразлично, кем будут пред-

⁵⁴ РЦХИДНИ, ф. 77, оп. 3, д. 90, л. 10, 12.

⁵⁵ Там же, д. 94, л. 44, 90–91. За то, чтобы исключить из доклада эту критику, выступил Молотов (РЦХИДНИ, ф. 82, оп. 2, д. 159, л. 131–132).

⁵⁶ AAN, zesp. KC PPR, 295/VII–247, k. 2.

⁵⁷ Ibid., к. 2–21..

ставлены компартии на совещании в Польше, и предлагал запросить у Гомулки персональный состав делегатов, сообщенный компартиями-участницами, а у Тито спросить, как югославы думают совместить съезд Народного фронта и совещание компартий.

Между тем участники предстоявшей встречи из восточноевропейских стран советского блока, так же как лидеры коммунистов Франции и Италии, оставались в неведении относительно того плана, который советская сторона тайно от них готовилась осуществить на совещании. Они обладали лишь той – на самом деле вводившей в заблуждение – информацией, которая содержалась в полученном ими письме-приглашении Гомулки. Руководители ряда восточноевропейских компартий, получив это письмо, запрашивали Гомулку о подробностях, в частности о программе совещания, как, например, было сделано в телеграмме, присланной генеральным секретарем ЦК КП Чехословакии Рудольфом Сланским (Rudolf Slánský) и членом президиума, заведующим международным отделом ЦК Бедржихом Геминдером (Bedřich Geminder)⁵⁸. Однако лидер ППР сам был жертвой сталинского обмана. Некоторые из восточноевропейских коммунистических руководителей обращались за разъяснениями по поводу программы совещания непосредственно в Москву, но получали оттуда абсолютно невразумительные ответы, призванные лишь тщательно скрыть действительные советские намерения. Так, составляя ответ на упоминавшийся выше запрос Георгию-Дежа о советской позиции относительно созываемого Гомулкой совещания, Жданов в связи с тем, что генерального секретаря КП Румынии интересовало, помимо прочего, какой должна быть повестка дня такой встречи, употребил демагогическую формулировку: „Порядок дня, очевидно, будет выработан на самом совещании”⁵⁹. В таком же духе была составлена Ждановым по согласованию с Молотовым и санкционирована Сталиным телеграмма, направленная в адрес Тито как ответ на обращение, присланное лидером КПЮ в Москву за неделю до совещания с просьбой сообщить хотя бы основные пункты повестки дня⁶⁰.

В результате, за исключением советских делегатов, представители всех остальных компартий, которые собрались на совещание, открывшееся 22 сентября в польском курортном городке Шклярска Поремба, в том числе и поляки, номинально созывавшие его, знали лишь о том, что там должны быть сделаны информационные докла-

⁵⁸ ААН, zesp. KC PPR, 295/VII-247, к. 10.

⁵⁹ Как примечание 57.

⁶⁰ МЖ, Жданов – Сталину, 17 IX 1947 г.; AJVT–KMJ, I-3-b/643, I. 3. В переводе на сербско-хорватский язык тексты телеграфного запроса Тито в Москву и полученного им советского ответа опубликованы в: Sedomir Strbac, Op. cit. (1984), s. 229–230. Эти документы ясно свидетельствуют о несостоятельности версии, будто создание Коминформа было совместно задумано Ждановым и его „фракцией” в советском руководстве, с одной стороны, и наиболее радикальными восточноевропейскими коммунистическими лидерами, в первую очередь Тито, действовавшим в сговоре со Ждановым, – с другой. Наибольшее выражение авторами, получила в работах: Franz Vorkelaц, Op. cit., s. 488–492; Gavriel D. Ra’anana, Op. cit., p. 3, 8, 42–53, 75–76, 101, 103–106, 111–117. Подробнее критику данной версии смотри в: Л. Я. Гибианский, *Долгий путь...*, с. XXXII–XXXIX.

ды о работе каждой из партий участниц и предстоит учредить совместный журнал.

В первые три дня, 22–24 сентября, совещание действительно было посвящено заслушиванию информационных докладов каждой партии⁶¹. Но уже на первом заседании Маленков, выступивший с докладом о деятельности ЦК ВКП/б/, в соответствии с советским планом заявил о необходимости обсудить „вопросы международного положения и вопросы об усилении связи между компартиями, установления между ними постоянного контакта в целях взаимного понимания и координации действий”⁶². Однако, он воздержался пока от какого-либо уточнения по поводу того, что конкретно может иметься в виду под „постоянным контактом”. Некоторые из выступавших после него докладчиков от других компартий – Франции Жак Дюкло (Jacques Duclos), Югославии (Кардель), Венгрии Йожеф Реваи (Jozsef F evai) высказались в поддержку „усиления связей”, установления „постоянного контакта”, „согласования действий” между партиями, но сделали это в такой же неопределенной форме, что и Маленков, не будучи еще осведомленными о советском замысле⁶³. По окончании всех информационных докладов Маленков от имени делегации ВКП/б/ повторил свое предложение, но теперь уже в более уточненном виде: речь шла о включении в повестку дня специального доклада „О международном положении”, который сделал бы Жданов, и доклада о координации деятельности компартий, который предлагалось сделать делегации ППР. В ответ на этот советский шаг представители всех других партий, разумеется, заявили о согласии⁶⁴. Тем самым совещание пошло по тому плану, который в тайне от остальных его участников и был заранее намечен в Москве.

Единственная заковыка возникла с Гомулкой, которому предстояло выступить с докладом о координации деятельности компартий и, таким образом, самому озвучить советский замысел создания информбюро, явочным порядком навязанный советской стороной прямо вопреки тому, о чем Сталин договаривался с лидером ППР во время их встреч в июне – июле 1947 г. и о чем говорилось в разосланном Гомулкой приглашении другим партиям-участницам. Задетый сталинским обманом и с опасением воспринявший намерение учредить координационный центр компартий, Гомулка даже решился на возражения. Делегации ППР заявила Жданову и Маленкову, что возражает против советского плана разместить информбюро в Варшаве. А сам Гомулка в беседе с ними высказался вообще против образования информбюро и предложил на данной стадии ограничиться лишь созданием журнала, с тем что его редколе-

⁶¹ *Совещания Коминформа, 1947, 1948, 1949*, „Документы и материалы”, Москва, 1998, с. 55–150. Содержавшиеся в мемуарах Реале и Джиласа сведения, будто сначала, в первый же день совещания, был доклад Жданова „О международном положении” (Eugenio Reale, *Op. cit.*, p. 14–15; Milovan Đilas, *Op. cit.*, s. 113), не соответствуют действительности.

⁶² „Совещания Коминформа...”, с. 83–84.

⁶³ Там же, с. 102, 150, 275 (примечание 133).

⁶⁴ Там же, с. 150–151.

гии могли бы быть приданы необходимые права по координации. Польские возражения аргументировались тем, что создание легального информбюро, тем более с местопребыванием в Варшаве, затруднит экономические отношения Польши с границей (имелся в виду Запад) и осложнит желаемое коммунистами слияние Польской социалистической партии с ППР⁶⁵.

Натолкнувшись на польскую фронт, представители ВКП/б/ стремились в контактах с делегатами других партий заручиться их поддержкой. Это Жданову и Маленкову удалось⁶⁶. Ставшие теперь доступными архивные документы опровергают вымысел Карделя, утверждавшего в своих мемуарах, будто возражения поляков против создания информбюро были поддержаны делегатами компартий Югославии, Франции, Италии и Чехословакии⁶⁷. В частности, Кардель полностью выдумал все изложение того, что он якобы говорил по этому поводу во время совещания. На самом деле, как только делегация ВКП/б/ уведомила югославских представителей 25 сентября о плане организации информбюро с координационными функциями, югославы тут же заявили о полном согласии с этим планом. Они выразили готовность на то, чтобы информбюро находилось в Белграде, причем сказали, что их мнение окончательно и им не нужно сноситься по этому поводу с Тито⁶⁸. Чехословацкая делегация, со своей стороны, была согласна, хотя и с меньшей готовностью, чем югославы, на размещение информбюро в Праге, но считала необходимым предварительно получить согласие Готвальда⁶⁹. В итоге, когда Сланский, ездивший в Прагу к Готвальду, вернулся с положительным ответом, а Гомулка после трудных дискуссий в руководстве ППР был вынужден отступить и выступить 27 сентября за реализацию плана, намеченного в Москве, вплоть до размещения информбюро в Варшаве, делегация ВКП/б/ уведомила о том, что советская позиция уже склонилась в пользу Белграда как места пребывания информбюро⁷⁰. Это и было формально закреплено на заседании 27 сентября, когда совещание приняло единое решение о создании информбюро с размещением в Белграде⁷¹. Возникновение Коминформа органически сочеталось с провозглашенной на совещании доктриной „двух лагерей” и противостояния лагеря во главе с СССР лагерю „империализма”.

⁶⁵ Там же, с. 325–326.

⁶⁶ Там же, с. 326–327, 333–334; РЦХИДНИ, ф. 77, оп. 3, д. 96, л. 3; оп. 4, д. 57, л. 55.

⁶⁷ Edvard Kardelj, *Op. cit.*, s. 110.

⁶⁸ *Совещания Коминформа...*, с. 326.

⁶⁹ Там же; РЦХИДНИ, ф. 77, оп. 3, д. 92, л. 53.

⁷⁰ *Совещания Коминформа...*, с. 333.

⁷¹ Там же, с. 229–232.

LEONID GIBJANSKIJ

PRIPREME ZA STVARANJE KOMINFORMA I PROBLEMI
»SOCIJALISTIČKOG LAGERA«*Rezime*

Analiza građe bivših sovjetskih arhiva, kao i arhiva bivših socijalističkih zemalja Istočne Evrope, koja je dugo vremena bila nedostupna istraživačima, razotkriva ponajpre gotovo nepoznat zakulisni istorijat priprema za stvaranje Kominforma, čija je jedna od najvažnijih funkcija trebalo da bude jačanje tek formiranog »socijalističkog lagera« pod sovjetskom dominacijom. Iako je već od proleća 1946. Staljin povremeno razmatrao ideju o stvaranju Informbiroa sa nekim komunističkim liderima iz zemalja »lagera«, on nije dopuštao da se pojavi bilo kakva inicijativa sa njihove strane. Otpočevši u junu 1947. preko vode poljskih komunista Gomulke pripreme za održavanje savetovanja devet komunističkih partija, Kremlj je od Gomulke, kao i od svih drugih predviđenih učesnika, sakrio nameru da se tamo formira Informbiro i tek je na samom savetovanju javno obelodanio svoju odluku. Istraživanje sovjetskih arhiva omogućuje praćenje sovjetskih planova u toku pripreme savetovanja, taktike realizacije tih planova, odnosa Moskve i komunističkih partija zemalja sovjetskog bloka i njihovog stava u vezi sa zakazivanjem savetovanja i stvaranjem Kominforma.

LEONID GIBIANSKY

PREPARATIONS FOR THE FORMATION OF THE COMINFORM AND
PROBLEMS IN THE "SOCIALIST CAMP"*Summary*

An analysis of previously inaccessible Soviet archives and the archives of former socialist East European countries reveals the history of preparations preceding the founding of the Cominform, whose primary aim was to strengthen the Soviet-dominated "socialist camp" recently established. Although Stalin had, since the spring of 1946, occasionally considered the idea of forming the Information Bureau (Cominform) with the leaders of some countries from the "socialist camp", he did not allow any initiative on their part. In June 1947 the leader of the Polish communists Gromulka received instructions from the Kremlin to begin making preparations for a conference of the nine communist parties. Neither he nor any of the other participants, however, were told that the meeting would be used as a founding session for the Cominform. This was disclosed to them only when the meeting was already under way. The study of Soviet archives has revealed the Soviet plans preceding the conference and their strategy in carrying them out, and provides insight into the relations between Moscow and the communist parties of the countries belonging to the Soviet bloc, as well as the reaction of the latter to the conference and to the formation of the Cominform.

USPON I PAD JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH ODNOSA
1956. GODINE

ABSTRACT: Rad se bavi pitanjem jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956. godine. Dominantno je bilo pitanje odnosa između komunističkih partija dve zemlje koji su bili u prekidu još od 1948. Obnovom međudržavnih odnosa otvoren je put partijskoj saradnji, naročito posle nagoveštaja pozitivnih procesa na 20. kongresu KPSS. Vrhunac uspona u odnosima zabeležen je u junu te godine kada je potpisana Moskovska deklaracija. Kasnije, međutim, usled krupnih ideoloških i političkih razlika, kao i dramatičnih događaja u sovjetskom bloku, naročito Mađarskoj, dolazi do drastičnog pada nivoa tih odnosa. Okosnicu građe u istraživanju ove teme činila je dokumentacija iz fondova domaćih arhiva.

Proces normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa, započet odmah posle smrti Josifa Visarionoviča Staljina marta 1953, ubrzan je polovinom 1954, da bi posetom sovjetske delegacije na čelu sa Nikitom Hruščovom i potpisivanjem Beogradske deklaracije 2. juna 1955. dostigao nivo pune obnove zvaničnih međudržavnih odnosa. Međutim, s obzirom na to da su Jugoslavija i SSSR u to vreme bile tipične jednopartijske komunističke države, kompletna normalizacija odnosa i postavljanje osnove za svestranu saradnju između dve zemlje zahtevali su obnovu međupartijskih veza i odnosa. Sugestiju u tom smislu dalo je sovjetsko vodstvo u pismu od 6. maja 1955, uoči posete sovjetske delegacije Beogradu. Zajednički interes naših naroda i interesi međunarodnog radničkog pokreta »uporno zahtevaju« – kaže se u pismu – da sovjetska i jugoslovenska komunistička partija, koje »snose istorijsku odgovornost« za međusobne odnose dve zemlje i ostvarenje ciljeva radničke klase, »postignu uzajamno razumevanje po osnovnim pitanjima«.¹

O ovom pitanju se diskutovalo tokom posete sovjetske delegacije Beogradu, ali je odgovor jugoslovenske strane došao tek pošto je ona okončana. Mada u osnovi pozitivan, odgovor su karakterisali visok stepen opreza i ograda. Tu se, pored ukazivanja na potrebu prevazilaženja štetne prakse iz nedavne prošlosti, podvlači pravo svake partije da razvija specifične forme u izgradnji socijalizma i različito gleda na pojedina pitanja, kao i na neophodnost otklanjanja metoda nametanja stavova jedne partije drugoj i mešanje u njene unutrašnje stvari.² Takvim odgovorom Josip Broz Tito i jugoslovensko rukovodstvo su želeli da sovjetskoj strani jasno stave do znanja da su odlučni u nameri da zadrže nezavisnu po-

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), CKSKJ, IX, 19/I-54.

² AJ, CKSKJ, IX, 19/I-55 – Pismo CK SKJ – CK KPSS, jun 1955.

ziciju koju su aktivno gradili u protekle dve godine, odnosno da neće dopustiti da normalizacija i poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa pređu granicu koja bi značila povratak Jugoslavije u sovjetski lager. Oni su svakako bili svesni da najveća opasnost u tom smislu leži upravo u prihvatanju saradnje po partijskoj liniji na principima na kojima su počivali u svetskom komunističkom pokretu. Ti principi su podrazumevali dominaciju sovjetske komunističke partije, preko koje se na prvom mestu ostvarivala hegemonija Sovjetskog Saveza nad ostalim komunističkim državama.

Naredni period, a naročito 1956. godina, protekao je upravo u znaku rasprave na ovu temu. Od njenog ishoda zavisili su stepen i karakter jugoslovensko-sovjetskih odnosa i međunarodna pozicija Jugoslavije.

Početak 1956. godine obećavao je otvaranje perspektive velikog uspona jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Pored već postignutih aranžmana o saradnji u različitim sferama života (ekonomija, kultura, zdravstvo, diplomatija), koji su usledili posle potpisivanja Beogradske deklaracije, na samom početku 1956. zaključeni su gotovo spektakularni sporazumi o privrednoj saradnji. Njima su predviđeni aranžmani o sovjetskim kreditima u iznosi od 110 miliona dolara za nabavku opreme za izgradnju industrijskih preduzeća u Jugoslaviji i 175 miliona dolara za izgradnju aluminijskog kombinata, zatim robnog kredita u visini od 54 miliona dolara i deviznog zajma u iznosu od 30 miliona dolara. Krupni ekonomski aranžmani bili su odraz interesa obe strane u tom trenutku. Sovjetske da demonstracijom volje i mogućnosti pružanja obimne ekonomske podrške uveri jugoslovensko vodstvo u korisnost tesne kooperacije sa Sovjetskim Savezom i na taj način utiče na njegovu političku preorijentaciju u pravcu zbližavanja i u krajnjoj liniji uključenja u socijalistički lager. Tito i njegovi saradnici su, pak, u tome videli dobru priliku da se oslobode jednostrane zavisnosti od ekonomske asistencije Zapada kao bitnog elementa u konstituisanju pozicije ekvidistance prema blokovima, pri čemu se maksimalno pazilo da jačanje saradnje sa SSSR-om ne nanese bitniju štetu nivou ekonomskih, pa i političkih veza sa Zapadom.

Novi snažan impuls unapređenju jugoslovensko-sovjetskih odnosa dao je 20. kongres KPSS održan u februaru 1956. Na kongresu, a naročito u tajnom referatu N. Hruščova, oštro je kritikovana praksa staljinizma, osuđen kult ličnosti i najavljen novi kurs u pravcu demokratizacije političkog sistema i sovjetskog društva uopšte, kao i prevazilaženja prakse stroge subordinacije u odnosima među komunističkim partijama. Jugoslovensko vodstvo je s velikom pažnjom pratilo kongres, a Tito je uputio pozdravno pismo njegovim učesnicima.³

U jugoslovenskim analizama 20. kongresa KPSS zaključeno je da je rezultat njegovog rada na generalnom planu pozitivan i konstruktivan kako u pogledu važnih ideoloških pitanja tako i u tretiranju aktuelne situacije u svetu. Ocenjeno je da su »izvesne nedoslednosti« (ćutanje o Kominformu, bojazan da se dublje uđe u reformisanje unutrašnje politike i odnosa sa drugim komunističkim partijama i dr.) od drugostepenog značaja. U ovom smislu su upućene instrukcije za nastup diplomatskim predstavnicima u inostranstvu, s naglaskom na podršci konstruktivnosti nove sovjetske linije u pogledu unapređenja koegzistencije i mira u svetu.⁴ U kontaktima sa predstavnicima zapadnih sila hvaljene su promene i nova orijentacija 20. kongresa, sugerisano da se na novi sovjetski kurs mora gledati

³ AJ, CK KPJ, IX, 119/I-65

⁴ Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (ASMIP), Politička arhiva (PA), str. pov., 1956, SSSR, F-88, str. pov. br. 42413 – Cirkularni telegram Državnog sekretarijata za inostrane poslove FNRJ svim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu, 21. II 1956.

kao na veoma pozitivan događaj, te da je značaj tih promena naročito krupan i važan za stvar mira i međunarodne saradnje, zbog čega ih treba podržati i utucati na dalji razvoj u tom pravcu.⁵ Dvadeseti kongres KP SS više je nagovestio nego što je doveo do krupnije promene sovjetske unutrašnje i spoljne politike. Mada je ojačan proces destalinizacije, koji se ogledao u izvesnoj političkoj demokratizaciji i nagoveštaju decentralizacije ekonomskog sistema, sovjetsko rukovodstvo predvođeno Hruščovom nije pristupilo suštinskoj reformi sistema: sve temeljne odrednice boljševičkog modela ostale su nedirnete. Nije došlo ni do bitnijih izmena u generalnom kursu spoljne politike i međunarodne pozicije SSSR-a, čiju je osnovu sačinjavao stav o vodećoj ulozi sovjetske partije i države u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu i lageru komunističkih država, što je obrazložano i opravđavano potrebom postizanja krajnjeg cilja – pobeđe socijalizma u celom svetu.

Najkrupnije i najdramatičnije promene su se, međutim, ispoljile i odigrale unutar istočnog bloka, tj. u odnosima između Sovjetskog Saveza i pojedinih država lagera. Naime, proces destalinizacije koji je posle 20. kongresa zahvatio sve istočnoevropske zemlje, u slučajevima Poljske i naročito Mađarske dobio je dimenziju širokih i radikalnih društvenih pokreta koji su osim zahteva za unutrašnjim promenama istakli i snažnu težnju ka punoj emancipaciji od Moskve, što je dovelo do dramatičnih događaja u tim zemljama, i uopšte istočnoj Evropi.

Jugoslovensko državno-partijsko vodstvo je, kao što je rečeno, dalo pozitivnu ocenu 20. kongresa. Smatrali su, mada to nisu javno isticali kao što su to činili neki zapadni analitičari i diplomate, da je jugoslovenski primer bitno uticao na novi sovjetski kurs. U svakom slučaju nastojali su da topliji vetar iz Kremlja iskoriste ne samo za afirmaciju vlastitog »puta u izgradnji socijalizma«, već i za prihvatanje načela o pravu svake partije i naroda na sopstveni put, kao i za nastavak procesa poboljšanja odnosa sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim državama. Takvo nastojanje je prvenstveno bilo u službi dogradnje i učvršćenja nezavisne pozicije između dva bloka koju je Tito gradio od 1953, iako je razvoj događaja tokom 1956. pružao argumente za tvrdnje zapadnih komentatora da se Tito upustio u bitku sa Kremljom oko uticaja nad pojedinim partijama istočnoevropskih država.

U povoljnoj atmosferi koja je nastala neposredno po završetku 20. kongresa odvijale su se pripreme za uzvratnu posetu Tita i jugoslovenske delegacije Sovjetskom Savezu. Tokom cele, neuobičajeno duge posete (1–23. jun) sovjetska strana je manifestovala naglašeno uvažavanje, prijateljstvo i srdačnost. Tito je posetio Lenjingrad i Staljingrad, gde je održao govor u kojem je, uz podsećanje na savezništvo iz ratnih dana, nagovestio da bi Jugoslavija i Sovjetski Savez mogli ići rame uz rame i u budućnosti. Tito i Hruščov su održali i govore na »velikom mitingu prijateljstva« u Moskvi. Činilo se, barem prema javnim manifestacijama, da je postignut visok stepen političke saglasnosti i da proces obnove odnosa prelazi u fazu novog zbližavanja između dve partije i države.

Međutim, prema sećanju Veljka Mićunovića, u to vreme jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, kod jugoslovenske delegacije je u drugom delu posete rasla sumnja da se neće sve tako »glatko završiti kao što je počelo«.⁶ Ta sumnja se odnosila na ishod glavnog i najosetljivijeg predmeta pregovora – utvrđivanja

⁵ ASMIP, ista signatura, str. pov. br. 42742 – Zabeleška razgovora Veljka Mićunovića, podsekretara SIP, sa Frenkom Robertsom, britanskim ambasadorom u Beogradu, 22. II 1956.

⁶ V. Mićunović, *Moskovske godine, 1956/1958*, Zagreb 1977, str. 90.

principa o međupartijskoj saradnji. Sovjetska strana je, naime, uporno zagovarala da se u zajedničkoj izjavi iskaže »ideološko jedinstvo«, dok je jugoslovenska delegacija čvrsto zastupala pravo svake partije na vlastiti put izgradnje socijalizma, smatrajući da takav princip treba da bude opšteprihvaćen u međunarodnom komunističkom pokretu. Delegacija je iz Beograda donela projekat dokumenta napisan u tom duhu.

Danima su obe strane ponavljale argumente i teze u prilog svojih stavova, tako da je pretela opasnost da se poseta završi bez usvajanja zajedničkog dokumenta. Ipak na samom kraju posete zahvaljujući popuštanju domaćina, kojima je bilo veoma stalo da u javnosti ovu posetu prikažu plodnom i uspešnom, potpisana je zajednička izjava, pod naslovom »Moskovska deklaracija«, u kojoj su bili uključeni i principi do kojeg je Titu i njegovim pratiocima bilo toliko stalo – o pravu na različite »puteve i forme socijalističkog razvitka«, o ravnopravnosti između partija i odbacivanju prakse nametanja vlastitih stavova drugim partijama.⁷

Tito i Jugosloveni su bili zadovoljni rezultatom posete. Smatrali su da su ovom posetom odnose sa Sovjetskim Savezom, uz dalje poboljšanje i dogradnju, postavili na temelje pune ravnopravnosti i nezavisnosti. S druge strane, sovjetsko vodstvo je, kao što će pokazati dalji razvoj događaja, bilo u suštini nezadovoljno ishodom razgovora jugoslovenskom delegacijom, prvenstveno sa stanovišta odnosa sa ostalim komunističkim partijama i zemljama lagersa. U tom pogledu Titova poseta, sa insistiranjem na afirmaciji principa samostalnosti i ravnopravnosti partija i pravu na izbor sopstvenog puta, pala je u izuzetno neugodan momenat, upravo u vreme kada je Kremlj nastojao da proces destalinizacije u lagerskim državama strogo kontroliše i dozira. S razlogom se strahovalo da bi Titovo trijumfalno manifestovanje nezavisnosti upravo u Moskvi moglo poslužiti kao »loš« primer koji bi u nekim od ovih zemalja, prvenstveno Poljskoj i Mađarskoj, mogao da bude zamajac društvenih procesa koji bi pod firmom destalinizacije prelazili u otvoreno antisovjetske pokrete. Budući da je očuvanje jedinstva lagersa i sovjetske dominacije u njemu bio temeljni postulat sovjetske dominacije u njemu bio temeljni postulat sovjetske političke doktrine i prakse, rukovodstvo u Kremlju je, bez obzira na proklamovane principe, u svakom momentu bilo spremno da milom ili silom spreči otvaranje pukotina u nametnutom monolitu »crvene imperije«.

Radi predupređivanja negativnih efekata, sovjetsko vodstvo je odmah po odlasku Tita iz Moskve sazvalo sastanak partijskih lidera lagerskih država na kojem su, pored ostalog, izvešteni o rezultatu Titove posete.⁸ Uz minimiziranje značaja potpisane deklaracije, Rusi su, bez sumnje, prisutnim liderima stavili do znanja da neće tolerisati eventualne pokušaje sledenja Titovog primera. Pored toga, u sovjetskoj javnosti i partijskoj propagandi potpuno je ignorisana Moskovska deklaracija, čime se htelo reći da je taj dokument internog karaktera, da se tiče samo odnosa sa Titom i jugoslovenskom partijom, te da nema širi značaj.

No, pored svega preduzetog, stvari su se (ne, naravno, samo zbog Titove posete Moskvi) počele odvijati u smeru od kojeg su se u Kremlju pribojavali. Samo nekoliko dana kasnije, krajem juna, došlo je do velikih nemira i krvoprolića u poljskom gradu Poznanju, kojim su započela dramatična društvena previranja u toj zemlji. Događaji u Poljskoj, kao i sličan proces koji je sve više hvatao zalet u Mađarskoj, naveli su sovjetsko vodstvo da preduzme mere za snažnije kočenje i

⁷ Deklaracija o odnosima između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza, Moskva, 20. jun 1956 – *Borba*, 21. VI 1956.

⁸ Isto, str. 93.

ograničavanje toka destaljinizacije kako u samom SSSR-u tako i u zemljama Varšavskog pakta. Bilo je neophodno da se u tom kontekstu i odnos prema Titu i jugoslovenskoj komunističkoj partiji postavi na »pravo mesto«. To je direktno obavljeno upućivanjem tajnog pisma Prezidijuma sovjetske partije članstvu pod naslovom »Informacija o pregovorima između delegacija SSSR-a i FNRJ«, u kojem se kaže da postoje još mnoga ideološka pitanja u kojima se dve partije razlikuju i da su te razlike posledica zabluda jugoslovenskog rukovodstva i njihove ekonomske zavisnosti od Zapada. Pismo slične sadržine dostavljeno je i partijskim rukovodstvima lagerskih država (1. jula). U njemu se dovodi u sumnju marksističko-lenjinistička orijentacija jugoslovenske partije i sugerise da se sve partije socijalističkog bloka pridržavaju principa proleterskog internacionalizma i puta trasiranog na 20. kongresu KPSS.

S druge strane, Tito i jugoslovensko vodstvo su bili zadovoljni rezultatom posete Sovjetskom Savezu, ne samo zbog otvaranja širokog prostora za dalje unapređenje ekonomske i drugih oblika saradnje, već prevashodno zbog činjenice da su od glavnog komunističkog centra dobili javno priznanje da imaju pravo na nezavisnu poziciju i vlastiti model socijalizma. Takav rezultat je vodio daljem jačanju neutralne i nezavisne međunarodne pozicije Jugoslavije koju je Tito intenzivno gradio i utvrđivao. Ishod posete nije ni u čemu bitnom doveo u pitanje nastavak saradnje sa Zapadom i dalje pritanje pomoći s te strane. Naprotiv, njime je potvrđen obostrani interes da ova poseta ne pokvari dostignuti nivo odnosa.⁹

Vlade zapadnih sila i njihove analitičke službe su procenjivale da je poseta Tita Sovjetskom Savezu označila definitivno priznanje Jugoslavije kao ravnopravne i nezavisne socijalističke države, te da nema nikakvih elemenata koji dovedu Jugoslaviju u podređeni položaj bilo po partijskoj liniji. Ali, osim te generalno pozitivne ocene, koja se prvenstveno odnosila na međunarodnu poziciju Jugoslavije, videni su i neki potencijalno negativni efekti kao što je mogućnost jačanja tendencije skretanja unutrašnje politike u levo i slabljenja ekonomskih veza sa Zapadom usled jačeg privrednog povezivanja sa SSSR-om. Britanski analitičari i političari su ukazivali i na posebno negativnu posledicu koju bi jugoslovenski primer mogao imati na ostale istočnoevropske države i njihove lidere – dokazivanjem da pojedine zemlje mogu da izgrađuju socijalizam svojim putem i istovremeno održavaju bliske i savezničke odnose sa SSSR-om.¹⁰

Za Tita i jugoslovensku vladu je najvažnija bila ocena i utisak američke administracije, od koje se očekivalo odobrenje nove tranše finansijske pomoći Jugoslaviji. U razgovorima sa zvaničnicima u Vašingtonu kao i njihovim diplomatskim predstavnicima u Beogradu isticano je očuvanje i potvrda nezavisnosti Jugoslavije i nastojalo da se neki momenti iz posete i stavovi iz Moskovske deklaracije na koje su Amerikanci imali primedbe (stav o pitanju Nemačke, isticanje široke saglasnosti gledišta) ublaže i relativizuju.¹¹ Tim povodom je ambasadi u

⁹ Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Leo Mates javljao je još na početku posete jugoslovenske delegacije Moskvi da američka vlada, pored izvesnog podozrenja i opreza, ne želi da ova poseta pokvari odnose između SAD i Jugoslavije, a da američka štampa ističe uverenje da Jugoslavija zadržava svoju nezavisnost. – ASMIP, PA, SSSR 1956, f. 91, str. pov. br. 48703, 5. VI 1956.

¹⁰ Ista signatura, str. pov. br. 49910 – Izveštaj Vladimira Velebita, ambasadora u Londonu, 20. VI 1956.

¹¹ ASMIP, PA, str. pov., 1956, f. 2, str. pov. br. 152 – Beleška o razgovoru S. Price, državnog podsekretara za inostrane poslove i američkog ambasadora u Beogradu Dž. Ridlbergerom (Riddleberger), 21. VI 1956.

Vašingtonu poslata specijalna instrukcija za razgovor Matesa sa američkim ministrom inostranih poslova Dž. Dalsom (Dulles). Prema toj instrukciji Dalsu na početku treba reći da je, kao što je »svako razuman mogao unapred znati« i kao što je on sam već ocenio, jugoslovenska politika ostala potpuno nezavisna. Greše oni – piše dalje u dokumentu – koji misle da iskazana sličnost gledišta o nekim važnim međunarodnim pitanjima svedoči o prihvatanju sovjetskih stavova, već je to objektivno posledica evolucije sovjetske politike u poslednje vreme, koju bi trebalo da podstiču i ohrabruju i zapadne sile. U vezi sa pitanjem Nemačke navodi se da je jugoslovenska politika principijelno za priznanje dve nemačke države jer je to trenutna realnost, i da »isključivo iz obzira prema Zapadu« to još nije zvanično učinjeno. Instrukcija se završava nalogom Matesu da zvanično potvrdi ono što je Tito dovoljno jasno rekao: da Jugoslavija želi što bolje odnose sa Zapadom.¹²

Sovjetsko vodstvo se u leto 1956. suočavalo sa vrlo složenom i delikatnom situacijom. Previranja u Poljskoj su se bližila kulminaciji, a sličan tok stvari se očekivao i u Mađarskoj. Bilo je jasno da se energične i direktne intervencije Moskve ne može zaustaviti dalji razvoj događaja u ove dve zemlje i sprečiti njihovo iskakanje iz lagerskog monolita. Odnosi sa zapadnim silama su se ubrzano pogoršavali što zbog događaja u Poljskoj što zbog narastajuće krize oko Sueckog kanala. Glavni sovjetski lideri sa Hruščovom na čelu su odlučili da na izazov pred kojim su se našli odgovore lupom šake o sto – tj. da pokazivanjem moći i snage prekinu nepovoljan politički trend i pokažu spremnost da, ukoliko to procene neophodnim i svrsishodnim, posegnu i za upotrebom sile. Cilj je bio da se po svaku cenu spreči narušavanje kohezije socijalističkog lagera, a Zapadu pokaže da novi politički kurs i društveni procesi proklamovani na 20. kongresu KPSS nisu odraz slabosti Sovjetskog Saveza niti prilika za narušavanje njegove dominacije u istočnoj Evropi.

U okviru tako definisane politike za Kremlj se postavljalo pitanje pozicije Jugoslavije, posebno u kontekstu regulisanja odnosa između komunističkih partija i država. Neki sovjetski lideri, među njima i Hruščov, smatrali su da pored svih razlika postoji šansa da se Tito i jugoslovenska komunistička partija ipak opredele za čvršće povezivanje i zbližavanje sa sovjetskom i ostalim komunističkim partijama i na taj način praktično priključe »socijalističkom jatuu«. Sam Hruščov je preuzeo misiju da u ličnom kontaktu sa Titom pokuša da ostvari ovu zamisao. U tu svrhu u septembru 1956. aranžirana je privatna poseta Hruščova Jugoslaviji.

Najvažniji razgovor tokom ove posete vođen je 26. septembra, na večeri kod Tita uz prisustvo najužeg državno-partijskog vrha Jugoslavije. U uvodnom nastupu i kasnijoj diskusiji Hruščov je otvoreno i direktno izneo sledeće: Razlike među nama postoje, ali one ne smeju biti smetnja potpunom zbližavanju. Njega i ostale iz sovjetskog rukovodstva interesuje jedinstvo lagera »radi borbene sposobnosti socijalističkih zemalja«. Ali baš na tom pitanju Zapad koristi nejedinstvo pogleda između SSSR-a i FNRJ, pa bi to trebalo onemogućiti i u tom pogledu »zatvoriti makaze«. Zapad (naročito Engleska) prihvata Jugoslaviju onakvu kakva jeste samo zbog toga da bi preko isticanja toga primera izazvao dezintegraciju Istoka. Jugoslaviju, s druge strane, »razni elementi« u istočnoj Evropi uzimaju kao zastavu. Ne bi trebalo da se između nas vodi borba oko uticaja na pojedine zemlje (Bugarska, Mađarska, Rumunija) i oko vodstva u lageru. To ne može biti sporno budući da SSSR »hoćeš-nećeš« ima položaj lidera koji mu je

¹² Ista signatura, str. pov. br. 155 – Telegram DSIP-a ambasadi u Vašingtonu, 29. VI 1956.

nametnula istorija, snaga i položaj. Ne može biti pune neutralnosti (misli na Jugoslaviju). Nelogično je da Jugoslavija zahteva da se ceo lager prilagodava njoj, već to mora biti obrnuto: »ne treba četa da hvata korak već vojnik«. ¹³

Na otvorenu sugestiju (bolje rečeno zahtev) Hruščova, Tito, Kardelj i ostali nisu dali jasan odgovor. Oni su izložili sledeću političku liniju: Postoje razlike u pogledima na razvoj socijalizma, no treba prepustiti praksi i vremenu da pokaže ko je u pravu. U SSSR-u i istočnoevropskim zemljama nastupila je stagnacija posle 20. kongresa zbog straha od jačanja »neprijateljske aktivnosti«, što je pogrešno. Mi se sa SSSR-om slažemo gotovo po svim pitanjima spoljne politike do te mere da nas sad na Zapadu optužuju da smo sovjetski sateliti. Čudi to da u SSSR-u ne vide koliko pozitivnu ulogu igramo svojim tumačenjem sovjetske politike Zapadu. ¹⁴

Pri kraju razgovora došlo je do rasprave oko pisama CK KPSS rukovodstvom lagerskih partija o rezultatima Titove posete Moskvi. Tito i Kardelj su najviše prebacivali Hruščovu što je u pismu rečeno da jugoslovenska partija nije »marksističko-lenjinistička i izneli mišljenje da su oni za neke probleme našli »marksističkija rešenja od drugova u SSSR-u«. Hruščov je bio zbunjen, ali je uzvratilo da su oni bili dužni da informišu ostale partije o rezultatima Titove posete i o tome da tom prilikom »nije postignuta saglasnost po nizu pitanja«. Tito je raspravu zaključio rečima da i pored razlika između dve partije treba raditi na daljem zbližavanju i da će se o svemu ovome nastaviti razgovor kad on dođe u SSSR. ¹⁵

Međutim, ni uzvratna privatna poseta Tita SSSR-u (koja se nadovezala na Hruščovljevu boravak u Jugoslaviji) i dugi razgovori na Krimu nisu doneli bitniji napredak i »zbližavanje« kojim se Hruščov nadao. Rezultat je morao da bude takav jer je Tita i jugoslovensko vodstvo u tom trenutku na prvom mestu zanimalo očekivano obraćanje Dvajta Ajzenhauera Kongresu u vezi sa finansijskom pomoći Jugoslaviji. Znali su i bili upozoreni da se u Vašingtonu na čin razmene poseta i duge diskusije sa Hruščovom, gleda sa velikim podozrenjem, a da bi bilo kakav konkretan dokaz »zbližavanja« uništio izgleda za odobravanje pomoći. ¹⁶ Radi prevazilaženja nezgodne situacije u kojoj se našao zbog Hruščovljevog forsiranja diskusije, Tito je pribegao taktici otaljavanja razgovora sa Rusima, uz istovremeno slanje poruka Vašingtonu da nije bilo moguće izbeći razmenu poseta i razgovore u koje je Hruščov »uložio lični autoritet«, ali da su ideološke razlike između dve partije takve prirode da u tom pogledu ne može doći do pune saglasnosti. ¹⁷

Uverenja američkoj vladi u ovom pogledu data su i na najvišem diplomatskom nivou prilikom razgovora ministra inostranih poslova Koče Popovića sa Dalsom 4. novembra 1956. Popović je Dalsu rekao da tekući susreti i diskusije sa Rusima neće uticati na jugoslovensku spoljnu politiku koja će se i dalje zasnivati na poziciji nezavisnosti. ¹⁸ Stejt department je potvrdio o tome da se zaista ništa

¹³ AJ, CKSKJ, IX 119/I-73 – Beleška o razgovorima sa Hruščovom na večeri kod Tita, 26. IX 1956. – Hruščovljeve reči prisutni su često pratili upadicama i pošalicama.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Direktno upozorenje u tom smislu uputio je ambasador L. Mates iz Vašingtona 27. IX 1956. – ASMIP, PA, ŠAD, 1956, f. 82, str. pov. br. 415 851.

¹⁷ Ovakve stavove izložio je S. Prica otpravniku poslova američke ambasade u Beogradu 28. IX 1956, a potom je na toj liniji instruisan L. Mates i sva ostala diplomatska predstavništva – ASMIP, PA Str. pov., 1956, f. 2. str. pov. br. 241 i 242.

¹⁸ Telegram Matesa DSIP-u, 4. XI 1956 – Ista signatura, str. pov. br. 877.

bitno nije promenilo u jugoslovenskoj politici dobio i iz Titovih izjava po povratku s Krima, kao i iz prikupljenih obaveštenja i analiza odgovarajućih službi. To je olakšalo posao vladi, odnosno Ajzenhaueru i Dalsu, da pred Kongresom odlučno zastupaju stav o potrebi odobrenja nastavka finansijske pomoći Jugoslaviji.

Dugo očekivani rasplet u vezi sa američkom pomoći konačno se desio 15. oktobra 1956, kada je D. Ajzenhauer izvestio Kongres da u smislu Izmenjenog zakona o uzajamnoj bezbednosti od 1954, posle »brizljivog proučavanja i ispitivanja svih važnih činjenica«, potvrđuje da Jugoslavija nije narušila tri okolnosti koje su tim zakonom predviđene kao uslov za nastavak pomoći: 1) da nije došlo do promene u jugoslovenskoj politici na osnovu koje je u prošlosti pružana pomoć i da je Jugoslavija nezavisna od kontrole SSSR-a; 2) da Jugoslavija »ne učestvuje ni u kakvoj politici ili programu, čiji je cilj komunističko osvajanje sveta« i 3) da je u interesu bezbednosti SAD da produže dalje pružanje pomoći Jugoslaviji. Ajzenhauer je u obrazloženju posebno naglasio da je na osnovu raspoloživih dokaza došao »do zaključka da je Jugoslavija ostala nezavisna od kontrole Sovjetskog Saveza i da želi da i dalje bude nezavisna; da Sovjetski Savez i dalje čini napore da ugrozi tu nezavisnost; i da jugoslovenska vlada i dalje traži i želi izvesnu pomoć od Sjedinjenih Država, kako bi obezbedila održavanje svoje nezavisnosti«. ¹⁹

Na bazi ovakve odluke Dvajta Ajzenhauera vlade FNRI i SAD su 3. novembra 1956. potpisale sporazum o isporuci robe Jugoslaviji u ukupnoj vrednosti od 98.300.000\$. ²⁰ Ovaj čin je više nego bilo šta drugo svedočio da se Tito i jugoslovenska vlada drže političke linije održavanja pozicije nezavisnosti, te da su uspeli da odole pritisku Kremlja da se priklone sovjetskom bloku.

Izgedalo je da su se posle skoro desetodnevnih razgovora vođenih na najvišim partijskim nivoima jugoslovensko-sovjetski odnosi barem stabilizovali, ako ne i bitno popravili. Verovatno bi to tako ostalo još izvesno vreme da narednih dana nije došlo do dramatičnog ubrzanja društvenih previranja u Mađarskoj, koja će krajem oktobra i početkom novembra eskalirati u pravu revoluciju i veliku krizu svetskih razmera. Za nepune dve nedelje mađarske revolucije zbrisan je dotadašnji kruti komunistički sistem Maćoša Rakošija i manifestovana većinska volja za restitucijom višepartijskog sistema i izvlačenjem iz senke sovjetske dominacije. Bio je to očigledni praktični dokaz da se socijalistički sistem boljševičkog tipa i sovjetski uticaj u zemljama istočne Evrope održavaju silom, praktično prisustvom (ili pretnjom dolaska) sovjetskih tenkova, protivno volje ogromne većine tamošnjih stanovnika.

Silina i radikalnost zahteva mađarske revolucije išli su daleko iznad praga tolerancije sovjetskog vodstva. Procena Kremlja je bila da je u ovom slučaju – za razliku od Poljske gde se u poslednji čas političkim pritiskom i taktiziranjem pronašlo prihvatljivo rešenje – neophodna primena sile kako bi se suzbile »reakcionarne i antisocijalističke snage« i sprečio izlazak Mađarske iz Varšavskog saveza. Rezultat takve procene bile su dve sovjetske vojne intervencije. Prva na samom početku masovnih demonstracija i nereda u Budimpešti 24. oktobra, ograničena i u saradnji sa snagama aktuelnog mađarskog režima, i druga 4. novembra, vrlo snažna i brutalna, kojom je slomljena mađarska revolucija. ²¹

¹⁹ ASMIP, PA, SAD, 1956, f. 84, str. pov. br. 423619 – Saopštenje Informativne službe SAD u Beogradu, 15. X 1956.

²⁰ Ista signatura, str. pov. br. 423679 – Saopštenje Informativne službe SAD u Beogradu, 3. XI 1956.

²¹ Više o sovjetskom i jugoslovenskom odnosu prema događajima u Mađarskoj 1956, vidi: L. Gibijanski, *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine*, »Jugoslovenski istorijski časopis«, 1–2, 1996.

S druge strane, jugoslovenski državni i partijski vrh (koji je inače bio u priličnoj meri uključen u procese koji su prethodili mađarskoj revoluciji), videvši još prvih dana kolike su razmere ovih događaja, nastojao je da zauzme pomirljivu i neutralnu liniju isticanjem »«konstruktivnog i principijalnog« prilaza za smirenje i prevazilaženje mađarske krize.²² Iza tako formulisanog javnog stava stajala je procena da eskalirajuća kriza u Mađarskoj može prouzrokovati značajne probleme u pogledu održavanja postojeće jugoslovenske međunarodne pozicije s obzirom na stepen umešanosti velikih sila. Pored toga, naročito u drugoj fazi, bila je prisutna i bojazan da bi primer Mađarske revolucije, koji je u radikalizmu daleko prevazilazilo jugoslovensko iskustvo, mogao naneti veliku štetu prestižu toliko propagiranom modelu jugoslovenskog modela socijalizma.

No, komplikacije i problemi se jednostavno nisu mogli izbeći, pogotovu u odnosima sa Sovjetskim Savezom. Sve do druge sovjetske intervencije, uključujući i sam taj akt, Tito i jugoslovensko vodstvo su uspevali da održe postojeći nivo odnosa sa Moskvom. U tom cilju je na sastanku sa sovjetskim liderima na Brionima u noći između 3. i 4. novembra data i saglasnost za vojnu intervenciju u Mađarskoj (do koje bi došlo i bez te saglasnosti). Ljudima u Kremlju se za trenutak učinilo da je kod jugoslovenskog rukovodstva u tom krajnje osetljivom momentu napokon proradilo osećanje »komunističke solidarnosti«. ²³ Odnosi su se, međutim, počeli naglo pogoršavati odmah posle ulaza sovjetskih trupa u Budimpeštu i to prvenstveno po pitanju sudbine Imre Nada, predsednika mađarske revolucionarne vlade, koji se s grupom svojih saradnika sklonio u jugoslovensku ambasadu u Budimpešti, gde je zatražio i dobio azil od jugoslovenske vlade.²⁴

Postupak jugoslovenske vlade, uz traženje od sovjetskih vlasti dozvole za odlazak Nada i njegove grupe u Jugoslaviju, naišli su na ogorčenu reakciju sovjetskog vodstva. Razmenom pisama između Hruščova i Tita 7. i 8. novembra nisu uklonjene razlike oko slučaja Imre Nada.²⁵ Takvo stanje stvari je ostalo sve do praktičnog okončanja ovog slučaja, odnosno do 22. novembra kada su sovjetski oficiri kidnapovali Nada iz autobusa kojim je trebalo da bude prevezen iz jugoslovenske ambasade u Budimpešti u svoju kuću, kako je to bilo predviđeno sporazumom između jugoslovenske i mađarske vlade Janoša Kadara.

Razlike oko slučaja I. Nada su se postepeno proširile na gotovo ceo spektar pogleda i ocena u vezi sa mađarskom krizom, čime se neizbežno vraćalo na staru jugoslovensko-sovjetsku raspravu i sporenje oko principa na kojima treba da se zasnivaju odnosi između komunističkih partija i država. Impuls takvom razvoju stvari dat je Titovim govorom u Puli 12. novembra čija je poenta bila u optužbi da su kočenje procesa započetih 20. kongresom KPSS i zadržavanje osnove staljinističkog sistema u Sovjetskom Savezu i drugim istočnoevropskim državama glavni uzročnik »katastrofe u Mađarskoj« i konzerviranja negativne prakse u od-

²² U ovom smislu upućene su, pored zvaničnih izjava predstavnika jugoslovenske vlade, instrukcije svim diplomatskim predstavništvima FNRJ u svetu i u istom tonu objavljen razgovor sa američkim ambasadorom u Beogradu. – ASMIP, PA, Str. pov., 1956, f. 2, str. pov. br. 260 (cirkularni telegram K. Popovića svim diplomatskim predstavništvima, 26. X 1956) i ASMIP, PA Mađarska, 1956, f. 50, str. pov. br. 417818 (beleška o razgovoru S. Price i D. Ridlbergera, 26. X 1956).

²³ Povodom date saglasnosti i uspešno obavljenog posla u Budimpešti N. Hruščov i G. Maljenko uputili su 5. novembra »plameni komunistički pozdrav« »dragim drugovima« Titu, Rankoviću i Kardelju, uz obaveštenje da je »kontrarevolucija u Mađarskoj razbijena 4. novembra oko 12 časova po moskovskom vremenu« – AJ, CK, SKJ, IX, 119/I–76.

²⁴ Više o ovome vidi: Đ. Tripković, *Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada*, Istorija 20. veka«, 1, 1997.

²⁵ AJ, CK SKJ, IX 119/I–77 i 78 – Pisma Hruščova Titu (7. XII) i Tita Hruščovu (8. XI 1956).

nosima između komunističkih partija i socijalističkih država.²⁶ Reakcija sovjetskog vrha je bila krajnje oštra: Hruščov, Bulganjin i Molotov su u razgovoru sa jugoslovenskim ambasadorom u Moskvi V. Mićunovićem 18. novembra, uz niz optužbi na račun ponašanja jugoslovenskog rukovodstva u mađarskoj krizi i u vezi slučaja I. Nada, Titov govor ocenili kao uvredljiv napad na sovjetsku partiju i rukovodstvo na koji su oni primorani da uzvrate. Zaključili su da oni ne misle da menjaju svoj odnos po državnoj liniji, ali da ih je sama jugoslovenska strana poremetila po partijskoj liniji.²⁷

Time je otvorena nova stranica u dugim istorijama jugoslovensko-sovjetskih partijskih sukoba i sporenja. Međutim, ovoga puta sukob nije ni izbliza dostigao razmere iz 1948 – sporenja su zadržana na nivou međupartijskih ideoloških rasprava, dok su međudržavni odnosi i saradnja nastavljeni, mada uz izvesnu stagnaciju.

Titu nije odgovaralo preterano zatezanje i pogoršanje odnosa sa Kremljom jer je to moglo ugroziti sam temelj njegove politike plutanja između dva bloka. Govor u Puli je održao upravo zbog procene da je radi očuvanja te pozicije potrebno amortizovati sve otvorenije optužbe na Zapadu o tome da su Tito i jugoslovenska vlada izdali Mađarsku revoluciju, ostavili na cedilu vladu Imre Nada, da ne pružaju adekvatnu pomoć mađarskim izbeglicama u Jugoslaviji, jednom rečju da su u vezi sa mađarskom krizom praktično pali na pozicije Kremlja. Sad je, pak, trebalo nekako smiriti reakciju Moskve za koju se nije verovalo da bi mogla biti toliko žestoka. U tom cilju Tito je 3. decembra 1956. uputio jedno opširno pismo Hruščovu i CK KPSS.

U prvom delu pisma se konstatuje da su se odnosi između dve partije u poslednje vreme »prilično pogoršali«, apeluje da je važno i potrebno pristupiti temeljnoj analizi međusobnih odnosa kako bi se pristupilo »uklanjanju negativnih elemenata« čije posledice mogu da štete dvema zemljama i »socijalizmu u svetu uopšte«. Najveći deo pisma se odnosio na opravdavanje navoda iz Titovog govora u Puli, naročito u pogledu uzroka, toka i posledica »mađarske tragedije«, zatim na ukazivanje na nepravilnu prezentaciju i iskrivljivanje tog govora u »Pravdi« i drugim sredstvima informisanja u Sovjetskom Savezu, pojašnjenju da se reč »sistem« u Titovom govoru nije odnosila na čitavo sovjetsko društveno uređenje, već samo »na izvjesne negativne metode koje su dobile oblik sistema u staljinističkom periodu«. Uz isticanje želje da ovakva gledišta pomognu »u čitavom spletu poslednjih događaja«, u zaključku pisma se kaže: »Dajte, razmislite o svim tim stvarima bez svake bojazni za prestiž, procijenite prosto komunistički šta je korisnije a šta štetnije i odbacite ono što je štetnije.«²⁸

Možda bi ovo Titovo pismo naišlo na pozitivniji prijem u Kremlju i uticalo na zaustavljanje toka pogoršanja odnosa da se samo tri-četiri dana kasnije isti argumenti i gledišta o događajima u Mađarskoj, karakteru sistema u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim državama i »gorućim problemima socijalizma« nisu ponovili u govoru Edvarda Kardelja održanom u Narodnoj skupštini FNRJ 7. decembra 1956. godine.²⁹

²⁶ *Borba*, 16. XI 1956 – Govor J. B. Tita partijskom aktivu u Puli.

²⁷ AJ, CK SKJ, IX/I-81 – Izveštaj V. Mićunovića Titu, Kardelju i Rankoviću o razgovorima sa Hruščovom, Bulganjinom i Molotovim, 18. XI 1956 i instrukcija koja je tim povodom upućena V. Mićunoviću.

²⁸ AJ, CK SKJ IX, 119/I-83 – Pismo J. B. Tita CK KPSS i N. Hruščovu, 3. XII 1956.

²⁹ *Borba*, 8. XII 1956 – Govor E. Kardelja u skupštini, 7. XII 1956.

Sovjetski odgovor je usledio 18. decembra preko opširnog članka u »Pravdi«, naslovljenim »Kome to koristi«. Tu se Kardeljeva politička filozofija kvalifikuje kao revizionistička i anarhistička, a teorija države »u prelaznom periodu« kao i antilenjinistička. U praksi se takva politička teorija ispoljava tako što jugoslovensko rukovodstvo podržava reakciju u Mađarskoj, dobija pomoć od Nato pakta, a na unutrašnjem planu sprovodi praksu koja je u suprotnosti sa praksom socijalističke izgradnje svih ostalih, što je protivno učenju marksizma-lenjinizma i principima proleterskog internacionalizma.³⁰ Prema oštrini kritike i neprijateljskom tonu u kojem je pisan ovaj članak, bio je to najžešći napad na teoriju i praksu »jugoslovenskog puta u socijalizam« od početka procesa normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Nivo međupartijskih odnosa je pao na najnižu tačku od kad su oni obnovljeni.

Sovjetsko vodstvo se ipak nije odlučilo na sistematsku javnu kampanju. Verovatno je procenjeno da bi to moglo voditi međudržavnom zaoštavanju sličnom onom iz 1948, što svakako nisu želeli. U svakom slučaju smatrali su štetnim za svoje interese i pozicije intenzivno javno sukobljavanje i sporenje s jugoslovenskim liderima.³¹ Ali zato se na partijskim konferencijama primenjivao metod kritikovanja jugoslovenskog modela socijalizma i jugoslovenske spoljnopolitičke pozicije iz koje se »izvlači ekonomska korist od oba bloka« i sl.³²

Iako su u interpartijskoj korespondenciji i razgovorima sa jugoslovenskom stranom isticali da su bili primorani i izazvani da se brane, oštro reaguju i zamrznu partijske odnose (uz nastavljajanje saradnje na državnom planu), ovakva odluka je bez sumnje bila inspirisana političkim interesom Kremlja da tako nešto učini. Naime, sovjetskom vodstvu je i te kako odgovaralo da u tom trenutku kada je sve snage upirao na saniranju rovitog stanja u svom taboru, partijske odnose sa Jugoslavijom svede na minimum. U vreme kada je trebalo ponovo konsolidovati lager i autoritet Moskve, bilo je nepoželjno prisustvo primera »netašnog dečka«. Ideološke rasprave i preganjanja sa Titom i njegovim saradnicima oko odnosa između komunističkih partija i država, puteva izgradnje socijalizma, procesa destalinizacije i sl. bezmerno bi otežavali čvrstu nameru Kremlja da posle gorkog iskustva sa Mađarskom obnovi svoju dominaciju u lageru primenom proverenih »principa« iz starog arsenala proleterskog internacionalizma. Slično je o kvalitetu partijskih odnosa rezonovala i jugoslovenska strana – odgovarao im je nizak, neobavezujući nivo komunikacije koji bi obezbeđivao nesmetani nastavak saradnje po državnoj liniji, bez upuštanja u proces ideološkog ili institucionalnog partijskog zbližavanja koji bi neizbežno vodio priključenju socijalističkom taboru, odnosno dominaciji Sovjetskog Saveza. Mada su i od ranije imali takav pristup i stav, iskustvo iz protekle godine, naročito žalosni primer Mađarske, još više su u tom pogledu učvrstili mišljenje Tita, Kardelja i ostalih.

Rekapitulacija svega što se dešavalo u 1956. i postavka odnosa na napred obrazloženom nivou obavljani su kroz još jednu izmenu pisama na samom početku 1957. godine. Prvo je Hruščov, 10. januara, u ime sovjetskog CK odgovorio na Titovo pismo od 3. decembra, na šta je Tito u ime jugoslovenskog CK uzvratilo 1. februara 1957. Bila su to vrlo opširna pisma u kojima su ponavljana gledišta i stavovi o događajima u Mađarskoj, karakteru socijalističkog sistema, odnosima iz-

³⁰ ASMIP, PA, SSSR, 1956, f. 90, str. pov. br. 421834 – Izveštaj V. Mićunovića, 19. XII 1956.

³¹ Opaske u ovom smislu izrekao je 22. XII 1956. V. A. Bakunov, referent za Jugoslaviju u sovjetskom Ministarstvu inostranih poslova, u razgovoru sa savetnikom jugoslovenske ambasade u Moskvi G. Božovićem – AJ, IX, 119/I–84, beleška o tom razgovoru.

³² ASMIP, PA, Str. pov. 1956, f. 2, str. pov. br. 1060 – Izveštaj V. Mićunovića, 20. XII 1956.

među komunističkih partija i država, procesu destalinizacije, pitanju blokovske podele sveta i dr. Razmenjene su, odnosno ponovljene i optužbe o tome ko je kriv za pogoršanje odnosa.

Ostajući na predašnjim pozicijama, obe strane su u zaključku izrazile spremnost za preduzimanje koraka koji bi otklonili postojeće nesporazume i razlike. Sovjetsko se završava pozivom da se u duhu beogradske i moskovske deklaracije zajednički radi na »raščišćavanju puta« za poboljšanje odnosa između dve komunističke partije, što je od »životnog interesa naroda Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, interesa jedinstva svih socijalističkih zemalja i stvari socijalizma«. ³³ U jugoslovenskom pismu se, pak, uz iznošenje vere da je trenutno zaoštavanje odnosa privremeno, te da obe strane treba zajednički da »usmere napore u poboljšanje odnosa«, jasno zaključuje i ističe da se to ne može postići »putem zah-teva da Savez komunista Jugoslavije treba da primi stavove rukovodstva KP Sov-jetskog Saveza«. ³⁴

Tokom 1957. odnosi između sovjetske i jugoslovenske komunističke partije se nisu bitnije popravili, mada je bilo pokušaja intenziviranja saradnje, kao što su bila međupartijsko savetovanje u Bukureštu u leto te godine i učesće delegacije SKJ u pripremama za izradu deklaracije 12 komunističkih partija. Sve je, međutim, padalo u vodu, kada bi se od predstavnika jugoslovenske partije zahtevalo da odstupi od svojih i prihvati stavove sovjetske, odnosno svih ostalih istočnoevropskih partija. Novo, i to vrlo jako zaoštavanje i pogoršanje odnosa desilo se u prvoj polovini 1958. godine povodom usvajanja novog partijskog programa jugoslovenske komunističke partije kojim je još više naglašen i razraden specifični model »jugoslovenskog puta u izgradnji socijalizma«.

DJOKO TRIPKOVIĆ

SOVIET - YUGOSLAV RELATIONS IN 1956

Summary

The process of normalizing Soviet-Yugoslav relations after the break in 1948 included the particularly delicate question of renewing ties between the countries' communist parties, which was additionally hampered by the considerable ideological and political differences dividing them. The normalization of relations between the countries in 1955, as well as the abolishment of the personality cult and the intended destalinization of the USSR and other communist countries proclaimed at the 20th Congress of the Soviet Communist Party, created favorable conditions for mending the relations between the two parties.

The most important event in connection to this took place in June 1956 when, on the occasion of the visit of a Yugoslav party and government delegation led by J. B. Tito, the Moscow Declaration was signed, guaranteeing equality between parties and the right of each communist party to apply its own model of socialism. This document signified the triumph of Tito's policy, and marked the

³³ AJ, CK SKJ IX, 119/1-92 – Pismo CK KPSS (Hruščov) – CKSKJ (Tito), 10. I 1957.

³⁴ AJ, CK SKJ IX, 119/1-95 – Pismo CK SKJ (Tito) – CK KPSS (Hruščovu), 1. II 1957.

highest point in Soviet-Yugoslav relations and of the process of destalinization in the communist camp. Immediately after this agreement, however, heavy social unrest began in Poland, leading to bloodshed in Poznan and pointing to a similar course of events in Hungary. Faced with the risk that the new process of democratization might bring to the cohesion of the Eastern bloc, the Soviet leadership hastily reverted to the old centralistic control over the satellite countries and their parties. This decision required that the uncommon position of the Yugoslav party, country and leadership be made to look less appealing to the other communist countries.

The relations between the Soviet Union and Yugoslavia, noticeably cooler at the end of the summer, rapidly deteriorated during and after the revolutionary events in Hungary in the autumn. By the end of the year the relations between the communist parties of the two countries had declined to the point at which they had been before the 20th Congress of the Soviet Communist Party. The regression in relations reflected, on the one hand, Yugoslavia's defense of its independent position between the two blocs, which Tito had already achieved, and, on the other, the inability of the Soviet leaders to find a different way, other than that of insisting on ideological uniformity, of keeping the socialist camp together and of maintaining their own dominant position in it.

RUSKI KONZULI O MAKEDONSKOM PITANJU

ABSTRACT: U radu se razmatra kako su ruski diplomatski predstavnici-konzuli, početkom 20. veka u Makedoniji videli i opisali političko-propagandno, diplomatsko i versko sukobljavanje Bugarske, Grčke i Srbije na teritoriji Makedonije koja je bila pod turskom okupacijom. Za ovaj rad korišćena je originalna arhivska građa Arhiva spoljne politike Ruske imperije.

Smatra se da je evropska diplomatija prvi put dotakla makedonsko pitanje za vreme Istočne krize sedamdesetih godina 19. veka. Na Carigradskoj konferenciji velikih sila 1876. donete su mnoge odluke, koje su imale karakter preporuka upućenih Turskoj. Jedna od njih odnosila se na stvaranje dve autonomne bugarske oblasti: istočne i zapadne. U sastav zapadne trebalo je da uđe Makedonija, ali Turska je taj projekt odbacila. Prema Sanstefanskom preliminarnom mirovnom dogovoru, zaključenom 19. februara (3. marta) 1878, u sastav autonomne Bugarske kneževine ušao je veći deo Makedonije. Međutim, Berlinski kongres velikih sila, održan od 1(13) juna do 1(13) jula, uneo je ozbiljne korekcije. Prema potpisanom ugovoru, Makedonija je vraćena Otomanskom carstvu (čl. 1) pod uslovom da se sprovedu reforme (čl. 23).

Nacionalna, konfesionalna i crkvena pitanja zaplela su se u Makedoniji u pravi »Gordijev čvor«.

Od dvadesetih godina 19. veka ta oblast postala je arena crkvene borbe, najpre grčko-bugarske, a zatim grčko-bugarsko-srpske. Tačnije rečeno, to je bila borba nacionalno-državne propagande za lokalno hrišćansko stanovništvo. Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slovena krajem 19. i početkom 20. veka bilo je zamršeno. Ruski naučnici iz toga doba različito su ocenjivali nacionalnu pripadnost makedonskih Slovena.

Stvaranje Bugarske egzarhije 1870. podstaklo je Grčku da pojača svoju propagandu u Makedoniji, u prvom redu pomoću grčkog klera. U njenoj osnovi bila je »velika ideja« (grč. »Megali idea«) – stvaranje novogrčke države u granicama bivše Vizantijske imperije. Pritom je isticana teorija o koegzistiranju višejezične grčke nacije.

Srbija je počela da pokazuje posebno interesovanje za Makedoniju kao oblast mogućih teritorijalnih pripajanja posle austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Godine 1886. osnovano je društvo »Sveti Sava« koje je postalo glavni sprovodnik srpske propagande u Makedoniji. Godine 1887–1888. u Uskibu, Solunu i Bitolju otvoreni su srpski konzulati. Srbija se u svojoj propagandi oslanjala uglavnom na »istorijsko pravo«. Dokazivala je srpsko poreklo slovenskog stanovništva Makedonije, pozivajući se na doba kada je Makedonija bila deo Velike Srbije Stefana Dušana.

Bugarska kneževina, koja je bila u vazalnom odnosu prema Turskoj, nije imala u makedonskim vilajetima Otomanskog carstva svoje zvanične diplomatske predstavnike. Međutim, postojala je institucija bugarskih trgovačkih agenata, koji su imenovani iz Sofije u većim gradovima (Solun, Bitolj, Uskib). Oni su igrali formalno nepostojeću ulogu političko-diplomatskih predstavnika Sofije. Ilarionov je javljao juna 1901: »Bugarski trgovački agenti bave se poslovima, kao što je dobro poznato, koji nemaju nikakve veze s trgovinom, i trude se da zastupaju interese lokalnog bugarskog stanovništva, uzimajući pod svoju, naravno ne javnu, zaštitu Bugare u slučaju nekih neprijatnosti«. ¹ Na primer, oni su prikupljali žalbe od stanovništva i predavali ih konzulima evropskih zemalja.

Trgovački agenti su, sa znanjem vladajućih krugova u Bugarskoj i po njihovim instrukcijama, aktivno podržavali revolucionarne organizacije. Rostkovski je pisao: »...Bugarska vlada, izgleda namerno, bira službenike u trgovinskim predstavništvima iz redova poznatih revolucionara«. ² Iz Bitolja je u Uskib februara 1901. premešten za sekretara trgovačke agencije Naumov, koji je 1893. radio u Bitolju kao inspektor bugarskih narodnih škola (učilišta). Prema saopštenju Rostkovskog, »kao član revolucionarnog komiteta on je bio uhapšen kao i ostali, i samo zahvaljujući podmićivanju uspeo je da izbegne sud«. Zatim je otišao u Bugarsku i postao zvanični urednik makedonskog revolucionarnog lista »Pravo« u Sofiji. I »kao da se sprda on je svoj list slao General-gubernatoru i drugim najvišim činovnicima vilajeta«. ³

Upravnik bugarskog trgovinskog predstavništva u Bitolju, Kolušev, došao je iz Soluna, gde je vršio dužnost sekretara. Pre dolaska stekao je reputaciju »vatrene revolucionara«. Rostkovski je povezivao dolazak Koluševa u Bitolj sa pojačanom aktivnošću lokalnih revolucionarnih komiteta. Pretpostavljao je da je bugarska vlada »namerno opozvala bivšeg agenta, čoveka krajnje smirenog, i dovela ovde poznatog revolucionara, koga je istovremeno sa zvanično objavljenim instrukcijama o smirivanju stanovništva snabdela tajnim naredbama da se aktivizira delatnost komiteta i time dokaže da se centar revolucionarnog makedonskog pokreta nalazi van Bugarske«. ⁴

Boraveći u Uskibu 1903. trgovački agent Nedkov bio je »poznatiji među stanovništvom pod imenom 'bugarskog konzula'«. Maškov je javljao da bugarsko trgovačko predstavništvo dobija »revolucionarna izdanja u mnogo primeraka... nesumnjivo radi rasturanja među stanovništvom, tj. predstavništvo uprkos bugarskim zvaničnim uveravanjima uporno nastavlja da se bavi ranijom rabotom buđenja svesti«. Zanimljivo je sledeće zapažanje Maškova: »... Agent Nedkov, čist Bugarin, a ne Makedonac po poreklu, ne bi smeo tako da radi kada ne bi za to imao instrukcije svoje vlade«. ⁵ Osim toga, na osnovu niza činjenica Maškov je pretpostavio da Nedkov kontroliše pisma koje lokalno stanovništvo šalje Ruskom poslanstvu.

Ilarionov je ukazivao da bugarski trgovački agent u Solunu uvek nastoji da igra »ulogu predstavnika strane države«. ⁶ Pritom je, kako je isticao ruski konzul u Solunu, »čudno da Turci gotovo uvek popuštaju pred, najblaže rečeno, upor-

¹ Arhiv spoljne politike ruske imperije (AVPRI), F. 151, Op. 482, d. 1143, 1. 59.

² Isto, F. 180, op. 517/2, d. 1143, 1. 9.

³ Isto.

⁴ Isto, d. 1455 a, 1. 36.

⁵ Isto, f. 151, d. 1475, 1. 7.

⁶ Isto, f. 180, d. 2297, 1. 49.

nim delovanjem bugarskih trgovinskih agenata, podržavajući time njihova nastojanja da zauzmu mesto koje im uopšte ne pripada«. ⁷

Grčka i Srbija kao samostalne države imale su svoje diplomatske predstavnike – konzule – u glavnim gradovima makedonskih vilajeta.

Pojačana aktivnost Bugara u Makedoniji naterala je Grke, koji nisu želeli da izgube svoj uticaj na određeni deo makedonskog stanovništva, da aktiviziraju svoju politiku u Makedoniji kako bi se konfrontirali s Bugarima.

Već od samog početka 1901. grčki konzul u Bitolju bavio se prikupljanjem podataka »o sastavu i delovanju bugarskih komiteta« i mestima gde se nalaze skladišta oružja. ⁸

Glasine koje su se širile u jesen 1901. o pregovorima između Srbije i Bugarske o zajedničkim akcijama za zaštitu Slovena u Makedoniji uznemirivale su Grke, koji su počeli da traže saveznike »radi otpora Slovenstvu« među Turcima. ⁹ Ruski konzul u Bitolju pisao je 6. oktobra 1901: »Grčki mitropolit i konzuli dostavljaju vlastima sve podatke o planovima i akcijama bugarskih patriota i nastoje, koliko je to moguće, da preuveličaju ono što se događa u neprijateljskom lageru kako bi naveli Turke da preuzmu energične mere protiv Bugara«. ¹⁰ Bilo je više slučajeva da Grci podstiču Turke. Najaktivniji nosioci takve politike bili su grčki konzuli i mitropoliti od kojih su seoski učitelji i sveštenici dobijali »naredbe da turskim vlastima dostavljaju sve neophodne podatke«. ¹¹ Oni su ubeđivali »svoje sledbenike da je neophodno pomoći Turcima da se unište Bugari – zakleti neprijatelji helenizma«. ¹² Dostave Grka o Bugarima bile su, kako svedoči Rostkovski, mnogobrojne. »...Ovi dobrovoljni pomoćnici turske policije nastojali su da upletu što više ljudi iz redova najuticajnijih Bugara, kako bi se ostali iz straha počeli da predstavljaju kao patrijarhisti«. ¹³ Grčki konzul u Bitolju Pezas otvoreno je rekao Rostkovskom da »on Bugare-šizmatike ne smatra hrišćanima i da zbog toga, ocenjujući da su sva sredstva u borbi dozvoljena, neće prestati da pomaže Turcima u njihovom istrebljenju...«. ¹⁴

Grci su aktivno pomagali samovoljne akcije muslimana protiv hrišćana. Kako je 16. februara 1902. pisao Rostkovski »najbolje je postupio ovdašnji grčki mitropolit Amvrosije, nagovorivši bivšeg razbojnika Adema, koji je bio kod njega u službi kao čuvar Barešanskog manastira, da sakupi grupu bašibozluka i da ode sa njima da po selima ganja revolucionarne bande«. Adem je tako i postupio, mučeći i hapseći seljake. Ruski konzul je javljao: »Mitropolit mi je odgovorio da ne sme da zabrani Ademu da proganja revolucionare«. ¹⁵ Rostkovski se tim povodom nekoliko puta javljao valiji, zahtevajući da se prekine sa mučenjem hrišćana. Posle molbe Porti (na osnovu podataka Rostkovskog) ruskog poslanika u Carigradu obustavljeni su pretresi i mučenja, a valija je zabranio da se bašibozluci okupljaju. ¹⁶

⁷ Isto, f. 151, d. 1143, l. 59.

⁸ Isto, f. 180, d. 1453, l. 12.

⁹ Isto, d. 1453, l. 62; d. 2297, l. 78.

¹⁰ Isto, d. 1453, l. 62.

¹¹ Isto, d. 1454, l. 22.

¹² Isto, l. 83.

¹³ Isto, d. 1453, l. 23.

¹⁴ Isto, d. 1454, l. 23.

¹⁵ Isto, l. 11–13.

¹⁶ Isto, l. 22.

U leto 1903. delovali su naoružani grčki odredi, koje su formirali grčki konzul i mitropolit radi gonjenja četnika. U tajnom telegramu od 17. jula 1903. Rostkovski je javljao da je 16 Grka pod rukovodstvom Vangela u selu Negovani u Florinskom (Lerinskom) srezu ubilo 6 četnika i da su jednog ranjenog doveli u Bitolj. Rostkovski je tražio od valije da se razoružaju »ovi Grci, u čijoj su pratnji po eparhiji i vojnici Kastorijskog mitropolita, koji na silu otimaju crkve od Bugara«. ¹⁷ Postoje podaci da je Grčka nudila turskoj vojsci svoje oficire za borbu protiv bugarskih četnika. ¹⁸

U Solunskom vilajetu stanje je bilo slično. Ilarionov je 30. novembra 1901. isticao: »Od trenutka kada je ovde početkom godine došlo do bugarskih meteža, postalo je приметно pojačano nastojanje grčke partije da iskoristi situaciju radi propagiranja helenskih ideja među lokalnim hrišćanskim stanovništvom«. Ilarionov ovako ocenjuje suštinu »velikogrčke« politike u Makedoniji: »Grci od davnina, kao što je poznato, ne žele da priznaju dominirajući značaj slovenskog elementa u Makedoniji, već smatraju celishodnim da dokazuju da su mnogi, ako ne i većina ovdašnjih Slovena – slovenizirani Heleni, na čijem su povratku u redove helenizma oduvek radili silogosi, zajedno sa grčkim arehijerejima i konzulima«. ¹⁹

Oktobra 1901. grčki generalni konzul u Solunu Evgenijades posetio je Aton i tražio da se u njemu osnuju »škole za Makedonce, kako bi se od njih obrazovali poslenici za helensku propagandu u Makedoniji«. Monasi manastira u kojem je to izjavio, odgovorili su da oni »nemaju nikavog prava da se mešaju u politiku«. ²⁰

Međutim, grčka revnost se pokazala kao rdava šala. Posle podstrekivanja Turaka protiv Bugara (u čijem su središtu bili grčki konzul i mitropolit u Bitolju) »s ciljem da se ako ne potpuno uništi, a ono barem oslabi bugarska propaganda i da se privuče na svoju stranu većina stanovništva« – bašibozluci su po selima krenuli u potragu za revolucionarima. Pritom nisu pravili razliku između egzarhista i patrijarhista, među kojima je bilo dosta uhapšenih. Grčkom konzulu su vlasti obećale da će osloboditi patrijarhiste, zbog čega ih je on odvratio da islednicima daju traženi mito za oslobađanje. U međuvremenu su mnogi patrijarhisti već bili osuđeni. Lokalno stanovništvo je zbog toga optužilo grčkog konzula. Rostkovski je primetio: »Takav ishod je u tolikoj meri razgnevio stanovništvo pa su mnoga sela počela iskazivati nameru da se nagode sa egzarhistima i da odagnaju od sebe špijune u licu grčkih sveštenika«. ²¹

Srpska vlada je shvatala da je položaj Srbije neuporedivo slabiji od položaja Bugarske. Dok je bugarska vlada ukazivala na potebu što bržeg sprovođenja reformi, koje je predviđao Berlinski ugovor, obrazlažući to sve većim pogoršanjem položaja hrišćanskog stanovništva, ²² Beograd je nastojao da odloži rešenje makedonskog pitanja, s tim da ga kasnije reši, po mogućstvu, u svoju korist. Međutim, srpska vlada je pokušala da sebe obezbedi za slučaj ako se reforme počnu sprovesti u nepovoljnom trenutku za nju. Rostkovski je izveštavao novembra 1901:

¹⁷ Isto, f. 151, d. 594, l. 256a.

¹⁸ Isto, f. 180, d. 2299, l. 101.

¹⁹ Isto, d. 2297, l. 78.

²⁰ Isto, d. 2298, l. 18.

²¹ Isto, f. 151, d. 593, 11. 82–83.

²² Upornost bugarske strane u sprovođenju reforme u Makedoniji Rostkovski je ocenjivao kao njen strah pred srpskom propagandom, koju Bugarska nije uspevala da onemogući nikakvim sredstvima, čak ni kriminalnim. Isto, f. 180, d. 1453, l. 71.

»Kako sam saznao iz poverljivih izvora, ovdašnji srpski konzul je pozvan u Beograd radi izrade nacarta reformi koje bi, u slučaju da se sprovedu, obezbedile mogućnost daljeg jačanja srpskog elementa u Makedoniji. Prema rečima mog kolege, Srpska vlada će uložiti sve svoje napore da se predložene reforme ograniče na isključivu zaštitu seoskog stanovništva od razbojničkih napada, a nipošto da se ne pokreću pitanja autonomnog upravljanja, jer će Bugari preuzeti u svoje ruke sve administrativne funkcije i neće dozvoliti Srbima da nastave svoju propagandu u Makedoniji«. ²³

Početkom 1902. godine B. Safarov, jedan od istaknutih aktivista revolucionarnog pokreta, vodio je neuspešne pregovore sa srpskom stranom s ciljem da obezbedi njenu podršku. Prema izveštaju Rostkovskog, bilo je reči o proglašenju Petra Karadordevića »za pretendenta na budući makedonski kneževski presto«. Knez je trebalo da uloži 300 hiljada franaka za vođenje propagande, a rukovodioci revolucionarnog komiteta su se nadali da će tu kandidaturu podržati Rusija. ²⁴

Srpski konzul je u vreme prolećnog aktiviranja bugarskih četa savetovao srpsko stanovništvo u Makedoniji da ne oduzima oružje od četa, ali da istovremeno ne prepušta vlast četnicima, čak i da im pomaže kako bi избегli proganjanje. »Usled ovakvog blagonaklonog neutraliteta«, pisao je Rostkovski, »bugarske bande ne primoravaju Srbe da se odreknu svoje nacionalnosti«. ²⁵

Jedan od četovođa, pukovnik Jankov (u njegovom odredu bilo je 40 bugarskih rezervista), prema podacima Rostkovskog, imao je pokrovitelje u Srbiji. Konzul je javljao: »Znam da je pre svog bekstva u Makedoniju on (Jankov) bio u Beogradu, gde su ga uputili na jednog od srpskih konzula u Makedoniji, koji će ga, ako bude potrebno, skrivati i pomoći mu da prebegne u inostranstvo«. ²⁶

Girs je otvoreno nazivao srpske konzule »stvarnim rukovodiocima srpske propagande«. Isticao je da oni ne mrze Bugare, već su kivni na Grke »kao progonitelje pravoslavnih Slovena u Makedoniji, bojeći se pritom da ako Grcima pođe za rukom da u tim krajevima ojačaju Bugare – onda nema nikakve sumnje kakva će sudbina zadesiti slabu i izveštačenu sprsku propagandu«. ²⁷ Girs je smatrao da će pod pritiskom Rusije srpski predstavnici prekinuti suparništvo između srpske i bugarske propagande u susednom Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu, gde su, po njegovom mišljenju, njihova prava na samostalnu crkveno-opštinsku organizaciju sumnjiva. ²⁸

Odmah posle objavljivanja Saopštenja ruske carske vlade o stanju u Makedoniji, novembra 1902. sa Girsom je vodio razgovore generalni konzul Srbije u Solunu Nenadović. Prema informaciji Girsu, Nenadović mu je izneo svoje mišljenje da je »sada nastupio najpovoljniji trenutak da se obustavi jalova – u šta je on ubeden – propaganda srpstva u takvim lokalitetima kao što je Solun i u nekim drugim punktovima gde su osnovane srpske gimnazije i škole i gde, istovremeno, pravih Srba nema«. ²⁹

²³ Isto, 11. 71–72.

²⁴ Isto, d. 1454, 11. 20–21.

²⁵ Isto, 1. 23.

²⁶ Isto, 1. 96.

²⁷ Isto, d. 2299, 1. 103.

²⁸ Isto, 1. 104.

²⁹ Isto, d. 2298, 1. 104.

Girs je ovaĝo objašnjavao relativne »uspehe« srpske propagande u Solunskom vilajetu: »Što se tiĉe srpskih niŝih ŝkola (kakve, na primer, postoje u Kuĝi, gde Srba uopŝte nema) upis u te ŝkole roditelji uslovljavaju time da im se da izvesna novĉana nagrada ili da se deca snabdeju svim ŝto je neophodno, kao ŝto su odeĉa, obuĉa i drugo«.³⁰

Jedan od pravaca politiĉke borbe u Makedoniji bila je borba izmeĊu crkva. Svaka strana koja je pretendovala na Makedoniju imala je svoju crkvenu organizaciju. To su bili Bugarski egzarhat, Carigradska patrijarŝija i Srpska autokefalna crkva. Te tri crkvene institucije vodile su medusobnu javnu i prikrivenu borbu za stanovniŝtvo Makedonije. Ŗto je viŝe bilo pristalica odreĊene crkve, utoliko su jaĉale pretenzije odgovarajuĉih balkanskih drŝava na Makedoniju.

U bugarskoj historiografiji je uobiĉajeno da se ističe uloga egzarhata u oĉuvanju duhovnog jedinstva bugarskog naroda. Smatra se da su bugarska vlada i Bugarski egzarhat u svom delovanju rukovodili ĉlanom 39. glava 19 »O veri« Trnovskog ustava ĉija je formulacija omoguĉavala i najŝira tumaĉenja: »Bugarska kneŝevina, sa crkvenog stanoviŝta, ĉini nerazdvojnu celinu sa bugarskom crkvenom zajednicom, podreĊena je Svetom Sinodu – vrhovnoj duhovnoj vlasti bugarske crkve, ma gde se ona nalazila«.

Mnoga makedonska sela su bila podeljena po kriterijumu pripadnosti crkvenoj organizaciji – Patrijarŝiji ili Egzarhatu. Podeljenost je dovela ĉak do sukobljavanja, do kojih je dolazilo u vezi sa crkvenom sluŝbom u seoskoj crkvi: kome pripada crkva i kome u njoj sluŝiti, egzarhistima ili patrijarhistima? Da bi primirile zaraĉene strane vlasti su predlagale da se ustanovi naizmeničan redosled sluŝenja – jedne sedmice da sluŝe egzarhisti, a druge sedmice patrijarhisti. Ostajalo je nereŝeno pitanje sluŝenja u prazniĉne dane.

Crkva u Makedoniji je bila, u prvom redu, oruĊe politiĉke borbe. Svaka od strana koja je u njoj uĉestvovala prvenstveno je vodila raĉuna o pragmatičnosti svojih politiĉkih poteza.

Karakteristiĉan primer delovanja Patrijarŝije i Egzarhata u Makedoniji jeste sluĉaj mitropolita Polikarpa, o kome je 16. juna 1901. saopŝtavao Rostkovski. Sluĉaj je toliko karakteristiĉan da odeljak depeŝe treba navesti u celini: »Proŝle godine je imenovan na Veleŝko-Debarskoj katedri Mitropolit Polikarp, rodom Grk, ali koji je obrazovanje stekao u Srbiji. On nije ŝeleo da sledi uobiĉajenu politiku grĉkih vladika u heleniziranju Slovena, veĉ je poĉeo pomagati Srbima u njihovoj propagandi da se oni koji su preŝli pod kontrolu Egzarha ponovo nađu u okrilju Velike Crkve. Takvo delovanje visokopreosveŝtenog Polikarpa izazvalo je protiv njega straŝnu mrŝnju Bugara, koji su smatrali, potpuno ispravno, da je njegov blagonaklon odnos prema Slovenima daleko opasniji za bugarske ideje nego uobiĉajeni zahtevi drugih mitropolita koji su postavljeni Slovenima: da smatraju sebe Grcima pri prelasku pod upravu Patrijarha. Zbog toga Bugari koriste svaku priliku da napakoste mitropolitu Polikarpu, izazivajuĉi podozrenje Turaka raznim dostavama protiv njega«.³¹

Politiĉki motivi nalagali su da na ĉelo bugarske Uskibske mitropolije doĊe otac Sinezij koji je aktivno podrŝavao revolucionarne komitete. MeĊutim, njegov naĉin ŝivota i ponaŝanja nije odgovarao njegovom sveŝeniĉkom ĉinu. Prema zapaŝanju Maŝkova, Sinezij, blago reĉeno, nije bio ravnoduŝan prema mladim devojĉkama, a i sluŝbu je obavljao na speciĉan naĉin. Na primer, prvog dana Va-

³⁰ Isto, I. 118.

³¹ Isto, d. 1453, I. 34.

skrsa 1901. prebio je štapom ljude koji su došli da se mole. Maškov je naveo reči izvesnog Dimkova, kako ga je nazvao uskibskog »bugarskog poslanika«: »Eto, i sam naš Sinezij živi raskalašno, kao neki mehandus (vlasnik krčme), javno izdržava nekoliko ljubavnica... siluje učiteljice, podstrekava narod na nasilje i... tež, a kada ljudi, izvršavajući ono što on traži, dopadnu zatvora, on ni prstom neće da mrdne ne samo da bi ih izbavio ili makar najmio advokata, nego i da im kako-tako olakša zatvorenički život«. Dalje Dimkov kaže da je više puta tražio od egzarha »da ukloni vladiku (Sinezija) koji svojim ponašanjem ne samo da narušava dostojanstvo naroda, nego blati i samu našu svetu veru. Egzarh se interesuje samo za politiku, a ne za čistotu vere, na našu molbu uopšte nije obratio pažnju...« Na kraju je Sinezij organizovao hajku protiv Dimkova i postigao da ovaj bude oslobođen dužnosti člana crkveno-školskog saveta.³²

Bez obzira na to što je vaseljenski patrijarh Joakim »predložio arhijerejima u Makedoniji da deluju u pomirljivom duhu i zadovoljavaju duhovne potrebe svoje pastve, ne praveći razliku među narodnostima«, najveći broj grčkih sveštenika se i dalje rukovodio uputstvima grčkih konzula, od kojih su uz instrukcije dobijali i materijalnu pomoć, malo uvažavajući reči carigradskog patrijarha.³³

Kako je zapazio Ilarionov, za grčko i bugarsko sveštenstvo »uz neznatne izuzetke, pitanje crkve je odavno na zadnjem mestu, glavnu ulogu igra nacionalnost, što mnogi i ne skrivaju...« To nanosi štetu pravoslavlju »koje je sada zahvaljujući raznim propagandama jako poljuljano u Makedoniji«.³⁴

U selo Gradobar u leto 1903. došli su žandarmerijski vojnici i oficiri, sa kojima je bio i grčki sveštenik. Seljacima je naredeno da potpišu izjavu »da će se od sada služba u crkvi vršiti na grčkom i da će se u školama nastava izvoditi takođe na tom jeziku«. Učitelji toga sela i Novosela bili su pod pretnjom prinuđeni da potpišu takvu izjavu. Predstavnici grčke propagande koristili su sve okolnosti da ojačaju svoje pozicije.³⁵

Politika Srbije i Grčke sastojala se, prema tome, u potiskivanju Bugarske iz Makedonije »zadobijanjem« makedonskog stanovništva. Takvo nastojanje se najviše ispoljavalo u politici Grčke.

Uporno nastojanje Srbije da ima svog mitropolita u Uskibu i njegovo imenovanje 1902. svedoče kakva je uloga dodeljena crkvi u političkim sporovima. Postojanje srpskog mitropolita u Uskibu predstavljalo bi potvrdu da u tom rejonu Makedonije žive Srbi, kao i argumentovalo u izvesnoj meri pretenziju Srba na tu oblast.

U istorijskim istraživanjima često je ukazivano da je početkom 20. veka Rusija bila obuzeta jačanjem svojih pozicija na Dalekom istoku – u Kini i Mandžuriji i pripremama za rat protiv Japana. Zaoštravanje situacije na Balkanu nije se uklapalo u planove Rusije koja je bila zainteresovana da se u tom regionu izbegne komplikovanje međunarodnih odnosa i rešenje makedonskog pitanja odloži na što duži rok. Carska vlada je strogo osuđivala delovanje makedonskih revolucionarnih organizacija, a ruski konzuli u Makedoniji sprovodili su takav spoljnopolitički kurs.

Stav Rusije izazvao je odbojnost aktivista revolucionarnog pokreta prema njoj i njenim predstavnicima – konzulima. Rostkovski je izveštavao: »...Zaklanja-

³² Isto, d. 2640, 11. 24–25.

³³ Isto, d. 2297, 1. 79.

³⁴ Isto, 11. 80–81.

³⁵ Isto, d. 2299, 11. 110–111.

jući se iza maske rusofilstva pred običnim seljacima koji su svoje nade polagali isključivo u Rusiju, ovdašnja inteligencija, koja je učestvovala u revolucionarnom pokretu, ne ustručava se da u svojim krugovima iskazuje mržnju prema ruskim konzulima zbog toga što im mi ne pomažemo da ostvare svoj ideal i svu upravu uzmu u svoje ruke.«³⁶ U aprilu 1903. Rostkovski je pisao da su »ovdašnji bugarski revolucionarni kružoci« razočarani u nadi da će Rusija naterati sultana da daruje autonomiju Makedoniji, »počeli da se krajnje neprijateljski odnose prema nama«, ne skrivajući svoju nameru »da postanu isključivo austrofili.«³⁷ Rostkovski i Maškov su izveštavali o ličnoj mržnji aktivista komiteta prema njima. Prema rečima Maškova, jedan od revolucionara je izjavio: »Za nas nisu opasni ni Srbi, ni Turci, ni Arnauti; naši najljući neprijatelji su ruski konzuli, koje treba ukloniti sa puta, ili barem dobro zaplašiti...«.³⁸ Sve se ipak završilo na takvim pretećim izjavama.

Čvrst stav ruskih konzula u pogledu sprovođenja spoljnopolitičkog kursa Rusije u Makedoniji izazvao je negodovanje svih tamošnjih suparničkih strana. Austrijski listovi objavljivali su materijale koji su diskreditovali ruske konzule. Time su se bavile i mnoge bugarske novine. Među vođama bugarskog nacionalnog pokreta ruski konzuli su smatrani za bugarofobe. Grci su širili glasine o aktivnoj podršci Rostkovskog delovanju revolucionara. Mržnja mnogih muslimana prema njemu dostigla je takve razmere da su Rostkovskog ubili turski žandarmi 26. jula 1903. godine.

Maškov u svojim depešama nije samo javljao o situaciji koja je nastajala u Makedoniji, težeći da politiku Rusije na Balkanu argumentuje pragmatično, i oslobodi je ideoloških naslaga salonskih političara i liberalnih verzija. Na primer, pisao je da će usled određenih razloga (posebni uspesi bugarske propagande u Makedoniji u uslovima još neoformljene nacionalne svesti njenog stanovništva) »autonomija Makedonije poprimiti čisto bugarsko obeležje i da će prvom prilikom... ona ući u sastav Velike Bugarske, koja će opet postati oruđe Zapada protiv Rusije.«³⁹ Verovatno je Maškov polazio od analogne situacije koja je nastala u vreme kada je Rusija oslobodila Bugarsku 1878. godine i kada je ova odmah potom zauzela neprijateljski stav prema Rusiji.

Maškov je veoma precizno formulisao svoje stanovište o ciljevima ruske spoljne politike na Balkanu: »Naši napori treba... da budu usmereni da na Balkanu ne dopustimo ničiju hegemoniju osim naše, drugim rečima – da podržavamo ravnotežu.«⁴⁰ (Uzgređ, aktivna podrška Rusije imenovanju srpskog mitropolita u Uskibu upečatljiv je primer njenog nastojanja da ne dozvoli jednostrano jačanje pozicije Bugarske u Makedoniji). U jednoj depeši iz 1901. godine, upoređujući »bugarski makedonski pokret« s »ogromnim zloćudnim činom na mlitavom organizmu u bolesnog čoveka«, Maškov je isticao: »Sam po sebi on (ćir) može da izazove opšte trovanje krvi ili da pukne u najnepovoljnijim uslovima, u najgore vreme, što može za Tursku da bude fatalno. Zar ne bi bilo bolje da ta grozna izraslina bude *odstranjena* (podvukao Maškov – J. M.) u najpovoljnijem trenutku, koji garantuje najpovoljniji ishod?«.⁴¹ Drugim rečima, Maškov je smatrao da u tom

³⁶ Isto, d.1455a, 1. 58.

³⁷ Isto, 1. 84.

³⁸ Isto, f. 151, d. 1473, 1. 14.

³⁹ Isto, f. 180, d. 2640, 1. 40.

⁴⁰ Isto, 1. 41.

⁴¹ Isto, f. 151, d. 1473, 11. 15–16.

trenutku Rusija nije bila u poziciji da reši makedonsko pitanje bez štete po sebe, a ako bi ono bilo rešavano bez njenog učešća, to bi imalo najnegativnije posledice po nju. Otuda je najprihvatljivije rešenje – odložiti ga na što duži rok, ne dozvoljavajući da se situacija zaoštri.

Konzul Girs u Solunu predlagao je u decembru 1902. ovakvo rešenje makedonskog pitanja: »... Samo po mogućstvu neodložnim izmirenjem tih dveju slovenskih narodnosti (Srba i Bugara – J. M.) na tlu makedonskom i odlučnim razgraničenjem njihovih nacionalnih pretenzija moguće je postići brzo i trajno smirivanje toga regiona«. ⁴² Reč je o posredništvu Rusije u srpsko-bugarskom sporu o Makedoniji. Ideja o arbitraži između Bugarske i Srbije kasnije bila je prihvaćena i čak utvrđena u bugarsko-srpskom ugovoru 1912, ali nije nikad realizovana.

Preveo s ruskog: *Putnik Dajić*

MICHAEL IAMBAIEV

THE POSITION OF RUSSIAN CONSULS ON THE MACEDONIAN QUESTION

Summary

In the early 20th century national, confessional and ecclesiastical problems in Macedonia became so tangled as to present a "Gordian knot". Since the 1920-ties this region was the scene of continual strife between various churches, in which the initial conflict between the Greek and the Bulgarian churches was subsequently joined by the Serbian church. In truth, the contention between churches concealed an underlying political rivalry between nations and their attempts to win over the Christian population of this area through covert propaganda. The Russian consuls in Macedonia Ilarionov, Rostovski, and Mashkov observed this conflict with great attention in order to discern its essential cause, and followed the work of political, commercial and church representatives sent to Macedonia from Serbia, Bulgaria, and Greece (such as the Bulgarian sales representative Naumov in Bitola, the Greek metropolitan Amvrosios, and the Serbian consul Nenadić). At the same time they studied the revolutionary and rebellious movements of the local population against the Ottoman authorities to determine who stood behind the rebels, and did their best to protect, as far as their authority permitted, the people from Turkish repression. In these circumstances the Russian consuls endeavored to protect and promote Russian interests in that region, aware of the fact that the rising tension in Asia had made the Balkans a secondary concern for Russian diplomacy.

⁴² Isto, f. 180, d. 2298, 11. 122–123.

KOSOVO I METOHIIJA I ALBANCII (ŠIIPTARI) U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1944–1948.

ABSTRACT: Rad se bavi Kosovom i Metohijom i problemom albanske manjine u Srbiji i Jugoslaviji. Pozivajući se na svoje tumačenje istorijskih korena rešenje albanskog pitanja traže u stvaranju nezavisne države Kosovo. Rad je pisan na osnovu literature i arhivskih dokumenata.

U javnosti je odomaćeno shvatanje da se ostvarivanje ukupnih prava Albanaca u Srbiji i Jugoslaviji vezuje za teritoriju Kosova, a rešavanje tog problema na albanskoj strani (i ne samo albanskoj) vidi u izdvajanju Kosova iz sastava Srbije i Jugoslavije ili bar izuzimanje iz njenog, pre svega srpskog pravnog i političkog sistema. Sami Albanci od kako su u Srbiji i Jugoslaviji svoju političku akciju svode na težnju za samostalnom državom, tj. za izdvajanjem Kosova (ponekad ne samo Kosova) iz sastava Srbije i pripajanjem albanskoj državi. Ma kako se to u pojedinim istorijskim trenucima prikazivalo krajnja tendencija albanskog pokreta na Kosovu i šire, kao i svih njegovih organizovanih i spontanih akcija usmerena je ka tom cilju. Ova težnja kad nije izražavana preko direktnih političkih i drugih akata nalazila je svoj izraz u nelojalnom odnosu prema sopstvenoj državi, odnosno organima vlasti. Pored političke akcije i artikulisanih zahteva nelojalnost prema državi svoj praktični izraz imala je u nepoštovanju javnog reda i mira u ovoj oblasti, odnosno organizovanju manjih ili većih pobuna. Kontinuitet odsustva javnog reda i mira na Kosovu, koji postoji od 1918. do današnjih dana, često je bio izraz hajdučije i razbojništva kojima su se odavale družine albanskog stanovništva redovno potpomognute od sunarodnika sa druge strane demarkacione linije. Ovakve akcije, po pravilu, dobijale su politički izraz u zahtevima za politička i druga prava albanske manjine u Jugoslaviji koji su se u krajnjoj liniji svodili na separatističke zahteve. Dakle, nereda i ckcesa je na Kosovu, nekad manje nekad više, gotovo uvek bilo. U Kraljevini SHS Jugoslaviji ljudi su hvatani za taoce, a na žandarme i policajce pucalo se iz zaseda. Veće družine i bande napadale su i srpsko stanovništvo uz otvorenu podršku albanskog stanovništva. Razbojničko odmetništvo sa političkim ciljevima redovno je potpomagano sa strane, pre svega od albanske države i drugih spoljnih činilaca koji su nalazili interes u destabilizaciji Jugoslavije. Na stalne upade iz susedne zemlje vlade Kraljevine odgovarale su zatvaranjem granice i nerealizovanim planovima o stvaranju zaštitne pogranične zone od 25 km u kojoj bi bio naseljen zdrav nacionalni elemenat, kako se onda govorilo i pisalo.

Na akcije albanskog stanovništva vlasti su po pravilu žestoko, ponekad i surovo, odgovarale ubistvima, sudenjima, paljevinama, uzimanjem rodaka kao talaca i raseljavanjem. Na svaki novi albanski napad usledio bi protivnapad vlasti i tako u krug. Nepoverenje i nerazumevanje sve su se više produbljivali. Veliki na-

padi vlasti preduzeti su dvadesetih godina, a posebno 1924. kada je na području Drenice došlo do obračuna sa oko 600 razbojnika.

Neprestani napadi i nestabilne prilike na ovim prostorima koji su administrativno tretirani kao Južna Srbija kod radikalnijih srpskih političkih i drugih faktora potvrđivali su shvatanje o nelojalnosti albanske populacije i njegovom upornom protivljenju državnoj vlasti. Kako bi anulirali antidržavne tendencije, koje su stalno destabilizovale prilike na jugu države, postojala su mišljenja i praktični koraci o oslobađanju Jugoslavije od naroda koji, po tim shvatanjima, nikada neće postati miran podanik i pripadnik zajednice. Zato su radikalna rešenja polazila od toga da je potrebno raseliti albansko stanovništvo i iseljavanjem razrediti arnautske mase. Međutim, jugoslovenska država takva rešenja nije preduzimala uprkos najavama, planskoj kolonizaciji i delimičnom iseljavanju turskog stanovništva u Tursku.

Podršku albanskim separatističkim zahtevima u međuratnoj Jugoslaviji pružala je KPJ, koja je ne samo potpomagala akcije Kosovskog komiteta i njegove otvorene separatističke ciljeve, nego je u svojim rezolucijama i drugim aktima neprestano isticala pravo albanskog naroda u Jugoslaviji na samoopredeljenje i otcepljenje i pripajanje matici. Pa i kad su takvi stavovi napušteni svest o rešavanju albanskog nacionalnog pitanja na ovaj način ostala je prisutna.

Kosovo u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, nikada nije bilo posebna administrativna ni teritorijalna celina. Geografski, to su dva zasebna područja – Kosovo i Metohija. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca tretirano je kao južna Srbija, koja je kao i ostali deo zemlje bila podeljena na oblasti. Geografski shvaćena oblast Kosova i Metohije pripadala je Kosovskoj oblasti (sedište u Prištini), površine 8.472 km² i obuhvatala 11 srezova, sa 149 opština, 890 naselja, 57.891 domom i 370.839 stanovnika. Prema popisu iz 1921. u oblasti je živelo 204.000 Srba, 125.000 Arnauta i Arnautaša i 22.000 Turaka. Prema veroispovesti bilo je 189.000 pravoslavni, 158.000 muslimana, 5.500 katolika, 334 Jevreja i 70 evangelista. Oblast je obuhvatala deo Kosova polja, prizrensko polje i kotlinu Metohije, porečja Vardara, Toplice, Sitnice i Belog Drima, planine Kopaonik i Jastrebac, Petrovu goru i Pasjaču. Pored 7 srezova koji se danas nalaze na Kosovu u sastav oblasti ulazila su i 4 sreza sa područja juga Srbije: dobrički (sedište Prokuplje), prokupački (Prokuplje), kosanički (Kuršumlija) i jablanički (Lebane). Tri sreza vučitinski (Vučitrn), drenički (Srbica), mitrovački (Kosovska Mitovica) pripadali su Raškoj oblasti sa sedištem u Cačku, tri sreza – đakovički, istočki i pečki Zetskoj oblasti sa sedištem u Cetinju, srez kačanički Skopskoj oblasti sa sedištem u Skoplju, a Gnjilanski Vranjskoj oblasti sa sedištem u Vranju.

Podelom zemlje na banovine oblast Kosova i Metohije pripala je Vardarskoj (sedište u Skoplju), Zetskoj (na Cetinju) i Moravskoj banovini sa sedištem u Nišu.

U ratu najveći deo ove oblasti ušao je u sastav Velike Albanije kao Nova Albanija pod protektoratom Italijana a kasnije Nemaca (Bugari su držali nekoliko srezova). Na osnivačkoj skupštini Druge prizrenske lige septembra 1943. proglašeno je ujedinjenje Kosova i Metohije, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzije sa Albanijom, i istaknute želje da u sastav Velike Albanije uđu i delovi Srbije do Niša i Kruševca, Novi Pazar i severozapadni delovi Grčke. Ideja o Velikoj Albaniji nije bila strana ni KPJ koja je od Drezdenskog kongresa 1928. isticala oslobodenje albanskog naroda i pripajanje Kosova Albaniji. Iako je od sredine tridesetih takva politika KPJ napuštena svest o takvom rešenju je kod komunista, koji su desetak godina kasnije osvojili vlast, ostala.

U ratu KPJ stoji na stanovištu celovitosti Jugoslavije, a pokretanje pitanja Kosova ostavlja za rešavanje posle oslobođenja. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Kosovo se uopšte ne spominje kao ni njegova autonomija ili pripajanje Albaniji, niti su politički i vojni predstavnici sa ovog područja učestvovali u radu AVNOJ-a. U dokumentima usvojenim na zasjedanju predviđeno je samo da se svim manjinama garantuju sva prava.

Partizanske jedinice i uopšte NOP na prostoru Kosova i Metohije sačinjavali su pretežno Srbi i Crnogorci, uz malobrojne Albance, uglavnom komuniste, sa Kosova ili iz Albanije. Pored Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju, formiranog 1943, postojao je i Pokrajinski komitet od jeseni 1943, koji je obuhvatao Oblasni komitet za Kosovo i poseban Oblasni komitet za Metohiju, ubrzo preimenovan u Oblasni komitet za Dugadin (albanski termin za područje Metohije). Direktivom CK KPJ od 28. marta 1944. sve je vraćeno u prvobitno stanje, tj. naloženo je da Pokrajinski komitet i dalje ostane kao Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju, dok bi posebni oblasni komiteti za Kosovo i Dugadin mogli da budu samo okružni. U dokumentima CK KPJ, AVNOJ-a i drugih vrhovnih organa partizanskog pokreta vrlo malo se spominje Kosovo i ne ističe se nikakav stav oko njegovog posebnog statusa.

Medutim, CKKP Albanije bio je drugačijeg mišljenja. U pismu CK KPJ upućenog CK KP Albanije 2. decembra 1943. stoji, između ostalog, da je deplasirano pitanje prisajedinjenja Kosova Albaniji u vreme kada je potrebno mobilisati čitav narod u zajedničkoj borbi protiv fašizma, što je ponovljeno i u pismu od 28. marta 1944.¹ Na osnivačkoj konferenciji Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Dugadin, u Bujanu 31. decembra 1943. i 1–2. januara 1944. uz prisustvo delegata sa Kosova od kojih je dobar deo bio Srba a najviše Crnogoraca, i iz Albanije, usvojeni su Rezolucija i Proglaš, u kojima je stajalo da je Kosovo i Metohija »kraj koji je naseljen najvećim delom šiptarskim narodom, a koji kao i uvek tako i danas, želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome, osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pode albanski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Albanci Kosova i Dugađina ujedine sa Albanijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu.«²

Na Rezoluciju CKKPJ reagovao je blago i dosta konfuzno, i to tek u proleće 1944. ostavljajući za posleratno doba rešavanje statusa Kosova i osporavajući samoinicijativnom NOO za Kosovo i Dugađin karakter organa vlasti.³ Do

¹ Arhiv Jugoslavije, Fond CK KPJ, 1943/174

² U Rezoluciji, pored ostalog, stoji i da se prvi imperijalistički rat završio Versajskim ugovorom, koji je pored drugih nepravdi stvorio i Jugoslaviju da bi zadovoljio velikosrpsku hegemonističku kliku na čelu sa kraljem Aleksandrom... u takvoj Jugoslaviji albanski narod je bio politički, nacionalno i ekonomski ugnjeten, čak izložen fizičkom istrebljenju. Njegov kulturni, politički i ekonomski razvoj je sprečavan, a vrhunac ugnjetavanja bila je agrarna reforma u režiji jugoslovenskih vlasti, a koja je imala za cilj zaoštavanje mržnje između Albanaca, Srba i Crnogoraca, da osiromaši Albance do tog stepena da budu prinuđeni da se iseljavaju... Kad se izvojuje sloboda, svi će narodi, pa i Albanci, biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otcpepljenja. Garancija za ovo jeste NOVJ, kao i NOV Albanije sa kojom je usko povezana... Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953. (osnovni materijali sa zasjedanja), Priština, 1955. str. 7–8; Up. V. Glišić, *Bujanska konferencija...* Na konferenciji je bilo prisutno 49 delegata od kojih su 43 bili Albanci, od kojih 1/3 iz Albanije, a ostali sa Kosova i Metohije. U NOO Kosova i Dugađina izabrana su 42 člana od kojih 5 Srba i Crnogoraca, 1 musliman (koji je tretiran kao Albanac) i 36 Albanaca, od kojih 15 iz Albanije. U Predsedništvo ovog organa izabrano je 9 članova, od kojih 7 Albanaca, 1 Srbin i 1 Crnogorac. D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, str. 77.

³ Pored toga kritikuje se i naziv Dugađin koji obuhvata predele i van granica Jugoslavije, te se predlaže vraćanje imena Metohija. D. Petrović, *n.d.*, 79.

pred kraj rata regionalne karakteristike Kosova i Metohije bile su manje izražene i afirmisane kako u odnosu na Vojvodinu tako i u odnosu na Sandžak. Suština je bila u slabosti partizanskog pokreta i masovnoj albanskoj kolaboraciji sa okupatorima.

Većina albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji bila je naklonjena rešenju po kome bi Kosovo ušlo u sastav tzv. Velike Albanije. Krajem 1944. i početkom 1945. kada su u Srbiji prestala ratna dejstva, na Kosovu je u saradnji sa Nemcima organizovana široka pobuna protiv nove vlasti. U jednom izveštaju stoji da su centri otpora na Kosovu od decembra 1944. do marta 1945. držali pod oružjem oko 16.000 Šiptara. Naročito masovan otpor bio je u Drenici, u Uroševcu, gde su vodene dvodnevne ulične borbe, u Gnjilanu, koje je bilo zauzeto od pobunjenika jedan sat i u srezu Kosovska Mitrovica, gde su pobunjenici došli do samog predgrada Mitrovice. To je bio i neposredni povod da se uvede vojna uprava 8. februara 1945. za ovo područje kojoj je bio podređen čitav sistem vlasti. Posle tri meseca krvavih borbi otpor Albanaca je slomljen i Kosovo je pacifikovano. Gušeci otpor, naše jedinice ubile su na Kosmetu oko 3.000 pobunjenika. Vojna uprava zadržana je sve do sredine 1945.⁴

U tim danima poverenik unutrašnjih poslova NKOJ-a Vlada Zečević, među prvim svojim propisima, doneo je Rešenje o privremenoj zabrani povratka kolonista na Kosmet (i Makedoniju) koje su Albanci proterali sa Kosova tokom rata. Na imanja srpskih kolonista i ostalih Srba koji su postradali na Kosovu tokom okupacije naseljeni su Albanci iz Albanije čime je znatno izmenjena etnička struktura oblasti. Broj Albanaca koji se tokom rata naselio iz Albanije nije tačno utvrđen, a procene se kreću od 20.000 do 300.000. Ono što je u ovom slučaju važno jeste činjenica da su rezultati predratne jugoslovenske kolonizacije poništeni a da su pri tom ignorisana planska i stihijna naseljavanja Albanaca na Kosovu ili Bugara u Makedoniju do kojih je došlo u toku rata. To se isto desilo i u Hrvatskoj u kojoj nisu anulirani rezultati ustaške kolonizacije u Slavoniju i druga područja.⁵

Na Velikoj Antifašističkoj skupštini Srbije pitanje Kosova nije pominjano niti su delegati iz ove oblasti učestvovali u njenom radu. Tek na zasedanju ASNOS-a 7. aprila 1945. data je izjava da narodi Kosova i Metohije žele da se prisajedine federalnoj bratskoj Srbiji. Skupština je jednoglasno prihvatila ovu izjavu izglasavanjem rezolucije povodom odluke AVNO Sandžaka, izjave delegata GNOO Vojvodine i delegata Oblasnog NOO Kosova i Metohije. Treća tačka rezolucije odnosi se na Kosovo i Metohiju u kojoj stoji da skupština toplo pozdravlja odluku Oblasnog NOO Kosova i Metohije i izjave njegovih delegata o tome da se Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delom federalne Srbije. Usled progona kojima je bilo izloženo od protivnarodnih i ugnjetачkih režima bivše Jugoslavije šiptarsko⁶ stanovništvo ovih oblasti, koje u njima sačinjava veliku većinu, nije u NOB-u uzelo vidnog učešća, a jednim delom poslužilo je okupatoru i šiptarskim reacionarima kao orude protiv NOB Srbije, Crne Gore i Albanije. Međutim, dalje se navodi u dokumentu, Šiptari Kosova i Metohije sada imaju sve mogućnosti da uvide da su DFJ i demokratska Srbija, kao njen sastavni deo,

⁴ AJ, Fond XVIII Komisija za nacionalne manjine, kut. 4/1. referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini od 31. XII 1952. Up. S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*.

⁵ Nikola Gačeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma*, u zborniku »Kosovo-past and present«, Beograd 1989, str. 99–106.

⁶ Termin Šiptar je isto što i Albanac. U međusobnoj komunikaciji Albanci sebe nazivaju Šiptarima, a Albaniju Šćipnijom. U radu se koriste termini Šiptar i Albanac saobrazno vremenu o kome se govori i izvornim nazivima iz dokumentacije. Oba pojma treba razumeti kao sinonime.

nešto sasvim drugo od nekadašnje Jugoslavije i da će Šiptari Kosova i Metohije u punoj meri uživati nacionalna prava i imati sve mogućnosti za svoj politički, ekonomski i kulturni razvoj.⁷

Posle smirivanja stanja na Kosovu, ukidanja vojne uprave i ostvarivanja sve veće saradnje sa Albanijom, Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije (bilo je to prvo redovno zasjedanje Oblasnog NOO Kosovsko-metohijske oblasti) usvojila je 9–10 jula 1945. u Prizrenu rezoluciju kojom je izražena želja delegata da se ove oblasti priključe federalnoj Srbiji kao njenom sastavnom delu. U rezoluciji je navedeno da je narod ove oblasti uveren da će u narodnoj vladi Srbije naći punu zaštitu, te da će od narodne vlasti cele Jugoslavije biti svesrdno pomognut u svom političkom, nacionalnom, ekonomskom i kulturnom podizanju, a predstavnici oblasti u Narodnoj skupštini Srbije i u AVNOJ-u doprineće svim svojim silama izgradnji demokratske Srbije i DFJ.⁸ Na skupu je, pored izbora članova Oblasnog NOO, izabrano i 32 poslanika za Narodnu skupštinu Srbije.

Na sednici Predsedništva AVNOJ-a 23. jula 1945. primljena je k znanju rezolucija Oblasnog NOO o priključenju Kosova i Metohije Srbiji da bi na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. odobrena rezolucija Oblasnog NOO o rešavanju položaja kosovsko-metohijske oblasti.⁹

Konačni oblik Srbija je dobila sredinom 1945. kada su Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije i AVNOJ prihvatili odluke Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine o priključenju ove oblasti Srbiji jula 1945. kao i prihvatanjem rezolucije Oblasne narodne skupštine Kosova i Metohije o priključenju Srbiji iz jula 1945. Vojvodina je u Srbiji postala autonomna pokrajina, a Kosovo dobilo niži stepen autonomije (tzv. oblasnu autonomiju koja nije za razliku od Vojvodine imala uspostavljeni Vrhovni sud i neke druge organe).

Činjenicu da su samo u Srbiji stvorene autonomne jedinice jedan deo naučnika tumači kao drastičnu tendenciju slabljenja Srbije po principu »slaba Srbija – jaka Jugoslavija«, čime je Srbija bila degradirana i dovedena u neravnotežan položaj sa drugim republikama, a srpski narod onemogućen da Srbiju konstituiše kao jedinstvenu republiku i državu i time ostvari elementarna nacionalna prava i interese koje su ostvarili drugi jugoslovenski narodi.¹⁰

⁷ Izjavu su dali Dušan Mugoša i Mehmed Hodža, predstavnici Oblasnog NOO ističući: »Mi nismo još doneli ovu odluku, drugovi, na našoj skupštini radi toga što se na Kosovu i Metohiji nalazi još Vojna uprava. Prvom prilikom, čim se ukine Vojna uprava Kosova i Metohije, mi ćemo na našoj skupštini odlučiti da se priključimo federalnoj Srbiji. *Zasedanja ASNOS-a i NSS* (stenografske beleške) str. 12. U Rezoluciji ASNOS-a stoji i to da odnosi borbenog ratnog drugarstva i tesnog prijateljstva između naroda DFJ i demokratske Albanije snažno doprinose pravilnom rešenju odnosa Srba i Šiptara na Kosovu i Metohiji i konačnoj likvidaciji politike međusobnog istrebljivanja. Rešenje agrarnog pitanja, koje priprema vlada Maršala Tita u korist mesnog šiptarskog i srpskog stanovništva i kolonista na Kosovu i Metohiji, još više će doprinosti konačnoj likvidaciji starih nesuglasica i netrpeljivosti. *Isto*, str. 20–21.

⁸ Zapisnik sa Prvog redovnog zasjedanja prvog saziva Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-metohijske oblasti, Narodni odbor AKMO, Priština, 1945, str. 19–32.

⁹ Treće zasjedanje AVNOJ-a i zasjedanje PNS (stenografske beleške), str. 41.

¹⁰ S. Vučetić smatra da sve što je urađeno sa autonomnim pokrajinama, urađeno je na osnovu teze »slaba Srbija – jaka Jugoslavija«. Slobodan Vučetić *Četvrta Jugoslavija – kakva?* NIN, 11. III 1990.; Tezu »slaba Srbija – jaka Jugoslavija«, M. Jovičić tumači navodnim strahom od jake Srbije u državno-partijskim vrhovima Jugoslavije. »Ja sam i tada mislio i govorio da ova deviza ne odgovara stvarnosti. Jer, ako se činilo sve da Srbija bude slaba, time se nikako nije želelo da Jugoslavija bude jaka. S obzirom da Jugoslavija ni tada nije bila na srcu ne-Srba, stvarnosti bi daleko više odgovarala deviza »slaba Srbija – slaba Jugoslavija. *Tvorci i tumači* (priredivač Miloš Knežević), Beograd 1994, str. 239.

Dakle, Kosovu su upravnu i administrativnu a kasnije i teritorijalnu posebnost dali komunisti koji su posle osvajanja vlasti u skladu sa svojom predratnom nacionalnom politikom preuredili Jugoslaviju. Isticanje da se Kosmet priključuje Srbiji govori kao da ono nikada nije bilo u njenom sklopu, odnosno da se narod na tom prostoru izjasnio slobodno za takvo rešenje.

U srdačnim jugoslovensko-albanskim odnosima do 1948. pitanje Kosova nije zvanično pokretano, a uvek kad je doticano odlagano je za neka druga i bolja vremena. Pri tom Jugosloveni su imali u vidu stvaranje federacije sa Albanijom u kom slučaju bi Kosovo njoj bilo pripojeno, dok su Albanci isticali pravo na samoopredeljenje naroda i pravilno marksističko-lenjinističko rešenje tog problema. Međutim, van toga nisu činjeni krupni koraci ni s jedne ni s druge strane. Srpski komunisti na Kosovu izveštavali su da su mase bile zainteresovane za problem Kosova, da je reakcija govorila kako su Makedonci i Crnogorci sada slobodni a Šiptari nisu, te da će se nastaviti isto stanje kao za vreme stare Jugoslavije i da su komunisti izbegavali da o tome diskutuju. Nedefinisano stanje i držanje albanske i jugoslovenske vlade prema tom pitanju čudilo je generala Hodgsona, šefa britanske vojne misije u Albaniji koji se pitao zašto albanska vlada već nije izdala nikakvu izjavu o svom stavu prema Kosovu i Metohiji. Iz razgovora sa predstavnicima albanske vlasti i naroda stekao je utisak da ni vlada ni nadležni činovnici nisu znali u čijim je rukama Kosovo niti im je bilo jasno kako će se to značajno pitanje rešiti, konstatujući pri tom da »Jugoslavija Kosovo drži na čisto imperijalistički način«.¹¹

Josip Đerđa, jugoslovenski poslanik u Tirani, pisao je da i »najdalekovidiji rukovodioci ovdje boluju u izvjesnoj mjeri od velikoalbanske bolesti, to jest od uverenja da bi im trebalo dati Kosmet«. Istovetne stavove izražavala je i malobrojna albanska opozicija u Narodnom frontu Albanije i van njega.¹²

Ako je verovati Enveru Hodži i njegovim sećanjima pod nazivom »Titoisti«, Tito mu je navodno krajem juna 1946. prilikom njegove posete Beogradu obećao da će Kosovo i druge krajeve Jugoslavije nastanjene Albancima ustupiti Albaniji, ali »je to bilo nemoguće odmah rešiti jer nas Srbi neće shvatiti, ali da bi ujedinjenje Kosova i Metohije sa Albanijom u okviru balkanske federacije bilo mnogo lakše«. Verovatno je na tom sastanku razgovarano i o Kosovu ali samo u sklopu velikih planova o federaciji između Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Ideju u vrhu jugoslovenskih komunista da Kosovo treba predati Albaniji potvrđuje i Kardeljeva izjava Staljinu aprila 1947. u Moskvi: »Kod nas na teritoriji Kosova i Metohije ima i dan danas više Albanaca nego Srba. Mi mislimo kasnije, kad se još bolje povežemo s Albancima da im ustupimo te teritorije«, našta je Staljin odgovorio da je to pravilno rešenje. Međutim, ubrzo posle toga došlo je do zhladenja odnosa s Albanijom zbog sukoba sa IB. Iako nisu bili članovi IB albanski komunisti su podržali stavove iz rezolucije i povelj otvorenu neprijateljsku politiku prema Jugoslaviji. U jednoj rezoluciji kojom KP Albanije odgovara na napade makedonskih komunista da pospešuje pobunu Šiptara u Makedoniji i na Kosmetu iznosi se kako je neposredno pre izbijanja sukoba sa IB »CK KPJ preko svog delegata Save Zlatića obećao CK KP Albanije da je došlo vreme da se reši pitanje Kosmeta«, ali KP Albanije na taj »antimarksistički i antisovjetski put nije htela da krene«. Navodna ponuda Kosova Albaniji ocenjena je kao nečasna

¹¹ B. Hrabak, *Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945–1947*, »Istorija XX veka«, 1–2/1990, str. 89–92.

¹² M. Pavlović, *Albanija između Tita i Staljina*; u zborniku »Balkan posle II svetskog rata«, Beograd, 1995.

igra koja nema nikakve veze sa pravim marksističko-lenjinističkim stavom. Ako je tačna, bila je to poslednja izjava jugoslovenskih komunista o pripajanju Kosova Albaniji. Posle sukoba i otvorenih neprijateljstava dve zemlje prestali su svaki razgovori i kontakti u vezi sa Kosovom.¹³

*

Organizovanjem složene federalne Srbije u federativnoj Jugoslaviji najbrojnije nacionalne manjine (albanska i mađarska) dobile su posebne političko-teritorijalne jedinice (pokrajinu i oblast). Prema popisu iz 1948. u Srbiji je živelo 532.011 Albanaca što je iznosilo 8,1 posto ukupnog stanovništva, Mađara 433.701, zatim 102.949 Vlaha i brojne druge manjinske grupacije čiji broj nije prelazio 100.000 – Turci, Slovaci, Romi, Rumuni, Bugari, Ukrajinci, Česi, Rusi itd. što je činilo etnički mozak u Srbiji.¹⁴

Narodnost	1953.	1961.	1971.	1981.
Albanci	565.513	699.772	984.761	1.303.034
Mađari	441.907	449.587	430.314	390.468
Rumuni	59.705	59.505	57.419	53.693
Vlasi	28.047	1.368	14.724	25.596

Prema popisu iz 1991. godine u Srbiji je živelo 1.674.353 Albanaca, 343.942 Mađara; 42.331 Rumun i 17.807 Vlaha.¹⁵

Nema podataka o netrpeljivosti i netolerantnosti srpskog naroda prema manjinskim grupama neposredno posle rata, ako apstrahujemo problem Nemaca i dela Mađara koji su pomagali Hortijev režim, što je u 1945. već bilo rešeno. Proklamovana politika nacionalne ravnopravnosti i akciona parola bratstva i jedinstva, uz kampanju o suzbijanju velikosrpskog šovinizma, kao i sankcionisanje izazivanja rasne i verske netrpeljivosti davala je pozitivne rezultate.

Albanci su najbrojnija nacionalna manjina koja živi na području Kosova i nekoliko opština na jugu Srbije. KPJ je ovo područje neposredno posle rata najpre proglasila za autonomnu oblast a zatim nizom mera sprečavala uspostavljanje predratnog stanja. Iako su se Albanci frontalno pobunili protiv nove vlasti na kraju rata, iako je Tito njihovoj delegaciji prilikom jedne posete rekao da on zna da ih je u ratu preko 90% učestvovalo na strani neprijatelja, za KPJ glavni problem nije bio u masovnoj albanskoj podršci fašističkoj politici nego u velikosrpskom ugnjetavanju Albanaca. Zabrana povratka srpskim kolonistima koje je vlast Kraljevine Jugoslavije tamo naselila u međuratnom periodu (naseljavanje južnih krajeva, koji su obuhvatali pored Kosova i Makedoniju), početkom marta 1945. to najbolje ilustruje. Iako je istoriografski utvrđeno da kolonizacija Kraljevine Jugoslavije nije ugrožavala Albance i njihove posede – dodeljivana je slobodna državna zemlja, opštinske utrine ili trajno napuštena zemlja, kao i zemlja

¹³ M. Pavlović, *Dokument koji ne odseca glavu: Istina o Kardeljevom obećanju Staljinu da će Jugoslavija pokloniti Kosovo Albaniji*, »Borba«, 12–13. avgust 1989; *Kosovo između Jugoslavije i Albanije*, »Zbornik Filozofskog fakulteta« u Prištini, 1992.

¹⁴ *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, Beograd 1989, str. 47–49.

¹⁵ Popis 1991. Stanovništvo: Nacionalna pripadnost (detaljna klasifikacija, knj. 3. Beograd 1993, str. 8–9). Prema podacima iz popisa u Srbiji je živelo i 140.237 Roma, 246.411 muslimana, 26.876 Bugara, 46.046 Makedonaca, 66.798 Slovaka, 105.406 Hrvata itd.

odmetnika, a ne posedi zemljioradnika Albanaca, kao i to da kolonisti nisu bili samo Srbi, mada su činili većinu, već i Hrvati, i Slovenci, Vlasi, Rusini itd., to nije menjalo stvar. Komunisti su smatrali da kolonistima, pre svega Srbima, treba najpre zabraniti povratak a potom tzv. revizijom dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti ispraviti takoreći zločin nekadašnjih nenarodnih režima prema makedonskom narodu. Slične greške trebalo je ispraviti i prema Šiptarima na Kosovu i Metohiji. Cilj zakona pod gornjim nazivom bio je ispravljanje povreda vlasničkog prava i interesa zemljioradnika domorodaca na teritoriji Makedonije i Kosovsko-metohijskoj oblasti, izvršenih kolonizacijom i agrarnom reformom na osnovu zakona i uredaba donetih pre 6. aprila 1941.¹⁶ To je praktično značilo oduzimanje zemlje određenom broju kolonista i agrarnih interesenata koji su zemlju dobili pre 6. aprila 1941, mahom Srbima i Crnogorcima, i dodeljivane Šiptarima. Problem je utoliko bio veći što su tada zemlju dobijali i Albanci koji su tokom rata doseljeni u tzv. Novu Albaniju, to jest Kosovo i tu, posle proterivanja Srba i Crnogoraca, zaposeli njihove posede i kuće.¹⁷ U izveštajima komisija koje su sprovodile reviziju stoji da su Šiptari 1945. i 1946. godine držali svu zemlju kolonista. Odugovlačenjem rešavanja pitanja svojine kolonističke zemlje, Šiptari su stekli ubedenje da im se već samim tim priznaje pravo na zemlju kolonista koju su oni držali za vreme okupacije... Negde su zahtevi Šiptara na zemlju bili veći nego što je dotični kolonista imao zemlje. U tom su ih podržavali i drugovi rukovodioci Šiptari i radi toga su Šiptari bili sigurniji u svojim zahtevima kad su videli da ih predstavnici vlasti podržavaju... Iz svega smo zaključili da postoji jaka želja kod šiptarskih masa i rukovodilaca da se kolonisti ne vrate. Ako se kolonisti ne vrate, neće se ispitivati ko im je srušio kuće, vršio ubistva, pljačkao pokretnu imovinu. Ovo oni ne kažu, ali je to zaključak iz njihovog držanja. Kad se postavi pitanje ko je porušio kuće, šiptarske mase ćute, a Šiptari rukovodioci govore da je u tome učestvovao čitav šiptarski narod Metohije, što u stvari nije tačno, jer se u više slučajeva znade ko je sazidao kuću od kolonističkih kuća, a kolonisti znaju ko im je oduzeo stoku i nameštaj. To su većinom bogatiji Šiptari na koje se oslanjao okupator.¹⁸

Radom mnogobrojnih komisija za reviziju agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Metohiji, prema nekim podacima, Albancima je na Kosovu dato 21.079 hektara zemlje srpskih kolonista i starosedelaca čiji su posedi navodno bili sporni. (Više od 10.000 poseda Srba i Crnogoraca bilo je pod sporom). Treba reći da još uvek nisu utvrđeni precizni podaci koliko je Srbima i Crnogorcima uzeto zemlje i dato Albancima, pojedincima, ili radnim zadrugama, a posebno nije utvrđeno koliko je Srba na taj način iseljeno sa Kosova, niti koliki je broj onih koji se zbog raznih razloga nisu vratili na Kosovo. Prema jednom izveštaju iz 1946. zemlju je delimično izgubilo 5.744 porodica, 1.564 porodica je potpuno

¹⁶ Rad Zakonodavnog odbora AVNOJ-a od 31. jula 1945. Stenografske beleške, 3. april–25. oktobar 1945, str. 227. Up. Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti, Službeni list DFJ, br. 56/1945.

¹⁷ B. Gligorijević, *Političke, privredne i socijalne prilike na mešanim područjima*. U publikaciji »Srbi i Albanci u XX veku«, SANU, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 20. Beograd, 1991. str. 216–220; Ljubiša Dabić, *Revizija agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Metohiji posle Drugog svetskog rata*, »Opština«, br. 7–12/1989 i br. 1–2/1990. str. 19–25;

¹⁸ N. Gačeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma*, u knjizi »Kosovo past and prezent«, Beograd 1989. str. 104–105.

izgubilo zemlju, u Vojvodinu je rekolonizovano 2.064 porodice, još 383 je preseљeno po raznim linijama a nije se vratilo na Kosovo između 1700–2500 porodica.¹⁹

Još interesantnija je činjenica što skoro nijedan Albanac sa Kosova i Metohije u posleratnoj kolonizaciji nije preseljen sa Kosova. Tako je etnički sastav stanovništva na Kosovu drastično promenjen u korist Albanaca, a Kosovo pripremano za buduće planove o jugoslovensko-albanskoj federaciji, u kojoj bi ove oblasti bile ustupljene Albaniji.

Politički život na Kosmetu odvijao se u znaku masovne integracije albanskog stanovništva u institucije vlasti i politiku KPJ. Albanci su zauzimali visoke položaje u administrativnoj i političkoj hijerarhiji. Odmah po oslobođenju organizovan je Šiptarski komitet kao narodnooslobodilačka antifašistička šiptarska organizacija čiji je cilj bio da na platformi NF organizuje šiptarske mase i pridobija ih za politiku bratstva i jedinstva. Do 1948. ovaj front imao je 57.334 organizacija u koje je bilo učlanjeno 227.358 Šiptara. Slično je bilo i sa drugim masovnim organizacijama pri čijim su rukovodstvima postojala odeljenja, komisije ili aktivni organizovani od Šiptara sa zadatkom da rade sa šiptarskim masama. U okružnim i sreskim narodnim odborima Šiptari su činili preko 60%, a u rukovodstvu NF 62%. KPJ je u 1945. na Kosmetu imala oko 1.000 članova od čega svega 300 Šiptara. Decembra 1946. na Kosmetu je bilo 5.509 članova partije od čega 1771 Šiptar (32%), 2.490 Srba (45%) i 1.069 Crnogoraca (19%). Od ukupne populacije na Kosmetu u KPJ je bilo svega 0,35% Šiptara, 1,60% Srba i 3,92% Crnogoraca. Takva struktura navela je CK Srbije da u jednom izveštaju CK Jugoslavije konstatuje kako je »na Kosmetu naša partijska organizacija još uvek po nacionalnom sastavu srpsko-crnogorska. Zbog toga što Šiptari imaju manje uslova od ostalih. Po našem mišljenju na Kosmetu, zbog specijalnih prilika, kulturne i političke zaostalosti Šiptara, treba učiniti izuzetak za primanje Šiptara u partiju tj. uzeti nešto blaži kriterij. Na ovaj način naša partijska organizacija na Kosmetu lakše bi mogla izvršavati zadatke, bolje bi se i približili šiptarskim masama i brže bi podizala šiptarski partijski kadar...«²⁰

U narednom periodu udeo Šiptara u članstvu KP je naglo porastao ali, kako stoji u izveštaju CK Srbije, u partiji je politički i kulturni nivo šiptarskih komunističkih bio vrlo nizak. Kod većine članova Partije Šiptara postojale su jake nacionalističke težnje, što se naročito izražavalo u težnjama za prisajedinjenjem Albaniji. U vezi s tim oni se nisu osećali čvrsto vezani za partiju i često su se povezivali sa balistima, stoji u pomenutom izveštaju. Poseban problem bio je njihovo opismenjavanje. Prema jednom izveštaju Oblasnog komiteta u 1949. bilo je 743 nepismenih članova KP, 943 polupismenih i 1.409 samoukih. Pored toga što je organizovano njihovo opismenjavanje, postavljen je uslov da bez uspešnog završetka analfabetskog tečaja, ne mogu da budu članovi KP.²¹ Mada sporo, novi tokovi u društvenom životu prodirali su i među Albance. Kampanje poput opismenjiva-

¹⁹ U listu *Jedinstvo*, koji je izlazio u Prištini, naveden je podatak da je Šiptarima vraćeno oko 25.000 ha zemlje. *Jedinstvo*, 20. april 1946.; Up. I. j. Dabić, *n. d.* str. 65–66; N. Gaćeša u citiranom radu pominje podatak da su do polovine oktobra 1946. rešena 3.242 spora, da je 1.686 porodica zadržalo pravo svojine na svojoj, tj. ranije dobijenoj zemlji, 1.258 porodica je delimično izgubilo zemlju, a svega 297 potpuno. N. Gaćeša, *n. d.* str. 106.

²⁰ AS, Fond CK KPS Planovi i izveštaji, kut. 1; Godišnji izveštaj CK KPS za period maj 1945–maj 1946.

²¹ AS, Fond Organizaciono-instruktorska uprava, ku. 208. Zapisnik Oblasnog komiteta KP Srbije za Kosmet od 26. januara 1949. Up. *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova, Priština 1974.

nja, slanja omladine na radne akcije, skidanje zara i feredže, i sl. uticale su na brže uključivanje albanske populacije u političke privredne i druge tokove koje je inspirisala KP. Politički, ekonomski i kulturni procvat albanske manjine u Jugoslaviji bio je potpun. U odnosu na svoje sunarodnike u Albaniji početkom 60-ih godina Albanci na Kosovu su bili daleko odmakli i na ekonomskom i na kulturnom planu. U stvari delili su sudbinu Jugoslavije, koja se razvijala daleko brže ne samo u odnosu na Albaniju, nego i na sve ostale zemlje tzv. narodne demokratije.

MOMČILO PAVLOVIĆ

KOSOVO AND METOHIJA
AND THE ALBANIANS (SHIPTARS¹) IN SERBIA AND YUGOSLAVIA
1944 - 1948

Summary

The problems of Albanians in Serbia and Yugoslavia are usually taken to refer only to the problem of Kosovo, or rather to the rights of Albanians in Serbia and Yugoslavia. The Albanians (and not only they) see the solution of this problem in the secession of Kosovo from Serbia and Yugoslavia, or at least in the exemption of Kosovo from the legal and political system of Yugoslavia, particularly that of Serbia. Throughout their existence in Serbia and Yugoslavia the political activity of the Albanians has been more or less centered on the desire for independence by the secession of Kosovo (sometimes also areas beyond Kosovo) from Serbia and its annexation to Albania, and regardless of the ways in which it has been presented at various points in history, this has always been the ultimate goal of the Albanian movement in Kosovo and of every one of its organized or spontaneous acts. The same purpose can be traced in the movement's activity back to 1918. The communists simplified the attainment of these separatist goals by turning this region into an autonomous province with a specific administrative and territorial status, and annexing it to Serbia in 1945.

¹ Shiptar – Albanian living in Serbia and Yugoslavia.

OD MEDIJSKOG STEREOTIPA DO VOJNE INTERVENCIJE STVARANJE NEGATIVNOG STEREOTIPA O SRBIMA U ZAPADNOJ JAVNOSTI 1992–1995. KAO UVOD U VOJNU AKCIJU NATO-SAVEZA¹

ABSTRACT: Prilog je napisan na osnovu pregleda tekstova koji se odnose na Srbe, srpske države, vojske i rat na prostoru bivše SFRJ u delu američke i kanadske štampe, koja je izlazila od kraja 1991. pa do septembra 1995. godine, pre svega listova koji su raspoloživi na kompjuterskoj Databazi »Akademic abstracts«: »Newsweek«, »National Review«, »The Economist«, »Mac Lean/s«, »New Republic«, »US News & World Report«, »The Time«, (u većem broju), »New York Times«, »Dispatch«, »World Press Review«, »Canada & the World«, »Forebs«, »Alberta Report/Western Report«, »Un Chronicle«, »Foreign Policy«, »Saturday night«, »Humanist« (pojedini brojevi). Takođe i praćenjem TV izveštaja kompanije CNN, koji su bili vezani za Srbe i situaciju u Bosni, raspoloživih i na Internetu, u periodu kraj avgusta-sredina oktobra 1995.

Stereotipi nastaju na podlozi predrasuda, kao poseban vid procenjivanja zasnovanog na »pogrešnim, iskrivljenim ili reduciranim predstavama o nekoj pojavi, pojedincu ili grupaciji. Cesto je podela »mi« i »oni« svedena na oštro razgraničen bipolaran odnos dva suprotstavljena principa: pozitivno (»mi«) i negativno (»oni«). U dihotomiji: mi-oni, u kriznim stanjima leži provalija opšteprihvaćenih i raširenih predrasuda i njenu prazninu teško mogu da popune pokušaji racionalnog sagledavanja uzroka sukoba, političkih, ideoloških, verskih, nacionalnih i svih ostalih razlika. Razložno rasuđivanje i kritičko promišljanje, u takvim slučajevima povlači se, jer je manje privlačno od prihvatanja i širenja postojećih ili sugerisanih »slika drugog« ili stereotipa. Stereotipne sadržaje oblikuju politička kultura i tradicija, običaji jednog društva, ali i dnevopolitičke okolnosti i strateški interesi. Nekada su štampa i donekle radio, bili najveći kreatori stereotipova. U najnovije vreme štampu u mnogome nedomešćuju elektronski mediji, televizija i Internet, koji su u stvaranje stereotipa uneli novu dimenziju: brzinu širenja do nivoa globalizacije i pojačanih vizuelni doživljaj.

U toku proteklog rata osvedočili smo se u moći svetskih (ali i domaćih) medija, manipulacije medijima koji su na različite načine uticali na političke odnose i odluke koje smo i lično mogli da osetimo ili vidimo, bez obzira na političku ili nacionalnu (ne)određenost. Neke pojave ili akteri bili su uvek prikazivani na isti

¹ Uvodno izlaganje na naučnoj tribini Instituta za savremenu istoriju održanoj 22. aprila 1998. godine pod nazivom *Stvaranje negativnog stereotipa o Srbima u zapadnoj javnosti 1992–1995.*

način, bez obzira na okolnosti - što nas je uverilo u potrebu proučavanja problema stereotipa, kao važnog za razumevanje procesa ili ishoda nekih događaja.

Već je više puta ranije potvrđeno da je istina prva žrtva rata. Na Zapadu, mediji imaju jak uticaj na javno mnjenje, ali i često i indirektno uticaj na kreiranje zvanične politike. Vodeći različitim ličnim stavovima, pišu ili izveštavaju ne samo da bi informisali, već i da bi uticali na događaje ili procese odlučivanja. Iz narasle moći medija i štampe i pogotovo televizije proistekla je njihova uska povezanost s političkim zbivanjima. Neretko je teško razlučiti da li su neke političke odluke inicirane pojedinim događajima, odnosno načinom na koji su predstavljene u masovnim medijima ili je izveštavanje medija samo uvod u političke odluke i priprema javnog mnjenja za njih. Često eksploatiran model je jednostavan: »dobri« i »loši« momci. On je prost, ali efikasan. Ubrzo pošto se registruje u medijima (ovde: američkim), i zvaničnici jedne države progovaraju ovakvim jezikom, jezikom stereotipa.

Ka negativnom stereotipu Srba u zapadnoj javnosti

Zapadni, pre svega američki mediji (ali i nekoliko kompanija za odnose sa javnošću) zauzeli su stav protiv Srba i Srbije još pre početka rata u Sloveniji i Hrvatskoj. Tako je oktobra 1990. godine ugledni »Economist«, izveštavajući o srpskom buntu protiv novih hrvatskih vlasti u Krajini i formiranju Srpske autonomne oblasti, postavio neke negativne premise i prizme kroz koje će ovaj list, odnosno zapadni mediji posmatrati Srbe u predstojećem ratu: srpsku buntovnost, nasilje protiv legitimnih vlasti (u ovom slučaju hrvatskih), njihovu orijentaciju na Jugoslovensku narodnu armiju - koja je najvećim delom srpska, samoprolamovanost i samoorganizovanost srpskih oblasti. Konačno sve ove postavke posmatrane su kroz kontrast »demokratskog severa (Hrvatska i Slovenija)« i »autoritativnog juga (Srbija)«, kako je formulisano u ovom članku.

Za razliku od institucija SFRJ, secesionističke republike imale su mnogo organizovaniji propagandni aparat. Presudni faktor bio je jasan cilj o formiranju nezavisnih država i velika motivacija koja je iz toga proizlazila. Propagandne akcije Slovenije i Hrvatske umnogome su se razlikovale, ali im je bilo zajedničko zasnivanje na manipulacijama, bezobzirnom korišćenju predrasuda i stereotipnog mišljenja.² Kako ni Slovenci ni Hrvati »nisu izmislili toplu vodu«, već su se koristili oprobanim medijskim pravilima, pa čak i uslugama određenih zapadnih kompanija specijalizovanih za medije, njihov propagandni stil umnogome je bio uvod u agresivnu i isključivu medijsku kampanju koju je Zapad nastavio po širenju rata unutar Bosne i Hercegovine, uglavnom usmerenu protiv Srba.

Medijski rat koji su protiv JNA juna i jula 1991. godine vodili Slovenci, naglašavajući vazдушna dejstva, civilne žrtve i pre svega vojničku silinu JNA, nasuprot lako naoružanim slovenačkim teritorijalcima i miliciji, utvrdio je dalji tok propagandnog određenja svetske javnosti ka zastupnicima celovitosti Jugoslavije i Srbima, uopšte. Međutim, rat u Sloveniji trajao je suviše kratko. Tek u sledećoj fazi, kada se sukob preneo na Hrvatsku, zapadni propagandni odijum se značajnije uključio. Ako zanemarimo druge elemente, nesumnjiva je činjenica da je rat

² Mr Milan Koljanin, Propaganda u oružanom sukobu u Jugoslaviji, 1991–1992. godine, Zbornik »Ratni zločini i genocid, 1991–1992.« Beograd 1993, str. 473–476; Isti, Upotreba istorije-propaganda u ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1993. godine. Zbornik »Sistem neistina o zločinima genocida 1991–1993. godine«, Beograd 1994, str. 251–254.

u Hrvatskoj dobrim delom voden i putem medija. Stereotip civilnih žrtava, vojne jačine JNA u odnosu na navodno nenaoružane hrvatske snage, koje su se borile za nezavisnost eksploatisan je od hrvatskih, da bi preko zapadnih – u to vreme pre svega evropskih medija dospelo u širu svetsku javnost. Avio-napadi i »avio-napadi« na gradove, pre svega Zagreb, a posebno »uništavanje« i »razaranja« srednjovekovnog Dubrovnika - praćeno nedefinisanim stubovima dima i mestimičnim scenama razaranja pojedinih objekata, igrali su specifičnu ulogu u mobilizaciji zapadne javnosti i opravdanju secesije kao prirodne posledice u odnosu na predočenu brutalnost. Naravno, srpskoj strani rata ti mediji nisu bili dostupni.

Bosna – kovačnica novih stereotipa

Rat u Bosni i medijska podrška muslimanima bili su samo produžetak negativnog antisrpskog trenda. Sukob u ovoj republici praćen je jakom propagandom, sa svim odlikama ratne propagande. Propagandni rat u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici u mnogome je bio specifičan, kako po argumentaciji, tako i po spoljnim i unutrašnjim aspektima, mada se u odnosu zapadnih medija uočavaju bazični elementi koji su eksploatisani u kasnijim fazama rata u Hrvatskoj. Iz činjenice da je Republika Bosna i Hercegovina postala međunarodno priznata država proistekle su sve kasnije političke, vojne, pa i propagandne akcije Zapada. Na Zapadu je Bosna i Hercegovina prikazivana kao civilno društvo ravnopravnih građana, u kome su tri nacije i veroispovesti živele u miru i slozi sve do srpske »agresije« aprila 1992. godine.

Bazične pretpostavke odnosa SAD (a time i celog Zapada) prema krizi i ratu u Jugoslaviji, javno je formulisao predsednik Buš, govoreći 6. avgusta 1992. u Kolorado Springsu. Njegovo definisanje situacije u Bosni obuhvatalo je konstatacije o humanitarnoj noćnoj mori, etničkim čišćenjima – što je trebalo da se zaustavi svim sredstvima, a u tu svrhu valjalo je pomoći »legitimnim vladama Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine«, »izolovati Srbiju ekonomski i politički«, pre svega kroz akcije na bazi rezolucija Saveta bezbednosti UN, da bi srpska vlast »platila stvarnu cenu« za svoju »kontinuiranu agresiju«. Međutim, raskorak između Amerike i NATO-saveznika u Evropi onemogućavao je akciju protiv Srba. Udaljenost od Evrope, nepripremljenost javnog mnjenja za vojno uključivanje Amerike u rat protiv Srba, različitost i suprotstavljenost evropskih interesa i poseban evropski senzibilitet, proizveli su situaciju u kojoj su SAD morale da se okrenu »utabavanju terena« za svoju akciju. Uostalom, stvaranje negativne projekcije »drugog« (stereotipa) objašnjava se i opravdava potrebom jačanja unutrašnjeg jedinstva zajednice. Ovaj proces, na drugoj strani, podrazumeva postojanje idealizovane slike o sebi i svojoj zajednici. U takvoj situaciji mediji su bili dobro došli za stvaranje pozitivnih stereotipa o bosanskim muslimanima kao zatočnicima vrednosti koje su osnov američkog društva i negativnog stereotipa o Srbima, kao rušiocima tih vrednosti, koji bi poslužili kao kohezioni faktor za saveznike i njihovo (vojno) dejstvo.

List »Nju Ripablik« definisao je, februara 1994, da je sarajevski multikulturalni i multietnički »eksperiment« isto što i američki, i da je »kažnjavanje Sarajeva, kažnjavanje američkog ideala«. Kao protivnici ideala američkog društva, Srbi su stavljani u negativan medijski fokus. Medijska ekspanzija, u kojoj je naglašavan negativni stereotip Srba, u prvoj fazi rata je gotovo uvek bila prethodnica političkih, a u završnoj fazi i vojnih akcija.

Srpska »agresija« i »etničko čišćenje«

Ratni propagatori su u ratovima ovog veka koristili nekoliko istih »alatki«. Svaki od ovih »ključeva uma«, kako ih nazivaju Alvin i Hajdi Tofler u svojoj knjizi »Rat i antirat« namenjen je tome da koristi masmedije kako bi ustalasali masovne emocije u masovnim društvima. Jedna od najubitačnijih optužbi jeste optužba za zločin. Već je rat u Zalivu 1990. godine pokazao da je najubitačnija propaganda protiv Iračana eksploatisala tezu o iračkoj brutalnosti i zločinima prilikom ulaska njihove vojske u Kuvajt. Mnoge od ovih optužbi su bile demantovane posle rata, kao produkti propagande različitih američkih kompanija za odnose sa javnošću, ali u toku eskalacije rata niko ih nije dovodio u pitanje nego su američki planeri rata upravo na njima mobilisali svoje javno mnjenje za ratna dejstva. Tako je činjeno i u Bosni: »Sarajevo i ostaci Bosne su postali scena najvećeg zločina na zapadu u proteklih pedeset godina«, »klanje u Bosni i Hercegovini postaje još divljačnije«, »silovanje Bosne« (ponegde dodavano: i Hrvatske), »srpski teror«, »srpska brutalnost«, »divljaštvo« samo su neki od čestih opisa korišćenih radi stvaranja stereotipa Srba zločinaca.

Ključna optužba nametnuta Srbima bila je optužba za »agresiju«, a zatim za brutalnost, takozvano etničko čišćenje, plansko silovanje, formiranje logora, masakre i dr. Svi ti elementi bili su deo strategije navodnog stvaranja »Velike Srbije«, termina-stereotipa koji je promovisala Austrougarska na kraju prošlog veka. Rat nikako nije viden kao građanski sa odlikama verskog rata, koji sadrži kompleksnost odnosa između tri protivničke strane i u kome svi akteri imaju prilike da pokažu brutalnost. Prema zapadnim medijima, planirano stvaranje (»suludi san«) »Velike Srbije« bilo je uzrok agresije i svih pratećih elemenata srpske ratne brutalnosti. U ovoj unisonoj priči nije bilo mesta za drugačije mišljenje. Tako je još u aprilu 1992. godine u »Economistu« navodeno da su »srpske milicije – podržavane od srpskih vođa iz Beograda i naoružane od Jugoslovenske armije opkolile bosanske gradove i otpočele napade na Sarajevo i druge bosanske gradove«. U najranijim fazama rata ustanovljeni su i neprestano korišćeni termini »srpska agresija«, »srpsko osvajanje«, »srpski teror«, koji je prouzrokovao »tragediju Bosne« i učinio je »državom-žrtvom«. Rat u Bosni proglašavan je kao »čist slučaj srpske agresije«, »napad Srbije na Bosnu«, ili srpsko osvajanje teritorije nasiljem od »priznate nezavisne države«. Srpsko ratovanje upoređivano je sa agresijom Nemačke na Čehoslovačku 1938. godine ili je navodeno da se ono svodi na dve forme: »obe srednjovekovne« i obe »upravljene protiv civila«: od kojih je prva bila proterivanje civila, paljenje kuća i masakr, druga opsada gradova. Nisu izostajale ni ocene da je rat u Bosni »scenario iz pakla bosanskih Srba« ili »najgora agresija u Zapadnoj Evropi posle Drugog svetskog rata«, kako je 1995. naveo Voren Cimerman.

Najraniji pomen termina »etničko čišćenje« (definisano kao »bezobzirna kampanja članova jedne etničke grupe da očiste zemlju izbacujući druge«) vezanog za Srbe u Bosni, u raspoloživom materijalu, registrovali smo u časopisu »Economist« od 9. maja 1992, u tekstu »Krv i suze«, u kojem se opisuje proterivanje muslimana od strane Srba u mestu »Hranca«, 80 milja severoistočno od Sarajeva. U sledećem broju navedeno je da »odredi srpskih ubica čiste muslimanska ili mešovita sele istočno od Sarajeva kao što su čistili sela u Hrvatskoj«. Cela druga polovina 1992. godine karakteristična je po ekspanziji upotrebe ovog termina. Tako je postojala »kampanja etničkog čišćenja«, »divljačko«, »brutalno« ili »nemilosrdno e/č«, »srpska osvajanja i e/č«, »e/č velikih razmera«, »Srbi glavni počinioци e/č« itd. U više slučajeva kao idejni tvorac politike e/č označen je

predsednik Srbije Slobodan Milošević. Cilj e/č bio je stvaranje »Velike Srbije«. Iz talasa optužbi za e/č prešlo se u optužbe za »genocid«. Tako je navedeno da »srpska kampanja e/č bosanskih muslimana raste u novu formu genocida« koji »izaziva« svet i čije je ishodište »Velika Sebija«. »Genocidalno stvaranje Velike Srbije«, odnosno »srpska kampanja za proterivanje ili uništavanje populacije bosanskih muslimana« podrazumevala je »teror ne-srpske populacije u područjima naseljenim od Srba« gde su »proterivani ili ubijani, nevini, zato što nisu Srbi ili hrišćani«. Termin e/č je tako postao pojam, stereotip, isključivo vezan za Srbiju, mada su ga obilato primenjivale (i) druge strane: Hrvati i muslimani.³

Na tragu optužbi za zločin bila je i svojevrsna demonizacija ili dehumanizacija protivnika. U tu svrhu korišćene su i istorijske paralele, najčešće sa nemačkim Rajhom iz Drugog svetskog rata, kada bi se ukazivalo na Srbe, odnosno sa Jevrejima i holokaustom, kada bi se poredili muslimani. Pri upotrebi paralela sa Drugim svetskim ratom, računalo se na snagu simbola i analogije sa užasnim činjenicama iz bliske prošlosti. Tako su Srbi vodili »najbrutalniji rat posle nacioere«, »čineći više štete nego što je počinjeno u Drugom svetskom ratu«. Stradanja muslimanskih civila upoređivana su sa stradanjima Jevreja. U nekoliko slučajeva oglašavale su se i ugledne javne ličnosti koje su preživele holokaust, kao što je bio Eli Vizel, koji je pozivao da se »zaustavi krvoproliće u Bosni«. Deo »srpske kampanje koja podseća na naciste« bilo je fokusiranje javnosti na srpske sabirne logore.

Mehanizam stereotipa: igre sa brojkama i slikom

Sabirni logori organizovani u drugoj polovini 1992. za vojne zarobljenike ili muslimane iz naselja koja su, kao ostrva, ostala u Republici Srpskoj, bili su pod lupom zapadne javnosti od početka avgusta, do kraja te godine. Najčešće su pominjani centri u Manjači, Omarskoj, Kerateremu, Trnopolju, Celincu i dr. U njima su, prema navodima zapadnih medija, vršene likvidacije, tortura, tuča, izgladivanje i »ostale povrede ljudskih prava«. Naglašavano je da su posebno muslimanski »intelektualci (doktori, inženjeri, lekari, pisci)« bili žrtve »dnevnih rituala batinanja«. Svedoci iz ovih logora koji su stigli na Zapad (»preživeli«), optuživali su Srbe da su izgradili »mrežu logora« koja je »u strukturi« Vojske Republike Srpske i »sa znanjem« Vojske Jugoslavije. Zapadni mediji nisu se libili da te sabirne centre odmah proglase za »logore smrti« ili »koncentracione« i da ih poredi sa onima u kojima su ubijani Jevreji za vreme Drugog svetskog rata.

Prebrojavanje žrtava »na hiljade« pratilo je sve izveštaje o e/č i drugim srpskim »zločinima«. Već 23. maja 1992, nepunih dva meseca od prenošenja rat-

³ Ratnim zločinima, »etničkim čišćenjem« i »srpskom agresijom« bavio se poseban zbornik organizacije »Helsinki Voč«: Ratni zločini u Bosni, – tom I i II, koji je na oko 780 strana govorio mahom o srpskim zločinima iz 1991. i posebno 1992. godine (poglavlja o etničkim čišćenjima, nasilnim preseljenjima, taocima, silovanju, masovnim ubistvima, mučenju u logorima, napadima na humanitarne radnike, novinare, razaranju, pljački civilnih kulturnih i istorijskih dobara itd). Javnost je posebno uzburkala knjiga američkog novinara Roja Gatemena *Svedok genocida*. Objavljena 1993, iste godine dobila je prestižnu »Pulicerovu nagradu« i privukla pažnju zapadne javnosti više nego ijedna knjiga sličnog sadržaja. Reklamirana je kao knjiga koja je »krik za pomoć za Bosnu... moraju da je pročitaju sve oni koji vrednuju-cene slobodu religijskog opredeljenja i života kao takav«. U njoj su opisana »svedočenja preživelih iz logora smrti, ubijanja zatvorenika, zvanična naređenja za silovanje muslimanskih žena i devojaka, uništavanje više od polovine broja džamija«. I mada su je neki novinari, posebno britanski osporili kao delo napisano na osnovu pogrešnih ili preuveličanih podataka i predstava, ona je i dalje imala ključno mesto u kreiranju negativnog stereotipa o Srbima.

nog sukoba u Bosnu, zapadni mediji su javljali o 20.000 mrtvih, desetinama hiljada ranjenih i milion »bez domova«. Broj pobijenih »ne-Srba«, rastao je do preko 134.000 koje je naveo »Tajm« maja 1993, pa do 200.000 ubijenih i nestalih, kako se ustalilo u 1994. godini (ista brojka navodena je kao paralela za rat u Hrvatskoj 1991). Maja 1993, kada je »Tajm« objavio svoju procenu, časopis »Ju-Es njuz and world riport« procenio je da se broj ubijenih kreće od 20.000 do 200.000. Broj raseljenih, izbeglih ljudi bez kuća u avgustu je »narastao«, prema zapadnim medijima, na 2 miliona da bi se već u junu 1993. operisalo sa brojkom od 3 miliona izbeglica. List »Tajm« od 27. juna 1994 nije štedeo bosanske žrtve pa je navedeno da je izbeglica ili »etnički očišćenih« 4 miliona, uz podatak je je pobijeno »200.000 ljudi (85 % civila)«. I pored ove inflacije raseljenih, najčešće je navođena brojka od 2 miliona. Ne treba da čudi to što posle takvih poigravanja sa brojem žrtava, Zapad nije gotovo ni registrovao masovan egzodus Srba iz Krajine, leta 1995. Zapadna javnost, naviknuta na milionske brojke »žrtava« srpske »agresije«, nije obratila pažnju na nekoliko stotina hiljada srpskih begunaca ispred hrvatske vojske. Navodeći pojedine oblasti u kojima su vođene borbe, zapadni mediji su se često poigravali sa brojkama (srpskih) žrtava. Tako je procenjeno da je u jednom srpskom kontranapadu na Goražde juna 1994, bilo »700 mrtvih i 1900 ranjenih« civila. Medijske procene za civilne žrtve u Sarajevu kretale su se od 10.000 do 11.800 ubijenih, »od kojih 1.500 dece« (oba podatka ubijenih iz aprila 1994). Posebno se špekulisalo sa brojem prognanih sa teritorije Republike Srpske: oktobra 1994. navedeno je da je »do aprila 1994.« od 10 »ne-Srba« proterano 9, što je činilo brojku od 760.000 »etnički očišćenih lica«, već dva meseca kasnije navedeno je da je od 1.730.000 hiljada lica koja su pre rata živela na teritorijama pod kontrolom srpske strane, proterano, ubijeno ili zatvoreno 90%!

Iz dana u dan, zapadni mediji su donosili slike užasa rata, apostrofirajući razaranja civilnih objekata i žrtve među civilima, posebno fokusirajući žensku populaciju i decu. U ovoj kampanji posebno su naglašavana »masovna silovanja«, »logori za silovanja«, »seksualna mučenja«, koje su sprovodili Srbi u odnosu na svoje protivnike, mahom muslimane. Američka publicistkinja Grejs Halsel u svom tekstu »Ženska tela-bojno polje u ratu za »Veliku Srbiju«, objavljenom u aprilskom broju časopisa »Vašington riport on midle ist afers«, optužila je Srbe za »strategiju genocida« u kojoj oni upotrebljavaju seksualno nasilje usmereno na žene i decu. U tom tekstu ona je navela da žrtve takve strategije silovanja pripadaju ženskoj populaciji od 3 do 82 godine (!), na bazi svedočenja iz druge ili treće ruke. Ova strategija imala je za cilj, navodno, da mlade muslimanke radaju srpsku decu, i to je autorka registrovala kao još jedan specifičan cilj »genocida« nad muslimanima. Grejs Halsel navodi da su u specijalizovanim (srpskim) ženskim logorima, naročito maltretirane žene koje su imale neki društveni status: doktorke, pravnice, učiteljice. Kolumnistkinja »Vašington posta« Džudi Man pisala je da Srbi žele da »unište žene koje su uspele u urbanim profesijama« i da ih pretvore u »traumatizovane žrtve silovanja i ostlih zločina«. Kao i u slučaju žrtava e/č i ovde se »poigravalo brojkama«, koje nisu odgovarale ni najrastegnutoj brojci prikupljenih svedočenja. Jedna evropska komisija na čelu sa izvesnom Anom Varburton procenila je da je reč o 20.000, novinar »Nju Jork tajmsa« Džon Brns dao je brojku od 50.000, dok je jedna profesorka prava iz Mičigena navodila i »više od 50.000« silovanih žena i devojčica. Od ovog broja Grejs Halsel je navodila da je 1.000 do 2.000 žena zatrudnelo, a da se njih 300 do 500 porodilo radajući decu svojih silovatelja, Srba. Na bazi ovakvog odličjuma Fred Pelka je u li-

stu »Hjumanist« upotrebio termin »femicid« protiv »ne-srpskih žena«, kao deo strategije za »uništavanje muslimanskog i hrvatskog društva.⁴

Počinioci navodnih zločina, prezentiranih slikom ili rečju, uvek su bili Srbi. Gotovo se niko nije zapitao o izvorima informacija, i o drugim zaraćenim stranama. Iz ovakvog odnosa zapadne javnosti nastao je globalni stereotip Srba kao negativnih junaka. Da je sve ostalo na medijskom stereotipu, možda bi to predstavljalo samo interesantnu fusnotu u knjigama. Međutim, takav stereotip prouzrokovao je u više slučajeva određene političke poteze (uvodenje sankcija, na primer) i poslužio kao opravdanje preduzimanja vojnih operacija koje su konačno uticale na ishod rata i imale nesagledive posledice po Srbe.

Pored novinskih tekstova, izbor naslova ili pratećih fotografija govorio je u prilog teze o srpskim »zločinima« ili »agresiji«. Taj trend vidljiv je još iz kasnijih faza rata u Hrvatskoj, kada je naslovima sugerisano da je »Dubrovnik postao pakao« itd. Neki od naslova izveštaja iz Bosne govore sami za sebe: »Nasilje«, »Lica patnje«, »Zakon jačeg«, »Masakr na pijaci«, »Lekcija sramote«, »Banja Luka – grad straha« itd. Neki zapadni novinari su i naslovima sugerisali potrebu da se preduzme oštra akcija protiv Srba: »Zaustavite Srbiju odmah«, »Srbi su pritisnuti, ali ne dovoljno«, »Kazniti Srbiju«, »Bosna – sramota Amerike«, »Oružje Bosni – Srbi još uvek pobeđuju«. Ukoliko to ne bi bilo izvedeno, naslovima je sugerisana opasnost od Srbije: »Budućnost – Velika Srbija sa muslimanskim džepovima«, ili »Stvaranje Velike Srbije«. Izbor fotosa uz ovakve tekstove takođe zaslužuje specifičnu analizu. Premda su statični, a opet živi svedoci neke scene, jače od televizije sugerisali su srpske »zločine«, »agresiju«, »lica silovanih«, vojnu slabost muslimana ili silinu Srba (agresivnu-negativnu), odnosno NATO – snaga (odbrambenu – pozitivnu), kada se ova vojna alijansa uključila u borbene operacije 1995. godine.

Ka novom Nirnbergu

Na sve te optužbe prirodan odgovor svetske zajednice morao je da bude organizovanje međunarodnog suda za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji, koji je u zapadnim medijima odmah prozvan novim Nirnbergom. Prva ideja o suđenju onima koji su sprovodili »etničko čišćenje«, istovremeno i korišćenje paralele sa Nirnbergom, potekla je od američkog državnog sekretara Lorensa Iglbergera decembra 1992. On je tada imenovao deset osoba: sedam Srba (Slobodana Miloševića, dr Radovana Karadžića, generala Ratka Mladića, Željka Ražnatovića i trojicu manje poznatih Srba, optuženih pre svega za zločine u sabirnim logorima), dva Hrvata (izvesni »Adil« i »Arif«) i jednog muslimana (Adem Delić, navodno komandant jednog hrvatskog logora). Pada u oči izuzetan raskorak, na štetu Srba. Dok se najviši srpski vođi optužuju za ratne zločince, na drugoj strani se javljaju opskurni likovi, od kojih su dvojica poznata samo po problematičnim nadimcima. »Tajm« je tada špekulisao da je ova lista možda u funkciji uticaja na glasače u predizbornoj kampanji u Srbiji, ili verovatnije nastojanja SAD-a da dobiju podršku za neke svoje poteze u Savetu bezbednosti. Ipak, nezavisno od tadašnjeg motiva, činjenica je da su tada imenovani vođi bosanskih Srba

⁴ Politika silovanja, kao deo srpske strategije »etničkog čišćenja«, obrađena je u nemačkoj publikaciji *Masovna silovanja-rat protiv žena*, izdatoj 1993. U engleskoj verziji to je bio zbornik *Rat protiv žena u Bosni i Hercegovini* koji je izdala Aleksandra Stiglmajer, sa predgovorom Roja Gatmena.

kasnije potvrđeni kao ratni zločinci. Ričard Goldston objavio je 24. aprila 1995. da su Karadžić i Mladić proglašeni ratnim zločincima. U nekoliko navrata u štampi su se pojavljivale izjave svedoka, skrivenog identiteta, koji su svedočili da su ta dvojica lično mučila muslimanske zatočenike ili da su prisustvovali egzekucijama. Kao i dotad, poređenja sa nacistima i Drugim svetskim ratom nisu izostajala.

Diskreditovanje sumnji u unisono viđenje rata

Izuzetno moćan propagandni ključ jeste i diskreditovanje propagande protivnika koje se sprovodi pod firmom pokretanja pitanja slobode medija u zemlji koja je označena kao »agresor«. Tako je srpska strana i njeni vodi, pre svega Slobodan Milošević, optužena za kontrolu i usmerenost medija. Navodeno je da Milošević ima potpunu kontrolu nad jugoslovenskom televizijom, koja je »centralni deo njegove političke i vojne strategije«, da je »Tanjug – instrument propagandne mašine srpskog predsednika«, da su »beogradski mediji koje kontroliše Milošević« sastavljeni od »propagandnih eksperata školovanih u komunizmu«. Mediji u Republici Srpskoj su bili na drugom mestu po optužbama. Za Zapad, oni su »dodavali gorivo« srpskim »ratnim naporima«, bili su »orkestrirani« protiv muslimana, a u kasnijim fazama rata isticano je da su SAD bile njihova glavna meta.

Optužbe za usmerenost protivničkih (ovde srpskih) medija, posebno su imale ulogu da pokolebaju i da dovede u pitanje sve što dolazi sa suprotne strane ili što dovodi u sumnju razvijenu negativnu stereotipnu sliku. Tako su, recimo, svedočenje kanadskog generala Mak Kenzija i njegove tvrdnje da su najverovatnije muslimani inscenirali slučajeve masovnih pogibija od (srpskih) minobacačkih granata, dočekani »na nož«, posebno od američkih medija. Izvesni Tom Gjeletin, dopisnik Nešnal pablik radija, u svom tekstu »Osuđivanje žrtve – da li su muslimani agresori?«, objavljenom u listu u »Nju Ripablik«, decembra 1993, oštro je napao Mak Kenzija, navodeći da je kanadski general pisao isključivo služeći se srpskom verzijom, koja je »pogrešna« i da je favorizovao Srbe. Odmah su se pozvali na njegovu kritiku mnogi kritičari Mak Kenzija tako da je kanadski general ubrzo prestao da odgovara svojim ostrašćenim kritičarima. Tom Gjeletin, kao i mnogi drugi zapadni novinari, nije u svojoj kritici Mak Kenzija propustio da okrivljuje Zapad što ništa ne čini da zaustavi »klanje« sarajevske dece »u hladnim učionicama«. Tekstovi ili mišljenja koja su bila drugačija od ustanovljenih i dovodila u pitanje ustaljeni propagandni odnos, označavana su kao autorova »lična viđenja«. Tako je tekst »Rehabilitovati Srbiju« od Martina Van Heuvena, penzionisanog službenika obaveštajne službe američkog Ministarstva spoljnih poslova, koji je u listu »Forin polisi džournal« bio pandan tekstu »Kazniti Srbiju«, označen oznakom da je to »autorovo lično viđenje«.⁵

Mit o urbanim i ruralnim protivnicima

Rat u Bosni imao je i mnogo osobenih načina za stvaranje negativnog stereotipa o Srbima u Bosni (Republici Srpskoj) i Srbima uopšte. Prema zapadnim medijima Bosna i Hercegovina je, kao država, bila primer »mirne«, »prosperitet-

⁵ I sam autor ovog teksta, kada je sa svojim prijateljima, pod pseudonimom, objavio tekst o vazdušnom ratu nad Jugoslavijom 1994. godine u francukom magazinu »Er aksion«, iznenadio se kada je uz naslov video velikim slovima »Vu de kot Serb« (Srpsko viđenje).

ne«, »multietničke kulture« i života. Bosanski muslimani mahom su »svetlokosi i plavooki, poznatiji po ishrani svinjetinom i pijenju šljivovice, nego pridržavanju fundamentalističkih pogleda« (»Njusvik«, avgust 1992). Gradovi koji su kasnije postali poprište borbi (odnosno »srpske agresije« ili »etničkog čišćenja«) opisivani su na sledeći način. Banja Luka i Prijedor bili su »mirna mesta«, »tihi gradovi« sa »baštama«, »ulicama sa drvoredima i nizovima magnolija i šljiva« (?!), gde su se deca najčešće igrala »preskačući konopac«. Mostar je bio »prelepi turski grad«, Tuzla »drugi po veličini industrijski centar« (»gde i danas (u ratu) hiljade Srba živi u sigurnosti«). Kozarac je bio »užurbani industrijski centar«, »prosperitetna muslimanska zajednica sa 22.000 ljudi«. Bogatstvo muslimana koji rade u fabrici ili u inostranstvu provociraće zavist Srba, što će biti predtekst za srpsku ratnu osvetu. Mestašca, jedva vidljiva i na detaljnijim geografskim kartama Bosne i Hercegovine, dobijali su ponekad istaknuta mesta u izveštajima zapadnih medija, kao što su: Ahnići – »prosperitetno predgrađe« Viteza, naseljeno bosanskim muslimanima, Nova Kasaba – »grad u kome su hiljade muslimana živeli vekovima«, ili pak, Žepa »ključna muslimanska enklava«, kasnije »opkoljeni grad«.

Slučaj Sarajeva u funkciji stvaranja negativnog stereotipa o Srbima na Zapadu posebno je ilustrativan. Zapadni mediji, po pravilu, neprestano su ponavljali mit o Sarajevu pre rata i pre srpske »agresije« i »opsade«. Korišćeni su epiteti kao što su multietničko, multikulturalno, kosmopolitsko, cvetajuće... Sarajevo je bilo »srećna mešavina muslimana, hrišćana i Jevreja« (ponekad je dodavana i kategorija »nacionalno-nedefinisanih«), ili »arhitektonski dragulj Balkana«. Po ovom mitu u toj varoši tri nacije živele su uspešno integrisane, ili jedna uz drugu mirno »vekovima«. A onda su aprila 1992. godine (ruralni) Srbi uništili taj idealni red stvari.

Iako je u Bosni bilo mesta oko kojih su se vodile znatno teže borbe i koja su pretrpela veća razaranja, ona nisu mogla da konkurišu mitu o »opsadi« Sarajeva. Termin »opsada« zvuči dramatičnije nego neki drugi, a što ona nije imala veze sa realnošću na terenu to je ostavljeno istoričarima. Po izveštajima zapadnih medija, opsada je gotovo uvek uključivala »terorističko« artiljerijsko bombardovanje i »granatiranje« grada, posebno škola ili bolnica–civilnih ciljeva. (Slično je bilo kada su srpske snage krenule u kontraofanzivu na Goražde, tada je dolazilo do »granatiranja bolnice, unuštavanja sterilizovane opreme, ubijanja pacijenata i hirurga, uništavanja sistema za vodu«). Oko »ruina Sarajeva« ili »grada na ivici smrti«, u kome je bilo »preostalih 300.000 stanovnika–najviše muslimana« stezao se »gvozdeni обруč« »krvave opsade koja se rukovodila sa Pala«. Takve slike rata dovele su i do stvaranja termina »urbicid«, posebno eksploatisanog u nekim beogradskim nezavisnim medijima.

Slučajeve masovnih pogibija civila od (neidentifikovanih) minobacačkih granata posebno su fokusirale slučajno zatečene TV ekipe. Takvi događaji odmah zatim su bili iskorišćeni kao povod za političke akcije: uvođenje sankcija protiv Srbije i Crne Gore u 1992, ili operaciju vazdušnog udara na položaje i instalacije VRS u 1995. U vreme kada je pod pritiskom Zapada VRS morala da povuče svoje teško naoružanje oko Sarajeva na određenu razdaljinu, srpsku tešku artiljeriju zamenili su srpski snajperi. Tako su Srbi opet nastavljali da »seju smrt po Sarajevu«. Isključivanja vode ili struje takode su fokusirana kao oružje srpskih opsadivača, koje je nazivano »strategijom postepenog davljenja grada«. Ipak, i pored svega »duh Sarajeva uzdiže se iznad ruina«. Srpski delovi sarajevske varoši uopšte nisu postojali za zapadne medije. O njima i patnjama ta-

mošnjeg stanovništva Zapad nije ni saznao ni slova sve dok Srbi nisu napustili te delove proleća 1996. godine.⁶

Jedan britanski vojni posmatrač primetio je da su američki i uopšte zapadni mediji bili vrlo »Sarajevo–centrični«. Za većinu njih Sarajevo je bila Bosna u celosti. Oni su jednostavnom vožnjom od svog prebivališta u toj varoši do nekog pres-centra, mogli da izveštavaju o ratu. Gotovo da nisu ni morali da menjaju trasu, da bi njihovi čitaoci dobili drugačiji izveštaj. Tako je Sarajevo postalo glavno ratište, jer se malo ko od njih kretao van ovog mesta ili van zaštićenih pravaca na muslimanskoj teritoriji. O odlasku na neku od suprotnih strana, u Republiku Srpsku ili Herceg–Bosnu, malo ko je razmišljao ili se usudivao da to učini.

Isti strani vojni svedoci ukazivali su na primeru Sarajeva na sukob selograd, kao i na to da mnogi zapadnjaci ne razumeju to što srpski artiljerci–mahom iz okolnih sela – besomučno granatiraju nekoliko višespratnica, bez ikakvog vojnog značaja. Međutim, mnogi novinari ili publicisti koristili su ovu ratnu specifičnost na drugačiji način. Kreirana je slika u kojoj su Srbi–agresori (»loši momci«) »ruralni«, »brđani«, »ljudi sa planine«, a muslimani–branioci (»dobri momci«) »urbani«, mahom iz srednje klase. U slučaju Sarajeva posebno je eksploatisan taj stereotip. Sagovornici zapadnih medija bili su glumci, novinari, bankarski službenici, profesori univerziteta, slikari, konačno »svetski poznati konceptualista«. Da je reč o »srednjoj klasi« posebno je i neprekidno naglašavano. Isticano je da su to uglavnom ljudi rođeni u mešovitim brakovima, pripadnici raznih nacija i vera, koji su venčani ili u vezama sa partnerima iz drugih verskih ili nacionalnih grupa. Da je ovakav pristup nailazio na dobar prijem u američkom društvu izgrađenom na istim osnovama, ne treba ponavljati.

Nasuprot takvim multikulturalnim i multietničkim Bosancima (znatno manje, i mahom u vojnom smislu, ili kada se priča selila izvan urbanih mesta, upotrebljavan je termin »bosanski Muslimani«, a gotovo je na prste prebrojiva upotreba termina »Muslimanski sloveni«), stajali su Srbi, odnosno »bosanski Srbi« (Znatno rede Srbi iz Krajine, krajiški Srbi, hrvatski Srbi). Oni su mahom tumačeni kao ruralni deo stanovništva (»velika većina su seljaci bez političkog iskustva, ali sa velikim sposobnostima za teška preduzeća« – »Tajm«, maj 1993), posebno u slučaju Sarajeva, gde je to bilo najizrazitije i najbliže oku zapadnih medija. Uglavnom trojici Srba je isticano njihovo predratno zanimanje: dr Radovanu Karadžiću (psihijatar i amater–pesnik), dr Nikoli Koljeviću (šekspirológ) i Jovanu Zametici (britanski dak koji je pohadao londonsku Školu ekonomije). Srpsko versko određenje – pravoslavlje nije nikad tumačeno negativno, ali je pravoslavna konzervativnost sugerisana fotografijama verskih obreda, naročito kada su vodeće srpske ličnosti (Karadžić, Mladić) bile prisutne. Stereotip Srba kao negativaca već je sugerisan opisima njihovih dela: »etničkog čišćenja«, »silovanja«, »agresije«. Ono što u novinskim izveštajima nije moglo da dočara, često zlurado oko kamere, činjeno je stvaranjem slikovitih prikaza Srba. Stereotip Srba kretao se u dva pravca i korišćen je po potrebi u jednom od ta dva vida. Jedan je izrazito

⁶ Opsada Sarajeva je bila omiljena tema mnogih publicista, koji su boraveći na jednom mestu mogli napisati dovoljno dramatično štivo. O tome svedoče i sledeći naslovi knjiga sa tematikom »opsade« Sarajeva: *Pisma iz opkoljenog Sarajeva–glasovi iz opkoljenog grada* (Ana Kaladi), *Dnevno Sarajevo–grad i njegove novine pod opsadom* (Tom Gjeletin), *Egzodus grada* (Dževad Karahasan), *Zlatni dnevnik–život jednog deteta u Sarajevu* (Zlata Filipović–proglašavana za »sarajevsku Anu Frank«), *Portret opsade* (foto–zbirka), *Raini dnevnik* (Zlatko Dizdarević), *Brz i mrtav pod opsadom u Sarajevu* (Janin di Đovani) itd. Većina publikacija odiše negativnim odnosom prema Srbima, izgrađenih kroz instrumente kreiranja stereotipa u medijima i već registrovanom »Sarajevo–centričnošću«.

negativan, gotovo po modelima savremenih američkih filmova, a drugi je krajnje konzervativan i sa određenjima koja su karakteristična za ranije epohe.

U prvom slučaju Srbi (vojnici VRS) portretisani su po sledećem (filmskom) modelu negativaca: na različitim ček-pointima gde kontrolišu prolaznike, mahom one sa Zapada, naoružani srpski borci puše cigarete, najradije »Marlboro«, u pauzi listaju humorističke ili pornografske magazine, ponegde su bradati, dugokosi sa mrtvačkom zastavom i simbolima i čitaju »Soldžer of forčun« za militarističke »modne detalje«, kao što je opisan Slavko Aleksić na položajima oko Sarajeva. Po ovom modelu ponekad su predstavljeni i Hrvati, posebno ako su bili u sukobu sa muslimanima, na primer oko Mostara. Srpski artiljeri- opet najčešće oko Sarajeva, ali i mnogi drugi borci sa kojima novinari ili pripadnici snaga UN (najčešće smo nailazili na kanadske izveštaje) dolazili u kontakt prikazivani su najčešće kao pijani po ceo dan tako da su mirovnjaci (Kanadani) imali muke da se priviknu na njihov način pregovaranja i zalivanje svakog susreta raki- jom. Novinaru »Dejli Telegrafa«, Srbi na Palama, uz smeh daju fišek pun čvaraka, da ponese »onima dole«. Drugi, »samo za njih«, ispaljuju artiljerijske projekte prema gradu. U akciji srpske trupe pljačkaju (kradu traktore, novac, nakit), uništavaju eksplozivom kuće »ne-Srba«, ali i pate od lošeg morala i »imaju velike gubitke koji se čuvaju u tajnosti«. I srpski civili nisu ni izdaleka kao oni civili koje Zapad podržava. Srpkinja u crnini, koja jednom zapadnom novinaru kod Bratunca ukazuje na grob svog izmasakriranog sina ili muža, nije ništa drugo nego »histerična žena«.

U drugom slučaju, Srbi su definisani kao oni koji »ubijaju bez milosti a umiru bez žalbe«, pre svega zato što su »pokrenuti zajedničkim plemenskim instinktima i skoro paranodnim osećajem da je svet u zaveri protiv njih, nisu spremni za razgovor i diskusiju« (novinar »Mak Linza«). Srbi i njihov pogled na rat je sledeći: vlada »opšta uverenost da su u pravu, ne mogu da veruju da ih svet vidi kao Hune današnjice; oni su tvrdoglavi u samoodobravanju«. Neki vide Srbe »kao Irce, narod koji veruje da im je istorija dodelila prljavu ulogu«, a drugi novinari pišu da Srbi veruju u svoju »istorijsku misiju«. Srpski »ziloti se vide kao krstaši za veru«, i ne samo oni: »Mišljenje da im je rat nametnut i da vode odbrambeni rat je opšte od prašinaru u rovovima do Radovana Karadžića«. Ovakva viđenja novinara sa angloameričkog Zapada potvrdili smo i mnogobrojnim tekstovima i intervjuima srpskih političkih i vojnih vođa, listajući »Srpsku vojsku«, »Krajiški vojnik«, »Oslobođenje«, »Javnost« i druge... ali su zapadni mediji kroz ovakva srpska uverenja ukazivali pre svega na srpski ekstremizam, fatalizam, samouverenost pred pretnjama NATO-a i SAD, mržnju prema Zapadu. Konačno i na »srpsku paranoju« i »histeriju« u kojoj se Srbi nalaze od raspada Jugoslavije.

Pobunjenici i njihove vode

Sličan model je primenjen u portretisanju vođa, vlada i armija. Vlada BiH sa Alijom Izetbegovićem na čelu i njena Armija, su »predominantno-muslimanske«, uglavnom multietničke. Sarajevske vlasti su »sekularne«, ponekad »moderatorske« ili »miroljubive«. Armija BiH je »slabo opremljena i odevena«, u kasnijim fazama čak »spremna da primi vojnike (iz VRS) ako nisu bili uključeni u ratne zločine!«. Stalno je pominjan argument da su muslimani »najbrojniji«, a »najslabiji vojno«, i da shodno tome »trpe najveće teritorijalne gubitke« i »pate od najvećih ljudskih gubitaka«.

Srpske vode i vojska su portretisani sa daleko više epiteta. Tadašnji predsednik Srbije Slobodan Milošević privukao je najviše negativnih opisa u periodu dok je pružao aktivnu podršku vrhu Republike Srpske. Posle promene u njegovom političkom držanju, kao i podizanja optužnica za ratne zločine čelno mesto zauzimaju vođi bosanskih Srba, dr Radovan Karadžić i general Ratko Mladić. Slobodan Milošević ocenjivan je kao čovek sa »centralnom ulogom u režiranju balkanske tragedije«, »organizator rata«, sa »bezobzirnim« ciljem da izgradi »Veliku Srbiju« kroz »etničko čišćenje« i »politiku sile«. Stoga nije čudo što je Milošević nazivan »kasapin iz Beograda«, »Srbijin loš san«, »kriminalni vođa«, a ponegde je uspoređivan sa Hitlerom ili Frankeštajnom. Primećeno je i da »majstorski koristi razlike između velikih sila«.

Za razliku od Miloševića, Radovan Karadžić je još od pre izbivanja rata u Bosni nazivan »vodom (bosanskih) Srba«. U opisima je dominirala njegova proseda razbarušena kosa. U kasnijoj fazi, a naročito posle stavljanja na listu ratnih zločinaca, Karadžić je postao »poludeli soko«, »kasapin Sarajeva«, ili čovek koji je »pretvorio Bosnu i Hercegovinu u kasapnicu«. Voren Cimerman ga je nazvao »monstrumom sledeće generacije, Hajnrihom Himlerom«. Za generala Mladića, »Srbina koji naređuje pucnjavu« (mada »ne nosi lično naoružanje, po čemu je on verovatno jedini nenaoružani čovek u celoj vojsci bosanskih Srba«), »srpskog najopasnijeg čoveka«, »ponosnog nacionalistu koji je motivisan željom da očisti sve tragove... muslimanskog življa na onome što on vidi kao srpsku teritoriju«, važi isto. U dobrom delu rata on je bio samo inteligentni »vojni vođa bosanskih Srba«, da bi posle stavljanja njegovog imena na spisak određenih za haški sud postao »super ratni zločinac«, »zver od Bosne«, »bezobziran«, »visoko inteligentan i ekstremno violentan«, »orkestrator srpske taktike u Bosni«, »srpski vojni gazda«, itd. Od avio-napada na Republiku Srpsku septembra 1995 pa nadalje, obavljajući srpskih voda je uz sve epitete dodavano i da je reč o »ratnim zločincima«.

Vodstvo Republike Srpske nazivano je »tvrdoglavim«, »srebroljubivim«, »naduвано svojim uspesima«, a Pale »planinsko uporiše bosanskih Srba«, njihov »mali glavni grad«, »politički štab«. Sama Republika Srpska retko kad je nazivana tim nazivom. Izuzeci bi sadržali termine: »republika«, »samoproklamovana«, »samokreirana«, isto je važilo i za skupštinu ili vladu. Mahom se govorilo i pisalo o tome da je 2/3, 70 ili 72% BiH u rukama Srba - a koji čine »manje od jedne trećine populacije«. Taj procenat teritorije je bio uvek »osvojen«, »zauzet«, »prigrabljen« ili »pod kontrolom« Srba i njihove vojske. Na ovoj teritoriji cirkulisao je »bezvredni dinar«, ekonomija je bila »uništena«, »nijedna fabrika« nije radila, komunikacije su bile otežane, »ne-Srbi« izloženi proterivanju. Niz primera je uvek pratio ovu poslednju stavku, mahom iz oblasti Banja Luke ili severoistočne Bosne. Interesantno je da je srpska Hercegovina, u zapadnim medijima koje smo pregledali, potpuno zapostavljena tako da nismo pronašli nijedno svedočenje sa ovog terena kao ni sa terena istočne Slavonije (RSK).

Slično stanje vladalo je u Srbiji i Crnoj Gori koje su objedinjene u »krnju« ili »ogrizak« – Jugoslaviju. Srbija je »iscrpljena« sankcijama, armija »frustrirana«, »klizi u socijalni i politički delirijum« (juna 1993), u njoj »modernizacija iščezava«, vlada »ulično nasilje« i »krijumčarenje«. Od javnih ličnosti pominjani su mahom Vojislav Šešelj, »lider ekstremne nacionalističke radikalne partije«, ili Arkan »najžešći srpski paravojni vođa«. Opoziciono mišljenje smešteno je u »beogradske disidentske krugove«, mahom sačinjene od predstavnika »srednje klase«. Vrlo indikativno je u najvećem broju pominjanja Srbije navodena kriza na Kosovu. Predočene vizije kosovskog problema zaslužuju posebnu analizu upotrebljene terminologije, u skladu sa

najnovijim događajima. Pominjanje Crne Gore mahom je usputno i svedeño na činjenicu da je ona »partner« ili »saveznik« Srbije.

Vojska Republike Srpske, retko je kada nazivana takvim imenom, a neretko su korišćeni termini: »srpska milicija« »srpske paravojne snage«. U zavisnosti od trenutne potrebe, smatrana je odlično naoružanom, sa odličnom protivavionskom i radarskom odbranom povezanom u sistem sa Vojskom Jugoslavije, ili je proglašavana za »malobrojnu, nedisciplinovanu, nemotivisanu i slabo vezanu sa Srbijom«, odnosno »za neregularnu armiju...federaciju različitih jedinica, svaka sa svojim ciljevima«. U ovakvim optužbama navodne su ponekad i reči bivših komandanata, konkretno generala Slavka Lisice, koji je navodno izjavio da je VRS u haosu i čestim pobunama.

Definišući obe strane, uglavnom po navedenom modelu, dolazi se do više puta ponavljane dihotomije u zapadnim medijima: »od muslimana predvođena bosanska vlada« nasuprot koje stoje »srpski pobunjenici«.

Srbi u Krajini – braća po stereotipu

Mada pošteđeni čelnog mesta u očima zapadne štampe, rezervisanog za bosanske Srbe, i Krajišnici su bili često podvrgnuti smeštanju u već izgrađeni negativni stereotip Srba iz Bosne. Medunarodno priznanje Hrvatske i njenih granica, kao i stereotipi nastali u ratu 1991, bili su presudni da i krajiški Srbi stanu uz bok »lošim momcima« iz Bosne. Tako je »srpska populacija u Hrvatskoj (kao i u Bosni) proklamovala formiranje nezavisne srpske države u okviru Hrvatske«. Hrvatskoj »većini koja je imala u rukama nezavisnost« suprotstavljena je »srpska manjina koja je imala u rukama oružje«. Njihova »paravojna država« Republika Srpska Krajina bila je takode »samoproklamovana« i uglavnom reč je bilo o »1/3«, »27% teritorije« Republike Hrvatske koju »kontrolišu« koji su »okupirali« srpski »pobunjenici«. Stereotipno e/č i ovde se dogodilo, pa je od nekadašnje »polovine Srba« proteravanjem ne-srpskog stanovništva došlo do brojke od »91%« Srba. Drugi izveštaji su govorili da je i pored etničkog čišćenja još uvek ostalo »30 % Hrvata«. Ova srpska država videna je takode kao deo srpske strategije »stvaranje Velike Srbije«, a zapadne procene su bile da ova srpska »tanka« republika nema šanse »da preživi sem kao deo Velike Srbije«.

Zajednička akcija dve srpske vojske na Bihać i okolinu novembra 1994. prouzrokovala je da zapadni mediji okrenu svoja propagandna oružja protiv Krajišnika. Američki ambasador u UN Madlen Olbrajt u svom govoru optužila je »takozvane krajiške Srbe« da su »povredili suverenu teritoriju Bosne i Hercegovine« navodeći da taj akt »može da utiče na vladu Hrvatske i da ona interveniše«.

Zapadni mediji posebno su cinično prokomentarisali hrvatsko zauzimanje teritorije zapadne Slavonije maja 1995. Prethodno pripremljena izveštajima o hrvatskim spaljenim kućama »nemačkog tipa«, raskopavanju hrvatskih grobova i »puštanju izgladnelih pasa« na zemne ostatke Hrvata, opisima »negostoljubivog« Knina, »grubih« srpskih »milicionera«, kolektivne paranoje koja je zahvatila i krajiške Srbe, javnost gotovo da nije registrovala hrvatsku brutalnost i masakre civila. »Economist« od 13. maja 1995. odbacio je srpske tvrdnje da su hrvatski vojnici likvidirali zarobljene vojnike i civile, proglašavajući ih »navodnim masakrima«. Novinar ovog lista tvrdio je da su svi koje su Srbi proglasili »nestalim«, »u stvari na sigurnom, vraćaju se kućama« a ostatke kola i pokućstva na drumovima nazvao je »patetičnim«. Po ovom listu žrtve su bile tridesetak »bežećih«

Srba »ubijenih u međusobnoj razmeni vatre« sa Hrvatima. Slikom i rečju fokusiran je srpski raketni napad na Zagreb, koji je potpuno medijski zasenio zločine hrvatskih snaga nad srpskim civilima u bekstvu. Sa приметnom radošću, krajiška vojska je od tada nazivana »porażenom« armijom, a krajijsko rukovodstvo i narod sanjali su »snove koji se pretvaraju u noćne more«.

Kontaminacija srpskim stereotipom

Negativnom stereotipu vezanom ekskluzivno za Srbe, nisu mogli da izbegnu ni oni koji su se u pojedinim situacijama sa njima vojno i politički našli na istoj strani, konfrontirani prema muslimanima. Bosanski Hrvati su inače ona strana rata o kojoj se najmanje pisalo. Oni su u fokus dolazili uglavnom samo kada su ratovali sa muslimanima i to u zonama koje su zapadnim medijima bile lako dostupne (Mostar, na primer). O Hrvatima iz centralne Bosne, koevke bosanske srednjevekovne države i franjevstva, stizali su glasovi samo kada su se njihove snage (Hrvatsko vijeće obrane) sukobljavale sa muslimanima 1993. godine. Tadašnje hrvatske akcije dočekane su sličnim odijumom kakvim su praćeni srpski potezi. Kada su ponegde zajedno sa Srbima koordinirali svoje vojne operacije (»furiozni srpsko-hrvatski napad«), zapadni mediji su krenuli u napad na to »nečasno savezništvo« protiv muslimana. Poređenja iz Drugog svetskog rata ni ovde nisu izostala, pa je tako u jednom listu napisano da je reč o paktu »kao Molotov-Ribentrop«, da bi se podelila Bosna, odnosno teritorija koju su kontrolisali muslimani, koja je imala »ulogu Poljske«. Na sličnom fonu bile su i kritike navodno dogovorene podele BiH između Srba i Hrvata, koji su u tajnosti pripremili predsednici Milošević i Tudman.

Sličan slučaj bio je i sa autonomnom oblašću Zapadne Bosne, sa centrom u Velikoj Kladuši, na čijem čelu je stajao kontroverzni Fikret Abdić. Zapadni mediji potpuno su ignorisali postojanje ove muslimanske teritorije, koja je bila realnost od prvih sukoba u BiH. Nasuprot tome, navodno tolerantno stanje u Tuzli je uvek isticano kao primer pozitivne opozicije vlastima u Sarajevu. Čini se da je i ovde odnos sa Republikom Srpskom bio presudan. Pošto je okružen dvema srpskim republikama morao da kooperiše sa Srbima, na Fikreta Abdića se obrušila zapadna propagandna mašina. Optuživan je da pregovara i sa Srbima i Hrvatima, da je »politički oportunist« i »populista«, muslimanski »pobunjenik«, a njegove pristalice često nisu identifikovane nacionalno i verski (to su samo Abdićevi »sledbenici«). Ovaj »muslimanski biznismen« bio je u žiži zapadne javnosti u vreme srpske kontraofanzive na takozvani »Bihaćki džep« jeseni 1994. godine, kada je optuživan da je »mogući srpski marioneta« ako Srbi zauzmu Bihać. Tada je nazivan »muslimanskim odmetnikom« koji ratuje sa snagama »vladinog 5. korpusa«, »industrijalcem i gospodarem rata« i da ima separatan mir sa Srbima. Američka štampa je u to doba čak optužila Britanca Lorda Ovena da afirmacijom Fikreta Abdića pokušava da se oslobodi ili konfontira vlastima Alije Izetbegovića u Sarajevu. Abdićev realniji odnos prema Srbima i njegov verski sekularizam nisu uticali na to da i on ne bude kontaminiran negativnim stereotipom.

Stereotipi mobilišu Zapad na akciju

Još od druge polovine 1992. godine, zapadni mediji su apelovali na akciju da bi se pomogli muslimani »glavne žrtve« rata (»srpske agresije«) u Bosni. Na-

vodno, zbog srpske »agresije« i »zločina«, »kroz Evropu i Severnu Ameriku« širio se »stid i bes« koji tera »vlade na akciju«. Jedan tekst je govorio da su »patnjama Bosne, prvom test-slučaju kohezije posle sloma Sovjetskog Saveza, velike sile pale« na ispitu. Leta 1992, vode jevrejske komune su posetili Belu kuću i u razgovoru sa savetnikom predsednika Buša za nacionalnu budućnost, Brentom Skoukroftom, založili se da SAD preduzmu »vazdušne napade ili druge pažljivo ciljane vojne operacije« da bi se »kaznila Srbija«, ako Slobodan Milošević ne otvori sabirne logore, »koji mnoge Jevreje podsećaju na nacistički Holokaust«. Slično je predlagao i američki istoričar hrvatskog porekla dr Ivo Banac, profesor na Jelu, koji je u tekstu »Kako zaustaviti Srbiju«, septembra 1992, navodio i konkretne ciljeve za strateško bombardovanje Srba. Ovi apeli nailazili su na plodno tle u odlazećoj Bušovoj političkoj garnituri, da bi dolaskom nove Klintonove administracije SAD i zvanično promovisale svoju politiku zaštite muslimana. Međutim, u Evropi je animiranje saveznika bilo znatno teže, pogotovo onda kada su njihove snage uzele učešće u snagama UN na terenu Bosne. Daleko realističniji Britanci ili Francuzi optuživani su za »perveznost« u svom odnosu prema ratnoj situaciji na terenu. Zato je agresivna zapadna propaganda stvaranjem stereotipa Srba kao »loših momaka« dobro došla za animaciju šireg zapadnog mnjenja.

Mada je medijska podrška za same muslimane bila spora i nevoljna, ona je bila temeljna i imala je svoj ritam. Krajem 1992. godine, mediji su govorili da američki vojni vrhovi savetuju političke krugove da ne preduzimaju nikakve vojne akcije, ali da se »javno mnjenje od SAD do Holandije pokreće u pravcu ka odobravanju intervencije«. U 1993. godini, pratimo izuzetnu ofanzivu medija, koji su pozivali na akciju: »Tajm« je maja 1993, navodio da »za mnoge Amerikance, horor u Bosni je moderni holokaust, koji nosi moralnu obavezu da (SAD) intervenišu«. Izgrađivanje negativnog stereotipa Srba, sastavljenog od pojmova »agresija«, »etničko čišćenje«, »silovanje« u toku druge polovine 1992, bilo je pre svega usmereno na animiranje sopstvenog javnog mnjenja. O tome svedoči objavljena anketa na uzorku od 1000 ispitanih američkih građana, koja govori da je za intervenciju njihovih snaga u Bosni bilo 36%, a 52% protiv. Sledeća faza tokom 1993. bila je propraćena stalnim apelima zapadne štampe, u kojoj su se postavljala pitanja »ko će da zaustavi Srbe!« ili predočavalo da »ako Srbi dobiju rat, mogućnost širenja rata raste« (»Tajm«, avgusta 1993), odnosno da je »neophodno da se preduzme silovita akcija protiv Srba, ako oni ne prestanu sa njihovim netolerantnim ponašanjem«, i da pored »najkrvavijih napada...NATO još uvek priča...«, i da »dokumentovani srpski zločini protiv humanosti...ostaju nekažnjeni«. Američki novinari su vatreno kritikovali politiku svoje države prema Bosni, navodeći da je ona bila »serija grešaka, koja je dovela do najgorih mogućih rezultata«. »Nevoljnost« SAD i Evrope samo je »ohrabrila srpsku agresiju«, a Srbi su ostali »neimpresionirani pretnjama o kazni« (avgust 1994). Združeni srpski kontranapad na oblast oko Bihaća, bio je prilika da se stereotipizuje »zapadna impotencija« nasuprot »srpskim napadima«.

Srbi su posebno optuživani da koriste »impotenciju« UN. Odnos sa snagama UNPROFOR-a na terenu u Bosni postao je sledeći stereotip, korišćen za stvaranje ofanzivne kohezije na Zapadu. Snage UN mahom su predstavljane kao »lako« ili »slabo« naoružane, pod »lošom komandom« – mada su bile predvođene iskusnim oficirima britanske ili francuske armije (Legije stranaca) – i da je mnogo »njihove opreme staro i neadekvatno«, izloženo »pljački«. Te snage Srbi često »drže kao taoce«, »kindapuju«, a na linijama dodira, osim oružjem, izazivaju stalnim »pozivima na rakiju«.

Odnos SAD posebno se iskristalisao tokom 1995. godine, u kojoj su njihove snage preduzele akciju vazdušnih bombardovanja Srba u Bosni. Jedno nepotpisano mišljenje objavljeno u listu »Nju Ripablik«, decembra 1994, može da svedoči o stavu Amerike: »Srpska vojska je samo srpska vojska, a mi smo Sjedinjene Države. Mi imamo snagu da zaustavimo srpske napredovanje, ne iskrcavajući američke snage, već napadajući srpske pozicije iz vazduha, i pomažući Bosance da pribave potrebnu snagu koja im je potrebna za njihovu odbranu, i uspostavljanjem tona za pravi odgovor na genocid«. Kaspar Vajnberger je mesec dana kasnije pisao »da je potrebno uspostaviti koaliciju kao i u ratu u Zalivu i reći Srbiji da će njeni vojni ciljevi biti nemilosrdno bombardovani od vazduhoplovstava pod američkom komandom, ako Srbija nastavi da napada na civilnu populaciju... Ovo će sačuvati desetine hiljade života i služiti kao upozorenje budućim agresorima«. Time kao da je definisana akcija preduzeta u leto 1995. godine.

Da su negativni stereotipi Srba imali ulogu u pripremanju američkih snaga za udare na Srbe tokom 1995. godine, svedoče i izjave američkih vazduhoplovaca, koji su iz italijanske baze Avijano, dejstvovali po srpskim položajima. Pilot aviona F-16, američkog 510. skvadrona, sa nadimkom »Gunz«, svoju motivisanost za napade na srpske položaje septembra 1995 (u okviru akcije »Deliberejt Fors«, isprovocirane navodnim minobacačkim napadima na Sarajevo, u kome je stradalo 38, a ranjeno oko 100 gradana) objasnio je sledećim rečima: »Ciljanje na nevine ljude od strane srpskih terorista je neprihvatljivo. To je težak posao, ali mi radimo ono što je pravo. Vraćamo zemlju nevinom narodu koji je bio izložen teroru«. Komandant 555. skvadrona, u istoj bazi, potpukovnik Stefan Hug, u odgovoru na isto pitanje govorio je o »stalnim vestima o nezamislivim zločinima bosanskih Srba protiv bosanskih muslimana, o etničkom čišćenju, groznim masakrima civila, silovanjima i torturi« koje su motivisale njegove pilote da krenu u akciju. U »vojničkom vodiču«, koji je izradila Komanda američkih snaga u Evropi za svoje pripadnike koji su od decembra 1995. stizali u Bosnu radi učešća u multinacionalnim snagama IFOR-a, navodeno je već stereotipno videnje o srpskoj »agresiji«, žrtvama,... ali je na specifičan način protumačena istorija našeg podneblja (između ostalog je navedeno: »Austro-ugarska je u pokušaju da zaustavi srpski ekspanzionizam u 1914. proglasila rat Srbiji«). Najnoviji događaji postali su tako prizma kroz koju se sagledava ranija istorija.⁷

⁷ Posebnu pažnju široke ali i stručne javnosti privukla je knjiga Noela Malkolma, *Kratka istorija Bosne* (1994) ocenjena kao »prva kompletna istorija Bosne od postanka do danas« »kompresovana i jasno pisana«, »naučni proizvod«, »jedan od retkih radova koji su impresionirali kritičare« sa »raznovrsnim izvorima i jasnim jezikom«. Ova knjiga je neskriveno naklonjena muslimanima, kao bosanskom segmentu koji je zatočnik bosanske srednjovekovne države. U njoj se Srbi optužuju za agresiju još u prošlosti: na primer Malkolm navodi sa su Srbi po ulasku u Bosnu 1918, »ubili 1000 ljudi, spalili 76 žena i razorili 270 sela... Najgori su bili Srbi iz Srbije«, itd. Jugoslovenska republika BiH se posmatra kroz okoštali stereotip »multikulturno društvo, mikrokosmos jugoslovenske federalne ideje sada je ruševina...« »Džon B. Keli, jedan od anglo-američkih istoričara, u časopisu »Nešnal rivju«, maja 1995, napisao je da će Malkolmova knjiga »informisati sudije međunarodnog suda u Hagu (kada dode vreme) o krivici Radovana Karadića i Ratka Mladića za genocid koji su sproveli u Bosni«. Da bi se ustanovio istorijski kontinuitet zločina u ratovima na Balkanu, izdat je u vidu reprinta sa novim predgovorom, »Karnegijev izveštaj« iz 1913. godine u kome se tumače zločini koje su počinile ratujuće strane balkanskih država, mahom u odnosu na tursko ili slovensko-muslimansko stanovništvo. Time se u javnosti, ali i naučnim krugovima sugerisala vertikala zločina i nasilja nad (muslimanskim) civilima na Balkanu.

Stvaranje medijskog stereotipa o Srbima ispunilo je projektovanu funkciju. Amerika, kao globalna sila, dobila je opravdanje za svoju vojnu akciju, koheziju svojih evropskih saveznika, ali i dalje širenje NATO-pakta na istok. Srbi su bili kažnjeni, na opšte odobravanje. Uloge »žrtava«, »agresije« ili »etničkog čišćenja« su slobodne za nove aktere. Posledice ponovnog posezanja za globalnim stereotipima Srba kao negativaca u slučaju Kosova ili ponovo Republike Srpske, bile bi verovatno nesagledive.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

FROM A MEDIA-PROJECTED STEREOTYPE TO MILITARY
INTERVENTION

WESTERN PROJECTION OF A NEGATIVE STEREOTYPE OF THE SERBS FROM 1992
TO 1995 AS THE PRELUDE TO NATO MILITARY ACTION

Summary

The article shows the development of the negative stereotype of the Serbs projected by the media in the course of the recent war. A list is given of the negative terms most frequently used, such as "aggression" or "ethnic cleansing", which make up the standard terminology used to describe the supposed creation of "Greater Serbia". In addition, the mechanisms used to create and manipulate this stereotype are described and illustrated, along with the myths created around certain notions, such as the myth about urban and rural adversaries and those related to the characters of Serbian leaders, the discrediting of Serbian propaganda and, finally, the defilement of warring parties which at any time cooperated with the Serbs. The purpose of the negative stereotypes was to convince the Western public that military action against the two western Serbian states, which in 1995 crowned the scheme described above, was justified.

OSVRTI

VERA MUJBEGOVIĆ

Viši naučni saradnik
Beograd, Takovska 12

STOLEĆE EKSTREMA – SVETSKA ISTORIJA 20. VEKA

Eric Hobsbawm, »DAS ZEITALTER DER EXTREME. WELTGESCHICHTE DES 20. JAHRHUNDERTS«, Carl Hauser Verlag, München – Wien, 1997, (peto dopunjeno izdanje), str. 783.

Engleski socijalni istoričar Erik Hobsbaum prihvatio se ambicioznog poduhvata da na samom izmaku 20. veka osvetli ovo protivrečno i dramatično stoleće, njegove glavne odrednice i obeležja. Autor je već ranije, kao profesor na katedrama za istoriju u Londonu, na Stanford i Kornel univerzitetu u Americi, kao i u Parizu, svojim delima, pretežno strukturalne, a manje događajne istorije, privukao pažnju naučne javnosti (»Evropske revolucije 1789–1848«, »Revolucije i revolti«, »Doba procvata kapitala 1848–1875«, »Imperialno razdoblje 1875–1914«, te »Nacije i nacionalizam«).¹

Ovom knjigom Hobsbaum je u tri osnovna perioda prikazao celokupnu socijalnu i političku sadržinu 20. veka: »Doba katastrofe«, razdoblje od 1914. do 1945, »Zlatno doba« vreme od 1950. do 1975, i konačno »Zemljotres« – razlaganje socijalizma sa svim negativnim pratećim pojavama ovog procesa.

U uvodnom tekstu *Stoleće iz ptičje perspektive*, autor je najpre dao reč dvanestorici mislilaca i naučnika – njihov sažeti osvrt na 20. vek na izmaku, da bi zatim ukazao na činjenicu razaranja istorijske svesti i odumiranja istorijskog pamćenja kod današnjih generacija. Ovu činjenicu zaborava ili bolje reći nedostatka društvenog mehanizma koji bi povezivao sadašnje pojave sa onima iz prošlosti, autor smatra fenomenom kasnog 20. veka i njegovim lošim obeležjem.

Za Hobsbauma je Prvim svetskim ratom 1914. započelo, a sa 90-im godinama se završilo burno 20. stoleće – jedna era istorije, koherentan istorijski period na čijem je ishodištu rat svetskih razmera, a na njegovom kraju raspad Sovjetskog Saveza i socijalizma u Evropi.

Struktura 20. veka po Hobsbaumu, podseća na triptihon. Posle perioda katastrofe započetog 1914, koji je trajao do 1945, usledilo je doba mira i prosperiteta – 25–30 godina – kada su ostvarene najveće naučno-tehnološke i ekonomske promene. Posle tog »zlatnog doba«, od kraja 70-ih, počela je nova era nesigurnosti, propadanja i dubokih kriza. Za Sovjetski Savez, zemlje »realnog socijalizma« i afrički kontinent, po autoru, nastala je era katastrofe. Ipak, on se ironično odnosi prema Fukujaminoj tezi o »kraju istorije«, koja traje sve dok ima čoveka i čovečanstva. Na konceptu zamišljenog triptihona, izgrađena je i struktura ovog kapitalnog dela.

Prvi svetski rat Evropa je doživela kao kraj mirne epohe liberalnog kapitalizma. Mada ga je čovečanstvo uz ogromne žrtve preživelo, u njegovom plamenu sagorela je, po autoru, građanska civilizacija 19. veka. Na taj način ovaj je rat obeležio celu narednu epohu i uveo svet u period latentnog ratovanja koji je trajao sve do 1945 – 31 godinu. Sem toga ovaj rat bio je novum za čovečanstvo, jer istorija pre njega nije znala za ratove svetskih razmera. Iako ga je Nemačka zamislila kao »blichkrig«, međunarodni masakr odneo je milionske žrtve (u bici kod Verdona milion mrtvih, proboj Britanaca na Somi 420.000 pogi-

¹ O odcjcima Hobsbaumove polemike o nacionalizmu u nas vidi: Aleksandra Sajc, *Nacija: izumljena, izmišljena, rekonstruisana?*, u: »Nova srpska politička misao«, br. 3–4/1997, str. 48–58.

nulih, u Francuskoj 20% muškog stanovništva, u Srbiji preko milion mrtvih). Otuda nije čudo što je u svesti zapadnoevropskog sveta ovaj rat ostavio dublju traumu nego kasniji Drugi svetski rat. Pobeđene zemlje bile su suočene sa revolucijom, a zemlje pobednice sa potpunim bankrotom i totalnom iscrpljenošću. Uz propast triju velikih imperija (ruske, otomanske i austrougarske), kraj rata doveo je do potpunog preustrojstva Evrope. Međutim gušenjem Nemačke i izolacijom Sovjetske Rusije nije se mogao obezbediti trajan mir, pa je novi rat posle 20 godina pokazao sve slabosti Versajskog mira.

Drugo poglavlje autor je posvetio *Svetskoj revoluciji* koju smatra zakonitim »ratnim čedom« 20. veka. Totalni rat doveo je države i narode do krajnjih granica iscrpljenja, do sloma političkog poretka i u mnogim zemljama stavio je na dnevni red – alternativu, tj. radnički pokret i revolucionarne promene.

Signal kojim bi nepravedni poredak rata i uništenja mogao da bude zamenjen boljim, bio je dat Oktobarskom revolucijom, koja je za ovo stoleće bila događaj od najveće važnosti, kao što je Francuska revolucija bila za 19. vek. Stoga nije slučajno što se istorija ovog »kratkog veka«, kako knjiga sugerije, podudara sa životnim vekom države proizašle iz Ruske revolucije. S tim u vezi, autor detaljno razmatra uslove za revoluciju u Rusiji koja se već od 1870. smatrala neizbežnom. Boljševici su osvojili vlast uz manje žrtava nego što je ljudi stradalo prilikom snimanja Ajzenštajnovog filma »Oktobar 1917«! Niko, međutim, nije smatrao, uključujući i boljševike, da bi ova revolucija mogla da bude socijalistička. Stoga je u marksističkom konceptu bilo neophodno da revolucija postane svetska. Šanse za takav tok događaja postojale su u zemljama gde su carevine izgubile prestiž, a želja za mirom bila pomešana sa dubljim socijalnim zahtevima. Nasuprot svim očekivanjima, Sovjetska Rusija je izdržala napade kontrarevolucije iz celog sveta i do 1920. dovršila građanski rat. Katastrofalna glad, teritorijalni, privredni kolaps i dr. nisu omogućavali dugoročnu strategiju već samo golo preživljavanje. Tri su, po autori, bila odlučujuća razloga što je boljševička revolucija nadživela sva iskušenja. Prvo, što je raspolagala najmoćnijom, strogo centralizovanom i disciplinovanom organizacijom, kakvu nije imao nijedan politički pokret u Rusiji. Drugo, što je boljševička vlast bila očigledno jedina sposobna da sačuva celovitost imperije, umesto raspada kakav je usledio u ostalim carstvima, te se kao multinacionalna tvorevina sačuvala narednih 74 godine. Treći razlog bio je preuzimanje zemlje od strane seljaka, čime je dobijena prednost u građanskom ratu. Mada je svetska revolucija izostala u globalnom smislu, njeni talasi su se preivali 1918–1920. od Nemačke i Mađarske do Meksika i Indonezije. Autor je dao zanimljivo objašnjenje širenja ideja komunizma preko partija lenjinističkog tipa koje su jedino omogućile da se trećina sveta nađe u lageru komunističke vlasti 30 godina posle Oktobra. Stoga je, po autoru, sovjetsku eru nemoguće izbrisati iz ruske i svetske istorije, kao što se danas pokušava. Posebno su značajne *indirektne* posledice razvoja događaja iz 1917–1920, jer su otvorile put ka dekolonizaciji s jedne strane i brutalnoj kontrarevoluciji u Nemačkoj, Italiji i drugde, kao i socijaldemokratskoj politici u zemljama Zapadne Evrope. Jednom rečju, bez Ruske revolucije 1917. nije moguće razumeti 20. vek, posebno što se ona u Drugom svetskom ratu pokazala kao spasilac zapadnog liberalnog kapitalizma. Ta revolucija je omogućila Zapadu da dobije rat protiv Hitlera, podstakla kapitalizam da se reformiše i produži svoj vek, kao i da revidira poglede na slobodno tržište.

U trećem poglavlju *U privrednom ponoru* autor razmatra katastrofalne posledice svetske privredne krize 30-ih godina, bez kojih ne bi bilo ni Hitlera, ni Ruzvelta, niti bi se Sovjetski Savez dokazao kao ozbiljan privredni partner. Svetska privredna kriza počela je u SAD, gde uopšte nije bilo ratnih razaranja, i širila se celim svetom. U razmatranju njenih uzroka autor polazi od posledica svetskog rata, enormne inflacije i sloma monetarnog sistema, kada je 1922/23. inflacija učinila ova područja zrelim za fašizam. Koreni krize bili su genuino evropskog porekla (reparacije nametnute Nemačkoj dostigle su fantastičnu sumu od 132 milijarde maraka). Pošto je za izvesno vreme inflacija smirena, kriza je izbila takvom silinom kakvu ni eksperti Društva naroda, ni Kominternu nisu mogli da predvide. Započeta 29. oktobra 1929. na njujorškoj berzi, uzdrmla je ceo kapitalistički svet. Nezaposlenost koja je zahvatila ceo svet bila je nezapamćena u dotadašnjoj istoriji, čak do 44%, čime je otvorena najdublja rana na društvenom organizmu, kao podmukla razarajuća bolest zapadne civilizacije našeg doba. Kriza je prisilila vlade da se više usmere na

socijalne nego na ekonomske probleme, što je bilo potencirano činjenicom da se Sovjetski Savez pokazao imun na krizu – rast sovjetske privrede se udvostručio, a nezaposlenosti nije bilo.

Tridesete godine su, osim krize, donele veliki porast tehnoloških inovacija u industriji, radiotehnici, filmu. Posledice krize posebno su se dramatično odrazile u ratno-huškačkim zemljama, Nemačkoj i Japanu, što je već od 1931. otvorilo vrata Drugom svetskom ratu. Veliki uspon desnice, poraz leve i slabljenje radničkog pokreta u celini i zbog samoubilačke politike Kominterne, jednom rečju, posledice svetske krize dovele su do jačanja agresivnih, nacionalističkih snaga, opadanja leve, uključujući i socijaldemokratske partije i njihov uticaj. Posle pustoši koji je ostavila velika kriza tri su se opcije borile za dominaciju: prva, marksističko-komunistička sa Sovjetskim Savezom koji se pokazao imun na krizu, druga kapitalistička u okviru koje bi se kapitalizam odrekao slobodnog tržišta i modifikovan ušao u neku vrstu saveza sa umerenim radničkim pokretom (što je ostvareno posle 1945), i treća fašistička sa sistemom kojeg je iznedrila kriza, a on sam ugrozio mir i sve demokratske institucije.

U četvrtom poglavlju *Propast liberalizma* autor razmatra nastupanje fašizma koje je u Evropi dovelo do kolapsa svih vrednosti i institucija liberalne civilizacije. Izborni, reprezentativni režimi nadživeli su čak i Prvi svetski rat pa ih je 1920. bilo – ustavnih i izbornih vlada – ukupno 35, 1938. godine 17, a 1944 svega 12. Snage koje su oborile demokratske tekovine građanske civilizacije bile su antikomunističke i antisocijalističke s jakim nacionalističkim predznakom. Stoga je fašistička era u Evropi obeležila prekretnicu u svim sferama.

Autor je detaljno izložio bitne aspekte fenomena fašizma kao pokreta, kao ideologije i kao države – njegovu duhovnu strukturu i retoriku, kombinaciju konzervativnih vrednosti sa masovnom populističkom pseudodemokratijom i iracionalnim varvarstvom. Karakterističan izraz ovih raspoloženja tzv. malog čoveka bio je razulareni antisemitizam koji je doveo do Holokausta. Kičmu fašističkog poretka predstavljali su malogradanski slojevi, a našao je uporište i u siromašnim slojevima, uz znatnu podršku krupnog kapitala. Autor objašnjava fašizam kao reakciju na revolucionarne pokrete radništva. Direktno uperen protiv socijalne revolucije, bez Oktobarske revolucije fašizam se ne bi izrazio u takvoj meri i opsegu. Međutim, autor smatra da ovu tezu treba modifikovati u dva pravca. Kao prvo, fašizam nije nastao samo kao oponent boljševičkoj revoluciji, već je bio protiv svakog radničkog pokreta i socijalnih zahteva. U tom smislu fašizam se može razumeti samo u kontekstu posledica Prvog svetskog rata. Pobjeda krajnje desnice, po autoru, posledica je činjenice što su u tim zemljama bili razrušeni stari sistemi, što je desnici dalo šansu. U isto vreme, autor smatra da fašizam ne bi mogao da ostvari svoj svetski uticaj da nije bilo svetske ekonomske krize. Do 1928. privreda se bila relativno oporavila, a NSDAP je imala svega 2,5–3% glasova. Za svega 4 godine, posle krize, to je postala najjača partija sa 37% glasova. Svetska ekonomska kriza učinila je marginalca Hitlera vladarem Nemačke. Pošto je pobedio u centralnoj evropskoj zemlji, postao je privlačan i za druge koje su s njim ulazili u savez. U Aziji, sem u Japanu, nije naišao na pogodno tle. Ipak, Hobsbaum smatra da se opadanje i slom liberalizma ne mogu objasniti isključivo usponom fašizma. Suštinu problema autor vidi u činjenici da između dva rata nisu postojali uslovi za funkcionisanje demokratskih sistema u većini evropskih zemalja. Posledice rata, strah od socijalne revolucije i konačno velika ekonomska kriza – onemogućili su preživljavanje demokratije.

U petoj glavi *Protiv zajedničkog neprijatelja* autor detaljno objašnjava okolnosti pod kojima je došlo do objedinjavanja raznorodnih snaga i neprirodne alijanse protiv zajedničkog neprijatelja. Sve dok se verovalo da je reč o ravnoteži sila, činjeni su ustupci i kompromisi s Hitlerom. Kad se uvidelo da je reč o međunarodnom ratu pro i contra fašizma, pale su sve ideološke podele – linija nije više išla između kapitalizma i komunizma, već između celokupnog istorijskog nasleđa sumiranog u reči »progres« i onog što je uslovno bila »reakcija«. Pošto je ova podela išla kroz sve narode i države rat je bio ne samo međunarodni već i građanski. Korak po korak nemačko-italijanska-japanska osvajanja ujedinjavala su svet u jednu antihitlerovsku koaliciju, pošto je nacifšizam oglasio uništenje svih demokratskih, liberalnih, socijaldemokratskih i komunističkih vlada. Odlučujući korak ka ovom objedinjavanju snaga bio je zaokret komunizma ka Narodnom frontu i ra-

dikalnom antifašizmu, koji je najpre imao najveći uticaj među inteligencijom. Već je Španski gradanski rat pokazao transnacionalnu konfrontaciju u njenom koncentrisanom vidu. Konflikt u Španiji izazvao je simpatije i na levoj i na desnoj strani, kao neka vrsta simbola pomerio je političke odluke u centar konfrontacije i podelio svet na stranu demokratije i na stranu klerikalne kontrarevolucije na čelu sa Katoličkom crkvom (40 hiljada mladih dobrovoljaca iz 50 zemalja i samo hiljadu dobrovoljaca na strani Franka). Prvi put u istoriji se desilo da se udruže sve demokratske i leve snage, od liberala, anarhista, socijalista i komunista, protiv Frankove falange. Španska republika je podlegla uprkos heroizmu, zbog sopstvenih slabosti i nedovoljne pomoći ostalog sveta. No i pored poraza, Španija je anticipirala nastupajući svetski rat i buduću alijansu između raznorodnih snaga.

Granični putevi ka Drugom svetskom ratu bili su: japanska invazija Mandžurije 1931, italijanska invazija u Etiopiju 1935, nemačko-italijanska intervencija u Španiji, aneksija Austrije, nemački upad u Čehoslovačku 1939. i upad Italije u Albaniju. Svaki od tih graničnih znakova pratili su uzmaci Društva naroda, pa je do 1940. Hitler zaposeo sve evropske zemlje osim Velike Britanije. Napad na SSSR bio je odlučujući datum u Drugom svetskom ratu, kada je Hitler potcenio odbrambenu moć ove zemlje, ogromni prostor, ljudski potencijal i veliki patriotizam. Čim je postalo jasno da rat nije dobijen blickrigom, on je bio izgubljen, a posle Staljingrada bilo je to samo pitanje vremena. Za razliku od Prvog u Drugom je mnogo više stradalo civilno stanovništvo (10–20% stanovništva Rusije, Poljske, Jugoslavije). Užasni gubici nikada se neće tačno utvrditi (samo je opsada Lenjingrada odnela oko milion žrtava). Dok su žrtve Prvog rata dostigle cifru od oko 10 miliona, cifra se u Drugom penje na 54 miliona, uz nove fenomene, kao genocid, izbeglištvo (u Prvom ratu 4–5 miliona, u Drugom preko 40).

Pošto se vodilo ne samo za uništenje Hitlera, već i za bolji svet, ovo proces je ratom bio usmeren ulevo. Evropski pokreti otpora, po autoru, bili su do 1943. beznačajni, ali su imali jako moralno i političko dejstvo. Italija je, na primer, kroz pokret otpora transformisala javni život i distancirala se od Musolinija. Otpori su znatno ojačali uticaj komunista koji su poveli partizanski rat, pa su se zapadni lideri opredelili da ih podrže. Komunisti su mogli lakše da se prilagode ilegalni i partizanskom ratu od ostalih partija, a odgovarao im je i karakter budućeg internacionalnog rata.

Mada su komunisti u pokretima otpora vodili glavnu reč, samo su na Balkanu uspostavili svoj režim. Njihova vlast ostvarena u Jugoslaviji, Albaniji i posle u Kini, realizovana je protiv Staljinove volje, koji je težio produžavanju antifašističke alijanse na duži rok. Posleratno stanje vodilo je usponu leveice, što se jasno izrazilo pobedom laburista u Engleskoj 1945, kao i u zemljama žrtvama fašizma.

Iako je većina istoričara novije istorije ukazivala na odlučujuću ulogu Sovjetskog Saveza i Crvene armije u slamanju fašizma, ipak još niko nije, tako rezolutno kao Hobsbaum, postavio tvrdnju da je sovjetska država svojom vojskom – instrumentom svetske revolucije, spasila zapadnoevropsku civilizaciju od uništenja. Bez rata ne bi bilo revolucije, osnovna je Hobsbaumova teza. Buržoazija i zapadne zemlje prouzrokovale su i podstakle oba totalitarizma. Revolucija je proizašla iz svetskog rata, a fašizam je naoružan i potpomognut strahom od revolucije.

U šestom poglavlju *Umetnosti 1914–1945* autor analizira razne oblike umetnosti i arhitekture koji su se oformili i razvili kao negativistički pokreti protiv rata – dadaizam, konstruktivizam, kubizam i dr. U tom procesu se avangarda etablirala kao sastavni deo evropske kulture i u velikoj meri se politizovala, iako nije odgovarala širokom ukusu publike. Samo dve umetnosti su, po autoru, bile nosioci stvarnih inovacija, a potekle su iz Novog sveta – film i džez, kao vidovi svojevrsne kulturne revolucije. U ovom poglavlju autor razmatra razvoj novih masovnih medija koji su obeležili 20. vek. Oni se javljaju u međuratnom periodu – fotokamera, štampa i naročito radio, ali je njihov uticaj tek u drugoj polovini veka, pojavom TV, postao istinski revolucionaran.

Sedmo poglavlje nosi simboličan naziv *Kraj imperija*. Nekoliko zapadnih zemalja, pretežno sa obala Atlantika, zaposele su ceo vanevropski svet i služile mu do 1917. kao *jedini model* organizovanog društva. Tzv. razvijeni svet koji se etablirao isključivo na zakonima tržišta, služio je kao model i tzv. nerazvijenim zemljama, koje su preuzele gotovo sve vidove zapadnih ideologija: liberalizam, socijalizam, komunizam, nacionalizam, itd.

preko svojih intelektualnih elita. Kao retko koji evropski istoričar, autor analizira sve bitne aspekte kolonijalnog sveta između dva rata: industrijalizaciju, ali i poljoprivredu, koja je po njemu ostala glavno obeležje. U prvoj polovini veka sačuvala se gotovo potpuna i nenarušena dominacija nekoliko zapadnih zemalja nad Azijom, Afrikom i drugim regionima sveta, koja se tek posle 1945. radikalno promenila. Već Prvi svetski rat ozbiljno je potresao strukturu svetskog kolonijalizma, raspadom nemačkog i turskog carstva, čemu treba dodati i posledice revolucije u Rusiji. Posebno je ekonomska kriza 1929–1933. dovela do potresa u svetu kolonija i do sukoba interesa između kolonija i metropola, što je dovelo do radikalizacije političkih pokreta i uvelo kolonije u duboku krizu. Novi postkolonijalni svet bio je, međutim, gotovo potpuno podeljen prema prethodnim imperijalnim granicama. Autor na kraju razmatra proces raspada ovog sveta posle 1945, koji je počeo u Aziji (Sirija, Liban), proširivši se po drugim zemljama u kojima je imao svoje specifičnosti.

Drugi deo knjige nosi naslov *Zlatno doba* i počinje osmim poglavljem *Hladni rat* koji će po autoru obeležiti celo razdoblje od pojave atomske bombe do raspada Sovjetskog Saveza. Njegova bitna odrednica – hladni rat započeo je tako što stvarne ratne opasnosti nije ni bilo – pri relativno stabilnoj raspodeli i jasnoj demarkacionoj liniji između sfera uticaja, te uprkos tome što komunistički svet nije težio daljoj ekspanziji. Faktičke opasnosti za izbijanje trećeg svetskog rata nije bilo, utoliko pre što su obe svetske sile došle u posed atomske bombe jedna za drugom. Iako je Sovjetski Savez posle 1945. bio u ruševinama, sa razorenim privredom i armijom smanjenom sa 12 na 3 miliona, sa vazalnim državama, koje nisu kopirale u svemu sovjetski model, ipak je cela hladnoratovska strategija bila zasnovana na »sovjetskoj opasnosti«. S druge strane sovjetska strana bila je zabrinuta zbog američke hegemonije, što je uslovalo beskompromisnost obe strane. To je u SAD dovelo do antikomunističke historije 50-ih godina, na čemu je nastala dugoročna obavezujuća atomska strategija. Obe zemlje su se posvetile naoružanju kao primarnom cilju, što je obuhvatilo ogromne ljudske i materijalne potencijale u stalnoj pripremi za rat. Pitanje »ko je odgovoran za hladni rat«, autor smatra složenim i do sada nedovoljno razjašnjenim, mada je njegova osnova utemeljena na obostranom strahu od konfrontacije. Međutim, *apokaliptični ton* hladnom ratu, po autoru, došao je iz SAD i jedino su one odgovorne za tezu o »svetskoj komunističkoj zavcri«. Mada je u samoj Americi komunizam bio »opasnost« kao recimo budizam u Irskoj, ipak su svi njeni predsednici dobijali izbornu kampanju uglavnom na krstaškom antikomunizmu. Međutim, političke konsekvence hladnog rata bile su dalekosežne. One su dovele do oštre polarizacije sveta i u krajnjoj instanci dovešće, po autoru, do Evropske zajednice. U suštini su SAD određivale globalnu međunarodnu politiku zapadnog sveta, kao i vojne saveze. No i pored svega, svet je ušao u fazu stabilizacije koja je trajala do kraja 70-ih godina i funkcionisala kao »hladni mir«. Opšte blagostanje u evropskim zemljama i politika detanta koja je započela sa erom Hruščova, ukazivali su na moguće pozitivne perspektive. Pa ipak, 70-ih godina nastupila je nova vrsta drugog hladnog rata koji je započeo naftnom krizom, dugotrajnom stagnacijom SSSR-a u doba Brežnjeva i Vijetnamskim ratom u kome su SAD ostale poražene i usamljene.

Period vladavine R. Regana autor je definisao kao važan doprinos hladnom ratu, kao »rat protiv carstva zla«, ali protiv tekovina socijalne države, uz istovremene desničarske vlade i u drugim delovima sveta. Konačno, na dvema konferencijama, u Rejkjaviku (1986) i u Vašingtonu (1987) definitivno je okončana era hladnog rata, pri čemu je odlučujuća zasluga pripala Mihailu Gorbačovu. Ubrzo je usledio i raspad Sovjetskog Saveza – da li je to bila koincidencija? Po autoru, preterani troškovi za naoružanje prevazilazili su privrednu moć SSSR-a i doveli ga na rub propasti, pošto je ceo hladni rat bio rat između nejednakih. Uz to je SSSR bio miniran prodorom kapitalističke privrede u njegov okoštali i neefikasni sistem, što je bila posledica detanta.

U devetom poglavlju *Zlatne godine* autor dokazuje da su te godine bile ograničene na najrazvijenije zemlje sveta. Stopa porasta svetske privrede dostigla je do tada neslućene razmere. Bum svetske privrede doveo je do prevlasti svih oblika industrijske proizvodnje koja je bila revolucionisana novom tehnologijom, što autor naziva »tehnološkim zemljotresom«. Kao propratna pojava ovog procesa, ugrožavanje ljudske okoline i prirode dostiglo je zastrašujuće razmere. S tim u vezi autor analizira dublje uzroke skoko-

vitog uspona kapitalističke privrede, kao i mogućnosti njene transformacije i prilagodavanja. Po njemu, restrukturiranje i internacionalizacija kapitalizma kao i demokratizacija tržišta proizveli su »novu verziju« starog sistema s jakim socijalnim i političkim prioritetima, u čemu je ne malu ulogu igrao strah od komunizma. Pa ipak, i zlatno doba imalo je svoj kraj.

U desetoj poglavlju *Socijalna revolucija 1945–1990* težište je na socijalnim aspektima privrednih i političkih promena razmatranih u prethodnim poglavljima. Među njima autor ističe kao najvažniju i najdramatičniju propast seljaštva i napuštanje poljoprivrede, jednog od najbitnijih ljudskih zanimanja od neolitskog doba, čime se ostvarilo predviđanje Karla Marksa da će industrija iskoreniti seljaštvo. Od bitnih socijalnih promena autor ističe ogroman porast školovanja, naročito eksploziju univerzitetskog obrazovanja, te s tim u vezi razmatra karakter studentskih pokreta i njihov zaokret ka levom radikalizmu. Velike promene unutar radničke klase u toku »zlatnog doba«, njen položaj i blagostanje ugrozile su nove tehnologije, naročito posle 80-ih kada se posle punih 40 godina pojavio bauk masovne nezaposlenosti čemu se pridružila migracija jeftine radne snage u evropske zemlje. Duboke promene nastupile su u društvenom biću sveta i uvodenjem ženske radne snage, školovanjem i emancipacijom žena, što se naročito izrazilo u socijalističkom delu sveta, gde inače nije bilo feminističkih pokreta. Posebno poglavlje autor je posvetio kulturnoj revoluciji koja je proizašla iz socijalnih promena, uključivanjem žena i omladine u javni život. Nove pojave, kultura mladih, kao matrica kulturne revolucije iskazale su se kao trijumf pojedinca nad društvom, pri čemu su najdublje promene zahvatile najtradicionalnije institucije: brak, porodicu, priraštaj, crkvu i dr.

U dvanaestom poglavlju *Treći svet*, autor razmatra dekolonizaciju i postkolonijalnu revoluciju kao i demografski bum koji su promenili političku kartu sveta uz pojavu karakterističnih režima i pojačanu sklonost ka vojnim režimima, što će ove zemlje vremenom okupiti pod zajedničkim imenom »Treći svet«, ili neangažovani, vanblokovski svet – značajan politički faktor koji je u blokovske podela sveta igrao ulogu treće, neangažovane strane. Pojam je nastao nasuprot »Prvom svetu« kapitalizma i »Drugom svetu« socijalizma, zbog njegovih zajedničkih karakteristika: siromaštva, kolonijalne prošlosti, agrarnih reformi i težnji ka progresu. Pošto je 70-ih godina Treći svet dostigao svoj vrhunac, koncept je počeo da se rastače zbog rastućih nejednakosti među regionima, na prvom mestu u sferi privrednog rasta (spektakularni uspesi u industriji nekih zemalja – Južna Koreja, Tajvan, Singapur i dr.) uz istovremeno opadanje nekih zemalja i veliki transfer radne snage. Raspadu koncepta Trećeg sveta, nije doprirela samo globalizacija privrede, nego i duboke transformacije u tim zemljama, porast gradova, migracije stanovništva iz sela u grad itd.

Trinaesto poglavlje *Realno postojeći socijalizam* autor započinje tvrdnjom da se velika Ruska imperija od poljske granice do japanskog mora sačuvala kao jedina od bivših imperija, samo zahvaljujuću Ruskoj revoluciji i boljševičkoj vlasti. Širenje područja socijalizma posle Drugog svetskog rata konačno je sa Kinom dostiglo jednu trećinu čovečanstva. Taj svet – neka vrsta »subuniverzuma« – bio je u privrednom i političkom smislu separatan i odvojen mnogim ogradama, i to zbog političkih razloga. Autor se bavi razvojem sovjetskog društva od Lenjina, preko NEP-a, do industrijalizacije koju ocenjuje kao istorijsko dostignuće, dok poljoprivredu smatra najvećim promašajem sovjetske vlasti. Nasuprot dobro organizovanom školstvu i sistemu obrazovanja stajala je ogromna birokratska mašina i centralizovana uprava (na dva radnika – jedan činovnik), što je dovelo do krajnje neefikasnog privrednog sistema koji je usporavao privredne procese. Posebnu pažnju autor je posvetio političkom sistemu, njegovoj strukturi i tradiciji, s posebnim osvrtom na Staljinovu ličnu diktaturu i teror 30-ih godina. Govoreći o političkim sistemima u drugim socijalističkim zemljama, Hobsbaum se dotakao i slučaja Jugoslavije, njene secesije iz lagersa 1948, kao i posledica tog razlaza.

Treći deo knjige *Zemljotres*, od 14. do 19. poglavlja odnosi se na poslednje decenije ovog veka koje autor smatra kriznim i to od 1973, mada razmere nastupajuće krize nisu bile jasne protagonistima svetske politike. Tek raspadom Sovjetskog Saveza postale su jasnije razmere globalne krize, koja je donela strah od recesije, nezaposlenosti, saznanje da je »zlatno doba« otišlo u nepovrat. Ogroman porast socijalnih razlika, prosjaci na ulicama velikih gradova, masovna nezaposlenost, beskućnici – sve se to 70-ih godina nije moglo

očekivati. Vodeći političari nisu na vreme shvatili dubinu ovih konjunktivnih promena i smatrali su ih prolaznim. U vrlo opsežnom razmatranju na 40 strana autor se bavi godinama krize u svim njenim pojavnim oblicima.

Kriza započeta 1973–75, iako je označila kraj »zlatnog doba«, nije se mogla porediti sa krizom iz 30-ih godina – svetska privreda nije doživela kolaps. Krajem 70-ih i socijalističke zemlje ulaze u duboku depresiju, dok kineska privreda doživljava spektakularni uspon. U tom kontekstu rasprava vodena između kenzijanaca i neoliberala dospela je u praksi u sličnu krizu. Posebno je model »socijalne države« bio miniran globalizacijom privrede i teologijom slobodnog tržišta. Ogroman porast nezaposlenosti postao je strukturni, a ne ciklički problem, na čemu su sindikati doživeli poraz – generacije su bile decenijama naviknute na punu zaposlenost. Najveći gubitnici bile su socijaldemokratske partije i vlade nekih zapadnih zemalja. U te socijalne praznine ubacile su se nove društvene snage – rasističke, ksenofobične grupe i secesionističke partije raznih vrsta, bez pravog programa, sem odbacivanja »stare politike«. Dok je na Zapadu bila reč o dubokoj krizi ali ne i o pitanju opstanka, na Istoku se radilo o životu ili smrti. Neke pojave su bile zajedničke obe sferama kao znaci propadanja: smanjenje priraštaja, kriza braka i porodice, opadanje religije na Zapadu, porast uticaja religije na Istoku. I u Trećem svetu su godine krize donеле ogromnu provaliju između bogatih i siromašnih, porast dugova nerazvijenih i sl. U krizu su dospela i sve državne institucije – slabljenje nacionalne države uz tendenciju stvaranja mini-nacionalnih država. Fenomen novog separatističkog nacionalizma u godinama krize bitno se razlikovao od nacionalizma s kraja 19. i početka 20. veka.

Petnaesto poglavlje *Treći svet i revolucija*. Dok su Prvi i Drugi svet bili čak i u doba hladnog rata, pa i u godinama krize relativno stabilni, Treći svet je između 1945. i 1983. izgubio oko 20 miliona ljudi u »oko stotinu većih ili manjih ratova, vojnih akcija i konflikata«. Tome treba dodati porast gerilskih ratova kao stalne forme u Trećem svetu, posebno u Latinskoj Americi. I pored činjenice da su se ovi pokreti i revolucionarna previranja bitno razlikovali od onih iz 1917, vlada SAD ih je ocenjivala kao deo »komunističke ofanzive«. Iako su se ideje Oktobarske revolucije iscrpele, politička i socijalna nestabilnost kao osnova za revolucionarna vrenja ostale su na snazi.

Šesnaesto poglavlje *Kraj socijalizma* počinje analizom fenomena Kine, njene revolucije i specifičnosti, koje su omogućile da sistem preživi a privreda doživi procvat. Taj fenomen autor svodi na njenu klasičnu, vekovnu civilizaciju, demografsku nadmoć, originalan sistem socijalnih vrednosti, ali i posebnosti revolucije oslobodilačkog karaktera. Izvorno siromaštvo Kine, nepojamno zapadnom čoveku, bilo je onaj socijalni dinamit koji je otvorio put velikim promenama, a otpor svakoj kolonizaciji i japanskoj okupaciji dao je oslobodilački ton. S tim u vezi je postignuta nadmoć nad Kuomintangom, koji takvoj revoluciji nije bio dorastao. Specifični momenti Maove politike, diktatura i centralizam, uz sve brutalnosti, izvukli su Kinu iz vekovne bede na impresivan način. Dengov novi kurs bio je dramatičan dokaz da su u realnom socijalizmu potrebne radikalne promene. Takva saznanja nisu se nametnula i u drugim zemljama realnog socijalizma, a pre svega u SSSR-u koji je nespreman dočekao krizu. Ipak, promene su počele već sa Andropovim, da bi pojavom Gorbačova dobile zamajac, sa velikim parolama »perestrojka« i »glasnost«, čime je okončana era »zastoja«. Promene su počele od vrha uz puno saznanje da se trka u naružanju sa SAD mora zaustaviti. Najveća prepreka reformama bila je partijsko-državna struktura. Glasnost kao dezintegracija dotadašnjeg autoriteta i perestrojka kao razaranje starog mehanizma privrede, doveli su do ekonomske anarhije koja je potkopala dalji razvoj. Veliki Sovjetski Savez je kao gigantski minirani tanker tonuo ka svom rastvaranju. U istoriju je Gorbačov ušao kao tragična figura, neka vrsta »cara oslobodioca« Aleksandra II koji je razorio ono što je reformisao, te je konačno napušten od svojih sugrađana.

U drugim socijalističkim zemljama isti proces je išao još brže i u sopstvenoj verziji. Nijedan režim nije bio oboren silom, sem u Rumuniji – svi su se mirno povukli sa političke scene i ustupili mestu parlamentarnoj demokratiji. U objašnjenju zapanjujućeg fenomena da poredak stvoren revolucijom iščezne takoreći preko noći, autor nalazi dva bitna razloga. Komunizam se zasnivao manje na pokretu masa, a više na uverenju avangarde – partijske manjine. Mase su prihvatile komunizam samo iz uverenja o boljem životu i srećnoj, nedefinisanoj budućnosti. Nastao ne kao globalna alternativa kapitalizmu, već

kao posledica mnogih događaja u jednoj ogromnoj zemlji, bio je prinuđen da gradi novi poredak uz grandiozne žrtve i napore. Ako je raspadom Sovjetskog Saveza eksperiment realnog socijalizma doživeo poraz, ne znači da je i sam projekt socijalizma osuđen na odbacivanje. Neophodno je, po autoru, razdvojiti generalno pitanje socijalizma od poraza sovjetskog i njemu sličnih sistema.

U 17. poglavlju reč je *O smrti avangarde. Kraj umetnosti* a u 18. *O prirodnim naukama*. Autor ocenjuje da nijedan vek nije bio prožet naukama kao dvadeseti. Dok je 1910. bilo svega osam hiljada nemačkih i britanskih fizičara, 80-tih godina se broj prirodnih naučnika u svetu popeo na 5 miliona. U isto vreme došao je kraj evrocentrističkoj nauci. Sem Latinske Amerike, naučni centri širili su se po celom svetu.

U poslednjem poglavlju *Jedan vek ide svome kraju* autor razmatra finale veka koji se završava otvorenim problemima za koje niko nema, niti predviđa rešenja. Kraj socijalističke utopije sovjetskog tipa, označio je kraj teološkog verovanja u privredu i zakone tržišta jedino važeće. Dva najveća problema u budućnosti, po autoru, biće demografske i ekološke prirode. Ekološka kriza, koju smatra pretećom, može se rešiti samo na globalnom a ne na lokalnom planu. Kapitalistički trijumfalizam usled pada SSSR-a bio je kratkog veka. Porast jaza između bogatih i siromašnih uzima opasne razmere, uz osiromašenje socijalističkih, afričkih i drugih zemalja. Što se više bliži kraj veka, sve je jasnije da se treba baviti krupnim defektima kapitalizma, nego likovati na lešini sovjetskog komunizma. Autor ne može da kaže kojim će putem čovečanstvo dalje ići, ali je pokušao da objasni zašto je došlo do ove tačke.

USTAVNOST JUGOSLAVIJE NA MUČNOJ PREKRETNICI

Prema knjizi Miodraga Jovičića KUDA IDEŠ SRBIJO? HRONIKA SRPSKO-JUGOSLOVENSKE USTAVNOSTI (1990–1994). Izdavačka agencija »Draganić« – Beograd 1995, str. 211

I

Knjigu akademika Jovičića sačinjava 20 članaka, u svemu, ogleda i saopštenja na naučnim skupovima, pojedinačno objavljivanih pretežno u listu *Književne novine* i u časopisu *Arhiv za pravne i društvene nauke* od leta 1990. godine do sredine 1994. I sva ta zbirka priloga u knjizi je složena u pet odeljaka s naslovima svih i svakog sastava posebno.

Već naslov prvog odeljka, »Slabosti novog ustavnog uređenja Jugoslavije i Srbije« (str. 7–28), nagoveštava kritičku raspravu, uvodi namah pretres i upoređenje s istorijskim primerima ustavnosti, i to člankom napisanim ubrzo posle usvojenja Ustava Savezne Republike Jugoslavije (27. aprila 1992).

Akademik Jovičić napominje: pravilo je da ustav izrađuju poznavaoци ustavnog prava uz pomoć ekonomista, politikologa, istoričara; da rade ne žureći i pomažući se preporukama iz svrsishodnih naučnih razgovora i sličnih savetovanja.

Ovog puta, pak, žurbu je prouzrokovalo razbijanje šestočlane federacije Jugoslavije, donekle iznenadno a veoma naglo raskidanje njoj svojstvene višenacionalne ujedinjenosti, iako je posle 1974. godine – usled ondašnje ugradnje preovlađujuće konfederalnosti – bivalo sve očiglednije da razdvoj narasta, ubistveno smanjuje unutarne sadejstvo republika-članica kroz povezanost na stupnju saveznom. Naposljetku, zajednica se raspala, veli Jovičić, zbog toga što u njoj »nije postojao osnovni uslov za opstanak jedne države – saglasnost njenih građana da žive zajedno« (str. 12).

Otud, napisao je on (maja 1992): »U teškim istorijskim okolnostima u kojima se srpski narod našao, u prelomnom trenutku kada se rešava o njegovoj sudbini možda za mnogo godina unapred, kada na razvalinama Jugoslavije valja koncipirati novu državu, postavljaju se dva suštinska pitanja. Prvo je gde će biti granice nove države, a drugo kako tu državu valja urediti.

U pogledu granica, dakle obima državne teritorije, otvaraju se dve mogućnosti. Jedna, već danas realna, jeste da će u okviru nove države, možda već u kratkom roku, ući i zapadne srpske zemlje, posle svog izdvajanja iz sastava Hrvatske, odnosno Bosne i Hercegovine. Prema tome, stvaranju nove države morale bi da prethode odluke dve dosadašnje republike Srbije i Crne Gore, izražene voljom građana ili odlukama republičkih skupština (pri čemu je prvo rešenje nesumnjivo bolje) o ostajanju u zajedničkoj državi. Time bi nova država bila obrazovana, uz mogućnost punog ostvarivanja svoje unutrašnje i spoljne suverenosti. Kasnije priključenje zapadnih srpskih zemalja moralo bi da bude realizovano posebnim aktom o ujedinjenju.

S obzirom da staru državu zamenjuje nova, bilo bi neophodno putem jednog ustavnog akta sa privremenim važenjem obezbediti funkcionisanje državnih mehanizama u periodu do donošenja ustava nove države. I to bi, takav akt, za početak bilo dovoljno. Pri tome se samim ovim aktom niukoliko ne bi prejudiciralo buduće državno uređenje.

Odmah potom moglo bi se pristupiti pripremama za izradu novog ustava. Prvi korak bilo bi konstituisanje Ustavotvorne skupštine izabrane putem opštih i neposrednih iz-

bora u dve republike. Ova skupština morala bi da obrazuje posebnu komisiju, koju bi, osim članova same Skupštine iz svih stranaka zastupljenih u njoj, sačinjavali naučnici i stručnjaci kvalifikovani svojim radom i iskustvom za posao izrade ustava. Rad na izradi ustava morao bi da bude široko zasnovan, otvoren za korišćenje svih konstruktivnih demokratskih ideja, kao i domaćeg i inostranog (dobrog i lošeg) iskustva. Ovaj rad bi mogao da bude dovršen u roku od nekoliko meseci. Posle svestrane rasprave u Ustavotvornoj skupštini, ustav bi bio usvojen odgovarajućom kvalifikovanim većinom, verovatno dvotrećinskom. Potom bi ustav bio iznet građanima na odlučivanje putem referendumu« (9, 10).

Ali tako nije postupljeno; nego je Ustav pripremila grupa stručnjaka, brzo sastavila taj osnovni zakon države prema odredbama dobijenim od političkih rukovodstava a ne od narodnih skupština Srbije i Crne Gore.

U tom Ustavu, koji je okrnjenoj Jugoslaviji odredio federalno-konfederalno uređenje i mešoviti parlamentarno-predsednički sistem, Jovičić kazuje, pored ostalih, i sledeće zapažanje.

»U organizaciji federacije uočavaju se slabosti primenjenog federalnog koncepta u sastavu Savezne skupštine. Promenu koju valja pozdraviti predstavlja uvođenje Veća građana, kao doma koji postoji u parlamentima svih federacija. Međutim, za kritiku je brojni odnos članova izabranih u dve republike. Znatno manja republika, Crna Gora, osim što je privilegovana paritetnim sastavom Veća republika (što je rešenje koje se sreće u većini federacija), usled čega, iako ima 16 puta manje stanovnika od Srbije, raspolaže istim brojem (20) predstavnika u Veću – privilegovana je još jedared time što u Veću građana mora imati najmanje 30 poslanika, umesto svega 6–7, koliko bi joj pripadalo shodno normi jedan poslanik na 65.000 birača. Time se Crnoj Gori obezbeđuje da će raspolagati otprilike četvrtinom mesta u Veću građana, što je sasvim neprimereno broju njenih stanovnika« (12).

Isti Ustav je predvideo jakim predsednika savezne vlade. On je odgovoran Saveznoj skupštini a ministri njemu; staviše, dovoljno je da ga podržavaju samo 20 poslanika Veća republika i biće neoboriv. Jovičić o tome kaže:

»Oblik državne vlasti predviđen nacrtom Ustava mogao bi se označiti kao neka vrsta racionalizovanog parlamentarizma. Nasuprot ustavnom uređenju Srbije po Ustavu od 1990, kojim je uveden mešoviti parlamentarno-predsednički sistem, sa jakim predsednikom republike, sada se, u okviru parlamentarnog sistema, predviđa funkcija jakog predsednika vlade. Predsednik Republike postaje sasvim bleđa figura, bez ikakvih stvarnih ovlašćenja vlasti. Centralno mesto u sistemu zauzima predsednik vlade« (13).

U članku objavljenom marta 1993, Jovičić je ocenio da je Ustav Jugoslavije (od 27. aprila 1992) neuporedivo bolji od Ustava Jugoslavije (usvojenog 21. februara 1974) i Ustava Republike Srbije (od 28. septembra 1990), jer su ti ustavi »preterano dugi, pretrpani vanustavnom materijom, puni nerealnih i neostvarljivih normi, konfuzni i teški za razumevanje« (16).

Akademik Jovičić smatra »da čitava koncepcija nove federacije, Savezne Republike Jugoslavije, počiva na pogrešnim temeljima, jer pokušava da organizuje federalnu državu sa svega dve federalne jedinice veoma različite veličine i snage. U toj federaciji Republika Srbija raspolaže sa 95% stanovništva i približno tolikim procentom ekonomske snage. Federacija je, po definiciji, zajednica ravnopravnih, a takva ravnopravnost se u našim uslovima, na formalnopravnom planu, može postići samo na uštrb interesa Srbije i njenih građana« (18).

Savezno veće Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije nije bilo ovlašćeno, tvrdi Jovičić, da donese Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1992), »uz nevidenu brzinu, na pravno neprihvatljiv način« (23).

»Umesto« – veli on – »da ustav nove državne zajednice donese Ustavotvorna skupština i da bude potvrđen na referendumu, Ustav od 27. aprila 1992. donelo je krnje Savezno veće Skupštine SFRJ, koje su sačinjavali delegati samo dve preostale republike i kome je redovni mandat istekao još pre dve godine, pri čemu su prilikom usvajanja ustava izostavljene pojedine faze postupka revizije ustava predviđene za njegovo menjanje. Na ovom mestu moralo bi se imati na umu staro pravilo rimskog prava po kome *Ex iniuria ius*

non oritur – iz neprava se ne može stvoriti pravo, što i navodi našu pravnu nauku da jednim dobrim svojim delom ovom ustavu osporava i legitimitet i legalitet« (25, 26).

II

S tom rimskom izrekom na umu i namerom da načela nadnese izvesno osobenoj stvarnosti, Jovičić je sabrao i rasporedio članke drugog odeljka knjige pod zajedničkim naslovom »Organizacija vlasti u današnjoj Srbiji« (29–77).

Ukazujući na vidove vladavine (monarhiju, odnosno republiku) u Engleskoj, Francuskoj, Švajcarskoj, Saveznoj Republici Nemačkoj, Poljskoj, Španiji, Portugaliji, Sjedinjenim Američkim Državama, on prvo objašnjava glavna svojstva tri savremena oblika državne vlasti, znači, parlamentarnog, predsedničkog, skupštinskog. No biva, takode, da u nekim zemljama postoji mešoviti predsedničko-parlamentarni sistem u kojem je šef države (predsednik) imalac krupnih ovlašćenja.

U Republici Srbiji, pak, Ustavom (1990) uveden je mešoviti parlamentarno-predsednički sistem, pri čemu Narodna skupština ima pravo da bira vladu Republike.

U Saveznoj Republici Jugoslaviji, međutim, Ustavom je predviđen racionalizovani parlamentarni sistem. Predsednik federacije ima predstavničku ulogu, ne može da utiče na rad parlamenta i delatnost Savezne vlade. Predsednik vlade, pojedinačno, najovlašćenija je ličnost u federaciji.

Jovičić je u danima izrade Ustava Srbije ponudio (člankom objavljenim u listu NIN, 27. jula 1990), kako sam kaže, »neke ideje za ustavnopravno uobličavanje« domačeg parlamentarnog sistema koji bi prozeo čitavo političko društvo i služio demokratiji.

Posle usvojenja Ustava Srbije (28. septembra 1990) Jovičić je posebnim člankom (štampanim u listu *Književne novine* 1. i 16. maja 1991) raspravio odredbu o ustavnom položaju predsednika Republike.

III

Zapažanjima o Ustavu Srbije prišav najvišem belegu nacionalnog ustavotvorstva, Jovičić naziv mu daje naslovom trećeg odeljka knjige, rečima »Federacija – neodgovarajući oblik državnog uređenja današnje Jugoslavije« (79–140).

Sopstveno određenje punog naziva države, shodno pojmovnom značenju tri tu vezane reči, izrazio je (februara 1993) sledećim objašnjenjem.

»Zvaničan naziv države u kojoj živimo« – veli on – »glasi: Savezna Republika Jugoslavija. Razlika u odnosu na naziv prethodne države – SFRJ – sastoji se u tome što je iz naziva otpao atribut »Socijalistička«, a strana reč »Federativna« zamenjena našom rečju »Savezna«. Promena svakako nije beznačajna, jer je izostavljena čisto ideološka oznaka karaktera države – da je ona socijalistička...»

Jugoslavija u svakom slučaju od aprila 1992. više nije socijalistička. Međutim, ona je ostala *Jugoslavija*, ostala je *savezna* (federativna), i ostala je *republika*.

Namera mi je da razmotrim sva tri sastavna dela zvaničnog naziva države. Atribut »savezna« označava oblik državnog uređenja – federalnog, a ne unitarnog. »Republika« govori o opredeljenju između dva oblika vladavine – republike i monarhije. Najzad, Jugoslavija označava naziv države, koji proističe iz njenog teritorijalnog prostiranja.

U analizi, mora se poći od kraja – od naziva Jugoslavija. Taj naziv je prvi uveo kralj Aleksandar 3. oktobra 1929, donoseći Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja, čiji paragraf 1. glasi: »Službeni naziv države Srba, Hrvata i Slovenaca je: Kraljevina Jugoslavija.« Taj naziv je potvrđen u oktroisanom Ustavu Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. Nova komunistička vlast je oznaku Jugoslavija zadržala, varirajući naziv države od »Demokratska Federativna Jugoslavija« (1945), preko »Federativna Narodna Republika Jugoslavija (1946), do »Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (1963), koji se, u već okrnjenoj Jugoslaviji, zadržao do 27. aprila 1992.

U svim fazama razvoja jugoslovenske države, od 1. decembra 1918. pa sve do aprila 1992, u sastav te države, u granicama utvrđenim ugovorima o miru posle Prvog svetskog

rata i nešto proširenim 1945. na račun dotadašnje italijanske teritorije, ulazili su svi jugoslovenski narodi, osim Bugara.

Otuda je naziv Jugoslavija imao svoje puno opravdanje. Činjenica da se broj tih naroda menjao – da je, od prvobitna tri, porastao najpre na pet, a potom i na šest – nije imala uticaja na obim državne teritorije; te promene u broju naroda, uslovljene političkim razlozima, dešavale su se uvek u okviru granica postojeće države.

Sada su se iz Jugoslavije otopile četiri republike, od kojih dve nose nazive dva »stara« naroda – Slovenaca i Hrvata, treća je republika »novog«, makedonskog naroda, dok četvrta, Bosna i Hercegovina, predstavlja etničku mešavinu Srba i Hrvata sa »najnovijim« jugoslovenskim narodom, Muslimanima, koji su to postali tek krajem šezdesetih godina ovog veka.

U državi koja je nosila naziv Jugoslavija ostale su dva republike dva stara srpska naroda – Srbija i Crna Gora. Opravdano se postavlja pitanje da li naziv Jugoslavija odgovara novoj državnoj zajednici.

U prilog eventualnom zadržavanju ovog naziva mogla bi se, čini mi se, navesti tri razloga.

Prvi bi označavao pokušaj očuvanja međunarodnog kontinuiteta između stare i nove države. Taj pokušaj, kao što znamo, u međunarodnoj zajednici nije naišao na razumevanje; Savezna Republika Jugoslavija nije prihvaćena kao sukcesor bivše SFRJ.

Drugi razlog bio bi sentimentalne prirode: naziv Jugoslavije, zemlje u kojoj se rodila ogromna većina svih nas koji smo do juče bili njeni građani, valjalo bi zadržati, jer je ona, jednostavno, naša otadžbina, jer su nas učili da je volimo, jer smo stojeći slušali njenu himnu, tako da ne možemo preko noći da je zaboravimo i emotivno napustimo.

Međutim, ma koliko to za mnoge bilo teško, moramo se pomiriti sa saznanjem da je srpski narod u suštini učinio istorijsku grešku stvarajući Jugoslaviju i da je više od sedamdeset godina živeo u iluzijama da će u Jugoslaviji moći da ostvari svoje nacionalne ciljeve.

Jugoslaviju drugi nisu voleli, ona se zato raspala, i srpski narod zaista nema nikakvog razloga da on bude taj koji će da čuva to ime koje su drugi prezreli i koje mrze.

I najzad, poslednji razlog sastojao bi se u shvatanju da je postojeće stanje rezultat sticaja nesrećnih okolnosti, da je ono prolazno i da će se, u bližoj ili daljoj budućnosti, jugoslovenski narodi, bar neki od njih, opet okupiti zajedno u jednom ili drugom obliku državnog udruživanja i da je zato potrebno u ovom nukleusu buduće zajednice koji čine Srbija i Crna Gora očuvati ime Jugoslavije.

Mislim da ovo shvatanje da jugoslovenska ideja nije zauvek mrtva nema mnogo oslonca u realnosti: »granitna zgrada« Jugoslavije se »srušila, smrvila i u pepeo rasula« i iz tog pepela ona sigurno neće nikad moći ponovo da se izgradi.

Ako bi pak okolnosti omogućile ujedinjavanje svih srpskih zemalja, opet ne bi bilo razloga da se ta buduća zajednica naziva Jugoslavijom, jer bi njen preovlađujući etnički supstrat svakako bio srpski.

Ostaje, na kraju, pitanje adekvatnog naziva postojeće države. Ja na to pitanje nemam konačan odgovor. Čini mi se da postoje dve mogućnosti.

Jedna bi bila da nova država nosi naziv *Srbija i Crna Gora*. Ovakvi dvočlani nazivi država sreću se retko, ali se ipak primeri mogu naći: u istoriji to je bila Austro-Ugarska, a danas ima više manjih vanevropskih, po pravilu ostrvskih država, koje nose dvočlane nazive, npr. Trinidad i Tobago, San Tome i Principe itd. Osim toga, i pojedine federalne jedinice u nekim federacijama imaju ovakve nazive: npr. Severna Rajna–Vestfalija u SR Nemačkoj, Džamu i Kašmir u Indiji itd.

Druga mogućnost bila bi da se nova država naziva *Srpske zemlje* ili *Ujedinjene srpske zemlje*. Srbija i Crna Gora su kroz istoriju *nesumnjivo* bile dve srpske zemlje, Crna Gora se *nesumnjivo* 1918. izjasnila za ujedinjenje sa Srbijom i ako, kao istorijski incident, zanemarimo gotovo pedesetogodišnju federaciju, u kojoj su Srbija i Crna Gora bile dve posebne federalne jedinice (o ovome će biti više reči niže u članku), onda se predloženi nazivi čine, svaki za sebe, sasvim prikladnim« (81, 82, 83).

Jovičić ukazuje na odluku Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (29. novembra 1943) kojom se određuje da će »pitanje kralja i mo-

narhije *rešiti sam narod* svojom sopstvenom voljom posle oslobođenja zemlje«. Ustavotvorna skupština, međutim, Deklaracijom (29. novembra 1945) proglasila je Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju i »konačno u ime svih naroda Jugoslavije« ukinula monarhiju.

Na to Jovičić primećuje da 1945. godine nije učinjeno kako je dve godine ranije bilo obećano. Zato predlaže: »Sada da se narodu omogući da se on sam, neposredno, putem referenduma, odluči da li je za republiku ili monarhiju; volja većine građana (birača) morala bi da bude poštovana« (84).

Federalno uređenje Jugoslavije je uvedeno po zamisli vladajuće Komunističke partije da svaka nacija ima svoju upravnu celost. Granice između federalnih jedinica imale su jedino upravno značenje za trajanja velike sasredenosti državne moći u saveznim ustanovama. No, zbog sve žilavijeg napona u federalnim jedinicama da se unutarnja vladavina vrši posve samostalno i predstavlja nacionalno državotvornom, rastočje izjeda ujedinjenost sastavaka Jugoslavije. Tako je usvajanjem poslednjeg Ustava šestočlane federacije (1974) konfederalnost preovladala. Federalnost su potom još većma obezvređile, sa njihove strane i do kraja potrle, četiri republike-članice odvajajući se od Jugoslavije (1991. godine).

Kako ni potonja Jugoslavija, koju čine Srbija i Crna Gora, nije lišena nekih konfederalnih ključeva, onda je pitanje: da li je federalnost ovde već iscrpljena kao vrsta i način državnog uređenja.

Tu odgovor i svoj predlog, Jovičić je spleo povezujući, ipak naznakama, izvesne istorijske činjenice etničke svojnosti i neke ustavnopravne razloge, videne skupa kao uslov za moguć stvaran postupak.

»Srbija i Crna Gora« – kaže on – »dve posebne srpske države, na osnovu odluke Velike narodne skupštine Srpskog naroda u Crnoj Gori od 26. novembra 1918. godine ujedinile su se »u jednu jedinu državu«, kako bi ova, »tako ujedinjena, stupila u zajedničku otadžbinu našeg troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca«. Znači, jedinstvena država Srbije i Crne Gore stupila je u novu državnu zajednicu, buduću Jugoslaviju, i u njoj se odrekla svoje državnosti.

U međuratnoj, unitarno uređenoj Jugoslaviji, ni Srbija ni Crna Gora nisu predstavljale posebne teritorijalne jedinice. U prvobitnoj podeli na oblasti i, kasnije, od 1929, na banovine, granice Crne Gore nisu bile osnova za teritorijalnu podelu, što je uostalom, bio slučaj i sa Srbijom i svim ostalim delovima nove države. To je proizlazilo iz u to vreme prihvaćene unitarističke orijentacije na smanjivanje etničkih razlika, svojevrsni melting pot, forsiranje jugoslovenstva na račun pripadnosti pojedinim narodima.

Što se tiče Crnogoraca, oni su se, u skladu sa sopstvenim tradicionalnim opredeljenjem, u velikoj svojoj većini smatrali Srbima. Međutim, Komunistička partija, sprovodeći ideje Kominterne, Crnogorce je proglašavala posebnim narodom, različitim od srpskog. Ovaj stav Komunističke partije su u posleratnoj Jugoslaviji prihvatili mnogi Crnogorci, tako da se i danas veći deo njih, ne negirajući svoje srpsko poreklo, izjašnjavaju kao pripadnici posebnog crnogorskog naroda.

Zvanično proklamovanje postojanja crnogorskog naroda, kao posebnog, različitog od srpskog, imalo je za posledicu da jedna od šest federalnih jedinica bude Crna Gora. Uvedena 1945, ona je to i danas. Postavlja se, međutim, pitanje da li raspad jugoslovenske federacije, posle koga su u Jugoslaviji ostali da žive samo Srbi i Crnogorci (razume se, uz ne mali broj pripadnika nacionalnih manjina), nije bio prilika da se sasvim napusti federalni koncept.

Srbija i Crna Gora su se, videli smo, udružile 1918. u jedinstvenu državu, koja je ušla u sastav Jugoslavije, najpre unitarno, a potom od 1945. federalno uređenu.

Umesto da u toj federaciji Srbija i Crna Gora budu jedna federalna jedinica, što bi odgovaralo činjenici da su se one prethodno ujedinile, one su razdvojene u dve posebne jedinice. Danas, kada je federalno uređenje Jugoslavije nestalo, kada su se od nje otepile sve ostale federalne jedinice, osim Srbije i Crne Gore, nema pravog razloga da taj ostatak bude i dalje organizovan kao federacija.

Razlozi ustavnopravne prirode protiv daljeg zadržavanja federacije kao oblika državnog uređenja tiču se činjenice da se nova federacija sastoji od svega dve federalne jedinice. Ovakve federacije se u svetu federalizma nisu nikada pokazale delotvornim...

Po mome mišljenju, nameće se uvođenje tzv. regionalne države, koja se u savremenoj nauci uzima kao *tertium genus* između unitarno uređene države i federacije« (85, 86, 87).

Dalje, u knjizi Jovičića, razlaganje o mogućnosti regionalne države kao poretka i oblika zajedništva Srbije i Crne Gore čini težište rasprave u više članaka. Autor pita, baš i naslovom narednog članka: da li federacija sa dve federalne jedinice »može biti delotvorna uopšte, a u jugoslovenskim uslovima posebno«. I navodi očas da su, slično, Pakistan (od 1949. do 1971), Čehoslovačka (od 1968. do 1992) i Savezna Republika Jugoslavija (od proleća 1992) tri dvočlane federacije. Od Pakistana, međutim, odvojio se Bangladeš (55,4% stanovništva čitave federacije) a ostatak (44,6% stanovnika) nastavio da postoji pod imenom prethodne, zajedničke države. Čehoslovačka se takode podelila; Češkoj je pripala većina stanovništva prošle zajednice (67%) a Slovačkoj manjina (33%).

A kako će postojati Savezna Republika Jugoslavija proizišla ostatkom iz prethodne istoimene šestočlane federacije – sve u golemim unutaršnjim nevoljama i jednovremeno podnoseći breme pomaganja samoodbrani Srpstva u susjednom građanskom i etničko-ver-skom ratu – promišlja Jovičić; i kaže: »sudeći po njenom Ustavu od 27. aprila 1992« neće »pružiti svetu primer delotvorne federacije sa dve federalne jedinice« (90).

Tome »osnovni razlog« – veli on – »jeste velika razlika u površini, broju stanovnika i ekonomskoj snazi dve federalne jedinice. Srbija obuhvata površinu od 88.361 kv. km, a Crna Gora 13.812 – odnos je dakle, 6,4:1. Srbija ima (po popisu od 1981) 9.313.677 stanovnika, a Crna Gora 584.300 – odnos 15,9:1. Najzad, društveni proizvod Srbije je 1988. godine iznosio 127.257 miliona dinara, a Crne Gore 7.046, što stoji u odnosu 18:1. Drugačije prikazano, Srbija obuhvata 86,4% površine cele federacije, 94% njenih stanovnika i 95,5% društvenog proizvoda.

Postavlja se pitanje da li u ovakvim uslovima noobrazovana federacija može da opravda svoje postojanje...

Na institucionalnom planu, ravnopravnost i jednog i drugog konstituensa svake federacije postiže se pre svega dvodomnošću saveznog parlamenta, u kome jedan dom okuplja predstavnike građana, a drugi federalnih jedinica.

Prvi dom se svuda u svetu obrazuje putem opštih i neposrednih izbora organizovanih u čitavoj federaciji po izbornim jedinicama sa približno istim brojem stanovnika, odnosno birača. Na taj način broj predstavnika federalnih jedinica stoji u srazmeri sa brojem njihovih stanovnika; veće federalne jedinice biraju u ovaj dom veći broj predstavnika od manjih. (Izuzetak je postojao samo u organizaciji jugoslovenske federacije po Ustavu od 1974 shodno kome je i Savezno veće, nominalno dom predstavnika građana, imalo paritetan sastav...

Ravnopravnost federalnih jedinica postiže se putem njihove paritetne zastupljenosti u drugom domu saveznog parlamenta, kakva prevladuje u većini federacija, mada od ovakve zastupljenosti ima i izuzetaka – npr. u Nemačkoj, Austriji, Kanadi, Indiji – u tom smislu što su veće federalne jedinice zastupljene s više predstavnika od manjih...

U celini posmatrano, moglo bi se s osnovom ustvrditi da je federacija takav oblik državnog uređenja u kome je bolje obezbeđena ravnopravnost federalnih jedinica nego ravnopravnost građana...

U Jugoslaviji, po Ustavu od 1992, višestruko je narušena ravnopravnost i građana i federalnih jedinica. Građani Srbije koji sačinjavaju 94% stanovnika čitave zemlje nisu u odgovarajućoj srazmeri zastupljeni u Saveznoj skupštini. U Veću republika, koje se obrazuje na paritetnoj osnovi, sa po 20 poslanika iz svake od dve republike, oni su zastupljeni svega sa 50% sastava ovog Veća; u Veću građana građani Srbije su – s obzirom na ustavnu normu da se po jedan poslanik bira na 65.000 birača, ali da Crna Gora mora u tom veću imati 30 poslanika (umesto svega 6 koliko bi joj po navedenom ključu pripadalo) – umesto sa 94% ukupnog broja, zastupljeni su manje od 74%.

Iz ovoga proizlazi da pošto u Srbiji jedan poslanik predstavlja 65.000 birača, a u Crnoj Gori 12.600, a obojica imaju ista prava u radu Veća, glas poslanika iz Crne Gore vredi pet puta više nego glas onog iz Srbije. (Na drugoj strani, paritetan sastav Veća repu-

blika ima za posledicu da je glas poslanika izabranog u Crnoj Gori »teži« od glasa poslanika izabranog u Srbiji za više od 15 puta!)

Na posredan način ravnopravnost građana federalnih jedinica može da bude narušena i u radu i odlučivanju Savezne skupštine. Najpre, niz značajnih zakona, navedenih u Ustavu, donosi se dvotrećinskom većinom glasova svih saveznih poslanika u svakom od dva veća. To znači da se takav zakon ne može doneti ukoliko se tome protivi 14 poslanika izabranih u Veće republika u Crnoj Gori (što čini više od jedne trećine sastava ovog veća). Isto tako, na zahtev skupštine jedne republike, svi zakoni (i niz drugih odluka) se u Veću republika usvajaju dvotrećinskom većinom glasova svih poslanika, čime se opet grupi od 14 iz Crne Gore pruža mogućnost da opstruiraju donošenje zakona. Dalje, saveznoj vladi ne može da bude izglasano nepoverenje ako se tome protivi 20 poslanika Veća republika izabranih u Crnoj Gori.

U celini posmatrano, savezni poslanici izabrani u Crnoj Gori mogu da predstavljaju gospodare rada i odlučivanja Savezne skupštine. – Najzad, za promenu niza najznačajnijih ustavnih odredbi predviđena je neophodna saglasnost skupština obe republike, dakle i Crne Gore koja predstavlja manje od 6% stanovnika čitave zemlje.

Ravnopravnost građana je na jedan neshvatljiv način povredena i ustavnom odredbom po kojoj Predsednik Republike i predsednik Savezne vlade ne mogu, po pravilu, biti iz iste republike... Ova ustavna odredba je na očigledan način uperena protiv Srbije jer joj onemogućava da sa svojih 94% stanovnika čitave zemlje u datom slučaju obezbedi potpunavanje oba mesta; jedno od njih se po pravilu ima ustupiti Crnoj Gori sa njenih manje od 6% stanovnika...

Federacija, u kojoj jedna federalna jedinica ima 94% stanovnika zemlje, a druga manje od 6%, ne može da bude racionalna niti u svojoj osnovnoj ideji, niti, pogotovu, u njenoj realizaciji.

»Federalizam je« – napisao je Jovičić jula 1992. godine – »mogao da ima nekog opravdanja u uslovima postojanja višenacionalne Jugoslavije, u uslovima režima koji je bio opsednut dogmom o rešavanju »nacionalnog pitanja«. Da je kojim slučajem nova država 1918. bila obrazovana samo od Srbije i Crne Gore, sigurno je da nikome razumno ne bi pala na pamet ideja o uvođenju federalnog uređenja. Sada, kada se vraćamo na početak, kada novu državu sačinjavaju samo ove dve srpske zemlje, valja i iz teorijskih i pogotovu iz praktičnih razloga koji su napred navedeni, odbaciti svaki pokušaj stvaranja federacije, jer ona jednostavno ne može da da delotvorne rezultate.

Valja ići na jedno od dva racionalna rešenja. Po jednom, Crnoj Gori bi u granicama jedinstvene države bio dat autonoman status, sa sopstvenim izbornim organima i nadležnostima u obavljanju specifičnih regionalnih poslova. Drugo, bolje, rešenje predstavljalo bi uvođenje regionalne države, sa 10–12 regiona na području čitave zemlje, među kojima bi Crna Gora predstavljala jedan...

Prestala je potreba za rešavanjem tzv. nacionalnog pitanja, koje je u kominternovskoj optici predstavljalo osnovni razlog uvođenja federacije posle oslobođenja zemlje i pobeđe komunista u građanskom i etničko-verskom ratu 1941–1945. Ta federacija je, uzgred budi rečeno, bila koncipirana na štetu srpskog naroda, koji je trebalo kazniti zbog »velikosrpske hegemonije« u međuratnoj Jugoslaviji.

Sada kada su u okrnjenoj državi ostali da žive samo Srbi i Crnogorci, pripadnici dve grane srpskog naroda, nije bilo razloga da se i dalje insistira na federaciji kao obliku rešavanja nacionalnog pitanja« (94, 96).

Jovičić veruje da bi zajednica Srbije i Crne Gore mogla dobro da se uredi punim obezbeđenjem državne celine a izbegavanjem svih slogova krutog sasuđenja upravnih službi.

No, ako se pode od pretpostavke – pisao je on marta 1994. godine – »da se Crna Gora eventualno ne bi zadovoljila statusom regiona, ravnopravnog s ostalim regionima, na koje bi zemlja bila podeljena (o čemu će odmah niže biti reči), onda se, kao srednje rešenje, javlja mogućnost obrazovanja posebne autonomne jedinice Crne Gore u sastavu zajedničke, unitarno uređene države. Ustavom bi ovoj autonomnoj jedinici bile stavljene u nadležnost sve oblasti privrednog, socijalnog, kulturnog života koje ne zahtevaju jedin-

stveno regulisanje i organizovanje; autonomna Crna Gora bi imala sopstvene organe sa širokim ovlašćenjima u normativnoj, izvršnoj, pa i pravosudnoj oblasti.

Ovakvim rešenjem bi Crnoj Gori bila obezbeđena samosvojnost, mogućnost maksimalnog obezbeđivanja sopstvene individualnosti u meri koja ne ruši jedinstvene osnove države srpskih zemalja...

Regionalna država bi... ukidanjem dve autonomne pokrajine u sastavu Republike Srbije rešila i veliki problem kakav već veoma dugo predstavlja tzv. kosovski sindrom.

Autonomna jedinica Kosovo i Metohija u kojoj Šiptari sačinjavaju veliku većinu stanovništva uživala je, po svim posleratnim ustavima, autonomiju koja je po Ustavu od 1974. u obliku SAP Kosova prevazilazila sve u svetu poznate oblike autonomnosti pojedinih područja, praktično se izjednačavajući sa statusom federalnih jedinica, republika.

Od 1989. autonomija Kosova i Metohije (i, osim njega, Vojvodine) svedena je u granice toga pojma, ali uz očigledno nezadovoljstvo Šiptara, njihovo bojkotovanje srpske države i jačanje separatističkih težnji. Takvo stanje, neodrživo na duži rok, zahteva da bude nadeno neko bolje rešenje od postojećeg. To bolje rešenje sastoji se upravo u uvođenju regionalne države.

U takvoj državi bile bi izbrisane ne samo republičke granice između Srbije i Crne Gore, nego i granice između dve autonomne pokrajine i centralnog dela Srbije. Znači, područje čitave države bilo bi jedinstveno i sastojalo bi se iz određenog broja regiona. Regioni bi predstavljali geografski, privredno, u datom slučaju istorijski, kulturno i etnički, zaokružena područja, sa po prilici između 500.000 i 1.000.000 stanovnika. Granice pojedinih regiona nameću se same po sebi – to bi bio slučaj svakako sa Crnom Gorom, Kosovom, Metohijom, Bačkom, Banatom, Sremom, Beogradom kao posebnim regionom – dok bi u slučaju ostalih regiona, kojih bi bilo još pet ili šest, njihova područja bila određena uz uzimanje u obzir pre svega geografskih i privrednih kriterijuma...

Regionalna država bi predstavljala i najbolji oblik teritorijalne organizacije buduće države obrazovane ujedinjavanjem svih srpskih zemalja. U Bosni i Hercegovini, kao i u Srpskoj Krajini, bilo bi, shodno gore navedenim kriterijumima, obrazovano nekoliko regiona koji bi, sa istovetnim statusom kao i regioni u postojećoj Jugoslaviji, ušli u sastav nove države« (102, 103, 104).

Posle već dovoljno pojedinačnih naglašavanja neophodnosti da se Savezna Republika Jugoslavija preuredi u regionalnu državu, Jovičić je napisao (jula 1993) vrlo obrazloženu, celovitu pretpostavku o načinu novog utemeljenja srpsko-crnogorske zajednice. On tvrdi, spominjući njene uzastopne državnopravne promene otkako je postala državom 1918. godine, da Jugoslavija, ogromno smanjena 1991. godine, i svojstvena joj federalnost pripadaju prošlosti; nikom više nisu životno neophodni.

A bit svoje zamisli o preuređenju dvočlane federacije Jugoslavije on vezuje izrekom, tako reći načelom: »Nacionalno pitanje se danas ne rešava u granicama nove zajedničke države; ono se može i mora, u vidu srpskog pitanja, rešavati u borbi (svakako ne oružanoj) za ujedinjenje svih srpskih zemalja« (110).

Jovičić naziva elementom konfederalizma pravo Srbije i Crne Gore da u okviru svojih nadležnosti mogu da osnivaju sopstvena predstavništva u drugim zemljama, učlanjuju se neposredno u međunarodne organizacije, sa izvanjcima zaključuju razne sporazume. I svaka to čini pazeći da ne napravi štetu federaciji ili drugoj republici. Ovim je obema »priznat značajan međunarodno pravni subjektivitet«.

»U našem slučaju« – kaže Jovičić »postavlja se osnovno pitanje kako činjenicu da Srbija i Crna Gora nisu, uzimajući u obzir relevantne faktore, ni u kom pogledu jednake, pretočiti u federalno uređenje u kome će dve republike imati ravnopravan status... Tu su moguća dva pravca razmišljanja, dve različite opcije.

Jedna je uvođenje pune ravnopravnosti, pravno regulisane, dve federalne jedinice. To bi značilo da se ustavom federacije ne samo proklamuje istovetan status Srbije i Crne Gore nego i obezbeđuje njihovo ravnopravno učešće u organizaciji federacije, obrazovanju saveznih organa, promenama saveznog ustava i sl.

Ukratko, Savezna skupština bi imala ista dva veća kao i sada, ali bi Veće gradana bilo obrazovano od poslanika izabranih u dve republike srazmerno broju njihovih stanovnika, dok bi Veće republika moglo da bude obrazovano na paritetnoj osnovi. Oba veća bi

bila načelno ravnopravna, s tim što bi za usvajanje svakog zakona i drugih značajnih odluka bila u svakom veću posebno potrebna ista većina, u načelu obična, izuzetno dvotrećinska... Iz Ustava bi bila ispuštena zaista besmislena odredba po kojoj predsednik Republike i predsednik Savezne vlade ne mogu biti iz iste federalne jedinice. Najzad, ustavom bi bila otklonjena mogućnost da skupština jedne federalne jedinice stavi veto na odluku savezne skupštine o promeni ustava; o promeni bi odlučivala oba veća dvotrećinskom većinom. U slučaju da jedno veće ne usvoji predloženu promenu, odluku o promeni ustava donosili bi građani na referendumu.

Sumarno opisana ravnopravnost dve federalne jedinice u organizaciji i funkcionisanju saveznih organa išla bi, u to nema sumnje, potencijalno u prilog Srbiji...

Druga opcija sastojala bi se u takvom ustavnom uređivanju federacije u kojoj bi bila otklonjena napred navedena opasnost da Srbija postane hegemon...

Ova opcija je praktično prihvaćena u Ustavu od 1992. kojim je faktički daleko slabija Crna Gora dobila formalno veća prava od znatno jače Srbije. U ustav je ugrađen niz »zaštitnih klauzula« u korist Crne Gore...

Ako je prva opcija neprihvatljiva zbog pružanja mogućnosti Srbiji da bude hegemon u federaciji, druga ne može biti prihvaćena jer Crnoj Gori daje privilegovan položaj, pogotovu zato što sadrži konfederalne elemente pogubne za opstanak federacije. Ako bi prva izazivala nezadovoljstvo Crne Gore, druga u još jačoj meri šteti interesima Srbije« (124, 125, 126).

»Odricanje od 'nacionalnih' država« – veli on – »bilo bi istovetno i u slučaju Srba i u slučaju Crnogoraca. Prema tome, Crnogorci ne bi imali nikakvog razloga da one koji se zalažu za koncept regionalne države optužuju za neka anti crnogorska osećanja. I Srbija bi, isto tako kao i Crna Gora, prestala da postoji kao posebna državopravna jedinica. U stvari, Crna Gora bi nastavila da živi kao region za sebe, dok bi Srbija bila razbijena na više regiona, od kojih ni jedan ne bi imao neki srpski predznak...

Suštinsko je, razume se, pitanje statusa regiona. Po mome konceptu, oni bi uživali najveću moguću autonomiju, ali bez elemenata državnosti (pre svega sopstvenog ustava)...

Regioni bi učestvovali u obrazovanju centralnih organa, među kojima bi postojalo i posebno Veće regiona kao jedan od dva doma parlamenta.

Regioni bi, preko svojih predstavnika, bili u situaciji ne samo da budu učesnici u donošenju zakona i drugih najvažnijih akata nego i u promenama ustava. To, praktično, znači da promena ustavom utvrđenog statusa regiona ne bi mogla da bude sprovedena bez saglasnosti određene većine njihovih predstavnika u parlamentu (uz rezervu konačnog odlučivanja na referendumu)« (127, 128).

»Prema tome« – kaže on – »zaključak bi morao da glasi: ideju o federaciji valja napustiti i tražiti druga bolja, delotvornija, rešenja.

Sva ona bi podrazumevala odbacivanje bilo kakve ideje o razdvajanju Srbije i Crne Gore i obrazovanju dve posebne države. Veze Srba i Crnogoraca toliko su jake, njihovi koreni toliko duboki, da oni ne bi smeli olako da se odreknu s mukom stvorene zajednice... Osim razloga sentimentalne prirode koji govore u prilog zajedničkom životu, očigledno je da postoje i racionalni razlozi – obostrani interes sa životom u jednoj državi.

Najzad, i to je danas veoma važno, zajednička srpsko-crnogorska država mora da bude Pijemont oko koga će se okupiti čitavo Srpstvo; ako bi se ona raspala na dve države, Srbi u ostalim delovima bivše Jugoslavije bi u značajnoj meri izgubili nadu u mogućnost da će, umesto u tudim, živeti u zajedničkoj državi svih Srba.

Sva ostala rešenja kreću se u okviru koncepta zajedničke države, ali države koja ne bi bila organizovana kao federacija.

Prvo rešenje sastojalo bi se u uvođenju unitarnog uređenja...

Drugo rešenje predstavljalo bi uvođenje asimetričnog državnog uređenja u okviru koga bi Crnoj Gori bila, u vidu posebne jedinice, data široka autonomija. Ovakvo rešenje, za koje komparativna ustavnost pruža više primera (jedno od takvih rešenja je – bez ikakve namere da ga hvalim – bilo primenjeno u nas obrazovanjem 1939. godine Banovine Hrvatske), bilo bi, s obzirom na izvesne specifičnosti Crne Gore, sasvim racionalno, ali bi i ono verovatno naišlo na psihološke barijere u Crnoj Gori...

Ostaje, kao najprihvatljivije, treće rešenje – obrazovanje regionalne države... U slučaju uvođenja regionalne države, Srbija i Crna Gora bi prestale da postoje kao posebne federalne jedinice...

Na ovaj način rešeno državopravno pitanje ne bi ni u kom pogledu uticalo na nacionalna osećanja Srba odnosno Crnogoraca, na čitavu sferu duhovnog i kulturnog. Niti bi istorija bila zaboravljena, niti jezičke, etnološke i druge specifičnosti negirane. Regionalna država bi predstavljala samo neophodan organizacioni okvir u kome bi mogao da se nesmetano odvija život društva u svim njegovim manifestacijama« (137, 138, 139, 140).

IV

I tako je četvrti odeljak knjige, pod naslovom »Uvođenje regionalne države« (141–172), posvećen teorijskoj predstavi i sledstvenoj pravnoj raščlanjenosti, skupno, uobličanju predloga o promeni političkog zajedništva Srbije i Crne Gore.

Sva tri oblika teritorijalne organizacije vlasti imajući u vidu, Jovičić raspravom ukazuje: u unitarnoj državi sazdane su po ustavu i zakonima sve jedinice mesne uprave; federacija je složena država, sastoji se od samoupravnih jedinica, biva od dve do pedeset; regionalna država je uređenje po izgledu i stvoru između unitarne države i federacije. Regionalna država spaja izvesne dobre strane dva druga poretka političke vlasti; može da bude bliža jednom ili drugom, vezuje jedinstvenost kao opštost zajednice i znatnu samoupravu kao potrebu pojedine zavičajne oblasti.

Ovom naznačenju sledi predlog (člankom objavljenim u *Književnim novinama* 1. oktobra 1992) o napuštanju federalnog uređenja te zavodenju regionalne države na područjima Srbije i Crne Gore. Jovičić odredbama, štivom sličnim zakonu, dovršava svoje predviđanje.

»Izloženi koncept regionalne države« – kaže on – »mogao bi, u rudimentarnom obliku, da bude normativno izložen u vidu nacрта odgovarajućih ustavnih odredbi koji sledi.

Regioni

Regioni su autonomne zajednice, sa sopstvenim nadležnostima i organima utvrđenim ovim Ustavom i statutom zajednice.

U zemlji postoje sledeći regioni: Banat (sa sedištem u Petrogradu); Bačka (sa sedištem u Novom Sadu); Beograd (sa sedištem u Beogradu); Zapadna Srbija (sa sedištem u Valjevu); Istočna Srbija (sa sedištem u Nišu); Južna Srbija (sa sedištem u Leskovcu); Kosovo (sa sedištem u Prištini); Metohija (sa sedištem u Prizrenu); Podunavlje (sa sedištem u Požarevcu); Raška (sa sedištem u Kraljevu); Srem (sa sedištem u Sremskoj Mitrovici); Crna Gora (sa sedištem u Podgorici); Šumadija (sa sedištem u Kragujevcu).

U nadležnost regiona spada: regionalna privreda (industrija, zanatstvo, poljoprivreda, stočarstvo, šume); saobraćaj regionalnog značaja; lov i ribolov; regionalno planiranje; urbanizam, uređivanje prostora; turizam, hotelijerstvo; staranje o životnoj sredini; kultura, obrazovanje; zdravstvene i socijalne službe; regionalna policija...

Organi regiona su regionalna skupština i regionalna vlada.

Regionalna skupština bira se putem opštih i neposrednih izbora. Broj članova regionalne skupštine utvrđuje se regionalnim statutom.

Regionalna skupština donosi statut i regionalne propise (odluke), koji moraju biti saglasni ustavu i zakonima. U slučaju nesaglasnosti, odluku o njihovom poništavanju, odnosno ukidanju donosi Ustavni sud.

Regionalna skupština bira regionalnu vladu i ova joj odgovara za svoj rad.

Regionalna vlada se stara o ostvarivanju regionalnih nadležnosti.

Organi regionalne uprave izvršavaju regionalne propise, kao i one zakone i državne propise čije im je izvršavanje tim aktima povereno.

Nadzor nad zakonitošću rada organa regionalne uprave vrše odgovarajući organi državne uprave.

Centralni organi

Narodna skupština ima dva veća: Veće građana i Veće regiona.

Veće građana ima 120 članova izabranih putem opštih i neposrednih izbora organizovanih u čitavoj zemlji.

Veće regiona sačinjavaju predstavnici regiona, izabrani po regionima, i to tako što: regioni sa manje od 600.000 stanovnika biraju po 3 predstavnika; regioni sa 600.000–900.000 stanovnika biraju po 5 predstavnika; regioni sa preko 900.000 stanovnika biraju po 7 predstavnika.

Oba veća su ravnopravna u donošenju zakona i drugih akata.

U slučaju nesaglasnosti veća, odluka se, ako postupak usaglašavanja ne uspe, donosi u zajedničkoj sednici većinom glasova.

Oba veća na zajedničkoj sednici biraju Predsednika Republike.

Vladu bira Veće građana. Vlada za svoj rad odgovara ovom veću.

Vlada u slučajevima predviđenim Ustavom može od Predsednika Republike tražiti da raspusti Narodnu skupštinu.

Promena ustava

Promena ustava se usvaja dvotrećinskom većinom u oba veća.

Ako veća ne donesu saglasnu odluku, o promeni se glasa ponovo po proteku šest meseci.

Ukoliko saglasna odluka o promeni ustava ne bude ni tada usvojena, organizuje se referendum. Za punovažnost referenduma neophodno je da na glasanje izide većina birača. Promena ustava je usvojena ako se za nju izjasne dve trećine glasalih« (157, 158, 159, 160).

Jovičić je potom objavio (u listu *Književne novine* 15. juna 1993) ogled kojim podrobno tumači svoj predlog o ustanovljenju pet regiona umesto dve autonomne pokrajine koje postoje u Republici Srbiji. Napominje pri tom da su Ustavom Srbije (1990) obe pokrajine izgubile dotad im priznavano svojstvo »konstitutivnog elementa federacije« (bejaše pređašnje, šestočlane); dobile su ovlašćenja uobičajena za samoupravne jedinice.

Naročito »o razlozima obrazovanja dve autonomne jedinice« – veli Jovičić – »Vojvodinc i Kosova i Metohije, postojale su i postoje u našoj nauci i javnosti uglavnom dva shvatanja.

Shodno jednome, pokrajine je valjalo uvesti iz istorijsko-etničkih razloga, tj. činjenice da je Vojvodina u bivšoj Austro-Ugarskoj uživala jedno vreme poseban autonoman status, kao i da je ona izrazito veliki etnički konglomerat, dok su Kosovo i Metohija područje s većinom šiptarskog stanovništva.

Zaboravljalo se pri tome da je autonomija Vojvodine bila uvedena kao rezultat borbe Srba za Srpsku Vojvodinu u okvirima tude, austro-ugarske države, a da je ona velikim delom izgubila svoj *raison d'etre* u novoj jugoslovenskoj državi.

Isto tako nije se imalo u vidu da su na Kosovu i u Metohiji Šiptari vekovima progonili srpsku, pravoslavnu raju, da su postepeno postajali brojno nadmoćniji primenom grubog nasilja, a da svojim ponašanjem u Drugom svetskom ratu, svojom opredeljenošću za okupatora, pa i masovnim ustankom u Drenici u zimu 1944/45, nisu niukoliko zaslužili da, umesto da budu kažnjeni, budu nagrađeni posebnom autonomijom Kosova i Metohije.

Drugo shvatanje zasniva se na činjenici da su autonomne jedinice bile uvedene isključivo u Republici Srbiji, iako su isto tako jaki razlozi, ako ne i jači, za uvođenje autonomija postojali i u slučaju Srpske Krajine, Istre, Dalmacije, Dubrovnika, Zapadne Makedonije itd.

Iako je već prilikom arbitrarnog crtanja republičkih granica srpskom narodu onemogućeno da živi u jednoj republici, Republiku Srbiju je trebalo još dodatno oslabiti deljenjem njene teritorije na tri dela. Vremenom su dve autonomne jedinice, uz svesrdnu pomoć iz zapadnih jugoslovenskih republika, postepeno, uporedo sa snaženjem svoga statusa, postajale žarište antisrpske politike, pa i konkretnih antisrpskih i uopšte antidržavnih aktivnosti (ovo poslednje posebno na Kosovu i u Metohiji)...

U svakom slučaju, prilikom temeljne rekonstrukcije teritorijalne organizacije zemlje, njenog pretvaranja u regionalnu državu, autonomne pokrajine moraju biti ukinute. One su izivale svoj vek...

Znači, od dve postojeće autonomne pokrajine bilo bi obrazovano pet regiona. Tri regiona u Vojvodini odlikovala bi se znatnom etničkom izmešanošću, pri čemu bi pripadnici najbrojnije, mađarske manjine bili u Bačkoj (po popisu od 1981) zastupljeni sa oko 28,8% stanovnika, a u Banatu sa oko 13,7%. Procenat pripadnika ostalih nacionalnih manjina je znatno manji. U regionu Kosovo Šiptara bi (po popisu od 1981) bilo 80%, a u Metohiji 77%...

Specifičnost Kosova i Metohije (kao uostalom i drugih regiona s nacionalnim manjinama) sastojala bi se u tome što bi u nadležnost dva regiona moglo da bude stavljeno i regulisanje, u okviru zakonskih propisa, upotrebe jezika, specifičnosti sistema obrazovanja i sl.« (164, 166, 167).

Jovičić ponovo i naglašeno (člankom u listu *Pravda*, 13. jula 1994) dokazuje da regionalna država najbolje uslovljava pogodno rešenje za položaj Kosova i Metohije u okviru Srbije.

»Jednom rečju« – kaže on – »nužno je naći neki *modus vivendi* koji će otkloniti opasnost od onog najgoreg, prolivanja krvi... Institucionalno, taj *modus vivendi* bio bi ostvaren tako što bi Kosovo i Metohija postali dva regiona u okviru regionalno uređene države, organizovane na prostoru sadašnje Savezne Republike Jugoslavije. U takvoj regionalnoj državi bila bi, najpre, ukinuta republička granica između Srbije i Crne Gore, ali bi prestale da postoje i sadašnje dve autonomne pokrajine, Vojvodina i Kosovo i Metohija...

Uvođenjem regionalne države bila bi postignuta dva osnovna cilja: prvo, obezbeđivanje jedinstva srpskog prostora u okviru postojeće države i, drugo, integrisanje šiptarskog stanovništva u državni i društveni organizam... Šiptari koji sačinjavaju veliku većinu na Kosovu i u Metohiji, dobili bi mogućnost da u značajnoj meri upravljaju područjem koje nastanjuju...

Na drugoj strani, interes Srbije bio bi da se smirivanjem tla na Kosovu i Metohiji i pružanjem mogućnosti Šiptarima da upravljaju sami sobom obezbedi kako ostajanje ovog područja u sastavu Srbije, tako i vršenje nadzora nad zakonitošću i poštovanjem prava nešiptarskog stanovništva« (170, 171, 172).

V

Svim dovde govorenim vrlo razgovetno predstavljen glavni razlog ove knjige i sledstveno mu njena svrha, ujedno se određuju naslovom petog odeljka, rečima »Ujedinjenje Srpstva kao osnovni nacionalni cilj« (173–205).

Neprikosnovenost toga cilja, istorijski dugotrajanog i životom osnaživanog, Jovičić je prikazao napisom (juna 1992), savetno izgovorenim za namere i poslove delatnog državljanstva, a tek ovde, u knjizi prvi put, objavljenim u članku »Jako Srpstvo – uslov za rešavanje državnopravnog pitanja srpskog naroda«.

Državom ujedinjeno Srpstvo, po gledištu i obrazloženjima Jovičića, sačinjavale bi Srbija, Crna Gora i dve političke zajednice, kako kaže, revolucionarno nastale nepristajanjem Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini da sa svojim onud oblastima ostanu u okvirima tih republika pošto su se one otepile od šestočlane federacije jugoslovenske.

I sledom svih prethodnih iskaza i tumačenja o Srbiji i Crnoj Gori, te njihovoj zajednici u Saveznoj Republici Jugoslaviji, Jovičić je dva članka (prvi napisan maja 1992, pa tek u ovoj knjizi objavljen, i drugi najpre štampan u listu *Srpska zora*, 1993) ispunio obrazloženjem suverenosti državitvstva pri osnivanju Republike Srpska Krajina (proglašene 19. decembra 1991, na skupštini narodnih poslanika, u Kninu) i Republike Srpske (ovog naziva od 12. avgusta 1992, a pre zvane Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini prema odluci narodnih poslanika, Srba, na skupštini u Sarajevu, 9. januara 1992).

Nesumnjivu pravednost u pojavi tih dveju srpskih republika, Jovičić beleži i suštinski osmišljava shodno odabranim poukama, dakle: stihovima Alekse Šantića – »I svuda gdje je srpska duša koja / tamo je meni otadžbina moja / moj dom i moje rođeno

ognjište»; pa moralnom odrednicom čitavog prava po latinskoj sentenci – »Pošteno živeti, drugome ne nanositi štetu, svakome svoje davati« (186). I naglašava tu namah: mislioci i vršioци državništva u Srpsstvu ima da se nadahnjuju podjednako rodoljubljem i pravdomoću.

VI

Posle svih redom pokazanih i navodenjem piščeva štiva posebno izloženih načela i činjenica u knjizi Jovičića, završni osvrt na celokupnost uzeće tri njena glavna svojstva za sedlo ocene, zaključak o svrsi i vrednosti. Knjiga, naime, poseduje blizinu posmatranja i neposrednost govorenja kako prilični istorijskom izvoru; izriče savete saobrazne pravnoj pouci; predlaže pretpostavku filozofski nadnesenu postojećoj stvarnosti.

Ona raspravom svojevrsno upotpunjava njenom predmetu savremena svedočanstva, skupa dokumente za docniju opštu, historiografsku povest o otpadničkom razbijanju šestočlane federacije jugoslovenske.

Zbivanje učešćem suparnika i neprijatelja, ili saveznika i saradnika, događajući se kretanjem ljudi i pomeranjem stvari, nadbijanjem među suprotstavljenim drušinama i promenama zatečenog odnosa, predočava se sudeoniku, isto i posmatraču, prvenstveno vidnim činjenicama u razvoju radnje i teže uočljivim suštinama, u sukob ili u sadejstvo upletenih prohteva.

Tako se o propasti velike Jugoslavije i uporednom stradanju Srpstva nagomilao bezbroj, kaže se, u hodu, nastalih spisa – službenih i zvaničnih, domaćih i tuđih, rodoljubivih i neprijateljskih, poštenih i zlonamernih – da se toj ogromnosti može dati mera i načiniti raspored vezujući svako pojedinačno svedočenje za odnosnu činjenicu, njihovu ukupnost pak za odsudnu prekretnicu.

Na postojećoj građi, iole o ponečem već skupljenoj i sredenoj, a dostižno dosad tek gdegod pregledanoj, malo pročitanoj i još manje korišćenoj, napisano je dosta raznovrsnih priča o razbijanju Jugoslavije, neko veli raspadu, premda je tačnije kazati da je ona otpadničkim razbojstvom golemo umanjena.

Jednostavno mereno, sve što je dosad (kraj 1997. godine) autorski objavljeno u novinama, časopisima i knjigama o razbijanju šestočlane jugoslovenske federacije pripada većinom publicistici i historiografiji; razvrstano, pak, pripaja se spomenarskoj književnosti, obrascima vojnoistorijskih studija, besedi o političkom boraštvu. Postupak historiografije ipak je svojstven celokupnosti, nejednako u pojedinačnim spisima; ali u svemu, izvesno vidna je osobina ličnih svedočenja, spisateljskih priča, naučničkih rasprava.

Nalazi se tu i ogleda filozofskog izražaja, delom odrešitih a prilično i zazornih umovanja o Jugoslaviji u Evropi, o današnjem svetu i budućnosti čovečanstva. I gotovo u svakog pisca pomešano da vijugaju besedom njegovo političko opredeljenje gradanina i opšta teorijska misao. Svakako, ma koliko istinitog po prošlom, i tačnog o okolo postojećem, i odlično predviđenog u promišljanju o budućim zbivanjima da je njima kazano, svi ti filozofski radovi kao odraz vremena u kojem su nastali jesu izvori za docnije pisanu, naučnu istoriju nacionalnog društva i države.

Sličnu vrednost imaju i pravni spisi nahodeći se u nekom dodiru, gdegod i punijoj uzajamnosti, sa historiografijom i filozofijom.

I tu, baš na razdelu, gde je ponajbolje za vidik na celinu, izdiže se knjiga Miodraga Jovičića »Kuda ideš, Srbijo?«

O raskidanju velike Jugoslavije (šestočlane federacije) i jedva uspešnom hvatu da se ostatak istoimeno očuva malom Jugoslavijom (dvočlanom federacijom), ova knjiga – nastajala istovremeno sa slamanjem predašnje države i zalaganjem da se potonja oblikuje i unutar sredi – odslikava putanju i stranu ustavotvorstva. Njen predmet, država, nahodi se opštom važnošću ispred svakog drugog sačinioца političke stvarnosti, štaviše, stoji i nad svakom potrebom nacionalnog društva imajući ulogu zaštitnika istorijske tekovine i narodne slobode.

Pregaranjem za državu mučila se politika, bivalo je ratovanje, odveć uznemireno pretakala se unutarnja društvenost, sve moći Otadžbine grčile sudbinom Srpstva na raspeću: ostaće ujedinjeno nastavljajući već sedamdesetogodišnji život u zajednici; ili će mu

neprijatelji oružanom silom nametnuti podeljenost, nalik onom razgraničenju kakvo je predugo podnosilo za doba Austro-Ugarske i Osmanskog carstva.

Otuđ je Jovičićeva knjiga nepatvoreno istorijski izvor, sa svojstvom rasprave o biti, središnjom držaocu i predužnom objediniocu svega primoranog na kretanju i dejstvo u vremenu kobne prekretnice za Jugoslaviju (1990–1994). Zaista, o Jugoslaviji u pregibanju, na prelomu, pri spasavanju ostatka velike celine, ova knjiga nalaziće se među najodabranijim spisima; poglavito, biće potrebna da mislioca obavesti i naučnika uputi kojim prilazom sročiti verodostojno određenje istorijskog mesta i čovečanskog značenja dogodene smanjenosti, i tim ujedno prouzrokovane potonje višedržavne podeljenosti srpskog naroda.

Ova knjiga je istorijski izvor i kao svedočanstvo o ličnom zauzimanju akademika Jovičića da državicima, političkoj javnosti i svemu građanstvu predočava sopstvene predloge za obavezna, najednom prispela i uopšte neophodna rešenja o stvarima ustavnosti s pogledom na životno suštastvenu potrebnost slobode i ujedinjenosti celokupnog Srpstva. On se, dakle, javlja osobenim učesnikom onoga lomnog i tužnog zbivanja, tako samostalnim pregaočem da će njegovo shvatanje i napor, letopis beležiti i sinteza zvati vrlom duhovnošću, odzivom rodoljublja, oglašanjem pravednosti. Odista, zdenula se tu činjenica za opštu istoriju Jugoslavije, neizostavno, spomen ličnosti i namere.

Ta ponosna istina prima naročitu svetlost od pravne pouke, razvijene gotovo kroz sve članke u Jovičićevoj knjizi. Neposredno namenjenim stvarnom delanju, nalaze se tu pravnička zapazanja o zavedenom poretku sa dosta naznaka načelne uputnosti, pa ostaju, skupno, valjane trajnog pamćenja; podatak su sred drugih i drukčijih pojedinosti za popisnik opštosti, imenoslov strateških pojmova i htenja.

I još starije, i više, i golemo značajnije, filozofija ustavotvorstva sazda je bitnu svojstvenost Jovičićeve knjige; ponela je besedu o pozitivnom pravu, i iznela predviđanje drukčijeg uredjenja države srpskog naroda.

Pravničkim pretresom ustavnosti federativne Jugoslavije, pri kraju šestočlane i na početku dvočlane – baš raspravom o njoj na mučnoj prekretnici kad se smanjivanjem države usled otpadničkog izdiranja nacionalno-pokrajinskih republika cepala ujedinjenost Srpstva – Jovičić je procenjivao predašnje odredbe i tek donošena službena rešenja, saopštavao i vlastito posebno gledište. Dva Ustava Jugoslavije, velike (1974) i male (1992), još Ustav Srbije (1990) i delimično Ustav Crne Gore, stavljeni na uvid, stekli su okolnu nadgradnju, nigde ljutu nepriličnost pa i gde se piščevo osporavanje isperilo.

U svemu, tu dva pojma slove odrednicama čitave ustavnopravne besede, dakle: nedovoljnost federalno sastavljene Jugoslavije za skladnu ujedinjenost Srpstva; onda – izrazite zavičajnosti načiniti stubovima preuđešene države srpskog naroda. Naprosto, kao da dva ogleđa, sa dva uporedna stupa, jednoglasje pričaju: Srpstvo nije spokoj i sreću imalo u Jugoslaviji po nacionalnim veličinama uredenoj; stoga, propašću višenacionalne države strvenu veru i moćnost ideološkog zgloba, naslediti ubedenjem u valjanost postojeće razvijenosti narodnog života u nekoliko za vremena prošlog nastalih te prilično samosvojno ispoljavanih okružja prostora, ljudstva, društvene naravi i običaja, prirodnog blaga i radnosti. I s ove vrednosti izvesti načelo za poredak i vladavinu, njom ispuniti upravne jedinice, od njih sastaviti suverenu celinu, radno zvanu – regionalna država.

Jovičić je veoma razgovetno objasnio i vrlo odlučno predvideo i poimenično naveo zemaljske sačinioce regionalne države, u zamisli imajući na umu celokupno Srpstvo a u predlogu za dejstvo samo Srbiju i Crnu Goru. Gledajući ih sjedinjene u Saveznoj Republici Jugoslaviji, on predviđa da bi upravna podela po regijama (oblastima) otklonila uzroke mogućeg zavora, povremenog neslaganja, zategnutosti, ljutnje, raspre, produbljanog razdvajanja između Srbije i Crne Gore; isto pomogla da se uveliko udovolji posebnim potrebama nacionalnih manjina, poglavito Albanaca na Kosovu; takođe, blagodarno bi pogodovala uvećanju privredne delatnosti, preduzimljivosti u prosveti i kulturi, ulepšavanju samotvorom bogaćene opšte društvenosti.

Regionalna država, pojam i predlog, s govornice u Jugoslaviji preporučena građanstvu Otadžbine, ujedno je namera za žuran zakoračaj i pretpostavka za buduće doba; ikad li ostvarljiva, to je očas pitanje.

Ovde govor o danas (1998. godine) stvarnom ne ugleda priliku, ma ni tesnac ni kav-procep, za skorašnje uvodenje regionalne države na prostranstvu Savezne Republike

Jugoslavije. Ali zbog te neizglednosti, pretpostavku regionalne države ne otklanjati, nego je proslediti za buduće doba, preporukom činocima javne društvenosti, izabiranim predstavnicima naroda, posrednicima i vlastodršcima.

Uzeta kao opšti obrazac političke vladavine i ustavno date okvirnosti za građanske odnose i glavna zanimanja ljudi, čini se, da će ostvarljivost regionalne države zavisiti koliko od unutarnjeg nacionalnog razvitka, to možda ne manje i od međunarodnih okolnosti, za jugoslovensko opredeljenje, prvenstveno od Evropske unije.

Širiće se Evropska unija, sva je prilika, uprkos povremenim nategama između vodećih država, i povrh pritezanja manjih zemalja, i po cenu skupog pridruživanja novih članica zajednice. Pristupom Rusije uniji naprosto bi osilila Evropa.

Nemačka tad bila bi primorana da svoje poglede na opštost zajednice obzirnije prodeva računima po vlastitoj nadmoći bogatstvom i prohtevom.

Francuska uznela bi načelo srazmernosti u poduhvatima, živnula naponom uvećavanja udruživosti, bolje uspevala tražeći zavodenje od sviju složne samopomoći, svoje duhovno blago uzdižući Evropi.

Velika Britanija vedrijom bi videla površ kontinenta, s manje zazora dočekivala širenje zadružja, pojam imaoća nasledstva u prozvici imperijalne slave veselije osećala u okupu država, svetsko preimućstvo sve više od sviju korišćenog engleskog jezika smatrala činjenicom i živim ogledom svoje uzvišenosti.

Severnoameričku uniju bi zadesilo postupno istiskivanje iz potreba i poslova na evropskom prostoru, ovud vremenom presahlo bi njeno nadgledno uplitanje, zajedničku joj s Nemačkom i Vatikanom naporitu i nepriličnu isključivost zamenilo valjda uvidavno posredovanje.

Rusija u Evropskoj uniji otvorila bi krilo Istoka; svim zemljama na jugoistoku kontinenta olakšala pristup i podstakla u njima težnju pridruženja. Dopalo bi tad Srbiji i Crnoj Gori, zajedno u Jugoslaviji, kao i drugim okolo državama, da detaljno procenjuju sopstvenu moćnost za pripadanje Evropskoj uniji, ispituju obuhvatnost uslova prijema, stanovništvo obaveštavaju o pogodnostima i obaveznim dužnostima, ne nagoneći spremnost dopuštaju oglase uzdržanosti, najzad, bude li narod hteo, zatraže članstvo.

Koliko bi Evropska unija prihvatila načela iz posebnih shvatanja Rusije i dokle udovoljila njenim traženjima, to je neizvesno. I jednako se ostavlja proceni, predviđanju bez proroštva: Rusija bi, sama sobom veselila, usvojila već postojeći i uvaženi stepen velikodržavlja najmoćnijih članica kao određujućeg udevka u čitav sklop Evropske unije; ili, Rusija bi – još nerazlučena, iz vremena sovjetske vlasti, iskustva ideološkog ukrašavanja ravnopravnosti među pojedinačnim sastavcima višenacionalne skupine – zahtevala da neprikosnovenost ozakonjenih suvereniteta bude središnja okosnica svega objedinjenog i tvorenog Evropskom unijom.

Kakva bi onda bila izglednost za regionalnu državu: ostvarljivija bila kad bi se nacionalni suverenitet, neumanjiv, opstojno istakao nad svaku zajedničku nameru i odluku; ili, obratno, kad bi imanje blaga, raspored poslova i razdeoba dobitaka prevlastili filozofijom politike, prouzrokovali vladajuće poučavanje da je država sredstvo a čovek zapovednik, voda, veličanstvo.

Možda bi ova propoved navela mislioca da sroči i predloži dva načela o mogućoj dobrobiti od regionalne države, različito zavisna od obima, visine i dubine upotrebljenosti političke vlasti, no podjednako zarezana dvoumicom. Odista, u Evropskoj uniji, da li bi regionalna država, nesprečavana od već nacionalnim suverenitetom pojedinih unutarnjih celina, prevashodno pogodovala veselilama da se gnezde iskoristiocima prirodnog blaga i radnih sposobnosti u srednje jakim i malim narodima. I drugo pitanje: da li bi regionalna država u ovih naroda, dobrostojna od zdravine zavičajnih sojeva, mogla većma i jače nego odnosna celina s dotičnim nacionalnim suverenitetom – inače umanjenog značenja lakim prohodanjem koristoljubivih izvanjaca – dakle, ona uspevala bolje da zaštićuje i razvija, blagostanjem obdaruje otadžbinu.

Ovu zapitanost ipak prodenuti pomišlju: u Srbiji i Crnoj Gori, shodno Jugoslaviji, našla bi se, znači, regionalna država baš pristašnom da čuva narodnost, moralnu istinu nasleđa i poetsku prozivku rodoljublja; svu duhovnost zavičajne krajine da opseže krugovima sve umnoženijih znanja u čovečanstvu, obrazuje građanina rodbinske odanosti i svet-

ske prosvećenosti, uporedo i zajedno sa sličnim upravnim oblastima da radom oplemenjuje i ostvarenjima bogati celu otadžbinu Srpstva.

Ova pomisao da dosegne i još očitiji, možda i bliži budući slučaj, na primer: reše jednom Srbija i Crna Gora da se usvoji regionalno uređenje, primorane da popuste uporstvu albanske nacionalne manjine koja hoće da se otcepi od Jugoslavije i takode mađarske nacionalne manjine da ima svoje vlastodršce; tako bi te dve nacionalne manjine dobile samoupravu u predelima gde sačinjavaju većinu stanovništva, i sva zajednička država imala istovetno oblikovanu političku vlast.

Još, udaljenije ili približnije knjizi Jovičića, moglo bi se govoriti o regionalnoj državi, obzirujući se na njegova tvrđenja, predviđanja, pretpostavke. Knjigom kao iskazom u izvesnom vremenu, i tako belegom jednog istorijskog trenutka, zapis regionalne države predat budućem umovanju o slobodi naroda i napretku otadžbine, stavlja zračan pojam sred vrhova filozofije istorije; doslovno, obrazac za pothvat državotvorstva, naznaku pred moćima vlastodržaca.

I sve je te visine u knjizi Jovičića: najučenije tumačena načela i objašnjavane glavne odredbe; s otmenom uvidavnošću spomenute nedoslednosti; bez oholosti kazivano gde su nedostaci; smerno obrazlagani piščevi predlozi o bitnom ili nečem drugostepenom. Uzvišenost filozofsku, vrsnoću naučničku i sudiji zadatu stalozhenost, sjedinio je on postupkom ocenjivača i besednika, odlično sljubio razborom mislioca i trudom pisca.

SRBIJA U MODERNIZACIJSKIM PROCESIMA 19. I 20. VEKA. Knjiga 2, Položaj žene kao merilo modernizacije, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, str. 582.

Knjiga *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veku* jeste zbornik radova saopštenih na istoimenom naučnom skupu koji je održan 11. i 12. septembra 1998. godine u Beogradu i predstavlja tematski nastavak prethodne knjige *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka* koja se u naučnoj i široj javnosti pojavila 1994. godine. Za razliku od prve koja nastoji da srpsko društvo sagleda u celini – od privrednog razvoja, društvenih slojeva, države, crkve, vojske, političkih institucija – druga knjiga – posvećena Srbiji i njenoj modernizaciji – tematski je sužena na jedan segment: na položaj žene i stepen njene modernizacije u srpskom društvu 19. i 20. veka. Istovremeno, pomerena je hronološka granica, pa je fokus istraživača usmeren i na 19. vek.

Poput prve knjige i drugu odlikuje interdisciplinarni karakter. U njoj se javlja 47 autora priloga – 29 istoričara, 4 pravnika, 3 sociologa, 2 pedagoga, 3 književna istoričara, 4 politikologa, 1 psiholog i 1 pozorišni reditelj. Na taj način je podvučen i interdisciplinarni karakter fenomena modernizacije. Ukazujemo na neka od saopštenja: Dubravka Stojanović, *Žene »u smislu razumevanja našeg naroda« (slučaj žena stručnjaka u Srbiji 1903–1912)*; Radmila Radić, *Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa*; Marija Draškić-Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakonu 1844–1846*; Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944–1952*; Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivično-pravna zaštita žene u Srbiji 19. i 20. veka*; Miroslav Perišić, *Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka*; Momčilo Išić, *Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata*; Latinka Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija 1863–1913*; Ljubinka Trgovčević, *O studentima iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine*; Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945–1953*.

Knjiga obuhvata više oblasti u okviru kojih je analiziran položaj žene – zakonodavstvo, školovanje, institucije države i društva, državne ženske institucije, javno mnjenje, štampa o ženi, ženska štampa, shvatanja o ženi i ženskom pitanju, ličnosti. Otvorena su i pitanja metodologije u proučavanju položaja žene i ženskog pitanja. Prilozi su uglavnom posvećeni pojedinačnim problemima, ali omogućavaju da se do-

bije zaokružena slika o položaju žene u srpskom društvu i državi u 19. i 20. veku. Autori priloga polaze od društveno-istorijske stvarnosti srpskog društva i srpske žene u njemu identifikujući agense koji su podsticali ili kočili njenu emancipaciju i modernizaciju samog društva. Time se položaj žene pojavljuje kao paradigma modernizacijskog procesa srpskog društva.

Modernizacija, pri najjednostavnijem definisanju, označava prelazak iz tradicionalnog (zatvorenog) u moderno društvo. Ona nije linearan proces u kojem modernizacija jednog ili više segmenata društva uslovljava i sve ostale. Naprotiv, jedno društvo može istovremeno da ima odlike i tradicionalnog i modernog. Time se modernizacija kao proces dugog trajanja javlja kao izuzetno složen fenomen razvoja društva.

Proces modernizacije srpskog društva otvoren je nacionalnim revolucijama u 19. veku. Međutim, on nije tekao postepeno uz međusobno delovanje društvenih, ekonomskih i političkih faktora, već je započeo naglo. Mlada država koja je izgrađivala političke i državne institucije ugledajući se na modernu Evropu, započela je političku modernizaciju pre društvene i privredne. Za ove institucije bio je potreban obrazovan činovnički aparat što je podstaklo stručno obrazovanje mladih ljudi. Postepeno se stvarala malobrojna društvena elita koja nije imala snage da, u zemlji gde je seljaštvo činilo 87,31% (1905.) ukupnog broja stanovnika, podstakne bržu društvenu transformaciju.

Srpsko društvo je imalo patrijarhalni okvir i patrijarhalni vrednosni sistem. Položaj žene bio je određen religijom (hrišćanstvo) i srpskom tradicionalnom kulturom. Potčinjena u odnosu na muškarca, žena je videna kao inferiornije biće i njena uloga svedena je na porodicu, dom i čuvara tradicionalnih vrednosti. Njena inferiornost i diskriminacije ogleдалe su se u svim oblastima života. Srpska pravoslavna crkva nastojala je da očuva ovaj tradicionalni obrazac odnosa žene i muškarca i njen položaj u društvu. Crkva se protivila svakoj promeni i tumačila ih je kao posledicu negativnih spoljnih uticaja.

Da bi se izvršio preobražaj položaja žene trebalo je krenuti od porodice kao osnovne ćelije društva. Patrijarhalnoj formi porodice suprotstavlja se kao moderniji tip egalitarna porodična zajednica. To je značilo prevazilaženje dominantne uloge muža i oca u odnosu na ženu i majku i njenog inferiornog položaja kao roditelja; napuštanje patrilokalnosti; omogućavanje pokretljivosti porodice; ukidanje striktnih podele uloga prema polu; ukidanje ekonomske zavisnosti žene i ostalih članova porodice od oca kao jednog hranioca itd. Ove promene značile bi i duboku promenu položaja žene – žene bi dobile pravo na samoostvarenje i socijalizaciju, a muškarac bi izgubio dominantnu ulogu.

Položaj žene u patrijarhalnoj porodici bio je sankcionisan pravnim aktima. Građanski zakonik iz 1844. godine regulisao je privatno-pravni položaj žene. Diskriminacija žene bila je restri-

tivna naročito u naslednom pravu i to, posebno, kod udatih žena. Udata žena nije imala poslovnu sposobnost i bila je izjednačena sa maloletnikom. Istovremeno, to je podrazumevalo da bez saglasnosti muža ne može da obavlja bilo kakvu javnu službu, čime je posredno bila ograničena i u javnom pravu (nije mogla da bude učiteljica, umetnica, i sl.). Poslovna nesposobnost proisticala je iz osnovnog načela bračnog prava – potčinjenosti žene vlasti muža. To je vodilo i njenom inferiornom položaju u roditeljskom pravu. Žene, a posebno udovice, bile su ograničene i u pogledu naslednog prava – imale su pravo samo na *uživanje* imovine. Takođe, na političkom planu ostala je bez prava glasa tokom čitavog perioda važenja Srpskog zvaničnog zakonika. Pokušaj da se modernizuju njegove odredbe bio je neuspešan i zakonik je važio do 1946. godine. Tada je Ustavom FNRJ zagaranтована ravnopravnost žene u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Promena položaja doprinela je da se žene nadu na udaru represivnog zakonodavstva. Našle su se pred Komisijom za ratne zločine, pred sudovima časti, proglašavane za narodne neprijatelje, ibeovce i slično. Međutim, usled patrijarhalnog položaja žene su obuhvaćene represivnim zakonodavstvom u manjem broju od muškaraca.

Srbija 19. i prve polovine 20. veka bila je pretežno agrarna zemlja, u kojoj su seljanke činile najbrojniji sloj žena. Udeo seoskog stanovništva u 1908. godini bio je 87,6%, 1921. 86,8%, a 1931. godine 80,70% ukupnog stanovništva. Najvećim delom nepismene žene Srbije bile su zaposlene kao nekvalifikovane i jeftina radna snaga. Broj zaposlenih radnica bio je najveći u domaćinstvima, kao kućna posluga, u tekstilnoj industriji, zanatstvu i slično. To znači, u zanimanjima koja su već u okviru porodice žene znale da rade. Uslovi rada bili su teški, pa su se žene uključile u borbu za poboljšanje radnih uslova. Radničko zakonodavstvo, kojim je regulisan položaj radnika u celini, sadržavalo je i odredbe koje se odnose na položaj žena radnica. To je bila zakonodavna oblast u kojoj su žene prvi put u Srbiji tretirane ravnopravno sa muškarcima.

S obzirom na to da je položaj žene bio određen patrijarhalnim okvirom društva on se razlikovao u selu i u gradu. Grad je bio otvoreniji za spoljne uticaje, a društveni život u njemu je bio složeniji i raznovrsniji. To je uticalo na žene da izadu van porodičnog kruga i postanu subjekt društvenog života. Na njihov gradski život uticao je kolektivni duh grada koji je uslovljavao ponašanje ljudi. Žene na selu su na rođenju dočekivane »kao tuda kost« i do udaje su bile u podređenom položaju u odnosu na muškarca. Roditeljska kuća bila im je jedina škola, a nepismena majka jedini učitelj. Seoska ženska deca retko su završavale osnovnu školu, a posebno retko su napuštala selo radi daljeg školovanja.

Tridesetih godina 19. veka, Dimitrije Davidović se zalagao za školovanje ženske dece što je pre njega činio i Dositej Obradović. Prvi put se u Ustrojeniju devojačkih učilišta iz 1844. godine pominje i obrazovanje ženske dece. Davidović dopušta zajedničko školovanje muške i ženske dece do desete godine, a posle toga školovanje je moralo da bude odvojeno. Prva ženska osnovna škola u Srbiji otvorena je u Paraćinu 1845. godine, a 1846. godine počela je rad i prva ženska osnovna škola u Beogradu.

Broj ženskih osnovnih škola postepeno se povećavao, a 1871. godine ujednačeni su nastavni planovi u muškim i ženskim osnovnim školama. Put ka koedukaciji otvoren je zakonom Stojana Novakovića iz 1882. godine kojim je dozvoljeno da se muška i ženska deca školuju zajedno u seoskim sredinama u kojima nije bilo posebnih ženskih škola. Time je ostvareno da bar na osnovnoškolskom uzrastu ženska deca budu ravnopravna sa muškom.

Prva ženska gimnazija otvorena je 1905, dok je 1912. godine ženskoj deci dopušteno upisivanje u sve, do tada, muške gimnazije u Srbiji.

U drugoj polovini 19. veka pojavila se potreba za višim obrazovanjem ženske dece i juna 1863. godine donet je Zakon o ustrojeniju Više ženske škole u Beogradu. Pre nje u Srbiji nije postojala srednja škola za žensku decu izuzev privatnih škola za decu iz imućnijih i uticajnijih porodica. Viša ženska škola kontinuirano je postojala do 1914. godine, a od 1879. glavni cilj škole bio je školovanje učiteljica. U otporu školi, koji se javio sa raznih strana, izražavao se strah da će pismenost razorno uticati na patrijarhalnu porodicu. Škola je imala područnu imućnijih i obrazovanih slojeva srpskog društva koji su i bili glavni nosioci novih ideja u srpskoj patrijarhalnoj sredini.

Zakonom nije bilo zabranjeno, a ni dopušteno upisivanje žena na studije na Velikoj školi u Beogradu. Nedorečenost u zakonskim aktima i postojanje institucionalnog vanrednog slušaoca omogućili su nekim devojkama da se prijave na studije. Prva studentkinja, Draga Ljočić, prijavila se kao vanredni slušalac 1871. godine, ali je već 1872. godine otišla na sudije u Cirihi. Ona je bila prva žena sa fakultetskom diplomom u Srbiji. Uz odobrenje Jovana Boškovića rektora Velike škole, redovne studije otpočele su Leposava Bošković i Kruna Dragojlović i obe su diplomirale 1891. godine. Broj studentkinja se postepeno povećavao i na prelazu iz 19. u 20. vek žene su činile 10% svih beogradskih studenata. Osnivanjem Beogradskog univerziteta 1905. godine one su se ravnopravno sa muškarcima upisivale na ovaj univerzitet.

Školovanjem na visokim školama žene su ostvarile prvi korak u procesu sopstvene emancipacije. Njihovo školstvo bilo je uglavnom plod individualnih napora, ali ono pokazuje stepen modernizacije i samog srpskog društva.

Porast broja žena u intelektualnim profesijama bio je glavni dokaz opšte socijalne pokretljivi-

vosti, ali i veće ženske emancipacije. Međutim, univerzitetski obrazovane žene vrlo su teško ostvarivale svoje pravo na rad. Devojke sa završenim Filozofskim fakultetom tek su 1912. godine dobile pravo da polažu profesorski ispit, a posle Prvog svetskog rata im je dozvoljeno da predaju u svim razredima gimnazije. Bez obzira na obrazovanje koje su imale, a koje je bilo jednako kao i kod muškaraca, žene nisu mogle da se zapošljavaju na istim radnim mestima i polažu državne ispite kao muškarci. Stoga su žene pojedinih zanimanja vodile borbu za promenu svog položaja, priznavanje prava na školovanje, i obavljanje zanimanja za koje su se osposobile. To su činile uz pomoć brojnih društava i časopisa. Ograničenja žena stručnjaka bila su vezana za pravne prepreke koje su izvirale iz odredbi Gradanskog zakonika i Zakona o činovnicama. Prema njima, državni činovnici su mogli da budu samo oni koji su služili vojsku (to je bio jedan od argumenata koji je iznošen za rad Drage Ljočić, prve žene lekara u Srbiji) i građani koji su bili pod tutorskom nisu mogli da budu činovnici, što su prema Gradanskom zakonu bile udane žene.

Zapošljavanje žena, posebno u prestižnim profesijama, izazivalo je otpore. Obrazovane žene mogle su da grade karijeru čitav niz godina jedino u prosveti i zdravstvu, i to ne na rukovodećim mestima. Tek 1928. godine žene su dobile pravo da budu direktori škola. Iako je 1923. godine bilo žena koje su imale položen sudijski ispit, one dugo nisu obavljale poziv sudije zbog uverenja da žena sudija ne bi imala dovoljno autoriteta u srpskoj patrijarhalnoj sredini.

Pedesetih godina 20. veka liberalizacija politike uslovlila je i proširivanja uloge žene. U tom periodu žene se pojavljuju kao simbol lepote i poželjnosti.

Devedesetih godina 20. veka status žene se znatnije pogoršava, posebno u pogledu zapošljavanja, položaja na radnom mestu, problema porodice i slično. Pogoršanje radnog statusa žene ogleda se u feminizaciji i pauperizaciji društvenih delatnosti (prosveta, zdravstvo, kultura). Feminizacija pojedinih delatnosti znači da u pojedinim delatnostima radi natprosečno mnogo žena i da one čine bazu i srednji nivo osnovne hijerarhije, u kojoj ključna mesta drže muškarci. Problem pauperizacije, to jest osiromašenja, vezan je za smanjenje zarada zaposlenih u društvenim delatnostima što je pogodilo veliki broj žena.

Položaj žene u 19. i 20. veku pretrpeo je brojne promene koje su bile pravi pokazatelji njene emancipacije, ali i modernizacije srpske države i društva.

Ljubodrag Dimić, SRBI I JUGOSLAVIJA, Stubovi kulture, Beograd 1998, str. 190.

Istraživač velikog zamaha, analitičar procesa i događaja dugog trajanja, profesor dr Ljubodrag Dimić, autor moćne sinteze »Kulturna politika Jugoslavije 1918–1941«, kapitalnog djela srpske i jugoslovenske istoriografije, kritičar svake »istoriografije pod nadzorom«, autor više monografija, studija i mnoštva članaka o srpskom i jugoslovenskom društvu u XX vijeku, videnom kroz prizmu istraživačke rekonstrukcije kulturno-političke i društveno-ekonomske stvarnosti jugoslovenske države u njenom trajanju od 1918. do 1991, osvrnuo se i pod teretom saznanja, dilema i ličnih promišljanja, knjigom »Srbi i Jugoslavija« dao dragocjeno istoriografsko štivo saobrazno potrebi brzog i efikasnog upoznavanja čitaoca i sa ovako složenom temom.

Bogatstvo faktografije, rasporedene u poglavljima, *Prostor*, *Društvo* i *Politika*, sa *Uvodom* i *Polazištem* kojima sebi postavlja uslov da racionalno sagleda i sublimira različite istraživačke rezultate i doprinose (kako bi ova krajnje »otvorena tema« bila obrađena sa stanovišta »racionalnih znanja o prošlosti«) Dimić postavlja u vidu panorame različitih mišljenja, procjena i zaključaka, s mnoštvom statističkih činjenica, da bi ovom svojevrsnom sintezom učinio iskorak ka zadatom cilju. Za polazište ka tom cilju on uzima »znanje o prošlosti jugoslovenske države i srpskog naroda u XX vijeku«, konstatujući da su nam takva znanja danas »potrebniija nego ikad«. Ali, da bi se to znanje steklo potrebno je: iskoračiti izvan »granica« ličnog i generacijskog iskustva, osloboditi se uprošćenih i šematizovanih predstava prošlosti, napustiti mitove, posumnjati u »konačne istine«, osloboditi se herojskih sadržaja i ideoloških konstrukcija, prevazići dogme, stereotipe, zablude i tradicijske horizonte i same struke kako bi se racionalnim i kritičkim promišljanjem i upornim traganjem pronašla tačka oslonca »za budućnost«.

U analizi ove teme Ljubodrag Dimić polazi od potrebe traganja za odgovorom na ova pitanja: »Da li je srpski narod imao elitu spremnu i sposobnu da ga vodi kroz iskušenja XX veka? Da li su društvene grupe koje identifikuje istoričar imale neophodnu superiornost, moć, znanje da predviđaju događaje i utiču na njih, da sagledavaju i razumevaju društvene procese, da 'osećaju' društveno tlo koje stalno podrtava i da razaznaju ideje vodilje koje usmeravaju društvo ka progresu? Ko je uticao na puteve ko-

jim nam je prošla istorija u XX veku? Srpska historiografija i istoričar nemaju valjan istraživački odgovor na ta pitanja.»

Pred tolikim bremenom odgovornosti u ime struke, Dimić nastoji da racionalnim promišljanjem rasvijetli mnoge dileme koje se nametnu pri svakom razgovoru i analizi teme Srbi i Jugoslavija. Svjestan ovog izazova, autor polazi od premise da je srpsko pitanje uvijek nadilazilo granice Srbije, bilo u vezi sa susjednim balkanskim narodima i državama, a zbog reakcije velikih sila kao po pravilu dobijalo evropske razmjere. Ova knjiga govori upravo o 73 godine trajanja jugoslovenske države i o Srbima u njoj koji su ratovima otvorili srpsko pitanje, iznjedrili ostvarenje jugoslovenske ideje, stvaranjem jugoslovenske države i s obzirom na razbijanje Jugoslavije danas se može konstatovati da svoje pitanje u njoj nijesu uspjeli da riješe.

Uvjeren da se nad jednom epohom zaustavilo klatno vremena, da su uzroci i posledice vidljivi takvom omedenošću, svjestan istoričareve »sumnje bez kraja« – kako sam kaže – i otvorenosti teme Srbi i Jugoslavija, Dimić se opredjelio za sopstveno viđenje ovog pitanja na osnovu bogate analize raspoložive izvorne arhivske građe i bogate literature o ovoj temi.

Generalizujući historiografska iskustva prethodnika i savremenika, on konstatuje: »Jugoslovensko državno uređenje, ostvareno 1. decembra 1918, bilo je rezultat svjetskog rata, a novonastala Kraljevina SHS činjenica složene političke stvarnosti međuratne Evrope.« U pitanju je, konstatuje Dimić, nacionalna revolucija izvedena u znaku »narodnog jedinstva« s prevaziženjem »balkanizacije« i pokušajem ostvarenja države po modelu evropskih nacionalnih integracija iz druge polovine XIX vijeka.

Tokom rata 1914–1918, došlo je – konstatuje Dimić – do »sazrevanja svesti za okupljanje srpsva i formiranje velike države od Ohrida do Maribora i od Splita do Subotice.« Naime, poslije oslobođenja Stare i Južne Srbije u Beogradu se počelo razmišljati o većim zadacima nacionalnog ujedinjenja Srba na čitavom prostoru etnografskog prisustva, a takva razmišljanja postala su bliska političkoj (N. Pašić), naučnoj (J. Cvijić i S. Novaković), ekonomskoj (L. Paču) i vojnoj eliti okupljenoj oko časopisa »Pijemont«. Pobjedom načela »revolucionarnog raskida« sa Austrougarskom i proklamovanjem u Nišu načela konačnog »oslobođenja i ujedinjenja sve neoslobodene braće Srba, Hrvata i Slovenaca«, srpska vlada se odlučila da putem ratnog napora razriješi sopstveno i ovako shvaćeno sunarodničko pitanje.

Iako su se u novonastaloj državi našli pobjedinci i pobijedjeni, s mnoštvom kulturnih, vjerskih i socijalnih razlika, Kraljevina SHS – odnosno Jugoslavija »bila je – konstatuje Dimić – država pomirenja«. Zajednički život otpočeo je u znaku mnogih razlika i opterećenja propagandnim stereotipima o »pravедnom, korisnom« ratu i boju, ali i »bizantizmu«, sklonoj Srbiji što

je našlo mjesta u onovremenoj hrvatskoj i slovenačkoj štampi. Austrougarska je za ostvarenje svojih imperijalnih interesa na Balkanu »gurnula u rat Slovene na Srbiju« i time posejala duboke tragove mržnje, da bi prljavom propagandom i ratom u kome se čuo poklič na sveti katolički boj pothranila vjerske i nacionalne razlike između etnički srodnog slovenskog stanovništva. Zločini u Mačvi i ratni sudari na Jadru, Mačkovom kamenu, Gučevu i Kolubari bili su tragična razbojišta Srba i Hrvata, a »osveta klerikalizma« po nalogu pape Pija X podsjećala je po svemu na nedavni »džihad« turskih sultana protiv Srbije i Crne Gore. Pored vojnopoličke dimenzije, rat je imao i nesumnjivi religiozni i bratoubilački karakter, a to nije moglo ne odraziti se i na prirodu samog ujedinjenja. Ako se uzmu u obzir ogromna stradanja Srbije i Crne Gore u ljudstvu i materijalnim dobrima i činjenica da je oko 14% vojnika Slovena bilo u austrougarskoj vojsci, već samo ta okolnost može ilustrovati sa kakvim je povjerenjem počeo život u novoj državi. Ipak, vjerujući da je ratom ostvareno jedinstvo korisno za sve i da se stiglo do željenog cilja, smirivale su se ratom razbuktale strasti i širilo nadanje u zajedničku budućnost.

Umjesto racionalnog promišljanja kod Srba, duhovno nepripremljenih za zajednički život, već opsjednutih romantičarskim shvatanjem »jugoslovenskog duhovnog jedinstva« na cjelokupnom etničkom prostoru, dolazi do potpunih, negativnih saznanja s primjenom modela o unutrašnjem ustrojstvu države. Takvo suočavanje pratilo je negodovanje Vatikana i teritorijalno presezanje sa Italijom oko neprihvatanja Tajnog londonskog ugovora.

Od samog početka stvaranja i borbe za međunarodno priznanje Kraljevina SHS imala je – konstatuje Dimić – preteško breme odgovornosti zbog funkcije: da sprečava obnovu germanske opasnosti, da bude sanitarni kordon idejama Oktobarske revolucije i eksponent francusko-britanskih interesa na Balkanu u odbrani versajske političke formule Evrope.

Srpski političari nijesu uvidali (ili nijesu htjeli da vide) da je ideja o »etničkom unitarizmu« pragmatična fikcija i gola iluzija koju Slovenci i Hrvati uporno odbijaju. Hrvatsko istorijsko državno pravo sa plemstvom i gradanstvom bilo je i ostalo neotudivi dio hrvatske nacionalne svijesti, a srpski i jugoslovenski političari olako su shvatili da je trijalizam »troimenog naroda« nemoguće dovesti na unitarističku političku formulu. Dimić na jednom mjestu konstatuje: »Kraljevina SHS bila je država srpskog naroda u kojoj je zajednički živio sa Hrvatima i Slovencima«, što zapravo znači da je srpska elita pretpostavila ujedinjenje uvećanju srpske države. To je prije svega značilo da su se 1918. svi Srbi okupili pod jednim državnim krovom i da je to bila prilika da se »izrazito policentrični« srpski narod integriše u okvirima takve jugoslovenske zajednice.

Sagledavajući prostor novonastale države, autor konstatuje da je to zapravo bio »seoski okean« sa 80% stanovništva na selu, sa 205 gradova i 350 varošica razbacanih po tom etnički, kulturno, vjerski i društveno različitom stanovništvu uglavnom dezintegriranom u uslovima vezanosti za osmanlijsku i austrougarsku imperiju. Policentričnost srpskog društva formiranog oko više kulturnih, ekonomskih, duhovnih i političkih centara i stalne migracije koje su ga kao udes pratile, nasuprot osjećanju srodnosti i solidarnosti, nije prevaziđena tako da se i ovaj vijek završava u znaku novih rasejanja i dijaspora.

Na osnovu statističkih pokazatelja autor konstatuje: »Isključivost i gubitak osećaja za celinu presudno je uticao da se srpski etnički prostor u XX veku permanentno sužava, jer se od srpskog etničkog bića lako i 'bezbolno' otuduju Srbi katolici i Srbi muslimani«. Prema popisu iz 1921. Srbi su činili 44,57%, 1948 – 41,51%, a 1981 – 36,30% stanovništva Jugoslavije. Prirodni priraštaj u Kraljevini SHS sa 14,5% pao je, konstatuje Dimić, u naše vrijeme na 3–5%. Da su religije bile svojevrsne vododjelnice nacija pokazuju i podaci da je 1921. bilo 46,67% pravoslavnih, 39,29% katolika i 11,20% muslimana. Stalno smanjivanje srpskog etničkog korpusa na vjerskom i demografskom planu prati i sužavanje nacionalne teritorije.

U autarhičnosti društva, kulture, privrede, ekonomije i nacionalnih shvatanja autor nalazi razloge odvojenosti Srba od evropskih i svetskih tokova, sve to ilustrujući mnoštvom uporednih pokazatelja. Jugoslovenski prostor bio je rubno područje tri velike civilizacije, a srpska elita, uvijek kratkog daha, nije bila u stanju da ni u samih Srba prevlada razlike na političkom i duhovnom planu i da ih integriše, ni u monarhističkoj ni u republikanskoj Jugoslaviji od 1918. do 1991. godine.

Politički život Jugoslavije i Srba u njoj na prostoru velikih podjela i vjerskog limesa između pravoslavlja, katoličanstva i islama, kao i život u znaku dubokih razlika između Istoka i Zapada, poslije odigrane uloge u hladnoratovskoj blokovskoj podjeli svijeta i nestanka bipolarnih sistema, kao da je bio predodređen za rušenje iznutra raspaljivanjem nacionalnih strasti, potpomognutih velikim lomovima u socijalističkom svijetu izazvanim rušenjem Sovjetskog Saveza. U ovom velikom polomu u iznutra urušenoj Jugoslaviji otvorilo se srpsko pitanje u svim dimenzijama njegove neriješenosti i ovaj pogled s kraja vijeka Ljubodraga Dimića snagom argumenata za i protiv pretpostavlja mogućnosti širokih, novih promišljanja i traganja na osnovu njegove već poslovilne »sumnje u konačnost saznanja«.

Đorđe Borozan

Branislav Božović, BEOGRAD POD KOMESARSKOM UPRAVOM 1941. GODINE, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1998, str. 384.

Ova istorijsko-publicistička monografija B. Božovića (autora 20 knjiga, 72 članka po časopisima i zbornicima i oko 130 tekstova i feljtona po novinama iz istorije Srbije u 20. veku) – nastavak je njegove vredne knjige objavljene 1995. godine »Beograd između dva svetska rata, Uprava grada Beograda 1918–1941. godine«.

U najnovijoj knjizi na osnovu serioznog istraživanja dokumenata stranog i domaćeg porekla, memoarske građe i literature obrađuje četvoromesečnu komesarsku upravu u Beogradu 1941. godine. To su bili sudbonosni dani za Srbiju i srpski narod.

Posle poraza Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941, koji je usledio kao odmazda za 27. mart, srpski narod je doveden u najnezavidniji položaj u modernoj istoriji u poređenju sa drugim evropskim i jugoslovenskim narodima. Ostao je bez svoje države, Beograd je porušen bombardovanjem, bio je izložen genocidu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), progonima sa Kosova i Metohije i iz Makedonije, a denacionalizaciji u jugoistočnoj Srbiji anektiranoj od Bugarske.

Srbija je bila okružena neprijateljskim državama i režimima. Na Savi, Dunavu i Drini bila je država zla – NDH, Bugarska je pretendovala na srpske teritorije sve do ušća Morave, Mađarska na Bačku i Baranju, Albanija na Kosovo i Metohiju, muslimani u Sandžaku stupili su u kolaboraciju sa Italijanima, crnogorski separatisti vodili su antisrpsku politiku, mađarski okupator vršio masakre nad Srbima, folksdojčeri dobili status vladajućeg naroda. Srbija je svedena na teritoriju od pre Berlinskog kongresa.

U takvim uslovima na scenu je stupila Komesarska uprava 1. maja 1941. Njeno formiranje sa Milanom Aćimovićem na čelu išlo je preko nemačkog komandanta Srbije. Komesarska uprava je bila izvršno-upravni organ vojnookupacione uprave i administrativno-politička osnova za lakše ostvarivanje okupacionih zadataka, a pre svega, tekućih upravno-privrednih i političko-propagandnih zadataka.

Ukupna struktura okupacione i kvislinške vlasti u Srbiji počivala je na vojnoj sili Nemačke, a njen zadatak bio je da sprovede pacifikaciju Srbije, uguši otpor naroda protiv okupatora, obezbedi mir u Srbiji i njene privredne resurse stavi u službu Trećeg rajha.

Stvaranje te uprave kao vazalskog profašističkog režima, predstavljalo je negaciju jugoslovenske vlade u Londonu i »dokaz« da Jugoslavija više ne postoji.

U šest poglavlja autor je iscrpno obradio okupatorsku i kvislinšku upravu u Beogradu, njihove organe i organizacije, međusobne odnose, način upravljanja, teror i zločine nad narodom, komunistima i antifašistima koji nisu priznali okupaciju, već povelu borbu za osvajanje slobode, ali i vlasti, posebno, delovanje obaveštajnih i policijskih službi i sl.

Bogato ilustrovana – fotografijama, šemama, pregledima, faksimilima dokumenata, sa spiskom korišćenih izvora i literature i registrom ličnih imena – svojim sadržajem, suptilnom rekonstrukcijom i obradom najvažnijih pitanja iz života i rada okupacione i kvislinške uprave i borbe antifašističkih snaga – knjiga budi naša sećanja i emocije, pokazuje koliko je okupacija bila teška, kvislinštvo nedostojno srpskog naroda, koliko je te 1941. godine sloboda bila daleko i skupa.

Glavna meta Komesarske uprave bio je slobodarski duh Beograda, njegovih protagonista – komunisti, posebno, koji su se u tim teškim danima ponašali u duhu stihova, poruke Marine Cvetajeve: »Dok u ustima pljuvačke ima, naoružana je otadžbina«.

Ova monografija je na neki način i spomenik Beogradu i 1941. godini i autorov poklon voljenom gradu. Njena vrednost je, pre svega, u tome što sadrži pravo bogatstvo podataka, imena sa obe strane barikade, analiza, istorijske dokumentacije, što je vredan prilog istorijskom pamćenju i nezaboravu.

Istorija nudi mudrost kojom prošlost određuje razumevanje sadašnjosti i omogućava nagoveštaj budućnosti. Sadašnjost i budućnost su svrha istorije. To i pokazuje ova knjiga koja kao vredan prilog boljem razumevanju 1941. godine u Srbiji i Drugog svetskog rata, posebno razornog i genocidnog nad srpskim prostorima i narodom, doprinosi formiranju racionalne istorijske svesti.

Mirosljub Vasić

Dr Nikola Živković, dr Petar Kačavenda, SRBI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ, Izabrana dokumenta, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1998, str. 396.

Istina o stradanju jugoslovenskih naroda, posebno Srba, Jevreja i Roma na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske u periodu od aprila 1941.

do maja 1945. godine duže vreme je skrivana, pre svega iz političkih razloga. Shodno tome, primarni arhivski i drugi izvori koji sadrže činjenice o zločinama ustaša i njihovih saradnika, koji su imali upravnu i izvršnu vlast na području NDH, bili su nedostupni. Sve je to onemogućavalo temeljita istraživanja ove tematike, pa se i jugoslovenska historiografija nedovoljno bavila ovom problematikom, a i ono što je urađeno, ograničenog je dometa, tako da ni danas nema pouzdanih pokazatelja. To je bila i osnovna motivacija autora Petra Kačavende i Nikole Živkovića da istraže i prezentiraju dostupnu dokumentaciju o stradanju Srba u ovom mračnom i pogibeljnom periodu za srpski narod.

Najznačajnija izvorna dokumentacija o ustaškim zločinima uništena je ili, pak, zadržana, a ostali arhivski izvori, nastali radom organa vlasti ustaške NDH, pohranjeni u Arhivu Hrvatske i područnim arhivima, dugo su bili nesređeni, tako da ni oni nisu bili lako dostupni naučnim radnicima.

Dokumenta uneta u ovaj zbornik pokazuju načine i metode kojima se služila ustaška vlast da uništi pripadnike srpske, jevrejske i romske nacionalnosti, pa delimično i antifašistički opredeljene Hrvate, i zapleni njihovu imovinu na celokupnoj teritoriji NDH. Tačan broj žrtava i visinu materijalne štete, autori nisu bili u mogućnosti da utvrde, jer je za to bio potreban timski i dugotrajni rad različitih stručnjaka i daleko veća mogućnost korišćenja relevantne grade, posebno one koja se nalazi iza sedam brava.

Radovi o sistematskom istrebljenju Srba, Jevreja i Roma, koji su se pojavili šezdesetih i sedamdesetih godina, pisani su na osnovu oskudne grade, odnosno one koju su vredni istraživači mogli da priberu iz raznih fondova i dokumentacije, pa i na osnovu sećanja preživelih zatočenika, interniraca i drugih. Često nepotpuni, ti radovi ne objašnjavaju mnoge značajne događaje i procese, pa je to jedan od razloga što se i do današnjih dana teško može utvrditi broj žrtava pogubljenih na pojedinim stratištima, kao što su logori na srednjem toku Save – Jasenovac, zatim: Jadovno, Garavica, Petrova Gora i mnogi drugi na području Korduna, Banije, Slavonije, Like i Bosne i Hercegovine, broj bačenih u jame i bezdane, proteranih sa tog područja, prekrštenih odnosno prevedenih iz pravoslavne u katoličku veroispovest. Stoga je teško bilo utvrditi i počinjenju pljačku i štetu imovine ovih naroda itd.

Ova knjiga je radena na osnovu arhivskih izvora, koji se čuvaju u fondovima Arhiva i dokumentacije Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Jugoslavije, Arhiva i dokumentacije Saveznog ministarstva za unutrašnje poslove, arhivske zbirke i dokumentacije Jevrejskog istorijskog muzeja, dokumentacije Jugoslovenskog crvenog krsta, Istorijskog arhiva u Banjaluci i drugih institucija koje su u svojim zbirkama skupile ovakvu i

sličnu arhivsku građu, zatim memoarsku građu i kazivanja pojedinaca.

Autori su u zbirku uvrstili kako neobjavljena, tako isto i publikovana dokumenta iz raznih zbornika i drugih knjiga sa ovom tematikom. U prvom redu to su: »Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u u Jugoslaviji«, »Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu«, »Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945«, »Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske« i niz drugih koji su im bili dostupni, kao što su saopštenja Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Drugom svetskom ratu, Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača za Hrvatsku, te trotomni zbornik Antuna Miletića »Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945«.

Razume se da je korišćena i relevantna literatura među čijim autorima su Fikreta Jelić-Butić, Tone Ferenc, Slobodan Milošević, Nikola Živković, Petar Kačavenda, Milan Bulajić, Jovan Pejin i drugi.

Dokumenta u knjizi razvrstana su po hronološkom – tematskom principu. Doneta su izvorno bez bilo kakvih intervencija. Na kraju svakog dokumenta, navedeno je gde se on nalazi, odnosno odakle je preuzet, ukoliko su u pitanju oni koji su već objavljeni.

Ovim zbornikom, koji sadrži instruktivan uvodni tekst i 237 odabranih dokumenata, pruža se veća mogućnost istraživačima i svim drugim zainteresovanim da bolje sagledaju položaj Srba i njihove žrtve u NDH. Samim tim, daje se i doprinos utvrđivanju istine o zločinima ustaša nad srpskim narodom u Drugom svetskom ratu.

Slavko Vukčević

JASENOVAC–SISTEM USTAŠKIH LOGORA SMRTI, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. aprila 1996, Muzej žrtava genocida, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 242.

Zbornik radova »Jasenovac–sistem ustaških logora smrti« sadrži saopštenje sa naučnog skupa održanog povodom 22. aprila 1945. – Dana sećanja na žrtve genocida, koji je određen Zakonom o osnivanju Muzeja žrtava genocida. Tog dana je grupa od oko 1000 preostalih golorukih logoraša ustaškog logora Jasenovac izvršila proboj, prilikom kojeg je preživelo oko 87 ljudi.

Na skupu je bilo ukupno 16 učesnika, od čega 9 doktora nauka i dva magistra. Pored poz-

dravne reči dr Petra Kačavende, direktora Instituta za savremenu istoriju i uvodnog izlaganja dr Milana Bulajića, direktora Muzeja žrtava genocida, u zborniku su prezentovani naučni radovi istraživača iz Instituta za savremenu istoriju. Magistar Milan Koljanin, u radu *Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske*, hronološko–problemski razmatra zakonodavstvo ustaške vlade koje je nastalo po ugledu na nacističke rasne zakone, ali je i imalo svoje specifičnosti. Zakoni i uredbе bili su pravno pokriće državnom teroru i genocidu koji su ustaše vršile nad Srbima, Jevrejima i Romima. U tom kontekstu posebno su važni zakoni o logorima. Obimno i raznovrsno hrvatsko fašističko zakonodavstvo upućuje na zaključak da je u NDH zločin postao zakon, što je autor utvrdio na osnovu analiziranih pravnih akata ustaške države i drugih istorijskih izvora. Izlaganje dr Venceslava Glišića, *Još jednom o Jasenovcu*, daje pregled dosadašnjih objavljenih historiografskih i publicističkih radova o jasenovačkom logoru. Tekst dr Nikole Živkovića, *Pljačka srpske i jevrejske imovine i kolonizacija*, govori o jednom od aspekata genocida nad narodima koji su u ustaškoj ideologiji proglašeni za »nepoćudne«.

Naučni rad vojnog istoričara i nekadašnjeg načelnika Arhiva Vojnoistorijskog Instituta Antuna Miletića, *Prilog utvrđivanju imenom broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac*, ima veliki historiografski značaj jer rezultati autorovog istraživanja daju doprinos što tačnijem utvrđivanju približnog broja žrtava jasenovačkog logora, imenom i prezimenom. Rad ima nekoliko priloga: tabela sa pregledima broja i imena žrtava po mestima, skica i crteža logora, faksimila dokumenta. Poseban značaj ima objavljeni, do sada najpotpuniji spisak 87 preživelih zatočenika proboja 22. aprila 1945, do kojeg je autor došao posle dugogodišnjeg serioznog istraživanja jasenovačkog logora.

Zbornik prezentuje i radove kustosa i spoljnih saradnika Muzeja žrtava genocida; preminulog, dr Miloša Hamovića, *Morbidne manipulacije sa žrtvama Jasenovca*; Ane Požar, *Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša*. Rad je nastao na osnovu prikupljenih sećanja preživelih meštana. Poseban vrednost rada je u objavljenom spisku nastradalih meštana sela tzv. »Banjskog trokuta« – Strmen, Crkveni i Ivanjski Bok; Nenada Antonijevića, *Akta policije i suda u NDH, u Banja Luci iz 1941. i 1942 (analiza sadržaja)*; Daneta Lastavice, *Pretvaranje koljača u žrtve*; Petra Zinaića, *Prilog o broju Kordunaša ubijenih u Jasenovcu*. Ana Požar je predstavila knjigu Dragoja Lukića, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945, Jasenovac–sistem ustaških logora smrti (separat)*. Autor knjige je objavio spisak do sada utvrđenog broja od jednog dana do 14 godina usmrćene u Jasenovcu, imenom i prezimenom, 19.544 mališana koji su stradali u periodu od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945, posle tridesetogodišnjeg istraživanja. Najviše je

stradalo srpske dece (12.113), zatim romske (5.312) i jevrejske (1.927). Prosek starosti stradale dece bio je sedam godina i dva meseca. Knjiga je nastala kao plod rada na istraživačkom projektu Muzeja žrtava genocida i Saveznog zavoda za statistiku Revizija popisa »Žrtve rata 1941–1945« iz 1964. godine, u okviru kojeg je rad na utvrđivanju broja dece žrtava rata na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske u toku Drugog svetskog rata.

U zborniku se nalaze i radovi istraživača Instituta za bezbednost dr Predraga Ilića, *Vatikan i Jasenovac*, u *svetlu dnevnika msgr. Đuzepea Masučija*, koji je dao pun doprinos naučnom utvrđivanju činjenica o umešanosti Vatikana u zbivanja u NDH i jasenovačkom logoru i genocidu koji je izvršen nad Srbima, Jevrejima i Romima; pedagoga, autora dela »Škola i genocid«, dr Đorda Lekića, *Jasenovac–najveći srpski grad pod zemljom* koji je pokušao da objasni kako kroz nastavne sadržaje vaspitanja i obrzovanja prikazati genocid deci školskog uzrasta; preživelog zatočenika Čedomira Hubera, *Kruj logora Jasenovac*, koji je predstavio svoje videnje proboja logora i prestanka njegovog postojanja; predsednika Romskog kulturnog kluba, mr Dragoljuba Ackovića, *Neki problemi u vezi sa utvrđivanjem broja romskih žrtava u II svetskom ratu* koji je objasnio koje su poteškoće u istraživanju genocida nad Romima u Drugom svetskom ratu, a posebno u NDH; generala JNA, narodnog heroja i jednog od utemeljivača OZNE Jefta Sašića, *Nema više stvarne Jugoslavije* sa ličnim videnjem Drugog svetskog rata i događanja i odnosa u Jugoslaviji posle rata kao i najnovije vreme koje je dovelo do prestanka postojanja SFRJ, države u čijem je stvaranju aktivno učestvovao i autor članka.

U zborniku je objavljen i referat dr Milana Bulajića, *Oskrnavljeni Jasenovac–medunarodni status* (referat sa Okruglog stola povodom Dana sećanja na žrtve genocida u Beogradu, 22 aprila 1994). Na kraju prvog dela knjige objavljena je završna reč dr Milana Bulajića.

U drugom delu su predstavljena izlaganja saopštenja na konferenciji za štampu u Međunarodnom pres–centru 22. maja 1996. godine, tematski bliska naučnom skupu. Konferencija je održana povodom ideje hrvatskog predsednika i istoričara, dr Franje Tuđmana, da nekadašnje spomen–područje Jasenovac pretvori u memorijalni kompleks hrvatskog nacionalnog pomirenja gde bi bile sahranjene kosti partizana, ustaša i domobrana–Hrvata, kao i akcije Muzeja žrtava genocida o međunarodnoj zaštiti (UNESKO) jasenovačkog spomen–područja, i formiranja međunarodnog komiteta stručnjaka za istraživanje jasenovačkog logora. Spomen–područje je zbog poslednjih ratnih događaja na tlu nekadašnje Jugoslavije razbijeno na nekoliko državnih suvereniteta (Republika Hrvatska, Bosna i Hercegovina, odnosno Republika Srpska). Inicijativu Muzeja podržali su Savez jevrejskih opština, Romski kulturni klub, jevrejske, romske i boračke organizacije i udruženja u Jugosla-

viji i svetu, državni organi Srbije i Jugoslavije. Publikovana su izlaganja dr Milana Bulajića, direktora Muzeja žrtava genocida, Ace Singera, predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Dragoljuba Ackovića, predsednika Romskog kulturnog kluba, generala Stevana Adamovića ratnog komandanta IV srpske brigade NOVJ koja je prva ušla u napušteni logor, Ane Požar i Jovana Mirkovića, bivših direktora spomen–područja Jasenovac.

Objavljivanje ovih istraživačkih radova ima veliki značaj u objašnjavanju korena današnje jugoslovenske krize i zbivanja na području nekadašnje Jugoslavije od 1991. do današnjih dana (razbijanje i raspad Jugoslavije), kao i rasvetljavanju jedne od doskora »tabu–teme« u jugoslovenskom društvu i »bele mrlje« u jugoslovenskoj historiografiji – zločinima genocida koje su u Drugom svetskom ratu nad Srbima, Jevrejima i Romima počinile ustaše, uz podršku većine Hrvata i muslimana.

Nenad Antonijević

Bojan B. Dimitrijević, VALJEVSKI RAVNOGORCI, Jugoslovenska vojska u otadžbini u Valjevskom kraju 1941–1945, Srpska reč, Beograd – Istorijski arhiv, Valjevo 1998, str. 320+32 ilustracije

Monografija Bojana Dimitrijevića »Valjevski ravnogorci«, iako kao predmet ima lokalnu temu, po svojim demenzijama i dometima, predstavlja značajno historiografsko delo. Valjevo nije slučajno odabrano, ono je reprezentativni uzorak iz čijeg se miljea zbivanja dobija i opšta slika kako Ravnogorskog pokreta, tako i ratnog meteža u Srbiji u celini.

Zašto je to tako? Pre svega, treba poći od toga da Valjevo i njegova okolina imaju bogatu prošlost i dugu istorijsku tradiciju. U tom delu Srbije ili u njegovoj okolini odigrala su se značajna zbivanja tokom Drugog svetskog rata. Tu su se već sredinom 1941. godine javila dva antifašistička pokreta. Valjevo je bilo važno središte okupatora i kvislinga. Ono je najjače uporište ljotičevaca, prvo posle Smedereva. U neposrednoj okolini nastao je Ravnogorski pokret i tu je duže vreme bilo sedište njegovog rukovodstva. Pomenimo i neke značajne događaje: partizansku i četničku saradnju, a potom njihov raskol, važne sastanke i skupove: Struganik, Brajići, Divci, selo Ba. Relativne vojne aktivnosti u ovom kraju bilo je ne samo 1941. i 1944, već i tokom 1942. i 1943. godine.

Iz sveukupne ratne i političke situacije u Valjevskom kraju mogu se izvlačiti zaključci go-

tovo opštevažeći za ceo Ravnogorski pokret. Dakle, u principu nije reč samo o lokalnim zbivanjima u toku rata, iako su oni, prirodno, u gro planu, već su događaji u tom regionu zahtevali širu eksplikaciju.

Bojan Dimitrijević je na osnovu prvorazrednih izvora, neobjavljenih i publikovanih; mnoštva literature, domaće i strane; štampe, sećanja i publicistike napisao solidan rad, sa znalački urađenom sistematizacijom, čija je čvrsta armatura omogućila da materiju izloži logičnim sledom, da umešno vodi tekst, da razdvoji opšte od posebnog, odnosno da ono što se direktno ne odnosi na Valjevski kraj i naslovljenu temu, obradi do u pojedinosti, ali da pri tom ne izostavi gotovo ništa što je neophodno za razumevanje Ravnogorskog pokreta u celini.

Jedno od tih pitanja, ali izuzetno značajno, jeste odnos Ravnogorskog pokreta prema Nemcima. Ono je dosta uspešno objašnjeno u poglavlju »Kolaboracija ili egzistencija«. Tu su, zapravo, prikazani primeri borbe i saradnje, zavisno od trenutne situacije na terenu. U tom delu, trebalo je navesti i generalni stav Ravnogorskog pokreta prema Nemcima. A on je: da su za ravnogorce Nemci bili glavni neprijatelji, a potom partizani. No, kako se Nemci nisu mogli savladati bez pomoći Saveznika to su, ipak, partizani u datom trenutku izbjicali u prvi plan kao neprijatelji. Saveznici su kasnije pristigli, ali ne kao ravnogorski već kao partizanski saveznici, i čitava strategija Draže Mihailovića je propala. On i njegove vojne jedinice našli su se u taboru poraženih – Nemaca i kvislinga.

Jedna od vrlina ovoga rada je i u tome što je njegov autor dosta uspešno prikazao borbenu aktivnost ravnogoraca i njihovu stvarnu snagu i ratni učinak. Sve te borbe, posebno 1942. i 1943. godine, vođene su uglavnom sa Ljotičevim dobrovoljcima i Državnom stražom, a samo povremeno s Nemcima. U tom vremenu, u slučaju pojave partizana, ravnogorci su se usmerili više prema njima. Njihova borbena aktivnost nije bila spektakularna. Sve su to bile manje–više čarke, a sukobi sa Nemcima su bili više na nivou incidenata. Otuda su im Saveznici s pravom prebacivali da su neaktivni u odnosu na glavnog neprijatelja – Nemce.

Zašto je to tako, odgovor se može naći u odeljku pod naslovom »Ravnogorska organizacija u zenitu«, gde je, pored ostalog, iscrpno prikazana ravnogorska vojna i teritorijalna organizacija, vojna struktura, naoružanje i oprema vojske, starešinski sastav i dr. Iz svega toga se vidi kakva je to vojska bila i kakve su njene ratne mogućnosti. Slabo naoružana i nedovoljno obučena, dosta loše odevena, statična, uglavnom vezana za lokalni teren, sa prevelikom samostalnošću starešinskog kadra, nedovoljno motivisana – JVUO nije bila kadra za veće borbene poduhvate i njen stvarni ratni učinak je bio, može se reći, minimalan. Ovome treba dodati da je JVUO uvek morala da ima u vidu i

žestoku odmazdu Nemaca nad stanovništvom u slučaju pogibije njihovih vojnika.

Adekvatna pomoć od strane Saveznika je izostala iz strateških i drugih razloga. I upravo je to ta uslovljenost jedno s drugim: ako je izostala vojna pomoć, kako se onda mogla očekivati veća aktivnost. I tu se krug zatvara.

No, svejedno, iz cele ekspozicije se vidi i smisao i svrha pokreta otpora: neprijatelj nije mogao bezbedno i bezbrižno da se kreće i eksploatiše ljudske i materijalne potencijale zemlje i svakako da je zbog toga morao za Srbiju da veže znatno veće vojne i druge snage. Iz toga se može izvući i jedna pouka: da nije bilo srpske nesloge i više vojnih formacija međusobno suprotstavljenih, Nemci bi bili u daleko težoj situaciji i bile bi im potrebne još veće vojne snage. Ali, Srbi nisu ništa iz istorije naučili, pa se podele ponavljaju i danas.

O zločinima i teroru ravnogoraca nad sopstvenim narodom iz ideoloških pobuda u radu je pisano usput, a nešto više u poglavlju »Progon komunističkih simpatizera«. Sve je nekako blago prikazano i stiče se utisak da su zločini minimizirani, a često i opravdavani time što je isticao da su to činili i komunisti.

Možda je sve vrste terora nad narodom trebalo skoncentrisati na jednom mestu. Utoliko pre, što je ravnogorcima, osim pasivnosti i saradnje sa Nemcima, pripisivano i dosta zločina i terora nad sopstvenim narodom.

Ipak, objektivnost Bojana Dimitrijevića ne treba dovoditi u sumnju, jer je on, pored zločina, saopštio i više slučajeva ekcesa i nepriemeranog ponašanja pripadnika JVUO: silovanja, maltretiranja, kabadahiluka, pijančenja i slično. U tome posebno nije štedeo Nikolu Kalabića, komandanta Kraljevske gorske garde.

Zbog dosadašnje neujednačenosti i pogrešaka u upotrebi termina u historiografiji o Ravnogorskom pokretu, Dimitrijević se tome više posvetio i ukazao na neadekvatne termine i sintagme, a istovremeno vrlo uspešno objasnio i definisao pojmove kao što su četnici, četnici Koste Pećinca, Mihailovićevi vojni četnici, JVUO, Ravnogorski pokret, ravnogorci i slično. Međutim, kad je u pitanju partizanski pokret, autor nije bio uvek dosledan. Najčešći mu je izraz komunistički partizani, kao da je bilo više pokreta pod nazivom partizani. Ali, što se više bližio kraju pisanja, sve je više upotrebljavao ustaljenu terminologiju.

Na nekoliko mesta u radu se kao agrumentacija koriste književni tekstovi. To je u našoj historiografiji ređe primenjivano. Umetnička vizija događaja može imati snagu agrumenta ako se upotrebi uz druge izvore i naznači da je umetnik tako video ili ocenio događaje. Bojan Dimitrijević je tako postupio opisujući bitku na Jelovoj gori početkom septembra 1944, citirajući književnika Ijubomira Simovića i Milovana Bojića. To je urađeno dosta efektno i doprinosi zanimljivosti teksta. Drugom prilikom, Dimitrijević citira književnika Danka Popovića iz poznate »Knjige o Milutinu«.

Inače, treba reći da Dimitrijević izvorima i literaturom vlada dobro. On zna da ih koristi i uklopi u svoje zamisli. Samo izuzetno dozvoli da ga oni vode i vladaju njime.

Istakli bismo nekoliko primera vrline ovoga teksta. Na prvom mestu, život pod okupacijom u Valjevskom kraju, posebno u samom Valjevu, plastično je prikazan sa konkretnim pokazateljima. To je autorov doprinos upoznavanju opštih prilika i života u uslovima okupacije. Čini se da je to do sada dosta zanemarivano.

Povremeno je rad B. Dimitrijevića uzbudljivo štivo, koje se čita u jednom dahu, kao na primer borbe oko zauzimanja Valjeva od strane partizana, septembra 1944. godine. Umešnim citiranjem sećanja, partizana i ravnogoraca, i dokumenata, Dimitrijević je konfrontirajući podatke, napisao dosta uverljiv tekst koji bi trebalo da je najbliži istini.

Jedna od vrlina ovog rada jeste i u tome što je autor malo pitanja ostavio otovrenim ili bez odgovora. On je nastojao da o svemu iznese svoje mišljenje, pa i po cenu da pogreši.

Zbog kritike dosadašnje istoriografije o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, čitajući tekst Dimitrijevića, na momente se može steci utisak da je autor pristrasan prema Ravnogorskom pokretu. Međutim, tokom čitanja, posebno imajući u vidu zaključne stavove u delovima teksta i kritičke opservacije, uveravamo se u suprotno, odnosno da je autor kritičan i objektivn prema Ravnogorskom pokretu.

Zaključak je sažet i jezgrovit. Gotovo prema svim kontradiktornostima u istoriografiji zauzet je stav, uglavnom ispravan. Jedino se postavlja pitanje za ocenu autora da su ishod rata odlučili u istoj meri – spoljni faktor (Saveznici) i unutrašnje slabosti Ravnogorskog pokreta. Čini se da je prevashodni bio spoljni faktor, koji je umnogome bio uslovljen unutrašnjim stanjem u pokretu.

Otuda se i postavlja pitanje: da je Ravnogorski pokret bio bolje organizovan i da je bio aktivniji u ratnim dejstvima, da li bi ishod bio isti ili drugačiji? Ili je, pak, u pitanju partizanski saveznik – SSSR i Staljin, koji je, svakako, mogao da utiče na zapadne saveznike da pomognu partizanski pokret? Uostalom, samim dolaskom Crvene armije u Srbiju, jasno je bilo koja će strana pobediti.

Monografija Bojana Dimitrijevića »Valjevski ravnogorci« je nesumnjivo dobro urađena, zanimljiva i sa dosta novih pogleda koji podstiču na razmišljanje. Ona je svakako značajan doprinos srpskoj istoriografiji o Drugom svetskom ratu i može poslužiti kao uzor kako bi trebalo pisati lokalnu istoriju.

Knjiga, osim izvora i literature, ima vrlo pregledan prilog »Formacija valjevskih jedinica JVUO 1942–1945«, registar ličnih imena i blok od dva autorska tabaka gotovo nepoznatih ilustracija iz foto kolekcije Vladana M. Radosavljevića.

Milan Vesović

Samuel P. Huntington, *THE CLASH OF CIVILIZATIONS AND THE REMAKING OF THE WORLD ORDER*, Simon & Schuster, New York 1996, str. 368.

Svojim istoimenim tekstom, iz koga je nastala knjiga »Sudar civilizacija«, objavljenim u časopisu »Foreign Affairs« 1993. godine, Semjuel Huntington je privukao ogromnu pažnju. Kako se navodi u predgovoru naslovljene knjige, pomenuti članak je proizveo trogodišnje diskusije svetskih razmera, kao nijedan sličan tekst od kraja četrdesetih godina. Ova knjiga je produbljivanje autorovih teza koje je započeo pomenutim člankom. Po efektu i odjeku u publici, Huntingtonova knjiga stvorila je novu kontroverzu, kao i »Kraj istorije« Frensis Fukujame. Ko je Semjuel Huntington? Redovni profesor na Harvardu i čelnik nekoliko ustanova za (geo)strateške studije, urednik spoljnopolitičkog magazina i jedan od bivših administrativaca Džimija Kartera. Njegov »Sudar civilizacija« laskavo su ocenili i uglednici kao što su Henri Kisindžer i Zbignjev Bžežinski.

Autor smatra da njegov rad ne treba da se posmatra kao naučno delo, već kao interpretacija evolucije globalne politike posle ere hladnog rata. Ipak, naglašava on, namerava je da ponudi jedan model i okvir za sagledavanje globalne politike koji će biti od koristi naučnicima, ali i kreatorima politike pružajući im upotrebljiva »sočiva« za vreme u kome živimo i za bližu budućnost, pre svega.

Civilizacije su osnovni pojam oko kojeg autor plete svoje kazivanje. Predočavajući presek njihovog nastanka i današnjih odnosa na planeti, sagledan kroz civilizacije koje postoje, on predstavlja današnjicu kao novu eru u kojoj dominira zapadna civilizacija. Trajanje, prostor, uspon, padovi, modernizacijski tokovi su neki od pojmova kroz koje autor »provlači« civilizacije. On indentifikuje sledeće civilizacije današnjice: Zapad, Kinu, Japan, islam, pravoslavlje sa Rusijom na čelu, Indiju, Afriku i Latinsku Ameriku. Razmatrajući svaku posebno, autor analizira i njihove međusobne odnose i odnose Zapada sa svakom pojedinačno. Zapad ima neprijatelje u Kini i islamu. Pravoslavlje je u konfliktu sa islamom, Japanom, manje sa Kinom i još manje sa Zapadom. Islam je neprijateljski nastrojen prema svima: Zapadu, pravoslavlju, Africi, Indiji, sem ka Kini. Prosta bipolarnost ustuknula je pred kompleksnim odnosima nove ere sa više centara i vodećih civilizacija. Da bi detaljno razložio odnose među civilizacijama, Han-

tington uvodi niz termina koji će sigurno ostati duže u upotrebi u političkoj nauci, međunarodnim studijama, ali i modernoj istoriji. Takvi su core states, fault line conflicts, transition wars, kin countries, torn countries...

Njegov pogled na današnju dominantnu civilizaciju, kojoj i sam pripada neočekivano je pesimističan. Zapad je u tendenciji opadanja i na svojevrsnoj nizbrdici. Njegova politička, ekonomska i vojna moć opada u odnosu na druge civilizacije. Pobjeda u hladnom ratu donela je iscepljenje, navodi Hantington. Mi dodajemo kao i pobjeda SSSR-a posle 1945, kada je uspostavljena imperija na staklenim osnovama.

Autor karakteriše opadanje zapadne civilizacije kao spor i nepravilan proces, u kome Zapad i dalje zadržava snagu i strateške potencijale. Druge manifestacije pada Zapada, po autoru, jesu: porast nasilja, raspad porodice i poremećaj morala, etike, želje sa radom u svakom domenu. Mi dodajemo, i svojevrsno obezboženje. Procep između proklamovanih ideala (multikulturalnost, demokratija, ljudska prava itd.) i realnosti je nesumnjivi obeshrabrujući.

Hantington razmatra potencijalne protivnike Zapada. Dva su ključna: Kina na čelu Dalekog istoka, i islamski svet. Istok Azije sa Kinom na čelu kao prirodnim hegemonom, postaje stvarni ekonomski, ljudski i vojni, pa i duhovni izazov Zapadu. Azijski ekonomski uspon izazvuje znatne poremećaje na Zapadu. Prirodna težnja Kine da vodi ovaj prostor, takode.

Islam je izrazito neprijateljski nastrojen prema Zapadu. Svet islama svojom rastućom populacijom - izrazito velikim brojem mladih - migracijama, snažnom militantnošću i agresivnošću vere, već sada predstavlja ozbiljan faktor rizika za globalni mir. Hantington prilično oštro kritikuje današnju administraciju svoje države i samog predsednika Bila Klintonu zbog neslivanja činjenice da je islam 14-vekovni ogorčeni protivnik Zapada, hrišćanstva-istočnog i zapadnog. Prestanak bipolarnog sveta, koji je taj vekovni nepomirljivi sukob potisnuo u drugi plan tokom nekoliko decenija, čini ovaj disput ponovo aktuelnim. Hantington ukazuje na demografski rast i negativnu percepciju Zapada u islamskim državama. Međutim, u Americi i kod Hantingtona, strah od Kine je veći, a posebnu zabrinutost izaziva moguća tolerancija i podudarnost dejstava Kine sa Dalekim istokom i islamskog sveta u odnosu na Zapad.

Hantington razmatra i modele sadašnjih i budućih sukoba. Granični ratovi na obodima civilizacija (Balkan, Kavkaz, Srednji istok) uvek sadrže mogućnost da se u različitom obimu i fazama uključe države predvodnice jednog ili drugog civilizacijskog kruga.

Interesantno je da Jevreji ni u jednoj fazi Hantingtonovog razmatranja nemaju istaknutu ulogu mada je, po našem mišljenju, uspon i vrhunac zapadne civilizacije podudaran sa usponom i afirmacijom judaizma i cionizma. Upadljivo je da Hantington ne komentariše dominaciju Jevreja u

američkoj politici, ekonomiji i nauci i njihov odnos prema sukobu i sudaru civilizacija.

Budućnost civilizacija je peto i završno poglavlje koje privlači najviše pažnje. Kakva je budućnost Zapada? Da li će neminovnost istoriskog procesa slomiti (i kad) dominantni Zapad? Da bi se zapadna civilizacija sačuvala od sunovrata, Amerika i evropske države trebalo bi, po Hantingtonu, da čine sledeće: kordinacijom svih oblika međusobnih odnosa spreče druge civilizacije da koriste razlike između država koje čine Zapad; definitivno priključe sebi »zapadne države centralne Evrope«, imenom: zemlje Višegrada, baltičke republike, Sloveniju i Hrvatsku; približe sebi Latinsku Ameriku; uspore odvajanje Japana od Zapada i spreče njegovo približavanje Kini; prihvate Rusiju kao vodeću državu pravoslavne civilizacije i regionalne sile sa legitimnim interesima na pravcu svojih južnih granica; održavaju tehnološku i vojnu supremaciju Zapada. I – najvažnije priznanje autora, pravo Zapada na intervencije i mešanje u odnose i sukobe u svetu najozbiljniji je izvor nestabilnosti i potencijalni uzrok globalnog rata. Mada »Sudar civilizacija« donosi opširnu kritiku Klintonove administracije, slažemo se sa jednim hrvatskim tumačem koji smatra da je Hantingtonova »vizija duboko u pozadini Klintonove administracije, samo s negativnim predznakom. Ono što Hantington smatra nužnim učiniti kako bi se civilizacijski sukob izbjegao, akcije na »terenu« kao što su npr. regionalne inicijative čine sve kako bi se taj jaz još više produbio i na taj način stvorili uvjeti koji bi vodili konačnom rješenju« (»Hrvatski vojnik«, br. 28, listopad 1997, str 33).

Najizazovniji deo knjige jeste onaj u kome se razmatra sledeći svetski rat. Hantington eksploziju nove svetske kataklizme smešta u region Indokine datirajući ga (otprilike) 2010. godinom. Tu će američko-kinesko rivalstvo prerasti u rat. Kao što to biva u svetskim ratovima, sledi lančana reakcija i uključanje u rat Indije, Japana, Rusije, a zatim i Evrope i islama. Ovaj potonji je, kako strahuje Hantington, na strani Kine. Rat bukti u Mediteranu, na Balkanu gde hrišćani isteruju Turke iz Evrope...

Dolazi zatim iscepljenje svih ratujućih snaga, a oni koji ne budu učestvovali u ratu biće u dobitku da predvode svet u periodu novog mira. Koje će od proročanstva da bude ispunjeno: Semjuela Hantingtona ili naših vidovitih Kremanaca, ostaje da sačekamo. Na ovim prostorima treći svetski rat je već počeo, kažu apokaliptici i cinici.

Srbi u Hantingtonovom delu? Srbi nisu svrstani u Zapad, oni su deo pravoslavne civilizacije, sa Rusijom na čelu. Hantington ih smešta na drugu stranu, a to nije samo njegovo uverenje. To je opšteprihvaćeno mišljenje i vizija na Zapadu, koja se definitivno iskristalisala ratom 1991–95. Istočna granica zapadne civilizacije je na jednom delu naša zapadna granica, drugim delom ide kroz Srpsvo odvajajući Vojvodinu. Projekcija budućnosti, po Hantingtonu, stavlja Srbe na suprotnu stranu, od one na koju predi-

raju da ih stave neke domaće javne ličnosti. Za utehu čitaocu, Srbi se pojavljuju na šestini stranica ove knjige! Čas kao ruski saveznici ili balkanski pravoslavni partneri sa Bugarima, Grcima ili Rumunima – zajedno protiv islama, čas kao ratnici u Bosni i Krajinama, često kao »bad guys«. Hantingtonovo znanje o Srbima je zavidno mada mestimično opterećeno stereotipnim nepoznavanjima i generalizacijama, posebno kad je najnoviji rat u pitanju. Rat u Jugoslaviji je, kaže Hantington, samo jedna epizoda u svetском ratu civilizacija duž linije njihovog rasepa, pre svega duž granica islama. Sa puno slikovitih primera, on pokazuje kako se islam na svojim granicama sukobljava sa svim ostalim civilizacijama. Razlozi kojima to protkrepljuje su sledeći: demografski pritisak, militarizam imanentan islamu, nesklonost muslimanskim državama da trpe strane primese. Kako tumači dr Predrag J. Marković, za nas Srbe, ako prihvatimo Hantingtonovu tezu, proizlazi da je verski rat usud našeg geografskog položaja, koji možemo samo fatalistički da prihvatimo i da nastavimo da se u samrtnom grču borimo sa našim »nezgodnim« inovertim komšilukom. Jer, Hantington tvrdi, takvi ratovi se ne završavaju. Oni se samo privremeno prekidaju intervencijom »zemalja jezgra« (core states), koje vrše pritisak na svoje civilizacijske srodnike (Rusi na Srbe, Nemci i Amerikanci na Hrvate).

U viziji novog rata, po Hantingtonu, Srbi imaju svoje mesto. Sa Hrvatima upadaju u Bosnu, koju definitivno dele, uništavaju islamske raketne projekte uperene prema Zapadu i dovršavaju započeto u ratu 1991–1995. Negativci, ali igraju svoju ulogu, koja će biti izgleda omiljena zapadnoj preterano idealističkoj publici.

Bojan B. Dimitrijević

Nebojša Jovanović, DNEVNIK SA REZERVISTIMA, ČIN, Beograd 1998, str. 232.

Stara je istina da svaki rat, ma koliko bolno i tragično iskustvo ostavljao svojim savremenici, traži i pisce koji će ispričati sve njegove priče. Ako su te priče nastale iz pera ljudi koji su ih lično doživeli, onda one imaju snagu verodostojnog svedočanstva i čine dragocenu ostavštinu za neka buduća pokolenja. Kad nam jednu takvu priču ispriča istoričar, kao što je to slučaj sa našim autorom, koji po prirodi svog znanja živi sa prošlošću i kroz nju prepoznaje sadašnjost, onda ta priča ima i dublji smisao.

Upravo takav trag ostavlja i priča Nebojše Jovanovića o anabazi lozničkih rezervista u

gradanskom ratu, septembra i oktobra 1991. godine, po krajevima nekadašnje zajedničke domovine za koju nisu znali ni da li još postoji, ni koga u takvoj domovini treba da brane, ni od koga, a još manje za koga treba da ratuju. Osnovna karakteristika ovog rada, koji nije samo običan dnevnički zapis već obiluje i elementima historiografske proze, jesu emocije koje se nižu ovako kako nadiru iz aktera ovog dela. U centru pažnje su obični ljudi, dojučerašnji mirni građani provincijske varoši na granici dva sveta, koji odjednom treba da se suoče sa ratnim strahotama o kojima do juče nisu ni razmišljali. Mali čovek odjednom treba da postane ratni heroj, spasilac nacije i branilac patriotizma; on misli, i to provejava od početka do kraja knjige, da o tome ne može da odlučuje niko mimo njega i bez njegove volje. On otadžbinu meri granicom sopstvene kuće.

Jovanović kao svedok događaja ratnu realnost propušta kroz istorijsku prizmu, sagledavajući njihove uzroke i posledice koji se i drugi put ponavljaju za poslednjih 50 godina, tako da pred sobom imamo osobeni spoj doživljenog i naučnog. Delo nije, međutim, opterećeno istorijom – ona služi samo kao svojevrsan vodič i pokazatelj da se ništa ne događa sasvim slučajno i posebno ne bez direktne ili indirektno veze sa prošlošću. U prvom planu historiografskih delova jesu Jovanovićeve ramišljanja o zlehudoj sudbini srpskog naroda i njegovom bolnom iskustvu u dve Jugoslavije.

Najveća snaga ove knjige leži u njenoj autentičnosti – pisac nastoji da dogadaje predstavi onakvim kakvi su zaista bili i ponekad prelazi u hiperrealizam; pred čitaocem se nalaze ispisani redovi svojevrsne crno-humorne tragedije. Iako ponekad pojedini događaji izgledaju naivno i bezazleno, uz upotrebu uravnotežene duhovitosti, začas se humor pretvori u tragediju, vraćajući nas u crnu realnost. Mnogo je autentičnih životnih priča ispričao naš pisac; upoznaje nas sa nizom svakodnevnih sudbina koje se, nekom neuhvatljivom logikom istorijske neumitnosti poigravaju sa ljudima.

Najupečatljiviji utisak kojim nas Jovanović prosto zapljuskuje jeste onaj o vojsci koja luta bez cilja i plana, bez jasne vizije i volje, kao bezoblična masa koja ima samo jednu misao – da se što pre vrati kući, sebičnost i kukavičluk su glavne njene odlike, a nacionalna ideja je nešto gotovo da i ne postoji. Pisac nam neumljivo saopštava mnoge primere koji odudaraju od stereotipne slike o »čojstvu i junaštvu« ili o »srpskoj hrabrosti«.

Da li je u pitanju bio samo običan nedostatak hrabrosti ili nešto mnogo kompleksnije? Čini nam se da delimo piščevo mišljenje ako se opredelimo za ovo drugo. Vojska koja je, bez ikakve prethodne pripreme, otrgnuta od svog kućnog praga i kojoj nisu objašnjeni najosnovniji ratni ciljevi, nije ni mogla da se ponaša drugačije. Oni koji su vodili ove očajnike još manje su razmišljali o nekim »višnjim ciljevima« ili zabora-

vljenim idealima prošlosti. Stihija koja prati loz-ničke rezerviste samo je logična posledica anar-hije i stihije u državi koja, uostalom, nije ni učestvovala u ratu.

Poseban nivo priče posvećen je odnosu onih koji ostaju daleko od fronta i žive u nestvarnim iluzijama, a nezainteresovani su za sve što se ne tiče nekog njihovog ličnog interesa. Jovanović je ispričao tužnu priču o ljudima izgubljenim između sopstvenih zabluda i autarhične, siledžijske države koja najsvetije nacionalne ideale koristi za goło održavanje vlasti. Ukoliko je pometenost među narodom veća, utoliko je ona zadovoljnija i sigurnija u sebe. Uz takvu vlast idu i oni koji je podržavaju zarad jeftinog patriotizma i lične promocije i bogaćenja na patnjama drugih.

O svim ovim pojavama naš pripovedač piše uverljivo i, pre svega, iskreno, što njegovom delu daje moć istinite fantazije. Ko zna, možda ćemo se svi mi jednoga dana zapitati da li nam se zaista događalo ovo što nam se čini da nam se sada događa. Ako budemo posumnjali, imaćemo ispred sebe Jovanovićevu knjigu da nas podseti na to od čega želimo da pobeegnemo.

Kosta Nikolić

LET – FLIGHT, Časopis za istoriju vazduhoplovstva, glavni i odgovorni urednik Čedomir Janić, Muzej jugoslovenskog vazduhoplovstva, Beograd 1998, br. 1, str. 290.

Avijatika, avio-industrija, vojna i civilna avijacija, vazduhoplovna ratna dejstva, istaknute ličnosti vazduhoplovstva i niz drugih pitanja iz ove oblasti do sada su u istoriografiji nedovoljno obrađivani. Stoga pojavu prvog broja časopisa za istoriju vazduhoplovstva – »Let«, treba pozdraviti i podržati u svakom pogledu.

Već sadržaj prvog broja časopisa »Let« znatno proširuje sliku našeg znanja o ovoj malo poznatoj oblasti istorije. Većina radova je veoma iscrpna i argumentovana. To su zaista krupne, ključne teme studijski i analitički obrađene do u pojedinosti.

Uvodnik Čedomira Janića, posvećen 40-godišnjici Muzeja jugoslovenskog vazduhoplovstva, pruža daleko više nego što na prvi pogled

obećava njegov prigodni naslov. Okosnica je, razumljivo, osnivanje Muzeja 1957. godine, prikupljanje eksponata, izgradnja muzejske zgrade, obrada eksponata, muzejska postavka, višestranne aktivnosti Muzeja i dr. Značajan prilog uvodniku je svakako »Popis letilica Muzeja«.

Posebno je vredan članak, čitava studija i po obimu i po obradi, »Civilni aeroplani u Kraljevini Jugoslaviji 1925–1941« Ognjena M. Petrovića. Ovaj rad zasnovan na bogatoj dokumentaciji i literaturi, daje svaobuhvatnu sliku civilne avijatike u međuratnoj Jugoslaviji. Na kraju rada donet je veoma pregledan prilog o registarskim oznakama i tipovima civilnih aviona u Kraljevini. I ostali radovi u rubrici Članci su vrlo temeljiti i zanimljivi. To su: »Dupljajska kolica« Nebojše Đokića, »Njeporsko odeljenje – prva srpska lovačka jedinica« Aleksandra Kola, »Nabavka lovaca Me 109E« Petra Bosnića, »Avijacija okupatorskih sila i NDH u Jugoslaviji 1941–1945« Vojislava Mikića i »Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1945–1951« Bojana Dimitrijevića.

Dva rada objavljena u rubrici Prilozi takode su značajna i interesantna: prvi, Miloša Marinkovića »Treći vazduhoplovni bombarderski puk u Aprilskom ratu 1941 – hronika dejstava« i drugi, Dragana Savića »Let na drugu stranu«, koji govori o prebezima pilota iz neprijateljskog vazduhoplovstva u partizanske jedinice i jedinice Saveznika i obrnuto.

U časopisu su sa po jednim prilogom i rubrike Ličnosti (Nebojša Đokić, »Radoje Raka Ljutovaca«) i Akcije (Vojislav Stojanović, »Spomenik pilotima braniocima Beograda aprila 1941«). Rubrika Muzeologija zastupljena je sa dva rada: Predrag Miladinović, »Vazduhoplovni muzeji i zbirke u svetu« i Draško Kostić, »Muzej vazduhoplovstva i posetioci«. Sedam priloga publikovano je u rubrici Osvrti i Prikazi, i na kraju, u rubrici Bibliografija objavljena je »Jugoslovenska i srpska bibliografija aerokosmonautike 1991–1998« Predraga Miladinovića.

Kada se pročita ili bar detaljno pregleda i ispročitava prvi broj »Leta«, dobija se impresivan utisak o ovom vrednom i zamašnom izdavačkom poduhvatu. U obimnom tomu prvog broja časopisa velikog formata (30x16), izuzetno opremljenom, sa bogatim ilustracijama, tabelarnim pregledima i preciznim naučnim aparatom, nalazi se 21 rad sa iscrpnim člancima i prilozi-ma, koji hronološki zahvataju period od pojave prvih letilica do savremene aerokosmonautike.

Milan Vesović

NAUČNI ŽIVOT

DRAGAN BOGETIĆ

Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI SUKOB 1948.

NAUČNI SKUP

Povodom 50-godišnjice prvog raskola u međunarodnom komunističkom pokretu, u organizaciji Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, u svečanoj sali Gradske skupštine, održan je 15. i 16. oktobra 1998. međunarodni naučni skup »Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine«. Igram okolnosti, skup se održavao pod senkom istih onih pretnji Jugoslaviji koje su karakterisale i dramatične događaje pre pola veka koji su trebali da budu tema naučne rasprave. Doduše sada su te pretnje, umesto sa Istoka, dolazile sa Zapada, ali suština se nije bitno promenila – velike sile su i u novom međunarodnom kontekstu lišenom bipolarizma nastavile sa politikom grubog mešanja u unutrašnja pitanja malih država. Takva vanredna situacija, naravno, negativno je uticala na kvalitet skupa. Veći deo stranih učesnika je izostao, a u pojedinim saopštenjima su se osećale refleksije proizašle u većoj meri iz aktuelnog trenutka nego iz problematike vezane za razmatranu temu. Ovim negativnim momentima treba pridodati i činjenicu, na koju su ukazali pojedini istoričari, da zbog i dalje prisutne zatvorenosti jugoslovenskih arhiva nije moguće istražiti niti celinu zbivanja vezanih za jugoslovensko-sovjetski sukob, niti čak pojedine segmente. Stoga je sa skupa upućen apel svim institucijama koje o tome odlučuju da obezbede bolji pristup dokumentaciji relevantnoj za istraživanje posleratne jugoslovenske istorije.

Bez obzira na prisustvo navedenih nepovoljnih okolnosti na skupu su, ipak, dati naučno zasnovani odgovori na čitav niz suštinskih pitanja. Pored toga, razmatranom problemu se, zahvaljujući upornosti i doslednosti organizatora, obezbedio novi pristup koji ranije nije bio primenljiv. Time su stvoreni okviri za izlaganja koja su bila u celini originalna i temeljila se na nekorišćenju arhivskoj građi.

U uvodnoj reči Petar Kačavenda, direktor Instituta za savremenu istoriju, ukazao je da klice sukoba proizilaze još iz istorije odnosa dvaju komunističkih partija između dva rata. Hegemonistička nastojanja jačeg partnera iz tog perioda prenela su se i na posleratno razdoblje što je neminovno vodilo sukobu do koga je na kraju i došlo. Takvo stanoviše, u širem saopštenju o uzrocima i posledicama jugoslovensko-sovjetskog sukoba, obrazložio je i profesor Fakulteta političkih nauka, Sava Živanov. Ukazujući na znatna odstupanja u tumačenju izvorišta ovog događaja kod jugoslovenskih i sovjetskih autora, on je insistirao na uvažavanju obeju argumentacija zasnovanih na, inače, sasvim različitim arhivskim uporištima. Različita dokumentaciona podloga rezultirala je i različitim interpretacijama razmatranog pitanja u sovjetskoj i jugoslovenskoj literaturi. Interesantno je da se čak ni prelomni momenti i događaji vezani za izbijanje sukoba ne vide na isti način. Većina jugoslovenskih autora je u ovom kontekstu posebno apostrofirala sastanak visokih državno-partijskih delegacija SSSR-a, Jugoslavije i Bugarske u Moskvi 10. februara 1948. godine. Taj trojni susret su jugoslovenski predstavnici, vraćajući se u Beograd sa osećanjem »žalosti, praznine, potištenosti i ogorčenja«, ocenili kao nagoveštaj oštrog konflikta i »raskid bez povratka«. Sudeći po izlaganju sovjetskog profesora Vladimira Konstantinoviča Volkova, posvećenom ovom događaju, a i istraživanjima drugih sovjetskih naučnika, Staljin nije moskovski sastanak doživeo na ovaj način. Sudeći po ruskim arhivima, sovjetsko rukovodstvo početkom 1948. godine nije preduzimalo nikakve korake koji su bili usmereni na raskid odnosa sa Jugoslavijom. Ozbiljne razlike u spoljnoj politici nisu nosile klice sukoba. Ključnu ulogu u lancu zbivanja koji su doveli do sukoba, po sovjetskim auto-

rima, odigrala je proširena sednica CK KPJ, održana 1. marta 1948. Ona je predstavljala povod i razlog Staljinu za »urazumljivanje Titove grupe«, »zavodenje reda« u rukovodstvu KPJ i smanjivanje njegovih »lidersko-hegemonističkih pretenzija« prema ostalim balkanskim socijalističkim zemljama.

Uzrocima i posledicama jugoslovensko-sovjetskog sukoba posvećen je, u celini ili fragmentarno, veliki broj saopštenja. Ranko Petković je na vrlo sistematičan i precizan način ukazao na sveukupne međunarodne, unutrašnje, partijske i lične razloge raskida Jugoslavije i SSSR proizašle iz razdoblja 1941–1948. godine. Momčilo Pavlović je, pak, pažnju koncentrisao na jednu ali izuzetno značajnu posledicu sukoba – radikalizaciju agrarne politike Jugoslavije i na sve ono što je ona sobom nosila. Unutrašnjim determinantama i ideološkom aspektu sukoba posvećeno je i saopštenje Dušana Živkovića u kome se posebno insistira na tezi o ideologiji kao sredstvu potčinjavanja manjih naroda od strane vodećih svetskih sila. Iako uzroci dramatičnih događaja 1948. godine predstavljaju polazište većeg broja izlaganja na skupu, okosnica su u njima, ipak, bile posledice jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Profesor Radovan Radonjić je, ukazujući na potpuno izmenjenu političku sliku današnjeg sveta u odnosu na vreme pre pola decenije, postavio pitanje: »Jesu li pomenute promjene, makar jednim dijelom, indukovane karakterom, suštinom i ishodištima dramatičnog jugoslovensko-sovjetskog razlaza?«

Grupa autora posvetila je pažnju i glavnim akterima otpora sovjetskom pritisku sa jugoslovenske strane – Josipu Brozu Titu i Edvardu Kardelju. Milan Terzić je izneo obilje podataka vezanih kako za ideološko-političku sferu Titovog unutrašnjeg mehanizma delovanja i odlučivanja, tako i za njegove psihološke determinante u tom sklopu. O Edvardu Kardelju govorila je Smilja Đurović, potencirajući čitav niz dotirnih tačaka iz njegovih govora pred Generalnom skupštinom i Savetom bezbednosti Ujedinjenih nacija u vreme jugoslovensko-sovjetskog sukoba, sa govovima i nastupima aktuelnih jugoslovenskih rukovodilaca povodom pritisaka zapadnih sila, kojima je Jugoslavija bila izložena upravo u vreme održavanja skupa.

Nekoliko saopštenja bilo je posvećeno političkim akterima jugoslovensko-sovjetskog sukoba koji su se nalazili na suprotnoj strani od navedene dvojice čelnika KPJ – ljudima koji su otvoreno ili prikriveno izražavali podršku Staljinovoj politici. Posebno je potresno bilo izlaganje akademika Dragoslava Mihailovića o Golom otoku kao svojevrsnom vidu gulaga i holokausta. Sudbina prosovjetski markiranih ličnosti nila je tema i saopštenja profesora Branislava Kovačevića, Ivana Matovića, Venceslava Glišića i Momčila Mitrovića. Svi ovi autori ukazali su i na nedostupnost arhivske grade relevantne za rasvetljavanje razmatrane problematike i na nepouzdanost sekundarnih izvora u ovom kontekstu. Akademik Zoran Lakić je s tim u vezi govorio o zaostajanju nauke za književnošću i meoaristikom o naličju borbe protiv staljinizma u Jugoslaviji. Upozorio je na činjenicu da su golootočki sužnji najčešće neupotrebljivi za nauku, jer su se iz logora vraćali »zalivenih usta« i takvi dugo ostajali.

Tema velikog broja izlaganja odnosila se i na ulogu pojedinih država u sklopu burnih zbivanja vezanih za jugoslovensko-sovjetski sukob. Doko Tripković je dao istorijski osvrt na odnose Jugoslavije i Velike Britanije i evoluciju stavova britanskih političara po pitanju pozadine sukoba. Zaoštavanjem sukoba ova zapadna sila je pokazivala sve veću spremnost da proširi program svoje podrške Jugoslaviji. Kulminaciju ovakvog procesa predstavljale su Čerčilove reči da će, ukoliko Jugoslavija kao saveznica njegove zemlje bude napadnuta od SSSR-a, Britanci zajedno ginuti sa Jugoslovenima, braneći njihovu nezavisnost. Izuzetno važnim političkim zbivanjima u dvama susjednim državama, Grčkoj i Albaniji, posvećena su saopštenja Milana Ristovića i Dordije Borozana. Iako su ove dve zemlje pripadale različitim vojnopoličkim grupacijama, novi spoljnopolitički kurs Jugoslavije je i u jednoj i drugoj izazvao burna previranja i novu konstelaciju snaga. Albanija je dobila posebnu ulogu u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije tokom 1948 i 1949. godine, a albansko rukovodstvo je do maksimuma iskoristilo svoje sunarodnike sa Kosova za subverziju protiv jugoslovenskog režima. Sukob Jugoslavije sa SSSR-om doprineo je, po Ristoviću, krah Markosve vojske koju je podržavao Staljin, a čije delovanje nije bilo moguće bez podrške Jugoslavije. Kada je ta podrška prekinuta, a jugoslovenska granica zatvorena prema Grčkoj, prozapadni režim u ovoj susjednoj zemlji odneo je brzo pobjedu

nad svojim političkim protivnikom. Sva tragika aktuelnog preokreta u odnosu snaga na tom prostoru manifestovala se u zlokobnoj sudbini grčke dece koja su postala predmet međudržavnih sukobljavanja i potkusurivanja, što je u malom predstavljalo »model za razumevanje tog događaja«. Politici susednih država u vreme Kominforma posvećeno je i saopštenje Novice Veljanovskog iz Makedonije o jugoslovensko-bugarskim odnosima. Evolucija tih odnosa je analizirana kroz dve faze: fazu uspona od 1944. do početka 1948. godine i fazu konfrontacije u periodu koji je usledio posle sukoba Jugoslavije sa zemljama Kominforma od 1948. do kraja 1953. Iako se na prvi pogled radi o razvojnim fazama koje nisu imale ničega zajedničkog jedna sa drugom, ipak se dubljom naučnom analizom mogu elaborirati stalno prisutni zajednički elementi razmimoilaženja. Ti elementi su latentno prisutni i posle postepene normalizacije jugoslovensko-bugarskih odnosa posle Staljinove smrti marta 1953, pa i u današnje vreme na relaciji Makedonija-Bugarska. Ti isti elementi, kao i kohezione sile analizirane su u saopštenju Slavoljuba Cvetkovića o tajnim pregovorima o stvaranju Balkanske federacije. Odnos protagonista ove ideje, Staljina, Tita i Dimitrova, prema njenoj realizaciji evoluirao je u zavisnosti od međunarodnih i unutrašnjih faktora.

Pored saopštenja koja su se bavila politikom pojedinih država u sklopu jugoslovensko-sovjetskog sukoba, manji broj saopštenja odnosio se i na politiku pojedinih grupacija država, odnosno njihovih organizacija u navedenom kontekstu. Jedan od takvih radova bilo je saopštenje Dragana Bogetića o ekonomskoj i vojnoj pomoći Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom. Ta pomoć je u celini bila determinisana aktuelnim stanjem jugoslovensko-sovjetskih odnosa, restruktuisanjem jugoslovenskog privrednog sistema i programa investiranja u skladu sa zahtevima zapadnih sila, koncesijama u vezi sa tršćanskim pitanjem i odnosa Jugoslavije prema NATO paktu. Izuzetno veliki obim pomoći Zapada Jugoslaviji, čija je specifikacija izneta u saopštenju, ostvaren je zahvaljujući elastičnoj spoljnoj politici njenog rukovodstva i visokom stepenu kooperativnosti u tom sklopu. Komplementarna saopštenjima o politici pojedinih država prema Jugoslaviji u vreme Kominforma bila su izlaganja o posledicama te politike na pojedine jugoslovenske federalne jedinice. Nada Jurukova, istoričar iz Skoplja, iznela je interesantne podatke o prosveti i kulturi u Makedoniji tokom jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Iako se u ovim sferama društvenih delatnosti javlja niz specifičnosti u odnosu na ostali jugoslovenski prostor, Jurikova je uočila i sve elemente koji su imali opštevažeću sadržinu. Vićentije Đorđević se šire osvrnuo na ekonomske i političke posledice sukoba KPJ i Kominforma po Srbiju u periodu 1948–1952. S obzirom na to da se neposredno graničila sa zemljama tzv. istočnog lagersa (Madarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom), Srbija je najviše osetila negativne posledice sukoba. Najgore je bilo srpskom stanovništvu u tim zemljama stalno izloženom progonu i teroru, ali dramatična je bila i situacija Srba u pograničnim delovima Jugoslavije zbog velikog broja incidenata u kojima su zabeležene brojne žrtve.

Jedan deo izlaganja na skupu odnosio se na uticaj jugoslovensko-sovjetskog sukoba na pojedine sfere društvenog, vojnog, ekonomskog i kulturnog života u Jugoslaviji. Zapažena su bila saopštenja Bojana Dimitrijevića o Jugoslovenskoj armiji i Nikole Žutića o jugoslovenskoj avio-industriji u vreme Kominforma, kao i saopštenje Predraga Pejčića o Jugoslovensko-sovjetskom društvu za civilno vazduhoplovstvo (JUSTA) i Jugoslovensko-sovjetskom dunavsko parobrodskom društvu (JUSPAD). Dubljem sagledavanju problema političke propagande i sistema informisanja u vremenu koje je neposredno prethodilo jugoslovensko-sovjetskom sukobu, doprinelo je izlaganje Milana Vesovića o kursu koji je zauzimala štampa i publicistika KPJ prema SSSR-u u periodu 1938–1948.

Iako njime nije zatvoren naučni skup i nije se nalazilo na samom njegovom kraju, izlaganje Ljubodraga Dimića tematski i sadržajno se moglo locirati upravo ovako. Ono se odnosilo na jugoslovensko-sovjetsko pomirenje i približavanje u periodu posle Staljinove smrti, praćeno stalnom sumnjom i nezadovoljstvom na račun postupaka suprotne strane. Ponovna tesna saradnja nije bila mogućna zbog suštinski različitog stava po pitanju načela na kojima bi se ona zasnivala. Sovjetsko rukovodstvo je insistiralo na primeni sličnih načela koja su važila i za ostale zemlje socijalističkog lagersa. Za Jugoslaviju, koja je prošla kroz izuzetne teškoće i opasnosti da bi se oslobodila košmara nametnutog od SSSR-a, vraćanje na staro nije bilo niukom slučaju prihvatljivo. Stoga je moralo da protekne puno

vremena dok dve strane nisu pronašle platformu saradnje adekvatnu sopstvenim nacionalnim stremljenjima.

U celini posmatrano naučni skup »Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine« doprineo je dubljem sagledavanju razmatrane istorijske teme i upoznavanju sa čitavim arhivskim fondovima do sada nekorisćenim u jugoslovenskoj historiografiji. Naravno, ostalo je još puno toga nedorečenog i neistraženog. Neki problemi su samo fregmentarno obrađeni ili u celini zapostavljeni. Stoga, kao što je to slučaj i sa ostalim do sada održanim naučnim skupovima posvećenim posleratnoj spoljnopolitičkoj istoriji Jugoslavije, o ovoj skupu se može govoriti samo kao o solidnom putokazu za buduća istraživanja i organizaciju budućih skupova.

ISTORIJA 20. VEKA, 1998, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

Dr Nikola Živković

Dr Petar Kačavenda

SRBI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 1941–1945.

Branislav Božović

BEOGRAD POD KOMESARSKOM UPRAVOM 1941.

Dr Nikola Žutić

RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO
OD ILIRSKE IDEJE DO VELIKOHRVATSKE REALIZACIJE 1453–1941.

Dr Momčilo Pavlović

SRPSKO SELO 1945–1952 • OTKUP

Mr Nebojša Popović

JEVREJI U SRBIJI 1918–1941.

Mr Dragan Tešić

JUGOSLOVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA
U SRBIJI 1935–1939.

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR

Collection of Works from the scientific Conference

KNIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,

Beograd, Trg Nikole Pačića 11 ili Telefonom/faksom 3234-517